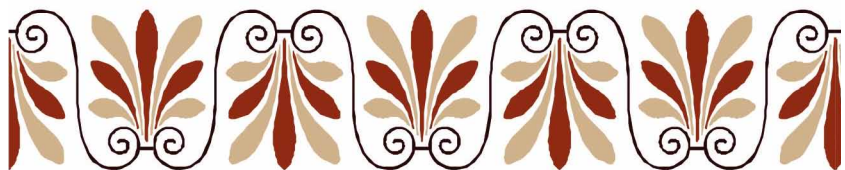

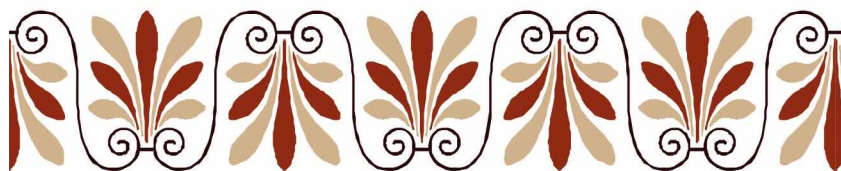
**М. ЛЕВИЦЬКИЙ
ВИБРАНЕ**

*150-річчю Модеста Левицького
присвячується*

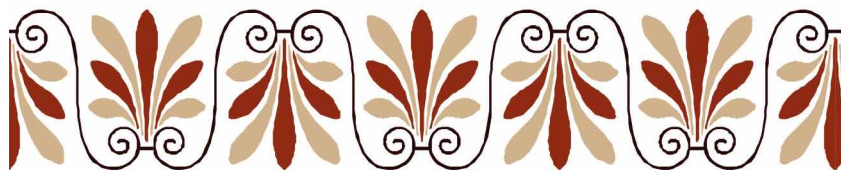

Модест Левицький
(1866-1932)

М. ЛЕВИЦЬКИЙ ВИБРАНЕ

ЛУЦЬК, 2016

УДК
ББК
Л

Левицький М. Вибране / Упоряд. Н. Пушкар, О. Яблонська, Т. Данилюк-Терещук; Вступ. ст. і прим. О. Яблонської; Худож. оформл. А. Косенко – Луцьк: «Терези», 2016. – 462 с.

Це найбільш повне на сьогодні видання художньої спадщини письменника, лікаря і громадського діяча Модеста Пилиповича Левицького (1866–1932). До книги увійшли твори із прижиттєвих видань прозових і драматичних текстів, що друкувалися в першій третині ХХ ст., а також твори для дітей, окремі з яких побачили світ у серії «Золота бібліотека української дитини».

Видання адресовано широкому колу читачів, усім шанувальникам української культури.

Видання здійснене за фінансової підтримки Волинської обласної ради в рамках відзначення 150-річчя від дня народження Модеста Левицького.

ISBN 978-617-7216-14-7

© Волинський краєзнавчий музей, 2016
Упорядкування: Н. Пушкар, О. Яблонська,
Т. Данилюк-Терещук, 2016
Художнє оформлення: А. Косенко, 2016
© «Терези» ФОП Сікачова В. А., 2016

МОДЕСТ ЛЕВИЦЬКИЙ: «ПРИМУСИТИ ЧИТАЧА ОГЛЯНУТИСЬ...»

Літературний процес в Україні кінця ХІХ–початку ХХ ст. багатий розмаїттям проблематики, жанрово-стильовими пошуками. З одного боку, відкриття в психології та філософії, культ краси, розуміння нових завдань мистецтва, одвічне протистояння традиції і новаторства, а з іншого – суспільні катаклізми, утвердження державницьких ідеалів, формування національної політичної свідомості. Таким був дух часу порубіжжя.

Шлях від етнографічного до національного ускладнювався реаліями українського політичного простору, розмежованого кордонами імперій. «Під знаком національної самобутності» (Н. Шумило) творили О. Кобилянська, Леся Українка, М. Коцюбинський, В. Стефаник, В. Винниченко, М. Вороний, Б. Лепкий, Олександр Олесь та ін. Акцент на вічних випробуваннях у долі людини з народу, гуманістичний пафос, психологізм – визначальні риси прози М. Левицького. Його оповідання, образки з життя продовжують Шевченкову здатність вчуватися в чужий біль, демонструють Стефаникове оголення межовості буття. Герої М. Левицького часто терплять подвійний гніт – соціальний (соціально-політичний) і національний.

Олена Пчілка підкреслила «правдивість малюнку» як прикмету таланту М. Левицького та його здібність «прикувати... увагу до такого що-денного, немов би то незначного життя. Завдання-ж се таке почесне, таке величне: примусити читача оглянутись, добре зауважити ті муки, страждання маленьких, незначних людців; а їх так багато – і тих бідних людців, і їх стражданнів!...»¹. «...Надзвичайно людяну й чут-

¹ Цит. за: Сташенко Н. Олена Пчілка про «тиху правду» оповідань Модеста Левицького / Н. Сташенко // Олена Пчілка і родина Косачів в історії інтелектуальної еліти України та Волині : науко-

ливу вдачу самого автора», який зігрів своїх героїв «теплом чулого серця», осяяв «промінням вищої людяності», зауважив С. Єфремов². Таку характеристику творчої індивідуальності письменника органічно доповнює його професійна діяльність лікаря.

Модест Пилипович Левицький народився на Поділлі, в селі Вихилівці поблизу Проскурова (тепер – Хмельницький), 25 липня (13 липня – за старим стилем) 1866 р. в сім'ї Пилипа Костянтиновича й Модести Модестівни (з дому – Биховська) Левицьких. Демократичні погляди батька, який у студентські роки приятелював із українофілами В. Антоновичем, П. Житецьким, Т. Рильським, Б. Познанським, стали визначальними у формуванні світогляду майбутнього громадського та політичного діяча. Графський рід Роголів-Левицьких не став предметом гордості народника Пилипа Левицького, «цей титул він ужив лише в одному своєму псевдонімі “Граф Біберштейн”, під яким він видав 1881 року у Кам'янці Подільським збірку українських оповідань (“Граф Мотика”))»³. Батько Модеста Левицького порушив ще одну традицію – не продовжив династію священників, а, закінчивши історико-філологічний факультет Київського університету імені Святого Володимира, працював спершу вчителем історії в Київському кадетському корпусі, а згодом мировим посередником. «Недовго був батько мій мировим посередником; він, як “народник” 60-х років, занадто ретельно обстоював інтереси селян при наділенні їх землею і на нього посипалися скарги до вищої влади з боку великих панів; і довелося йому

вий збірник. – Луцьк, 2009. – Вип 33. Матеріали XXXIII Всеукраїнської історико-краєзнавчої наукової конференції, присвяченої 160-річчю від дня народження Олени Пчілки та 60-річчю з часу створення Колодяженського літературно-меморіального музею Лесі Українки, м. Луцьк – с. Колодяжне, 30 червня – 1 липня 2009 року / Анатолій Силук, Віра Комзюк. – С. 71.

² Єфремов С. Історія українського письменства / С. Єфремов. – К. : Femina, 1995. – С. 550.

³ Дорошенко Д. Лікар-гуманіст / Д. Дорошенко // Спогади про Модеста Левицького / Передмова Ю. Мулика-Луцика. – Вінніпег, 1967. – С. 29.

покинути цю службу і взяти посаду інспектора прогімназії в Польщі спочатку в Сандомирі, потім у Ченстохові. Але йому тяжко було жити на чужині, і при першій нагоді він перейшов на посаду інспектора народних шкіл у Вінниці, а пізніше, коли попідростали ми (я і двоє моїх братів), перейшов на таку ж саму посаду в Кам'янець, щоб мати змогу вчити нас у гімназії»⁴.

Закінчивши навчання в гімназії, 1884 р. М. Левицький вступає на історико-філологічний факультет Київського університету, 1888 р. переводиться на медичний «з метою бути “мужицьким доктором”, служити народові, своєму бідному, темному селянинові»⁵.

Як пише М. Левицький в «Автобіографії», «один рік прослужив у Фатежському повіті Курської губ., але нудьга за рідним краєм перетягнула мене на посаду повітового лікаря в Ковель на Волині»⁶, де він працюватиме протягом 1894–1898 років. Тут доля звела його з родиною Косачів. Сестра Лесі Українки І. Косач-Борисова пригадувала: «В с. Любитів (4 верстви від нас) жили тоді Зінаїда і Модест Левицькі (пізніше доктор Модест Левицький був відомий український письменник і громадський діяч). Молоде подружжя Левицьких особливо заприятелювало з Лесею. Обоє Левицькі любили поезію, музику, спів, їхнє товариство було цікаве й приємне. Модест Левицький був не тільки добрий лікар, але й чула людина, а пацієнти (переважно селяни) його дуже любили»⁷.

Через вологий клімат Полісся, який шкодив здоров'ю дружини, М. Левицький мусив шукати місце праці на пів-

⁴ Левицький М. Автобіографія / М. Левицький // Сяйво душі Модеста Левицького. Життя і творчість / Упоряд. Л. Токарук. – Луцьк : Волинська обласна друкарня, 2009. – С. 10.

⁵ Левицький В. Син про свого батька / В. Левицький // Спогади про Модеста Левицького / Передмова Ю. Мулика-Луцика. – Вінніпег, 1967. – С. 7–8.

⁶ Левицький М. Автобіографія / М. Левицький // Сяйво душі Модеста Левицького. Життя і творчість / Упоряд. Л. Токарук. – Луцьк : Волинська обласна друкарня, 2009. – С. 10.

⁷ Косач-Борисова І. Колодяжне / І. Косач-Борисова // Наше Життя. – 1952. – Ч. 9 (10). Жовтень. – С. 24.

дні – в м. Окни на Поділлі, де «скоро придбав собі славу сердечного, всім приступного лікаря»⁸. Тут він організував театральний гурток, читав селянам публічні лекції українською мовою з гігієни, «і тим підіймав у них повагу до своєї мужицької уполітованої мови і тим лікував і їхню пригнічену психіку»⁹. Таке «мазепинство» не залишилося не поміченим владою. М.Левицький пише про 5 років земської служби в Окнах, після яких «перейшов на таку ж посаду в Боярку коло Києва»¹⁰. Цей період праці триватиме майже 5 років. Потім у Києві півтора року працюватиме директором земської фельдшерської школи. Активна громадська діяльність М. Левицького, співпраця з українськими газетами «Громадська думка», «Рада» приверне увагу чорносотенців. Утративши можливість займати посаду в Київському окрузі, 1907 р. одержав місце праці залізничного лікаря в Радивиліві, що знаходився на кордоні з Австро-Угорською імперією. Тут організував осередок таємного Товариства українських поступовців, учасники якого разом із М. Левицьким усупереч забороні вшанували 50-і роковини смерті Т. Шевченка. На дійстві були присутні галицькі українці, що стало причиною доносу. Одиссея працевлаштування буде тривати. Аж до революційних подій 1917 р. М. Левицький – на посаді залізничного лікаря в Білій Церкві. За української влади очолив санітарний відділ Міністерства шляхів, «своїм звичаєм, захопився лікуванням не тільки тіла а й душі залізничників: він цілком віддався справі українізації залізничного апарату та організації продажу українських книжок по залізничних кіосках, сам привізши зі Львова цілий вагон українських закордонних книжок, на суму коло ста тисяч карбованців»¹¹.

⁸ Чикаленко Е. Др. Модест Левицький (3 нагоди 30 ліття його письменництва та відїзду з Подєбрад) / Е. Чикаленко // Студентський вісник. – 1927. – Ч. 5–6. – С. 12.

⁹ Там само. – С. 13.

¹⁰ Левицький М. Автобіографія / М. Левицький // Сяйво душі Модеста Левицького. Життя і творчість / Упоряд. Л. Токарук. – Луцьк : Волинська обласна друкарня, 2009. – С. 11.

¹¹ Чикаленко Е. Др. Модест Левицький (3 нагоди 30 ліття його письменництва та відїзду з Подєбрад) / Е. Чикаленко // Студент-

Як інформує Є. Чикаленко, «під час другої московської навали на Україну, коли Директорія, щоб врятувати українську інтелігенцію організувала скрізь закордоном численні посольства»¹², М. Левицький прийняв посаду радника посла УНР в Греції Ф. Матушевського (з січня 1919 р.), після його смерті виконував усі дипломатичні обов'язки. 1920 р. М. Левицький був учасником з'їзду українських послів та дипломатів у Відні. Після падіння УНР переїздить до Тарнова (Польща), де тоді перебував уряд УНР в екзилі під проводом С. Петлюри. При цьому уряді стає міністром охорони здоров'я. Після ліквідації міністерства він для доньок українських емігрантів організовує курси медсестер, де читає лекції. 1922 р. завідує в Закопаному санаторієм для хворих на туберкульоз вояків армії УНР. Через нестачу коштів санаторій буде закрито. «...Посаду лікаря та лектора української мови» М. Левицький поєднуватиме в Українській господарській академії в Подебрадах (Чехословаччина) протягом 5 років¹³.

Із 1927 р. М. Левицький знову на українській землі. Як зауважував син Віктор Левицький, «єдине місце, де ми не почували б себе на чужині – це була Волинь, своя, хоч і не родима земля, але українська, з якою було багато пов'язано спогадів і у батька, і у мене. Отже, туди ми скерували свій зір.

Осіли ми в Луцьку 1927 р., бо туди я мав призначення від польської влади на посаду меліоратора, а батько знайшов працю в українській гімназії яко лікар і лектор української мови»¹⁴.

Працюючи в луцькій українській гімназії імені Лесі Українки, «Модест Пилипович став душею гімназії, був її “добрим духом”», – згадувала І. Левчанівська¹⁵. «Праця в гімський вісник. – 1927. – Ч. 5–6. – С. 15.

¹² Там само.

¹³ Там само.

¹⁴ Левицький В. Син про свого батька / В. Левицький // Спогади про Модеста Левицького / Передмова Ю. Мулика-Луцика. – Вінніпег, 1967. – С. 26.

¹⁵ Цит. за : Токарук Л. Лікар тіла і душі / Л. Токарук // Сяйво душі

назії серед дітвори й молоді давала задоволення, а наслідки виправдовували ті труди й зусилля, яких докладав батько, ходячи в Луцьку з передмістя Красного до гімназії, – підкреслював син. – Сили вже підупали, молодь бачила, якою дорогою ціною оплачувалося оте ходження на лекції й віддачувалася сердечним відношенням до свого “дідуса”»¹⁶. Спогади колеги, викладача математики О. Левчанівського, засвідчують його педагогічний хист і доброту: «В гімназії діти до нього горнулися. Він придумав серед них зібрати колекцію для гімназії великодних писанок з різних кутків Волині, з різних гмін, містечок, сел. Зібрали. Він з дітьми її упорядкував. Він zorganizував і вивчив гурток бандуристів, (а здається і майстерню бандур)»¹⁷.

Це його «на Волині тепло називали “дідусем”»¹⁸. Як підкреслює Ю. Муцик-Луцик, автор передмови до «Спогадів про Модеста Левицького», «“дідусь” – це найвищий символічний титул, що ним, як добру людину, увінчали волиняни свого Модеста Левицького. У поляків такий народний титул був наданий лише раз в історії, і то маршалові Пілсудському (“Дзядек”), а в нас цей титул мав Модест Левицький»¹⁹.

Не полишатиме М. Левицький і громадської праці: читатиме в «Просвіті» лекції про суспільну мораль. У луцький період вийдуть друком його «Теорія письменства» (перевидання праці «Конспект теорії письменства» (Подебради, 1923)) та «Українська читанка». М. Левицький тоді наголошував: «Я емігрував із Києва р. 1919 і вважався за емігранта у Греції, в

Модеста Левицького. Життя і творчість / Упоряд. Л. Токарук. – Луцьк : Волинська обласна друкарня, 2009. – С. 28.

¹⁶ Левицький В. Син про свого батька / В. Левицький // Спогади про Модеста Левицького / Передмова Ю. Мулика-Луцика. – Вінніпег, 1967. – С. 27.

¹⁷ Левчанівський О. Мої спогади про Модеста Пилиповича Левицького // Фонди музею Лесі Українки Волинського національного університету ім. Лесі Українки. – ОФ. 1036. – 3 с.

¹⁸ Муцик-Луцик Ю. Незабутній “Дідусь” Волині / Ю. Муцик-Луцик // Спогади про Модеста Левицького / Передмова Ю. Мулика-Луцика. – Вінніпег, 1967. – С. 3.

¹⁹ Там само. – С. 5.

Австрії, в Чехії, але не вважаю себе таким на Волині»²⁰.

«...Але за своє становище справді українського педагога-громадянина втратив минулого року учительську посаду. Його “розяснили” під тою вивіскою, що він, мовляв, не має кваліфікаційного іспиту! Що не ця формальність була причиною усунення, свідчить те, що інших трьох неіспитованих учителів залишили на посадах. І от старий заслужений український діяч на старості літ опиняється на зеленій паші. Та не так боліла Покійного втрата заробітку, як те, що сталося це через своїх же людей – управу Товариства ім. Лесі Українки, що держить гімназію.

Що за глумлива доля: приятеля Лесі Українки позбавляє шматка хліба Товариство її імені! Яка ганьба для світлої пам'яті Лесиної!»²¹.

В. Дорошенко зауважив, що гурт приятелів і прихильників М. Левицького в Луцьку збирався 1932 р. відзначити 35 років його письменницької діяльності, але мусив відмовився від цього через своєрідні обставини волинського життя²². Останнім виявом шани письменникові, лікареві, громадському діячеві стали промови на похороні 17 червня 1932 р.

* * *

І до теперішніх читачів промовляє багата спадщина М. Левицького (криптоніми та псевдоніми письменника – М. Л., М. П., М. Билинович, М. П-ович, М. Пилиповець, М. Пилипович, Виборний Макогоненко, М. Поліщук, М. Вигнанець, Залізничний служаший, Рогаль, Студент М. П., Дід Модест, Ирод²³). Про соціально-психологічні оповідання М. Левицького схвально відгукнулися свого часу І. Франко (1904), Олена Пчілка (1907), А. Крушельницький (1908), С. Єфремов (1911), О. Грушевський (1918) та ін.

²⁰ Левицький М. В обороні правди / М. Левицький // Діло. – 1929. – Ч. 112. – 23 травня.

²¹ Дорошенко В. Пам'яті Модеста Левицького (Замість вінця на могилу) / В. Дорошенко // Діло. – 1932. – Ч. 138. – 25 червня.

²² Там само.

²³ Дей О.І. Словник українських псевдонімів та криптонімів (XVI–XX ст.) / О.І. Дей. – К. : Наук. думка, 1969. – С. 492.

Його проза продовжує галерею героїв “маленької людини” М. Гоголя, Є. Гребінки, Гі де Мопассана, А. Чехова та ін. Часто письменник створює присутність смерті, яка вражає насамперед слабших, не захищених у суспільстві людей. Низку оповідань об’єднує мотив дороги. У житті героїв вона оповита трагічною настроєвістю: це шлях лікаря до невиліковно хворого («Порожнім ходом»), шлях додому помирати («Тяжка дорога»), складна дорога іммігрантів («Землиця рідна», «“Заяць”»), дороги війни («Деда»), дорога в пошуках заробітку і дорога, згубна для людини, метафоричний вимір дороги як життєвого шляху («Щастя Пейсаха Лейдермана») та ін. Подієвість твору «Злочинниця» значною мірою розгорнуто у внутрішньому світі героїні, її дорога не має майбутнього: покритка переживає психологічну смерть, а згодом чинить суїцид. У композиції текстів малої прози М. Левицький часто використовує епілог, що дозволяє автору сформулювати однозначний висновок.

Світ дитинства, пошкоджений соціальними проблемами дорослих, постає в багатьох зразках малої прози М. Левицького. Це внуки Пейсаха Лейдермана, яким пощастило в нещасті: музика вцілів у дорожній пригоді, тож зароблятиме на сиріт («Щастя Пейсаха Лейдермана»); це вчинок, на який наважилися нужденні багатодітні батьки новонародженої дівчинки, – віддати до притулку («Добре діло»); це тяжкий хрест світу дорослих, який намагається осягнути своїм дитячим розумом Маруся («Тяжкий хрест»); це батьківські клопоти про поховання ще живого сина й обговорення з ним цих проблем («Тяжка дорога»); це життєвий сценарій Ніоби («“Ніобея”»); це поневіряння «казених дітей» у прийомних сім’ях («По закону») та ін. Сюжети циклу «Казенні діти» постали на основі спогадів письменника про київський період 1904–1907 рр., коли працював директором Київської фельдшерської школи та завідувачем Лук’янівського притулку для дітей, залишених батьками.

Свого часу Т. Шевченко зауважив: «Поэт и медик. Какая

прекрасная дисгармония»²⁴. Такий творчий синтез знань про душу й тіло – в арсеналі С. Руданського, В. Стефаника, А. Чехова, І. Липи, М. Булгакова, І. Микитенка, Ю. Липи, В. Коротича, Ю. Щербака та ін. Лікарська практика М. Левицького слугувала джерелом сюжетів його малої прози, що часто підмічено авторським жанровим уточненням «Оповідання лікаря» («Порожнім ходом», «Щастя Пейсаха Лейдермана», «Одно слово»), «Бувальщина» («По закону», «Ніобей»), «Із спогадів лікаря» («Казенні діти»). Варто назвати також твори «Злочинниця», «Очі», «Тяжка дорога», «Забув», «Санітар» та ін., проблематика яких пов'язана з питаннями медицини.

Жанрові визначення «Різдвяне оповідання» («Хрест і півмісяць», «Союзниця», «Таємниче вбивство») та «Великоднє оповідання» («Заяць») пов'язані не так зі святковим часопростором та очікуванням дива, як із морально-етичними акцентами: про християнські чесноти забувають навіть напередодні найбільших свят, людина залишається наодинці зі своїми проблемами.

Привертає увагу актуальність проблематики оповідання «Хатнє лихо». Тут відтворено невдалу спробу спорудження пам'ятника Т. Шевченкові в Києві напередодні ювілеїв 1911 та 1914 рр. Після революційних подій 1905–1907 рр. панує атмосфера страху та непевності, тому свідомому героєві твору Пилиповичу (виразно автобіографічного характеру) не вдалося переконати пожертвувати гроші на це «велике національне діло»²⁵ ні українського письменника, щирого патріота, ні старого громадівця, ні молодого соціал-демократа, ні заможного нащадка славного козацького роду. Поруч із слухними міркуваннями про те, що інтелігенція не виховала свідомість народу, є у творі утопічний, зовсім наївний сюжетний хід: тільки російський чиновник, поцікавившись справою пам'ятника, сам подав карбованець (це навіть більше, ніж кошти, які відклав для цієї справи Пилипович).

²⁴ Шевченко Т. Щоденник / Т. Шевченко // Шевченко Т. Повне збір. тв. – Т.5. – К.: В-во АН УРСР, 1963. – С. 211.

²⁵ Левицький М. Оповідання. – Т. 1. – Черкаси; К.: Т-во «Сіяч», 1918. – С. 194.

До жанрів фейлетону та нарису М. Левицький активно звертався на сторінках українських газет «Рада», «Село» та ін. До речі, чимало фактів, висвітлених у цих жанрах, знайдуть творче продовження в художній прозі («Землиця рідна», «Союзник» та ін.). Публіцистичні тексти написано переважно в еміграційний період. Мемуари М. Левицького «Gloria victis», «Червоний жаж» – важливе історичне джерело про визвольні змагання українського народу 1917–1921 рр.

Мовознавчі роботи М. Левицького присвячено різним галузям лінгвістики – граматиці («Українська граматика для самонавчання», «Порівнююча граматика української мови»), стилістиці («Гріхи наші»), діловій українській мові («Як писати службові папери українською мовою») та ін. М. Левицького-мовознавця високо поцінював Остап Вишня («Моя автобіографія»).

Значна спадщина М. Левицького-перекладача: переклади творів Еркмана-Шатріана, Р. Джованьйолі, Е.-Б. Сінклера, С. Лагерлеф, Е. Ожешко та ін. друкувалося в часописах «Літературно-науковий вісник», «Рада», «Воля» та ін. Окремі з них переклав у співпраці з дружиною Зінаїдою, яка, до речі, автор і оригінального тексту – історичної повісті «При битій дорозі».

М. Левицький-лікар, усвідомлюючи важливість просвітницької роботи серед народу, написав численні науково-популярні студії з медицини: «Невидимі вороги та друзі наші», «Як рятуватись при наглих язвах та каліцтвах», «Лихі хвороби на очі», «Сільські знахарі та баби-шептухи», «Отрути», «Сибірська язва» та ін. Окрім того, він є автором статей «Державний лад і здоров'я народне», «Народня лікарська справа на Поділлі», «Страшна загроза», «Туберкульоза у наших видатних людей».

Шлях М. Левицького до українського читача завжди був непростим. Повістю «За Коліївщини» дебютував у часописі «Киевская старина» 1901 р. (№ 6), однак текст залишився не поміченим літературною критикою. Згодом друкував оповідання в «Літературно-науковому віснику», альманахах

«Літературний збірник, зложений на спомин Олександра Кониського» (1836–1900)» (К., 1903), «На вічну пам'ять Котляревському» (К., 1904), «Досвітні огні» (К., 1906), часописах «Нова Громада», «Рада» та ін. 1907 р. в Києві побачила світ збірка «Оповідання». Задум автора здійснити п'ятитомне видання творів було реалізовано 1918 р. тільки у форматі першого тому. У 1920 рр. у Львові твори М. Левицького для дітей вийшли друком у серії «Золота бібліотека української дитини». У радянській Україні в цей період видаються збірки «Землиця рідна» (Харків, 1926), «Тяжка дорога» (К., 1928), прозу М. Левицького було вміщено в хрестоматіях української літератури, впорядкованих М. Плеваком. До 100-літнього ювілею приурочено появу збірки «Перша льгота» (Львів). У кінці 1980-х твори М. Левицького увійшли до книг «Образки з життя» (Львів, 1989) та «Українська новелістика кінця ХІХ – початку ХХ ст.: Оповідання. Новели. Фрагментарні форми (ескізи, етюди, нариси, образки, поезії в прозі)» (К., 1989). В окремих томах видання «“Роде наш красний...”: Волинь у долях краян і людських документах» (Луцьк, 1996, 1999) зібрано відомості про М. Левицького. Його «Спогад про Лесю Українку» 2005 р. в альманасі «Світязь» опублікувала Н. Стащенко. 2009 р. у Луцьку Л. Токарук упорядкувала літературно-публіцистичне видання «Сяйво душі Модеста Левицького (Життя і творчість)». Популяризації імені письменника і громадського діяча сприяли бібліографічний нарис А. Болабольченка (1999) та повість-есе І. Корсака (2009).

Більшість художніх текстів М. Левицького залишаються мало доступними сучасному читачеві. Пропоноване видання – поцінування письменницьких здобутків М. Левицького, людини, «яка проорала на українській ниві таку глибоку борозну, що її не зарівняє час і яка виразно зазначиться в історії національного відродження української нації»²⁶.

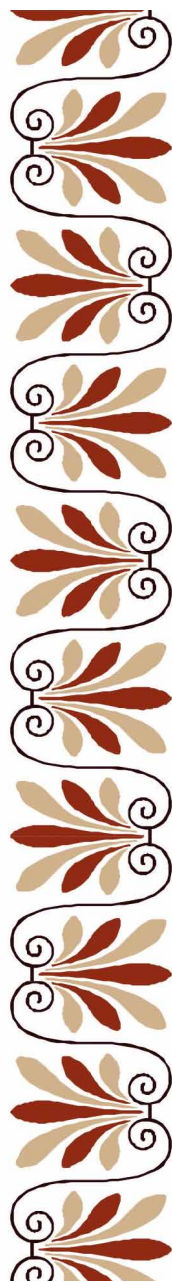
²⁶ Чикаленко Е. Др. Модест Левицький (3 нагоди 30 ліття його письменництва та відїзду з Подєбрад) / Е. Чикаленко // Студентський вісник. – 1927. – Ч. 5–6. – С. 12.

* * *

Видання цієї книги було б неможливе без допомоги і підтримки людей, яких хочу згадати і висловити їм вдячність, зокрема народному депутатові Верховної Ради України, доктору філологічних наук Констанкевич Ірині Мирославівні та директору Волинського краєзнавчого музею Силюку Анатолію Михайловичу, з ініціативи яких почалася робота над виданням, Громику Юрію Васильовичу, декану факультету філології та журналістики Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки, за фахові консультації, Пушкар Наталії Юхимівні, головному хранителю Волинського краєзнавчого музею, і Данилюк-Терещук Тетяні Ярославівні, директору Музею Лесі Українки Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки, які здійснили велику редакторську роботу. І особлива вдячність – моїм батькам, Скочинським Василеві Степановичу та Ірині Дмитрівні, за підтримку та допомогу в архівних і наукових пошуках.

Ольга Яблонська

**ІЗ КНИГИ
“ОПОВІДАННЯ”
(1918)**

ЗАБУВ

У Любомирці пішла дитяча пошесть, саме від зімних м'ясниць. Баби казали “гулі, красуха”, а фершал, що приїздив з Рудні, казав: “шкарлятина”, – одначе діти помірали дуже, хоч баба Люльчиха підкурювала їх переїдом¹ із жолоба, хоч фершал напував якимись своїми ліками.

Соцькому Петрові Головатому був приказ ставитися до станового що три дні з докладом: скільки душ знов заслабло та скільки померло.

Становий був лютий, звичайно, по суботах, як ставилися до нього всі соцькі, він тяжко бурхотав, кляв їх на всі вирви; чи раз, бувало, й стусанів надає й воду наставить носити за кару, й дрова рубати... А тепер Головатому ся лиха година придалася аж двічі у тиждень!

Тяжка служба соцького. Усяк, хто звідки не вирветься – начальство: і старшина з писарем ганяють позви, повістки розносити, й суддя, й слідователь судебний – арештантів водити, підводи давати... люде кленуть, нарікають; й акцизному – понятих шукати... а дошукай охочого, щоб потім по судах їздити, свідкувати; навіть лікареві з фершалом – слабих показувати, зганяти жінок з дітьми для віспи. Все соцький та соцький!..

Ну, а якщо вже, крий Боже, надзвичайне трапиться: мертве тіло або пожежа, або, як тепер, пошесть, – нехай вже ворогам така служба.

Головатий вже третій ціпок позначив на карби, бо він був неписьменний: слабих він значив одним карбом, а помершим клав ще карбок навхрест.

Крий Боже було забути становому хоч про одну дитину, хоч найменьшу яку, непотрібну!.. Бо становий сам доносив

¹ Недоїдені тваринами залишки корму (сіна, соломи). – *Прим. упор.*

кудись до більшого начальства.

А Головатому ще й свій клопіт вдома. Тільки йому й дітей Бог дав, що один хлопчина, Івась, – на п'ятий рік йому йшло, – та й того не минула лиха болість: майже в перших він заслаб якось на пущання, та й досі ще не вийшов. У людей діти або повмірали, або давно вже повичунювали, а він чогось хирів, марнів, вицьвів на виду, як віск, а ноження та черевце зігнало пухлятиною. Орудувала Люльчиха, як знала, довідувався й фершал чи раз, давав ліки, у матушки добули майського бальзаму – терли: нічогісенько, ані крішки не легчало...

* * *

У степу бушував вітер – гострий, холодний; імжив дрібненький дощик. Було вже надвечір. По грузькій дорозі пара маленьких, миршавих коненят ледве тягнула підводу. Головатий з жінкою та з недужим Івасем верталися додому з містечка, від лікаря. Мовчки, сумно їхали обоє. Лікарь раєв лишити малого в лікарні, бо дуже трудна тяжка слабість. Так як же його таке мале покинути?.. Казали – хай мати лишається з ним. Ну, а якби, крий Боже, помер там? Що ж вона, бідна головонька, робитиме з ним сама, на чужині? ше й дорога така – гріх один. Нехай вже краще додому – як Бог дасть.

Головатиха сиділа боком, за вітром і тулила до себе хлопця, обгорнувши його кожухом. Чоловік йшов поряд з возом, бо на гору було важко: коненята натягалися під усю силу, аж їм горби поставали, а посторомки муляли по голій чорній шкурі на їх витертих боках. Далі стали, щоб коні відсапалися.

– Ой, Петре, глянь-но! – скрикнула жінка, відтуливши трохи дитину. – Либонь він вже доходить!..

Івась лежав навзнаки; широко відкриті оченята чудно дивились угору; він важко й хрипло дихав, якось незвичайно порухуючи устами й ніздрями.

– Доходить, голубчик, доходить!.. – тремтячим голосом озвався Головатий, схилившись над хлопцем. – Івасю!.. Дитинко!..

Але Івась не чув, або не тямив.

– Матінко Божа! – плакала жінка. – Нащо було його возити?! Нехай би вже дома, по-людськи, вмер... Свічку тітку дали, – достань-но, засвіти як... там у хустці...

Головату стиснуло в горлі. Жаль, сердешний жаль якось поплутав йому думки. Начеб се все не справді... Він думав: кріпко коні зморились, аж пара з них іде... свічка у двох місцях зламалася, бо він, не бачивши, сів був на жінчин клуночок... змерз у руки, пальці залякли, ніяк свічку не справиш, бо віск затужавів на холоді... А жінка приспішала.

– Ой, швидче, Петре, швидче...

Він присів, закинув на плечі поли свитини, щоб закритися від вітру; витер сірника – погас... Другий, третій...

– Швидче, швидче, бо дійде без свічки...

Свічка нарешті засвітилася.

Обоє схилились над дитиною, обтулюючи її від вітру, випростили пальчики, застромили у жменьку свічку. Полум'я її мигтіло, віск капав на бліду дитячу ручку...

Івась вже не дихав.

* * *

На сходах ганку станової квартири сидів, дожидаючися, соцький Головатий. Становий іще не виходив у канцелярію.

Весняний поранок був погожий, теплий. На вулиці гралися діти, їх веселий гомін нагнав сумних думок Головату.

Так і його Івась грався, бувало, галасував, вовтузився, така ж сама білявенька головка, замурзаний; замашена, задрипана сорочечка, високо підперезана жичкою²...

Кара Божа...

Згадав собі Головатий проповіді Любомирського батюшки. За тими клопатами й до церкви ніколи було піти, дарма що піст; аж на Благовіщення вибрався. Дуже жалісні проповіді вмів говорити Любомирський батюшка, а сей раз утяв таку, що деякі аж поплакалися. Колись Бог покарав народ за гріхи десятима карами і муху на хліб наслав, голод і тьма були, жаби і ще якісь лиха, а найгірше – що діти почали мерти. Може, тепер і на нас Божа кара найшла, ся пошесть дитя-

² Вовняна, бавовняна або шовкова тасьма.

ча, за те, що почали ми спасеніє забувати. До монополії у дух стежку протоптали болотом, а до церкви не дуже то поквипились – загрузнеш ідучи... Правда, правда!..

Кара Божа...

– Соцький! – гукнув хтось із канцелярії... Головатий зірвався і кинувся туди.

У понурій кімнаті, з трьома невеличкими вікнами, при довгім столі сиділо двоє канцеляристів над паперами; а паперів тих була тьма: і на столі, й у двох поставцях, і так, купами, подекуди на долівці, ба навіть на стінках, на цвяшках висіли папери. Було нечепурно, холодно; якийсь невиразний дух пісної страви, огірків та поганого тютюну видавався невідомо звідкіль і від кого.

Становий, здоровенний, гладкий, стояв серед кімнати й курих грубу цигарку, підкручуючи довгого рудого вуса.

– Ну, що скажеш доброго? – спитав він.

– Троє вмерло, одинадцятєро слаших, – відповів соцький.

– Гм... Василівський, дайте-но мені рапорт фершала, що прислали з волости.

Один з канцеляристів, худий, цибатий, застромивши перо за вухо, метнувся до поставця, добув якогось папера й подав становому. Той глянув у рапорт.

– Брешеш, сучий сину! – гримнув він на соцького.

– Ні, ваше благородіє, справедливо...

– Справедливо? Називай усіх! Які вмерли?

– Циганчука Корній... Бучацького двоє – Ганна й Каленик.

– Ну?

– Слаших одинадцятєро...

Гучно ляснуло у канцелярії: становий нарозмаш затопив соцького по лиці.

– А Головатий Іван, сучий ти сину? – гримнув він гучно.

Соцькому світ закрутився, в очах стемніло.

– Се мій... Івась... Вибачайте, забув...

ЗЛОЧИННИЦЯ

У Мар'янівку приїхав становий на слідство.

Підпаски-вівчарики знайшли закопаний дитячий труп у рові, що відмежує крайню хату Мазурихи від церкви. Вони постерігли, що собака чогось шпортає землю у рові; одігнали її — аж з ямки щось біліє; дивляться — шматина, а в ній дитина загорнута і вже позеленіла, смердить. Свиридко побіг у село до старости, а Кузь лишився стерегти, щоб собака знов не шпортала.

Зійшлися люде, побалакали, поміркували, чия б се могла бути справа; соцький настановив варту біля трупика, а сам побіг верхи до станового. Ямку закрили соломою, щоб муха не сідала. І хоч з-під соломи нічого не було видно, проте юрба народу, переважно жінок та дітей, стояла на царині аж до вечора. Староста чи раз довідувався, розганяв народ, але цікаві знов збиралися трохи віддаля, і знов між бабами починалася балачка, а діти пустували.

Біля кривих щербатих воріт Мазуришиної садибки стояла громада жінок. На дворі, що заріс повсюди споришем, не було нікого, і хатка стояла зачинена, сиротливо. Виказувалися всілякі догади.

— Нікому иньшому, як тій Васьці Мазуришиній, — говорила підстаркувата ряба жінка, скося поглядаючи на зачинену хату. — Я давно вже бачила, що вона ходила дуже гладка, щодня по воду ходила попід наш двір, а отсе вже трохи не тиждень, як я її не бачу.

— Еге, еге, — озвалася друга, підперши журливо одну щоку рукою, — вона, не хто. Стара бабує, дурної Васьки нікому до розуму довести... догулялася: мабуть, тепер довелося старій бабувати в дівки-дочки... Таке-то!

— А може, ще не вона, хто його знає? — озвалася третя.

— Говорить, не вона! А кому більше? Ми вже всіх дівок пе-

ребрали... Вона, Васька дурна, се вже певне...

– Чого пащекуєте? – grimнув, надійшовши, староста. – Мало гріха від ваших язиків? Тьху, бодай вам заціпило! Кортить, щоб таскали по судах та слідствах? Забирайтесь мені звідсіль геть, бодай вам дідько набалакав!..

– Не можна й слова промовити, – осварились жінки, – дивіться, яке начальство!

– Ну, ну, розпускай мені губу, розпускай! – гукнув староста. – Розпустиш, як я тебе відправлю здесяцькими до станового. Набалакає він тобі!

Свиридко й Кузь одразу стали важними у селі. Мабуть, зо тридцять раз вони навипередки розказували всю пригоду. Ніхто й ніколи не слухав їх так уважно, як тепер, і вони чули, що тепер і вони чимало значать в цій справі. Хлопці й дівчата, перевесники¹, заздро дивилися на їх славу.

– Я кажу, – розказував Кузь, – біжи, Свиридку, до старости: об'яви, а я тут побуду, щоб часом чого не сталося: знаєте – собаки – звірина, пошарпають, а ти після одвічай, як начальство приїде...

Становий приїхав тільки на другий день після знайди. Він оглядів навколо все місце, де був трупик, шукав слідів, але їх натоптали такого багато, що годі було розглядітися в них. Налааявши добре старосту й соцького за те, що допустили затоптати сліди, становий поїхав у розправу писати протокола. Кузь і Свиридко розказали знов усе чисто, як було. Становий записав і пустив хлопців.

– А на кого ти думаєш? – спитав він соцького, що стояв біля порога.

– Ніяк не звісно, ваше високоблагородіє, – озвався соцький.

– Одначе ж ти чув, може, на кого там говорять? Дівка, може, яка... Га?

– Та... плетуть баби, звичайно, – відповів соцький.

– На кого ж, питаю? Чого мнешся?! – вже сердито гукнув становий.

– Мало чого не набрешуть вони?.. На Ваську Мазурівну, значить, вдови Мазурихи, що бабус...

¹ Ровесники, діти однакового віку.

– Приведи мені Ваську.

Мазуриха з дочкою, прочувши, що знайдено дитячий труп, зачинились у хаті, начеб їх і вдома не було. Навіть печі не палили. Васька була негожа мізерна дівка, кирпата і ряба, мала на зріст, а на вдачу залякана та заштовхана. Зроду не чула вона слова ласкавого, хоча була тиха та трудяща; жили дуже бідно.

Ваську здурив двірський наймит, гультьай та пройдисвіт, обіцяв, що свататиме її у зімні м'ясниці. Вона дурна й повірила, а наймит потім ще й насміявся з неї. Восени він пішов у москалі, а Васька так і лишилась зо своїм соромом.

Після Великодня знайшла неживу дитину.

Мати закопала знайду у рові, щоб не було сорому та поговору.

Та не так судилось.

Плачучи сиділи тепер обидві, не знаючи, що далі буде.

– Мовчи мені та не признавайсь, – казала мати Васьці, – бо підем обидві у Сібір; хто його повірить, що воно неживе було? Скажуть – задушили... Гірка моя доле... Діждалася чесоти на старість... О, зілля чортове, бодай ти сама була нежива вродилась!..

Васька аж запухла було від плачу.

Втім загнукав хтось у двері.

– Хазяйко! Агов! Відчиніть!

– Цить! – цикнула Мазуриха.

Загнукало знов дужче. У вікно зазирнув соцький.

– Та ну-бо, відчиніть! Чого закутались у білий день. Га?

Стара пішла відчинять.

– Здорові були! – сказав увіходячи соцький. – А йди-бо, Васько, зо мною.

– Куди? – спитала стара.

– До станового.

Мазуриха попелотніла; Васька завела уголос.

– Та чого? – спитала мати.

– Чого? Се ви, мабуть, краще знаєте – чого. Гайда, іди!

– Не підуй! – завела Васька. – Мамцю, мамо! Не давайте...

О-о-о!

Соцький міцною рукою вхопив Ваську за плече й поволік із хати. Мазуриха, заломивши руки, впала на лаву, мов нежива.

Біля воріт зібралась цікава юрба жінок та дітвори. Декотрі повилазили на пліт.

Васька надворі голосила ще дужче, пручаючись від соцького.

– Цить-бо, проклята! – гукнув він на неї. – Не ріжуть тебе. Наревешся ще у тюрмі та в Сібірі, каторжна!..

Становий і одного слова не допитався у дівки: ревла та заходила слізьми, хоч її вбий.

Ваську завезли у волость та й посадили у зборню.

Через два дні приїхав слідователь із лікарем. Патрали трупик, освідували Ваську.

Лікарь сказав, що дитина вродилась нежива, а про дівку, що вона дуже недавно породила.

Слідователь теж допитував її. Він не гримав, як становий, балакав тихо, ласкаво. Васька плакала, зарікалась, що се не її дитина, але ніхто їй не йняв віри, бо не могла доказати, куди вона поділа ту дитину, що породила недавно.

Слідователь звелів пустити її додому.

– Ще буде суд, – сказав він. – Одумайся. Коли признаєшся по всій правді – менша кара буде.

* * *

Тепер Васьці стало жити ще гірше, ніж досі жилося. Мати кляла її раз у раз, дорікаючи за сором та неславу, а на вулицю тільки вийде було вона: “Покритка, – ніхто не мине, не зачепивши прикрим словом.”

Найгірше діти: ті, за прикладом старших, юрбою бігли за нею, викрикуючи: “Васька каторжна, каторжна!..”

Вийде було вона по воду вдосвіта, щоб нікого не здибати, та дарма: сусідка, уздрівши її ще здалеку, підійде до воріт та й привітає.

– Добридень, паніматко! А що ж так рано по воду зібралися? Хазяїн, мабуть, спить ще?

Вона минає мовчки, закусивши губу, щоб не плакати; а назад іде – вже певне з-поза плоту озветься яке мале: “Каторжна, Васька каторжна”, – та й далі, мов ті півні, озиваються у других дворах діти: “Каторжна”... Не треба було й Сібіру: тут, у Мар’янівці, справжня каторга була для бідної покритки.

Вона чула колись – жінки розказували про Сібір, про каторгу: там каторжних приковують ланцюгами під землею, їсти не дають по три дні, лиш воду, а б’ють, катують щодня... Краще вже смерть...

Минуло так трохи не два місяці. Васька думала, що вже, мабуть, забули про неї, що тільки лякали її, мовби суд буде. Коли одного дня староста зайшов до них у хату й віддав якусь бумагу від суду. Знов зажурилася мати, заклала, знов заплакала Васька.

Виплакавшись, узяла мати десяток яєць та й пішла з бумагою до дяка, щоб вичитав.

Васька осталась у хаті. Світ їй затуманився, голова боліла, а в думках все одно було: темні ями під землею, ланцюги, голод...

– Буде суд, – сказала мати, повернувшись. – Не стоїть там, що вбила дитину, а що заховала труп; се ще гірший гріх, ніж убити, казав дяк. Пропала вже твоя голова!..

Мати плакала. Вона відразу стала добра, милосердна до дочки, а се ще більше жалю завдавало Васьці.

– Підеш, висповідатися на дорогу, – сказала мати. – Там, мабуть, і церкви нема...

А сама почала перебірати деяке дрантя, щоб справити дочці на дорогу.

* * *

Васька сиділа на окремій лавці у великій залі суда.

З тої пори, як десяцькі забрали її з дому, як вона востаннє плакала, прощаючись з матір’ю, вона неначе скам’яніла: і думки якось чудно поплутались, і сліз уже не було – мабуть, виплакала всі. Вона сиділа, дивлячись поперед себе на довжелезний стіл, покритий червоним сукном з золотою мережкою та золотими китицями. Ліворуч, наче крізь туман,

бачила велику силу панів, що стиха гомоніли панською мовою, якої вона не тямилася. Чи довго вона так просиділа на лавці, вона й сама не знала. Щось їй ссало під серцем і підступало до горла, аж мусила раз у раз ковтати слину.

Втім всі ворухнулись. Хтось голосно сказав:

– Суд идет, прошу встать!

Якась рука штовхнула її в бік; над вухом гукнули: “Встань!”

Вона встала. За червоним столом стояло п’ятеро панів – мабуть, станових, перебіраючи папери на столі. Знов щось сіпнуло Ваську за плече та й почула вона: “Сядь!”

Один за столом, сивий, почав щось читати, а далі Ваську знов штовхнули ззаду та й сказали: “Встань!” Вона вже й не тямилася, чого від неї хочуть та чого, мов граючись, кажуть вставати та сідати.

А той, старий, за столом щось балакав голосно, а що саме – хто його розбере?

– Вручили вам копію обвинительного акта?

Васька мовчала, бо й не знала, до кого се балакають, та й нічогісінько не тямилася з тієї промови, ні одного слова. Бо навіть “Вам” було не до неї, мабуть, бо зроду ніхто її не викав.

Старий гукнув гнівно:

– Копия обвинительного акта была вам вручена?

Васька мовчала, лиш ноги почали їй тремтіти.

– Подсудимая, я вас спрашиваю, вручили ли вам копию обвинительного акта?

Знов щось штовхнуло її ззаду та й прошепотіло над вухом: “Отвечай”.

Вона, мов загнане звірятко, озирнулася на один бік, на другий, не знаючи, що його в світі робить та чого ті люде від неї хочуть?

Праворуч, недалечко від неї, на окремій лавці сидів панок, неначе знайомий Васьці. Глянувши на його ще раз, вона впізнала лікаря, що свідував її у Мар’янівці та патрав її дитину.

Він дивився на неї ласкаво, мовби жаліючи, а далі й спитав:

– Дав тобі староста бумагу від суда? Кажи!

– Та ж дав! – відповіла вона.

А те, що підступило їй до горла, тепер стиснуло ще дужче: сльози линули...

Рідна мова знов нагадала їй Мар'янівку, їх убогу хижку, матір... Тепер вона нічого не бачила, не тямила.

Штовхали її, питали, гримали – вона не могла нічого промовити.

– Каторжная! – заляв хтось позаду.

І вона згадала дітей, що дратували її на вулиці. Та тут вже не дратують, не кепкують, мабуть, – тут суд.

Засудили, значить, у каторгу за те, що не призналася...

Вона й не чула, й не тямила, як той самий старий, що питав її, прочитав з бумажки, що присудили її на два тижні арешту при поліції “за сокрытие трупа”.

Всі заворушились, загомоніли, почали виходити.

Ваську хтось вивів темними переходами надвір. Вона сіла у кутку, під якимись сходами. Вже вечоріло.

* * *

Сторож, що вранці замітав подвір'я, зазирнувши у той куток, віджахнувся, переляканий, та й перехрестився: Васька висіла під сходами на поясі від своєї спідниці...

ПОРОЖНІМ ХОДОМ

Оповідання лікаря

Ранньою весною, у саме бездоріжжя, я їхав раз балагулою у жидівську “хліборобську” колонію на Поділлі.

Хто не проживав на правобережній Україні, той не зможе собі добре уявити таку подорож, бо треба для того власними боками зазнати всіх неvigід жидівської балагули – старого дебелого фургона-інваліда, скрізь латаного, в'язаного, позатиканого, що деренчить і скрипить, і стогне, і торохтить; треба попоїздити худими замореними жидівськими шкапами, що живуть одною соломою, а овес або ячмінь нюхають тільки хіба на шабас¹, коли й хазяїн їх дозволить і собі велику розкіш – шматочок “фіша”². Ті нужденні кінські кістяки годні бігти лиш з гори, коли сам фургон пхає їх. Треба нарешті власним досвідом попробувати, що воно таке подільські шляхи напровесні або у пізню осінь, коли коні на превелику силу витягають ноги з грузького гливкого болота, а колеса замуrowані тим болотом, що не знати й шпиць. Отже, кажу, лиш той, кому доводилось їздити балагулою у бездоріжжя по Поділлю, уявить собі, як я почував себе, їдучи у жидівську колонію до слабого Нухима Бершадського.

Хоч у таку тяжку дорогу і добрими кіньми не можна побігти швидко, проте мій погонич, худий, обдертий жидок, уживав усіх засобів, щоб погнати швидше. Він невтомно вйокав, прицмокував, присвистував, сіпав віжками, поганяв уже не батогом, а пужалном, узявши його за тонкий кінець, – даремна річ: його шкапи вже добре звикли до тих способів і були до них зовсім байдужі.

Скільки думок передумається отак, куняючи на балагулі та дивлячись на дюравий задрипаний халат погонича, на

¹ Суботнє свято, передбачене іудаїзмом; відпочинок.

² Фіш – риба.

якийсь білий клапоть дрантя, що вилазив з-під правої пахви у нього з роздertoго рукава!

Попереду бере злість на наші шляхи. Оце десь за кордоном, у Франції, наприклад, усі шляхи шосовані, вози безперечно кращі, коні ситі – ба, що коні! І люде ситіщі... Я чув, що там лікарі їздять по селах власними автомобілями. Коли ж це буде, щоб у нас із Зінькова, ну хоч у Вихватинці, або в тую босяцьку колонію було шосе?

А скільки тепер у нас гається дурнісенько часу на ті переїзди? Отсе я знав добре, що одну милю до колонії буду їхати три години – те, що на автомобілі по шосі можна проїхати за півгодини; назад знов три години; та й у слабого доведеться просидіти з годину, а то й більше, поки балагула нагодує й напоїть коні. Ось дурнісенько прогаяних сім годин! Дурнісенько. Бо щоб оглядіти слабого, поставити діагнозу й назначити ліки – досить четверть години. Тож за сім годин я міг би подати лікарську поміч трохи не трьом десяткам хворих. Ну, коли б не було стільки хворих, я міг би багато прочитати за сім годин, може, дещо написати... Краще б навіть нічого не робивши полежати тих сім годин догори животом, ніж отсе сидіти, скоцюрбившись утрое, на жидівській балагулі. Тьху! навіть думка порядна не думається, а так щось лізе у голову непутяще...

Втративши зовсім надію поїхати швидше, хоч і спочатку та надія була дуже непевна, я почав балачку з погоничем, щоб хоч як скоротити нудьгу такої подорожі.

– Покинь, їдлех³, не бий; однаково нічого не допоможе. Якби ти їх годував не батоном, а вівсом, то може б вони і побігли.

Погонич повернувся до мене боком; білий клапоть з рукава пропав з моїх очей.

– Ой, пане доктор! – зітхнув він. – Чим я їх нагодує, коли я сам голодний?

– Але ж сита скотина й тобі більш заробить, швидше обернешся, більше ваги набереш.

– Де в світі! Який наш заробіток? Що ви думаєте: отсе я поїду на вокзал, наберу з містечка чоловіка з шість, може,

³ Від їдл – єврей, єврейчик.

сім пасажирів – кладіть два по тридцять копійок, а тії по двадцять, може, який бідний, то й за злотий повезеш. Ну? А з вокзалу добре, як буде два-три пасажира, а то часом і одного везеш, аби тільки вповоржні не вертатися. Ну, то скільки я зароблю? Може, десять, може, дванадцять злотих, а прогаю два дні. Треба ж і самому прохарчуватись, і скотину годувати. Ячменю пуд – 60 копійок, а пуд мені на два дні стане. А січка? А солома? Ех! – зітхнув він важко.

Коні на превелику силу волоклися ступою, понуривши голови, начеб розуміли бідкання свого господаря, як воно тяжко жити на світі.

– В-йю! – крикнув погонич, засіпав віжками і замахав пужалном. Білий клопот з дюри рукава його знов з'явився перед мої очі.

Але, побачивши ще раз, що всі його силкування та заходи коло коней не дають ніяких реальних наслідків, погонич знов повернувся до мене боком.

– А отсе ви думаєте, може, що я багато заробляю, що вас везу?

– Ну, рубля певне заробиш, – відказав я.

– Рубля-а? – протяг погонич. – Штирі злотих.

– Мало.

– От бачите. Щоб я так жив! З другого кого я б меньше рубля зроду не взяв.

– Що ж він – родич, може, тобі?

– Родич? Ні. Так, бідний. Там такі злидні – самі побачите. Я так думаю, що біднішого на всю колонію нема.

– Чим же він заробляє?

– Чи-им? Хе-хе – порожнім ходом.

– Як-як?

– Порожнім ходом.

– Порожнім ходом? – здивувався я. – Яка ж се робота?

– Не знаєте? Ну, то я вам розкажу, щоб знали. Отсе з наших жидків – які бувають часом злидарі, гольтіпаки, а красити або старцювати не піде жоден. Вже коли немає капіталу, щоб торгувати, або ремесла не знає, то буде факторувати⁴ то

⁴ Займатись посередництвом, дрібною комерцією, маклерством.

ще, а просити або красти – зроду-віку; все-таки своєю працею заробить собі хліб. А що ви зробите, коли тепер такі тяжкі часи настали – не дай Бог, не дай Бог! Вигнали жидків, що жили по селах, у містечко, а ті, містечкові, й самі сиділи голодні... Ох! – важко зітхнув погонич. – Тепер і крамарів, і кравців, і всяких майстрів, і факторів стало більше, ніж треба, і один одному хліб з рота видерає... Ну, отсей Нухим, що я вас везу до його, він жив у Вихватинцях, держав крамничку. Що там того й краму було – може на рублів десять раз чи що, – звичайно: село маленьке. А все-таки торгував: гас, сірники, тютюн, – якось мав кусок хліба і людям була догода. Вигнали його – мусів сюди, на колонію, перебрались, а тут і так усі голодні – що ви зробите? Є й крамарі, і всякі майстри – то й ті без роботи сидять... А дітей у його четверо. То й мусить порожнім ходом заробляти хліб. Отсе, значить, візьме він на процент рубля у того Бренера-лихвяра, у того прахвоста, що він людей без ножа ріже, що на вохери гроші дає... Ви, може, не знаєте, що таке вохери? – звернувся погонич до мене, і в голосі у його почулася поблажлива нота, така, яка чується в голосі у наймита, що вияснює малому паничикові, що ярина сіється весною, а озимина восени, що з гречки буває каша, а з жита хліб.

– Не знаю, – признався я.

– Хе! – з тою ж таки нотою усміхнувся погонич. – На вохери – значить на тижні, по-польськи кажуть: тигоднювки. Значить, як ви у його позичаєте 100 рублів, то він ніби бере з вас 4 проценти й забірає їх вперед: вам дає 96 рублів, а ви йому мусите щотижня віддавати по два рублі, аж цілий рік. А як брати невеликі гроші, то він бере з рубля в тиждень 5 коп. Ну то отак візьме Нухим у лихвяра ці руб, ці два, бере на плечі порожню торбу та й іде по селах, – через те й кажуть: порожнім ходом. Там він купить де у дячихи яку старизну, або прядива, або шкуру яку ягнячу – понесе в село, виміняє тее у баби на курку або на гуску, на яйця, а тамте знов понесе кудись – ці продасть, ці знов виміняє на яку фасолю, картоплю... Десь іспече собі картоплину, з'їсть, а там, може,

попада дасть йому чаю стакан; там десь ізнайде пляшечки, бутилочки – купить, продасть аптекарові, там заробить копійку, там дві та й так ходить-плентається цілий тиждень по селах, аж на шабас вернеться додому, та й на того рубля заробить, може, два, може, три злотих, сам якось прохарчується й додому принесе якої фасолі, картоплі ці що. Гіркий його хліб... А жінка його, Лейка, латає мішки у Крайза, по копійці від латки, хоч і на ту роботу багато є охочих... Ох! – зітхнув він знов.

Зітхнув і я, подумавши, як то воно тяжко та копійка бідному людові приходить, а проте як мало з тих бідолашних жидків буває прошаків, п'яниць та злодіїв...

– Скажи ж мені, їдлех, – спитав я, – що воно за знак, що ви, колоністи, так бідуєте? Землю ж маєте, як і мужики?

– Землю-у? – здивовано протяг погонич. – Пхі-і! Якби то земля була!

– А що хіба?

– Що-о? Нема землі і звання.

– Ви ж колоністи-хлібороби?

– Хлібороби, та хліба не робим, – прикладно озвався погонич.

– Де ж земля поділася?

– Де-е? Забрали ще у батьків наших, бо дурні були.

– Як же так? – спитав я.

– А так, що дали їм були наділи, по десять десятин на двір, а вони, дурні, повіддавали землю мужикам ці за гроші, ці за хату, вже не знаю; самі до гешефтів кинулися. Отсе довідалось начальство, що наші колоністи самі рук до землі не прикладають, та й назначено комісію, щоб розібрали: хто сам робить – нехай робить, а хто не робить, то забрати його наділ на волость, на мужиків, значить. Та й наїхала та комісія у колонію, почали ревізію, яке у кого хазяйство. Ну, звичайне діло, як хто хазяїн – хлібороб, то в його і скотина, яка треба, і справа усяка: плуг, рало, борона, коса ці що. А у наших колоністів нічого того нема. Та й так у всіх позабірали землю, не виплакали наші навіть городів. Вигон тільки лишили, бо

де у кого корова була чи коза. А отсей Бренер – то ще й його батько був такий самий лихвар, як і він. То він і мужикам давав гроші на проценти, а у заставу брав, що було: і кожухи, і коралі, і справу усяку хазяйську. То в його знайшли і плугів, і борін, і упряж усяку – більше, як в економії: то йому наділа не забрали, бо він казав, що сам обробляє землю. Може, кому дав хабаря, бо багатий... А він землю щоб обробляв – крий Боже! Щоб він так дихав. В-йю! – скрикнув погонич, повернувшись до коней, що почали вже приставати.

Вечоріло; вже степовий вітрець ніс враз із вогким холодком пахощі степової ріллі й кінського поту. Докучило вже їхати: спина і ноги стерпли від сидні. Я щільніше закутався в бурку, простяг ноги, наскільки давав простору візок балагули й задумався про тих бідних жидків-колоністів, що тепер мусять порожнім ходом ходити; про комісію, що шукала у них хліборобської справи, про Бренера-лихваря... Чи дрімав я, чи ні – не знаю гаразд, а так щось наче забув, що їду і куди їду. Так буває часом, що наче б не чуєш годинника, що відбиває своє “тік-так”, зовсім не чуєш, аж ось якось звернув увагу в інший бік – аж чуєш: “тік-так”. Отсе точнісінько так зо мною було: і не спав, а проте не чув, що їду, що погонич “вйюкає” й махає пужалном. Аж нараз опам’ятався і почув, що й справді їду; визернув уперед – аж там десь у долині, крізь туман та вечірню мряку замигтіло світло в хатах.

– Колонія вже? – спитав я.

– Колонія. В-йю!

Трохи згодом я вже й носом почув, що се колонія... Під’їхали до обдертої, мізерної хатини. Одно віконце світилося, друге було закрите віконницею, але крізь її щілини теж проходило світло.

– Пррр-чшші! – виголосив погонич, натягаючи віжки. Але се була прикра іронія над змореними шкапами, які й не думали рушати далі.

Я виліз із балагули, розправляючи і руки, й ноги, й спину, що були зовсім залякли від довгої подорожі.

У низеньких сінях було темно, слизько, смерділо гноєм і

помями. Я ніяк не міг налапати дверей.

– Лейке, мах-іф, сиду а доктир! – гукнув погонич.

Низенькі двері відчинились, і я мусив добре зігнутиись, щоб увійти в хату.

– Пожалуйте, пожалуйте сюди ближче, – запрошувала мене худа чорнява хазяйка, мабуть, колись гарна та гожа. Вона помагала мені скидати бурку та все промовляла: – Ох, пане доктор, рятуйте! вперед Бог, а потім ви! рятуйте, ради Бога... Діти маленькі!

У хаті було дуже вбого і неохайно. Кривий стіл та ослінчик, аж чорні від лепу, старенький поставець із начинням, а в кутку велике дерев'яне ліжко, на якому під купою бебехів та старого дрантя лежав хворий. Маленька лампа з закоптілим склом погано світила, але добре чаділа.

Роздивившись трохи по хаті, я підійшов до хворого. Теж худий і чорний чолов'яга. Він був без пам'яті й не міг відповідати на мої питання, лиш важко та часто дихав.

– Від учорашнього дня вже не говорить, – із слізьми у голосі говорила жінка. – Пане доктор! – благальним голосом почала вона, складаючи руки до мене.

– Почекайте... Не плачте, не просіть, я й сам зроблю все, що можу. Розкажіть мені краще все, що я буду питати.

З оповідання Лейки я довідався, що її чоловік вже тиждень зо два слабує на гарячку, останніх днів три дуже кричав на живіт, а від учорашнього вже дня лежить без пам'яті.

Огледівши хворого, я побачив, що у нього був тиф, та ще дуже тяжкий, з запалінням чепця⁵, що для лікаря визначається грізним словом: peritonitis⁶. Надії не було й найменшої.

Спершись на столі ліктями й закривши лице руками, я важко задумався: як таки сказати нещасній жінці, що завтра в сю пору вона стане вдовою?..

В хаті було тихо, бо жиди наші справедливо думають, що не треба, крий Боже, перебивати думку лікареві, коли він обдумує, яку дати пораду. Лиш хворий Нухим хрипло дихав, та Лейка шепотіла молитву до Бога, щоб він послав добру

⁵ Запалення очеревини.

⁶ Перитоніт (лат.).

думку лікареві.

Зліва, з печі, я почув тиху мову:

– Зей, доктир вірд шрабен а рецепт!

Глянувши на піч, я побачив купку дівчор в лахміттях, і серце моє ще важче стиснулося.

– Ш-ша! – крикнув хтось на дітей, і в хаті стало знов тихо.

Як часто доводиться лікареві жалкувати, що він лікар! Мабуть, ні одна професія не дає таких тяжких та прикрих хвилин, як лікарська. Може, хто скаже, що бувають і радісні хвилини, коли відчуваєш себе щасливим, вирвавши жертву з обіймів смерті. Бувають... але мало їх. Гірких більше.

А в хаті було тихо, й чувся тільки важкий віддих хворого.

– Раніше – пізніше, а сказати сумну правду треба, – подумав я й, зібравши всю енергію, встав.

Лейка благальними очима глянула на мене, начеб хотіла вичитати з мого обличчя, що я думаю.

– Погано, голубко, – сказав я.

– Ой, гер доктир, гляньте на Бога, гляньте на дітей! – стала благати Лейка, а карі очі її, повні сліз, краще слів благали рятунку. – Може, ще якого доктора привезти? Може, удвох ви що придумаете?

– Даремна річ. Хоч десять докторів кличте – нічого не придумаєм.

Лейка, заламавши руки, припала лицем до ніг свого чоловіка... А він лежав нерухомо та хрипло дихав.

З печі почувся дитячий плач: діти, побачивши відчай матері, почали й собі.

Тяжку, невимовно тяжку годину пережив я в бідній хаті Нухима Бершадського, поки діждався погонича з балагулою.

Ніч була зоряна, без місяця; легенький мороз стягнув грязюку і їхати було трохи легше. Вмостившись на балагулі, я жадливо вдихав холодне нічне повітря після духоти убогої жидівської хатини. Темна зоряна безодня неба, таємна без краю, наганяла думки про нікчемність нашого світа, нашої науки, всього нашого життя...

Так само ті зорі світили й сотні віків попереду, точнісень-

ко так світитимуть знов через сотні віків, начеб під ними й не було людей з їх війнами, з їх радощами, щастям, з їх одчаєм, слізьми, сирітством та недолею...

А позад мене лишилась та недоля, та обдєрта Нухимова хата, нещасна Лейка і, може, уперше щасливий Нухим, бо не чув уже він ні болю, ні нужди, ні голоду, ні відчаю...

* * *

Минуло місяців зо три після сеї сумної подорожі моєї.

Надведір теплого, погожого майського дня я повертав до дому з об'їздки сел; я провіряв роботу “щепія”, – так звуть на Поділлі селяне того, хто щепить дітям віспу. Сей раз я їхав уже не балагулою, а “почтаркою”, тобто земськими портовими кіньми.

Було тепло, гарно, спокійно навкруги; хворих людей того дня я майже її по бачив; може, через те і на душі у мене було якось тепло, гарно та спокійно.

Їдучи на круту та прикру гору, погонич мій зліз щоб конь було легше.

Зліз собі й я та й пішов помаленьку за возом.

Край дороги побачив я якусь жінку, що сиділа під окопом. Наблизившись, я пізнав щось знайоме, але ніяк не міг пригадати, хто воно таке.

Обдєрте шмаття, нужденний вигляд. Нараз я згадав: се була Лея Бершадська. За три місяці вона, здавалося, постаріла на двадцять літ: худе, чорне обличчя вилиняло, зморщилося, вся вона начеб ізсохлася й лиш карі очі світили, як колись, сумно, жалібно.

Вона пізнала мене швидше, ніж я її, і привітала.

– Здрастуйте, пане доктор.

– Здоровенькі. А куди Бог веде?

– Куди-и? – вона похитала сумно головою. – Порожнім ходом...

ЩАСТЯ ПЕЙСАХА ЛЕЙДЕРМАНА

Оповідання лікаря

Музика Пейсах Лейдерман їхав у Ігнатівку грати на весіллі, й несподівано стряслася над ним страшна пригода. Але попереду треба розказати, хто такий він був.

Старий Пейсах був відомий на всю округу.

Він грав на скрипці. Мало було таких жидівських весіллів, де не постарались би залучити його. Хто його знає, скільки літ він уже грав – він і сам того добре не пам'ятав. Чимало вже повдовіло з тих, кому грав він; траплялося грати і на таких весіллях, що колись і батькам молодих він теж грав на їх весіллі.

Старі підходили до нього з чаркою, коли він, було, покладає скрипку та витерає піт з лисини червоною хусткою.

– Випиймо, старий Пейсах! Пам'ятаєш, як ти мені грав на весіллі у Макарові?

– Чому ні? – озветься Пейсах, зітхнувши та похитавши головою. – Добрі часи були колись.

– Отсе старшу дочку віддаю, а ще маю другу й сина. Вже граємо і їм колись, Пейсах?

– Дай Боже, дай Боже! – говорив Пейсах. – Дай Боже дожити і внукам пограти й тоді знов з вами чарочку випити.

– Ох, Пейсах, лібер Пейсах! Щоб ти здоров був! – говорили раді батьки. – Випиймо.

І Пейсах пив чарку, молода подавала йому на мисочці цимесу; закусивши, він витирав руки червоною хусткою, знов брав скрипку, й кивнувши головою на другу скрипку та на баса, починав знов грати.

І грав же він гарно! Тепер такі музики вже попереводились; тепер і танці інші пішли, і співи інші. Грав Пейсах і нові всякі штуки, не забував і старих. І коли на весіллі вже

підгуляють гарненько, під кінець вечері, він так було гарно та жалібно утне старого маюфеса, що дехто зо старих не видержить та аж заплаче, згадавши давню давнину.

Такий був музика Пейсах Лейдерман.

А жив він у містечку Бишеві, що недалеко Київа, й жив дуже вбого. В сем'ї не мав він щастя: поховав і одну, і другу жінку, поховав і дітей чимало; осталась йому одна-однісенька дочка, та й тій доля не пощастила. Вийшла заміж у Макарів за небагатого фактора, та літ через п'ять овдовіла й вернулась до батька з трьома дітьми. Молода ще була й гарна, могла б віддатися удруге, та скоїлось лихо: заслабла вона на гарячку, трохи-трохи не вмерла; але, як минулась та гарячка, відняло бідній руку та ногу. Так і лишилась каліка з дітьми жити у батька, бо більш нікуди було їй подітись.

Отсе думав колись Пейсах, що на старість буде йому куток у дочки, а довелося старому ще й ту дочку й онуків годувати. Пожурився, посумував – та нічого не вдієш! Потяг далі старий своє тягло, покладаючи тепер надію на онуків, що, може, впокоять колись його недолю.

Грає було де на весіллі, дивиться, як радіють люде та гуляють, а думка раз у раз забігає у ту вбогу хатину, де сидить його бідна каліка та онучата. Згадує, як його там виглядають, як кинеться дівтора шукати ласощів у глибоких кешенях його халата, як він дуритиме їх, що ласощів нема... А він тих сиротят ніколи не забував: сам не з'їсть – нащо йому, старому? – а для них приховає гостинця з весілля.

Бідував старий музика зо своїми сиротами. Заробітки були кепські. Колись і платили більше, і прожиток був дешевший; а тепер народу наплодилось сила, а жити трудніше, платять мало, дорожнеча скрізь!

Якось після Кишлейфу – як селяни кажуть “у пилипівку”, – замовили Пейсаха грати аж на два весілля: у Київі на Подолі до купця Факторовича та в Ігнатівку до Брунштейна, що лісом торгує.

У Київі є й свої гарні музики, але Факторович добре знав старого Пейсаха і конче хотів до київських музик додати ще

й його скрипку. Пейсахові не первина було й у Києві грати. А в Ігнатівці він мав звичайну компанію музик.

Випадало у Києві грати у вівторок, а в Ігнатівці – у четвер. Отже, вибіраючись з дому, сказав Пейсах, що вернеться лиш на шабас, а онукам привезе гостинців аж цілу торбу.

Отсе, перегравши весілля у Києві, він їхав у Ігнатівку.

Вже вечір був у середу, коли він дійшов з Подолу на вокзал, а о десятій годині мав іти “четвертий клас”, яким звичайно їде вся біднота.

Діждавшись того “четвертого класу”, Пейсах узяв білет а й сів у вагон. Там було тісно, душно, накурено махоркою, гомоніли, сварились, лаялись. Але Пейсахові пощастило якось залізти у тісенький куток, а що сісти нікуди було, то він примостився на скриньку якогось москаля.

Москаль почав був сваритись, але Пейсах упрохав його.

– Одну станцію, тільки одну станцію мені їхати: у Боярці злізу, – просив він. – Отсе Жуляни, полустанок, і зараз Боярка. Дозвольте.

Москаль перестав сперечатись за свою скриньку.

Пейсах, цілу ніч не спавши, закуняв у теплому кутку, як тільки рушив поїзд та кондуктори забрали білети.

Багаті та ситі пани не сплять так смачно на пухових перинах, як спить біднота десь у смердючому кутку, наморившись роботою. І товклася стара голова об стінку вагона, і сидіти було прикро, бо москалева скринька була перев'язана гудзоватим мотузком, і ніг нікуди було подіти через тісноту, а проте Пейсах спав добре.

Коли нараз він прокинувся: поїзд стояв, люде гомоніли, знадвору теж чувся гомін.

З пересоння та втоми Пейсах не міг відразу опам'ятатись, де він і що робить.

Коли се дзвінок на станції вдарив тричі, зацвіркав свисток, озвався свист з паровоза.

Пейсах скочив на ноги.

– Яка станція? – спитав він.

– Жуляни, – озвався якийсь парубок.

Пейсах зітхнув легко.

Люде зареготались, дивлячись на нього. Поїзд рушав помалу.

– Не Жуляни, а Боярка, – сказав якийсь дідок. – Проспав, брат! Поїдиш тепер до Василькова.

Звідусіль почулося кепкування та регіт.

– Лягай, старий, спати знов!

– Ще ніч, до дня далеко...

– Шлюф, любуню, шлюф!..

Пейсах, не ймучи віри, прожогом кинувся до дверей. Перед ним проходили ліхтарні, люде, стовпи, сторож біля стрілки, водокачка, а далі стало темно, як у льоху. Він пізнав Боярку, бо знав добре всі станції під Києвом. Поїзд минув уже вокзал і йшов чимраз швидше.

Не думаючи нічого, Пейсах вискочив з вагону. Щось сильно вдарило його у голову і... він зомлів.

* * *

Чи довго пролежав Пейсах без пам'яті – він і сам не знав. Він опам'ятався від холоду та гострого болю у правій щоці та руці. Навкруги було темно, тихо. Він лежав ниць на чомусь дуже твердому, нерівному та холодному. Підвівшись на руках, він полапав круг себе у нічній темряві і намацав лиш груз, жорству та рельс залізниці. Поза комір текло йому аж на груди щось тепле, у роті було солоно...

Наглий страх обняв Пейсаха: адже ж може надійти зараз якийсь поїзд. Він підвівся на ноги – ноги тремтіли, підгинались; з одчаю хотів кричати, але подумав зараз, що нікого, мабуть, в таку пізню добу не докличешся, крім собак хіба. Порою здавалось йому, що він вже неживий, а що се так, мана якась. Але щока та рука боліли, як у живого, холод проймав... Далеченько десь світилося світло. Пейсах подався в ту сторону непевною ходою, раз у раз спотикаючись, падаючи та збиваючи собі руки та коліна на гострий груз колії. Страх брав його, щоб не звалитись десь з насипу, або щоб не набіг якийсь поїзд. Ноги підгинались, світ йому крутився, те

світло десь у нічній темряві ховалось, тремтіло, мовби тікало від його; а за комір все бігло по шиї щось тепле, й у роті було солоно. Він лапнув рукою за щоку і аж здригнувся: крізь рану намацав зуби...

Пейсах доволікся до станції.

Страшний був вигляд його розбитого лиця, закривавленого, з широкою раною від ока аж до шиї... Збіглись люде: сторожі, чиновники, прийшов жандарм.

Пейсах відразу не міг говорити, а белькотав щось невиразне на всі питання. Хтось почав зав'язувати йому рану хусткою.

Нарешті якось розказав, бідолаха, як він проспав станцію та вискочив з вагону й розбився.

Жандарм почав клясти.

– Нечистий же тебе, сучого сина, послав плигати, бодай би ти й не встав був, паршивий! Що з ним тепер робити? – звертався він до других.

– Відіслати у Київ, – сказав хтось.

– Довго ждати: аж уранці буде № 6.

– У сільську лікарню, – озвався другий.

– А чи дійде?

– Дійде, собака, – сказав жандарм. – Де ти впав?

– Чи я знаю? – пробелькотав Пейсах. – За станцією.

– Беріть ліхтарі, – звернувся жандарм до сторожів, – беріть жида та ведіть у лікарню. Йдучи побачим, де впав.

Пішли.

Один із сторожів, бачивши, що Пейсах заточується, мов п'яний, взяв його під руку. Йти при світлі було легше. Гонів за троє від станції надибали калюжу крови, трохи далі – картуз та ще щось у хустині загорнуте.

– Скрипка, – сказав Пейсах і взяв її від сторожа.

Дивним дивом скрипка була цілісенька!

* * *

Пізня ніч була вже, коли сторожі довели Пейсаха до лікарні.

Розбудили фершала, згодом прийшов і лікарь.

Поки розв'язували та промивали Пейсахову рану, лікарь розпитував сторожів, як се скоїлась біда.

– Ето, ваше високоблагородіє, – розказував сторож, – вон схав номером 13 до Боярки і, звініте, заснув у вагоні. Конечно, він вискочив і впав на вторую путь, примерно, на рельсу мордою. Жандарм прислали на случай злічення, щоб свідувалі... значить, свідетельство...

Лікарь розглядав рану.

– Опасне? – пробубонів Пейсах, кривлячись від болю.

– Рана здоровенна, – сказав лікарь. – Два зуба пропало... Побачим, чи кістка ціла. Дайте зонда, – звернувся він до фершала.

Пейсах стогнав та сичав від болю, поки пробували зондом кістку, а лікарь усе балакав до його, щоб одвернути його увагу від рани та болю.

– Кістка ціла, голубе. А зашити рану треба.

– Опасне? – знову пробубонів Пейсах.

– Опасне, та не дуже: живі будете, та й знак буде певний: вже як загубитесь коли, легче жінка віднайде, – жартував лікарь.

– Нема жінки, – зітхнув Пейсах. – Ой!

– Потерпіть, потерпіть, треба вичистити рану... А чого ви кричите “ой” – Що нема жінки чи що болить рана?

– Ой!..

– Знов – ой? Бо, бачите, інший раз така жінка буває...

– Ой!..

– ...що волів би чоловік на п'ять таких ран її виміняти.

– Ой, добре вам жартувати, коли вас не болить, – промовив Пейсах.

– Ех, друже! Може, й болить коли, та не вважаєш. Так і ви не вважайте, не вважайте, не вважайте... – казав лікарь, націлившись кривою голкою зашивати рану. – Отсе трошечки вколю...

– Ой!

– Вже треба ж зашити... Бо як дюру в щоці лишити, то й чарки горілки не можна буде випити: ротом наллете...

– Ой!.

– ...а дюрюю виллється, – казав лікарь, зав'язуючи нитку. – А ви боярський?

– Ні. Бишевський.

– То чого ж вам було плигати з вагону у Боярці? Треба було плигнути у Фастові, нехай би там лікарь мав роботу, а не я.

– Мені в Ігнатівку треба, – озвався Пейсах.

– Знайомі там чи діла які?

– Ой! – скрикнув знов Пейсах, вколотий голкою.

– Ништ а зой раптом, шрат паволі¹, – промовив, жартуючи, лікарь по-жидівськи, аж Пейсах, незважаючи на біль, усміхнувся здоровою половиною лица. – Так чого ж вам в Ігнатівці треба? – казав далі лікарь, знов націлюючись голкою.

– На весілля... Ой!

– Овва! Хто ж тепер з вами схоче танцювати, коли у вас така негарна фізіомордія стала?

– Ой!

– Вже, – казав лікарь, знов зав'язуючи нитку.

Пейсах махнув рукою.

– Де вже мені танцювати! Хай вже інші танцюють, хто молодший та щасливий; а я їм граю.

– Коли на трубу, то пропала гра, – мовив лікарь.

– На скрипку... Ой!

– Ну, на скрипку, то ще нічого: можна і з розбитою пикою грати.

– Добре, що з правого боку розбита, – озвався фершал, – бо якби з лівого, то й на скрипку трудно було б грати.

– Еге, еге! – говорив лікарь, зав'язуючи рубці.

Так балакаючи та жартуючи, зашили Пейсахову рану. А він усе думав: чи буде він живий, чи не останеться калікою... Та, мабуть, – потішав він себе, – ті люде не жартували б так, коли б я мав умерти. А дочка, а онуки? Боже, Боже! Сироти пішли б з торбами, коли б я вмер!

Рану зашили, обмили. Лікарь, відступивши трохи, придивлявся до своєї роботи.

¹ Не так раптом, кричіть помалу.

– Красень – перший сорт і хлопець хоч куди козак, – сказав він.

– Господин доктор, – благальним голосом промовив Пейсах, – скажіть мені правду: не опасне?

– Не опасне.

– І живий буду?

– І живі будете.

– І не каліка?

– І не каліка.

– Боже, Боже! – промовив Пейсах, складаючи руки. – У мене сироти... дочка-каліка, троє онуків... – І сльози покотилися з його очей.

– Чого ж ви плачете, старий? – сказав лікар, беручи його за руку. – Все буде добре, не журіться, і знак навіть невеликий буде.

– Се я радію, що жив буду, – тремтячим голосом мовив Пейсах. – Не за себе – я вже нажився, напився гіркої... радніший вмерти, коли б не сироти... пропадуть... без мене ...

– Не журіться, – казав лікар, добувши цигарку й закуривши її над лампою. – Отсе хіба днів скільки не можна вам буде їсти твердої їжи, поки рана зростеться, а там можна буде все. Можете й на весіллі грати, коли голова не дуже болить.

– Ні, не болить, – сказав Пейсах.

На нього пахнуло димом тютюну.

– Господин доктор, а курити можна?

– І курити можна.

Лікар добув табашницю й подав Пейсахові цигарку. Той узяв її, подивився вдячними очима на лікаря, закурив від його цигарки, потягнув раз, удруге, і обличчя його, – краще сказати “півобличчя”, бо половина була вже зав’язана, – просяяло якимсь дивним виразом щастя: він може грати, він може навіть курити цигарку, курить, як усі здорові люде, як отсей лікар – молодий, здоровий, червонолиций.

А міг він лежати тепер холодним трупом на рельсах біля станції, й дурно його виглядала б дочка на шабас, дурно онучата чекали б, що дід привезе повні кешені гостинців, ласощів...

* * *

Пейсах грав у Ігнатівці на весіллі. Розбита, зав'язана щока боліла тяжко: боліла й рука, що водила смиком; і чарку, що подала йому молода, він пив якось чудно, боком, як п'є птиця воду; перегнувши голову на здоровий бік, щоб не попала горілка на рану.

А півобличчя його сяяло щастям – таким щастям, якого не знав він зроду!..

ПЕРША ЛЬГОТА

Край села біля греблі одиноко стояла убога хатина. Певна річ, що нужда та злидні давно вже голубили ту хатину. Стара стріха поросла зеленим мохом і в одному кутку, над коморою, вже запалася; димар над стріхою стирчав кількома чорними, осмаленими віхтями. З двох невеличких віконць одно було залатане замість вибитих шибок дошкою і, мов сліпе око, виглядало більмом. Хата покривилась одним боком, що почав уже вростати у землю. Убого було і на подвір'ї, зарослому споришем: лише стара, дірява повітка, купка сухого хмизу та скільки курей, що шпорталися на смітнику – та й всеньке отсе, мабуть, було хазяйство.

Проте видко було, що хазяї дбали як могли про свою оселю: хата була чисто побілена, призьба вимашчена жовтою глиною, старенький тин де-не-де полатано верболозом та підперто кілком, щоб не валився.

Жила в тій хаті вдова Скрипчиха з сином Максимом, невісткою та маленькою внучкою.

Осталась Скрипчиха вдовою з сином Максимом. Тільки й утіхи, тільки й журби її було. Дітей шестеро поховала вона ще за небіжчика – один лиш сей викохався. Дев'ятий рік ішов йому, як посиротіли вони, а вже почав матері у поміч ставати: хмизу надбає на паливо, води хоч піввідерком, а наносить, городину пополе. Навдивовижу було воно слухняне та розумне.

Скрипчиха заробляла по людях, бо своєї землі не було, крім шматочка города при хаті: улітку за сніп, за копицю, зім-омо за мітки. Тим і жила.

Хатину піддержувала як могла. Все думка була: виросте Максим, одружить вона його та покіль віку буде – свій куток матиме.

Як пішов Максимові п'ятнадцятий рік, віддала його

Скрипчиха у найми до двора. Легче стало жити, бо й за хатою менше клопоту та й заробляти став хлопець копійчину.

Не літа, а гірка праця та злидні без пори зостарили Скрипчиху; лихо згорбило її, мовби невчасно гнітило до землі. Не ставало вже сили робити, як колись.

Чимраз частіше навідувала її давно викохана думка одружити сина та спочити трохи.

Як минуло Максимові дев'ятнадцять літ, почала мати раз у раз нагадувати йому про те.

– Одружився б, дитино моя; не вік тобі по наймах тинятися! Бачиш: нездужаю; хто ж тебе, бурлаку, обшиє, обпере? Отсе візьмеш на Покрову сорок карбованців – купив би конячку, возив би буряки на завод тощо, а повесні найняв би й степу шматок – був би хазяїн... Оженись, сину, заспокій мою старість та нужду!..

Максим для матері все рад був зробити. До дівчат він був неквапний, на вечорниці та на вулицю не вчашав – однаково йому було, яку б не сватати. Та думка була, що даремна річ його старостам оббивати пороги у багатирів – сорому наберуться. Взяв та посватав таку ж сироту, як і сам, – Мотрю, що служила у тому ж таки дворі за доярку. Дівка була чесна, тиха та трудяща, хоч на вдачу не дуже красива.

Після Покрови відбули весілля. Пани, що до обох їх були добрі, дарували Мотрі теличку, а Максимові на весілля п'ять карбованців та деякого відсипного поверх того, що заслужив.

Скрипчисі мовби й справді усьміхнулась доля на старість. Невістка була добра, слухняна: догоджала їй, як рідній, та й чоловікові ніколи не перечила.

Максим спромігся на коняку, а повесні взяв і шматок степу під буряки для заводу. Улітку, обробивши своє, всі троє заробляли у дворі та по людях. Зімою жінки пряли. Мотря обшивала всю сем'ю, а Максим заробляв підводою та плів солом'янки.

До року народила Мотря дочку.

Вже стара Скрипчиха пошилась у нянку до внуки, бо на роботу у полі та на городі сили не стало: нажне було снопів

десять або випращує картоплі грядку – та й годі далі робити.

Сей рік був тяжкий для людей, бо від Великодня аж до зелених свят дощу ні крапельки не дав Бог, ні зерна, ні соломи, ні паші для скотини не вродило. А коли сутужно стало справжнім господарям, то вже й потому таким злидарям безземельним, як Скрипки. Ще й на буряка з такої засухи черва напала – шкода було й праці коло них.

Сумний ходив Максим, журачись, як воно буде зимою без хліба, без паши та без палива. Тяжку думку думала й Скрипчиха, похиливши стару голову над онуковою колискою онуки... Не бачила та голова добра за життя, не зазнає його й довіку...

Минуло літо.

На Покрову злягла стара Скрипчиха та вже й не зводилась з печі. Дух їй заперло у грудях, ноги побрякли, кашель дувив.

– Смерть моя прийшла, діти! – почала вона казати синові та невістці. – Ох, пожила я своє на світі, наїлась я злиднів, напилася лиха, виплакала всі слізоньки гіркі... Дав би Господь милосердний спочинок моїм кісточкам трудженим... Сиротятка ви мої! Чи така ж і ваша буде доля нужденна? Ох, не дай то, Боженьку, не дай, Господеньку милостивий!..

Мотря привела до недужої бабку Демидиху. Пошептала баба, дала зілля, щоб зварити та витерти груди та ноги – не полекшало. Привозив Максим фершала з містечка – і той не поміг нічогісенько. Ядуха, сказав, незлічима.

Тижднів три простогнала стара та й чесно висповідавшись і запричастившись, спочила давно бажаним вічним сном.

Мусіли заставити у жида кожушанку та ще до того позичити у кума карбованців пару, щоб було чим поховати матір.

Спорядивши все до похорону, пішов Максим другого дня рано до попа. Дорогою уздрів старшину.

– Добри-день! – вклонився Максим.

– Здоров! А куди Бог веде!

– До попа.

– Чи знов хрестити? – усміхнувся старшина.

– Ба ні, ховати! – відповів Максим. – Мама померли!

– Царство небесне!.. – сказав старшина, зняв шапку та перехрестився. – Коли ж померла?

– Вчора! Прощайте, дядьку!

– З Богом, небоже! Агов, Максиме! – гукнув наздогін старшина. – А ти ж, либонь, на призові сього року?

– Еге! Таж у мене вільгота!

– Так. А прийшов би таки, може, у волость! Заявився.

– Хіба треба? – спитав Максим. – Адже ж першу вільготу не беруть!

– Та не беруть, я знаю! А все ж заявитись треба, для порядку; не було б штрафу якого, он що! Жидка на 50 рублів штрафували, що не явився з первою вільготою. Самого не взяли, а проте штраф, що не явився. Таке діло!

– Коли треба, то прийду, – сказав Максим. – Так коли ж? Ось похорон сьогодні!

– Забіжи від попа! Попросиш у присутствії, щоб пустили швидше. Саме тепер засідають.

– Хіба ви попросите за мене, дядьку, будь ласка! Я ж не знаю, куди там приступити!

– Ну-ну, якось-то буде! – відповів старшина.

Перебалакавши з попом, побіг Максим у волость. Саме тоді було там воїнське присутствіє.

Протиснувшись крізь юрбу парубків, що гомоніли на дворі волості, дожидаючись, поки покличуть по черзі, Максим зайшов у канцелярію.

І там була сила народу.

За столом, покритим зеленим сукном з золотою мережею, сиділо всяке начальство, чоловіка зо шестеро: і воєнні, і невоєнні, і з медалями, і з гудзиками, і так собі без усього. А перед столом стояла висока стійка, біля неї двоє москалів, та й міряли вони на тій стійці голих новобранців. Далі стояв старшина, урядник, староста та ще люде.

Максим протиснувся до старшини.

– Ось і я, дядьку! – сказав він пошепки. – Попросіть, будь ласка, щоб швидше записали, що там треба, та пустили мене.

– Ну-ну, – кивнув старшина та й посунувся навшпиньки до стола.

– Чого тобі, старшина? – спитав один з начальства.

– Призивний один просить, щоб швидше відпустили його...

– Чого так?

– Мати померла, ховать треба!

– Як звуть?

– Максим Скрипченко.

Максим подався ближче до стола. Начальство шелестіло паперами, шукаючи чогось.

– Максим Скрипченко, перва льгота! Чого ж являвся? Тобі можна було не являться! Іди з Богом!

– Я не знав, – обізвався Максим. – Старшина казали.

– Можна було не являться, – сказав один із начальства, читаючи щось у папері.

Максим завернувся йти.

– Постій! У тебе батька нема?

– Нема! – сказав Максим.

– А мати, кажеш, померла?

– Еге, вчора!

– Еге-ге, брате! Погане діло! Пропала твоя льгота!

– Як пропала? – тремтячим голосом спитав Максим.

– Так! Ти був один син у матері і мав через те перву льготу, щоб, значить, годував і піддержував матір. А тепер вона померла – померла і твоя льгота! Ти одиночка. Такий закон!

Максимові серце стиснуло у грудях; щось підступило до горла, затремтіли ноги.

– Господа начальство! Ваше благородіє! У мене жінка, дитина... Хіба ж їх не треба годувать, піддержувать? Помилуйте!..

Голос його тремтів, запинався на кожному слові, і здавалося Максимові, що се не він говорить, а хтось інший.

– Закон не признає жінки та дитини для льготи! Лише батька та матір! А ти тепер сирота, одиночка! Нічого не відієш, голубе; жалко тебе, та не можна! Закон...

– Що ж мені робить у світі?! – скрикнув Максим, заломивши руки.

– Нічого не зробиш! Роздягайся, ставай на міру! Коли годен – підеш служити!

Максимові світ затуманився, і він нічого не тямив, не пам’ятав. Мов у тумані, у сні якомусь манячило йому, як його міряли, як записали годним. Він опинився знов на волостному дворі і від холоду осіннього ранку почав трохи опам’ятовуватись. Якийсь жидок ударив його легенько по плечі.

– Який же ти дурний-ий! На якого чорта було тобі являтися? Хіба присутствіє знало, що твоя мати вмерла? Так би ніхто й не знав, та й була б тобі повік льгота! А він, дурний, сам собі біду напатав! Ой-ой-ой!..

Вернувшись додому, Максим розказав жінці про несподіване горе. Бідна Мотря аж билася головою об стіну із жалю, заводячи уголос та заливаючись слізьми.

Мати лежала на лаві. Її спокійне, нужденне обличчя здавалось найщасливіщем у сій хаті: вона мала тепер небесну вільготу і була байдужа до людського горя, до земних законів та льгот. Максим припав лицем до холодних материних рук.

– Мамо! Мамо! – з одчаєм простогнав він. – Не зазнала ти сама щастя і нам його не дала! Чому ти не прожила ще хоч зо два дні для нас, для вільготи?

ПЕНСІЯ

Над містом займався погожий весняний поранок.

Ясним золотом засяяли бані собору, забіліла дзвіниця, забіліли далеко за містом міщанські хатки на горі. Залило сонечко своїм промінням і череду, що тяглася на гору рябою смугою, мовби виринаючи з присмерку долини, де стояв ще сивий туман. Лиш городські двох- та трьохповерхові панські дома сіріли ще у тіні, неначеб знало сонечко, що панам ще не пора вставати. По брукованих улицах де-не-де торохтів ізвозчик, проходили куховарки з кошиками на базар та дворники замітали пішоходи¹.

Біля воріт одного гарного панського дому сидів на ослінчику підстаркуватий селянин у драній свитині, у рудій смушевій шапці, у старих порепаних чоботях. Він сперся руками на сучкуватий ціпок і водив очима за перехожими. Обличчя його було сухе, зморщене: давно не голена борода стирчала, як стерня, своєю щетиною; під рудовато-сивими великими бровами глибоко сховалися малі карі очі.

Довго вже просидів селянин на цьому ослінчикові, чогось дожидаючись.

Відчинились ворота, і вийшов дворник у червоній сорочці, у замашеному полотняному фартусі, у капцях набосоніж з мітлою в руках. Він став, роздивився навкруги по вулиці і широко позіхнув, закриваючи рот рукою.

- Дай Боже здоров'я! – привітав селянин.
- Здрастуйте, – відповів дворник.
- А чи тут генерал Закревський живе?
- Тут. А що?
- Коби б мені до них доступити, – промовив селянин.
- Може б, доложили, будь ласка.
- Рано ще. Як устануть – камардінові скажете, – доложить.

¹ Тротуари.

Діло єсть?

– Еге.

– А ви ж не тутешні?

– З Білоча.

– Далеко?

– Верстов із сорок буде.

– Просьбу маєте?

– Еге, просьбу. Я, бачите, під ними служив, у турецькій компанії були. Вони тоді ротним у нас були, штабс-капітаном, а я в тій роті був зводним.

Дворник сів біля селянина на лавку.

– Так я, значить, ранен був під Горним Дубняком, у грудь навиліт; вилежав у лазареті два місяці та й дали мені тоді одставку.

– Та-ак,– протяг дворник.

– Та й отак, бачите: поки здужав робити, то робив... Звичайно, як у нас, по-мужицькому: орав, косив, молотив. А тепер несила: задишка, дух забиває... Повірите, я оце сюди два дні йшов, отих сорок верстов: на превелику силу вчора добився. Отам на горі, спасибі людям, переночувать пустили. А що воно сорок верстов на здорового чоловіка? В один день витріпає, ще й легко. Та ба! Не тая вже сила... Тягла свого нема, скотини нібито, то й мусиш пішки... Ноги брякнуть... А найбільше – що дух забиває: пройдеш верству чи дві та й сядеш, а у грудях аж пищики тобі грають...

– Конечно, що вже ранена грудь не те... – озвався дворник.

– Не те!.. – зітхнув селянин. – Тепер, бачите, дочка у мене віддана, одна-однісенька й була, то зятя у прийоми взяв. Дітей у них, вибачайте, семеро, онуки нібито мені... Ну де ж його таку юрбу нагодувати, зодягти?.. Ще поки дітей було менше, а я дещо заробляв по людях, – бо я, бачите, вітряки ставлю, то вже мене на всю округу знають, – то, кажу, жили якось. Ну, а що вже тепер – пропадай пропадом та й годі... Спасибі людям, нараjali, що пенсію можна клопотати: за рану нібито дають. Оце я й подався сюди; земляк один розказував мені про генерала, а я нагадав собі, що це воно, мабуть, не хто, як

той самий наш ротний і є. Ще й досі, хто знав, як батька рідного згадують. Добряща душа... Попрошу, думаю: хай уже наставлять мене, куди і як.

– Барин добрий, що й казать, – озвався дворник. – Вже порадять, допоможуть... Що й казать!.. Разом служили, вмісті й рани прийняли. Вони ж тоже контузію мають у голову бонбою.

– Де вже бонбою! – відповів селянин. – Коли б у голову та бонбою, то вже амінь, на місці... Їх коні побили. Як виносили батарею на редут, саме якраз ракета розірвалася; коні сполхнулися та й збили їх, а вони головою на ящик і влучили...

– Хіба ж воно таке контузія називається? – здивувався дворник.

– А як же? Контузія.

– А камардін розказує: бонбою у голову.

– Де вже бонбою, не може того бути.

– Пенсію тисячу п'ятсот рублів получають, – казав дворник, – і в одставці генералом, з мундером назначені...

– Там-то гроші! – похитав селянин головою.

– Хіба по такій лінії воно гроші? – казав дворник. – Воно, скажем, вам або мені – то ось у вас свитина... – і він скося глянув на драну свитину селянина, – або що я босий... – і він простяг свої ноги у капцях, – воно нічого. А по їх лінії так не можна; генеральський чин держать треба.

– Воно так, – зітхнув селянин.

– Ви кладіть: камардін, повар, – і дворник почав правою рукою загинати пучки на лівій, – горнишна, при баришнях знов горнишна, при паничах хлопець, кучер та я ось – одної челяді семеро. Та коні держать. А що воно все коштує?..

– Так, – згодився селянин.

– То ж то, – завважив дворник. – Тих півтори тисячі у них на одну челядь та на коні, на екіпажи йде... Поставили резинові шини на дрожки – та й двохсот рублів як не було.

– Двісті рублів, – здивувався селянин.

– Тим-то і служать ще вони, генерал, у банку, бо грошей не стало б. Дві тисячі там получають. Та з маєтку, що по ба-

рині покійній лишився, ще гроші ідуть, а вже скільки – того не знаю.

– Великі гроші! – зітхнув селянин.

– Великі. Та й розход же великий. Оті паничі багато їх сіють... тягнуть з батька, бодай їм... а він дає. Оце їм цуцика загранишного заманулось, “вдог” називається по-їхньому – сто рублів віддали.

– Сто рублів за щеня? Святсья, Господи! – жажнувся селянин. – Не гріх же воно? Ох, Боже мій, Боже! Таж за такі гроші у нас пару коней можна купить, хазяїном зробитись... Боже, Боже! – зітхав він.

– Да... – протяг дворник, хитаючи головою. – А тепер з того цуцика таке звірьсько вигодувалось, як добре теля завбільшки.

Селянин мовчав, похиливши голову на ціпок. Залунав десь здалека дзвін. Селянин зняв шапку й перехрестився.

– Що воно, невже свято яке сьогодні? – спитав він дворника.

– Ні. Манастирь тут, так щодня там службу правляють.

– А що, скоро вже ваші пани повстають?

– Де там скоро!.. Паничі так недавно й полягали, вже на світ займалося.

– Цссс! – здивувався селянин. – У нас вже до сеї пори разів по п'ять плугом обернули люде...

– Погуляйте ще до полудня, тоді й доступите. Я скажу камардінові, щоб доложив, – сказав дворник, встаючи з лавки й беручися за мітлу.

– Спасибі за ласку. Піти хіба в манастирь той, лоба перехрестить.

– Ідіть. Встигнете й службу всю перестояти.

Селянин устав, закинув торбину на плечі та й посунув у ту сторону, де дзвонили.

* * *

Вже сонце високо підбилося на небі, вже орачі повипрягали волів і сідали полуднати, а на східцях під ганком генеральського дому сидів старенький селянин, все дожидаю-

чись, коли повстають пани.

Повз нього проходили якісь люде, перебігали дівчата у городянській одежі — мабуть, ті “горнишні” панські; одні оглядались на його, другі минали не дивлячись, наче б його тут і не було, а він усе сидів, спершись чорними гудзоватими руками на ціпок, і доживав.

Рипнули двері на ганок, і вийшов якийсь чоловік у синьому каптані з золотими гудзиками, високий, гладкий, з низенько обстриженою головою, виголеним підборіддям і густими рудими бакирами. Він виніс мундір з червоною підшивкою, струснув його, почепив на кілок і почав чистити щіткою.

Селянин став, уклонився.

— Дай Боже здоров'я!

— Ага! — повернувся той і кивнув головою. — Знаю, мнє докладували. Зажди, старічок: вип'ють чай, так вийдуть.

І він знов узявся чистити мундір. Відчиненими дверима вийшов здоровенний мишастий пес, справді як теля завбільшки, і, побачивши чужого, грізно загарчав.

— Тубо, Джек! — промовив камердінер. Слухняний собака замовк, лиш цікаво обнюхав селянина.

— Сто карбованців, — пригадав собі селянин, — пара коней... — і він тихо зітхнув. — Коли б нам тепер пару коней... Гай-гай... І не журився б... і пішки не плентався б стільки світа, і хазяйство инакше пішло б...

І він знов сів, похилившись на свій сучковатий ціпок.

Почистивши мундір, камердінер пішов назад і зачинив двері.

Минуло ще з півгодини, знов рипнули двері, і той самий камердінер покликав селянина до генерала.

Знявши шапку, старий увійшов у сіни, а з других дверей вийшов до його генерал, здоровий, кремезний, з довгими сивими вусами й лисиною на всю голову.

— Что скажешь, брат? — спитав він селянина.

— Здравія желаю, ваше високоблагородіє! — привітав старий москаль, упізнавши свого колишнього ротного.

– Превосходительство! – підказав камердинер, що стояв збоку.

– Молчи! – промовив, усміхнувшись, генерал до камердінера. – Солдат? – спитав він знов селянина.

– Точно так, ваше висок...– промовив той і зачепився. – Херсонського полка... Зводним був... ваше висок... превосходительство.

– Был в кампании?

– Точно так, ваш... превосходительство; під Горним Дубняком ранен у грудь.

– Как зовут?

– Федор Шляховий.

– Гм... так, – протяг генерал, ніяк не можучи собі пригадати колишнього зводного. – Ну, что ж, брат, дело какое есть?

– Явіть начальницьку отечеську милость, ваше превосходительство, – промовив старий, низенько кланяючись. – Пенсію поклопочіть мені... Немоцний став, не зароблю вже хліба... – і знов уклонився.

– Пенсію?.. Гм... пенсію! Какую же, брат, пенсию? Из Александровского комитета о раненых... Ты ранен, говоришь?..

– У грудь, навиліт, ваше превосходительство.

– И не способен к труду?

– Де вже способен! Задишка, дух запирає...

– Можно попробовать, может, и дадут пенсию, – промовив генерал.

– Ваше благородіє, Бога молить буду повік! – скрикнув старий, впавши навколішки перед генералом.

– Встань, встань, брат, – казав генерал. – Что можно – сделаем. Вот что, брат: я тебе дам письмо, к воинскому начальнику пойдешь. Я, брат, сам в отставке, не моя власть.

– Поклопочіть, ваше благородіє..., ваше превосходительство! ми темні, хіба ми знаємо?..

– Ну-ну... Возьми его, Иван, на кухню, – звернувся генерал до камердінера, – пусть его накормят, рюмку водки дадут, чайку. Ступай, брат. А я тебе письмо напишу.

– Поздоров Боже вас!.. і діточок...– мовив старий, ідучи за

камердінером на кухню.

* * *

Через місяць покликали Федора Шляхового через волость до воїнського начальника. Знов поплентався старий до міста, знов підночував на горі у знайомого міщанина, знов сидів до полудня на східцях воїнської канцелярії.

Погляділи, обслушали його лікарі воєнні і признали, що він “к труду не способен”.

– Будет, старик, пенсия, – сказав воїнський начальник.

– Явіть начальницьку отеческу милость, – кланявся старий.

Як повиходило начальство з канцелярії, Федор Шляховий несміливо підійшов до рябого писарчука, що писав папер про його.

– Не прогнівайтесь, що я спитаю: а чи скоро тую пенсію видадуть?

– Пенсію? – промовив, підводячи голову, писарчук. – Через полгода, не раньше.

– Через полгода... – повторив старий.

– Дадут вам знать через волость.

– Ну, спасибі вам за добре слово. Мені можна йти?

– Можна.

І старий потяг додому. Ішовши базаром, купив він за п'ятака медяників онукам на гостинець. “Нехай і діти радіють, – думав він. – Дочці та зятеві і так радість буде, що не дурно годують старого... Боже правий, Боже милосердний! Коли б то хоч пса дали... тьху, прости Господи!.. сто рублів, то зараз би коненят купив, може б, ще деяка одежина справилась...”

Веселіще стало на душі, і наче помолодшав сам, наче б старі ноги стали легче і задишка не так дошкуляла.

* * *

А через півроку той самий рябий писарчук, вибравши з купи паперів приказ про пенсію в 30 рублів щороку Федорові Шляховому, писав під приказом: “Возвращается в Комитет за смертью такового, посему к выдаче ему, Федору Шляховому, пенсия не подлежит”.

ДОБРЕ ДІЛО

У підвалі великого міського дому, у півтемній вогкій комірці жив швець. Треба було спуститися по кам'яних східцях мов у льох, щоб увійти в ту вбогу оселю. Маленьке віконце, пророблене у товстому мурі трохи не під самою стелею, пускало в хату дуже мало світла, а сонце ніколи не заглядало у той льох, бо напроти, через улицу, стояв такий самий високий п'ятиповерхий будинок. Сонце світило тільки в панські квартирі, що були вище над льохом. Сказав би: у місті й сонце стало несправедливе, водиться тільки з панами, а на харпаків та злидарів і дивиться не хоче.

Швець Скиба був харпак, злидар. В убогій підвальній комірці тулилась велика сем'я його: жінка й п'ятеро дітей, чи то пак не п'ятеро: оце тільки днів скільки Бог дав йому шосте. Один тільки був хлопець, старший, а то всі дівчата; та й ця шоста дівчина ж уродилась...

І заможному чоловікові така орда дітвори – клопіт неабиякий, а що вже злидареві, голодному – так справжня кара Божа. Заробіток був нікчемний – тільки що з голоду не мерли, а що вже обдерті, босі, трохи не голі ходили – бодай не казати. На що вже охрестити народженну і то ніяк не могли спромогтись, бідні. Бо треба ж і кумів хоч чаркою якою привітати, і батюшці хоч карбованця якого, і дякові... А де ж ті карбованці?..

Пішов швець по людях, чи не пощастить як зібрати хоч три, хоч два карбованці: дехто винен був йому яку дрібницю, а, може, хто вперед дасть на відробіток, може, хто позичить.

Виходив він півдня, голодний, а добув усього два злоти... що з ними зробиш? Наче на сміх...

А у комірці, в льоху тим часом сиділа шевчиха на постелі, на широкому дерев'яному ліжку, де лягала на спочинок трохи не вся сем'я. Тільки двоє старших спали у запічку. У

ногах, сповите й загорнуте у материну хустку, лежало новонародженне.

Чадний гасничок мигтів на припічку, кидаючи убоге світло на темні, голі стіни, на поличку біля печі, де стояла убога посуда, на невисокий столик зо всякою шевською справою, що стояв ближче до вікна. Сумно, холодно й темно було у тій оселі.

Шевчиха сиділа з ногами на постелі, підперши голову обома руками, і з тяжкою думою затопила очі у те маленьке, що лежало сповите у ногах.

Нащо його Бог дав? На тяжкі злидні, на голод та холод. І так уже їсти нічого... Коли б не ті діти, заробляла б сама, може, потроху... Коли б старших хоч якось до пуття довели, поміч була б колись... А воно?!

– Мамо! – озвалася старша дівчина із запічку, – чого це на стінці ваша тінь така здоровенна?

– І рука така довга, аж страх... – додав хлопець.

– Так...– знехотя відмовила мати.

– А батько як стоять, то аж до стелі головою тінь достає.

– А коли б те маленьке поставити, доки б воно достало? – спитала дівчина.

– Ось настіleckи, – показав хлопець рукою.

– Ні, більше, – не згодилась дівчина.

– Ба ні; на стільки.

– Більше, брешеш.

– Сама брешеш, дурна.

– Мамо! Він лається...

– Цитьте ви, бо я вас достану.

Діти притихли. Згодом хлопець озвався:

– Мамо, я їсти хочу.

– Їжте мене, – сердито промовила мати. – О Господи! – зітхнула вона.

Стало тихо в хаті, тільки з улиці чути було гуркіт звощиків та мішаний, звичайний вулишний гомін.

Де ж то він забарився? – подумала шевчиха. – Ще не так пізно... А все ж мусів би досі вернутись.

Ще ті хрестини... Як-не-як, а рублів три пропаде; з півмісяця самі прохарчилися би за три рублі...

Щось затупотіло по східцях. Рипнули двері, і в хату всунувся зігнутий, розпатланий швець, без шапки, страшний, з закрівавленим лобом і лицем. За ним, ведучи його під руку, увійшов городовий – знайомий таки чоловік, кум Безконечний.

– Нате вам, кумо, вашого хазяїна, – промовив він, уводячи п'яного. – Помагайбі! – Привітався він, скидаючи картуза в хаті.

– Лихо ж моє! – сплеснула шевчиха руками. – Оце він так зібрав гроші?!

– Зібрав... зібрав... – бубонів швець. – Хороби збереш... Два злоти...

Городовий підвів кума до постелі.

– Всяческі – треба його покласти... – промовив він.

Шевчиха порозсовувала дітей по кутках постелі, щоб було місце батькові. Сповиту дитинку переклала на припічок.

– Об'юшився, обкривавився, матінко Божа! – зарепетувала шевчиха, придивившись до чоловіка. – Побився з ким?

– Впал, з трактеру как вийшов, на ступеньках, – пояснив городовий. – Нічево!

– Нічого! – протяг швець, лягаючи на постіль.

– Спасібо – я тут случився, діжурним стою. На другого – у часть затаскав би; ще й набили б боки йому там, потому: п'яний.

– Може, тяжко забився, скалічився? – клопоталася жінка.

– Нічево! – заспокоював її городовий. – Не такой розбой буваєть, та присохнеть, як на собаці.

– Ой, спасибі ж вам, куме-голубчику, що хоч привели його додому! – дякувала шевчиха.

– Нічево, – протяг кум. – З тим прощайте, – зітхнув він, повертаючись до дверей.

– Зібрав на хрестини!.. – журилась шевчиха, заломивши руки. – Ну що його тепер у світі Божому робити?..

– На хрестини, гаворите? – спитав кум, здивовано повер-

таючись з порога. – Уп'ять Бог дав?

– Дав Бог!.. Покарав Бог! – з одчаєм озвалася жінка.

– Да-а! – протяг городовий і похитав, співчуваючи, головою.

– Повірите: так уже скрутно стало, що хоч іди та вкрадь! – заговорила шевчиха. – Їй-Богу... У хрест увести нічим, як щеня яке лежить нехрещене вже відколи. Оце ходив добувати, випросити десь хоч на хрестини... Добув.

І шевчиха не здержала сліз, що давно вже підступали їй до очей. Хлипаючи і витераючи очі рукавом, вона мовила далі уривчатим голосом:

– Чим їх вигодуєш?.. Їй-Богу, як старчата які... О, Господи! прости...

– Да-а! – важко зітхнув кум. – Трудно...

Настала мовчанка. Шевчиха висякала носа, хлипаючи, і витерла пальці у поділ. Кум городовий дивився у землю.

– А ви б, може, теє маленьке віддали б кудась, – промовив він. – У приют, у воспитательний... Всяческі – облегченіє було б вам.

– І сама думала вже, – озвалась шевчиха. – Підкинула б кому.

– Підкинуть нельзя; отвічать за етоє можна. А у приют занесіте: по закону. І господа туди одправляють, благородніє, як которое... знаєте... грех буваєть... Плотють. А потом, як по времені, назад беруть, вроді усиновляють.

– І-і, де вже нам платить... – махнула рукою шевчиха.

– І безплатно. Абязательно безплатно. Ви попробуйте – спасібо скажете. Запишуть, а як схочете когда – назад можете забрать.

– Будуть править гроші...

– Зачім? Боже сохрани! По бедності, скажете, как нету средств. Що з вас виправлять? А ви пойдіть, попробуйте.

– Піду. Спасибі вам за добре слово.

– З тим прощайте, – сказав городовий і вийшов за двері.

– Прощайте. Дай вам Боже здоров'я, – промовила наздогін йому шевчиха.

Їй стало легше на душі, неначе просвіток який побачила.

Вона підійшла до ліжка. Чоловік уже спав. Він важко сопів носом; голова його зсунулася з подушки; покривавлене волосся злиплось корою над ухом, а по лиці засохла кров чорними смугами. Він закинув за голову руку – чорну, гудзовату, тружену.

І не п'яниця ж він був: вряди-годи, хіба на Великдень що вип'є, бувало, зайве, а то смирний же, плохий, тружений.

Шевчиха важко зітхнула, поглядаючи на всю свою сем'ю, що спала оце тут у кутку, на купі лахміття.

На припічку заворушилось і закректало те мале народження.

* * *

Другого дня перед полуднем зайшов городовий Безконечний одвідати шевця.

Скиба, умитий, причесаний, сидів за своєю роботою при столику. Шевчихи не було дома. Старша дівчинка замітала хату, менші діти сиділи купкою на постелі.

– Здравствуйте вам, – промовив городовий, увіходячи у хату.

– Дай Боже здоров'я! – привітав швець і метнувся прийняти з дзиглика шматки ременю та стару халяву. – Сідайте.

Безконечний сів. Швець почував себе ніяково, наче не смів глянути в очі кумові.

– А кума де? – спитав городовий.

– Таж пішла у приют, дитину понесла за вашою радою, спасибі вам.

– Та-ак, – протяг городовий. – Хорошее діло. І легче вам будеть, бо куди ж... – і він повів очима по убогій хаті, глянувши на купку обдертих дітей і сумно похитав головою.

Зітхнув і швець, зрозумівши кумову думку.

– Голова болить у вас, – співчуваючи мовив городовий, – а похмелиться нічим...

– Е! – махнув рукою швець і нагнувся ще нижче до роботи. – Де вже похмеляться... Цілий день ходив учора, пороги оббивав; думав: хоч рублів пару достану, охрестити щоб... Тридцять копійок віддав Андрій-дворник, що у генеральши,

та й тільки... – І швець знов зітхнув.

– А нехрещену тож і у той приют нести совістно... – казав він далі. – Очі баба вже виплакала... Мов байстря яке понесла.

– Да-а...– згодився кум.

– Може й не приймуть нехрещене? Га? – спитав швець.

– Не знаю... того не скажу...

Замовкли. Городовий крутив закаблуком по долівці, дивлячись на свої ноги.

– А що я вам скажу, куме, – рішучо промовив він, – дам я вам рублів три, позичу. Відробите мені. Все равно сапоги нові скоро нужно будеть, позбивались вже, – казав він, розглядаючи свої ноги з усіх боків. – А дитинку всячески охрестить нужно.

Швець здивовано підвів голову й подивився на кума. Він неначе не йняв віри.

– Дам, – казав городовий.

– Голубчику, батьку мій, – радісно, тонким фальцетом заговорив швець, кидаючи роботу і складаючи руки на колінях. – Чому вас Бог не привів учора?.. Не лазив би я по людях, не набірався б сорому... і голова не боліла б... Спасибі ж вам, батьку мій! Дай же вам Боже, чого собі хочете...

– Нічево, – спокійно казав городовий.

– Відроблю вам, голубчику, відроблю, – казав швець. – Такі вже вам пошю, що... а!..

По східцях затупотіла чиясь хода, і в хату увійшла шевчиха, а за нею сусідка Домаха, прачка. Шевчиха держала у руках загорнуту у хустку дитину.

– Ну? – спитав швець.

– Не прийняли...

– Не прийняли? – перепитав городовий і аж устав, здивований.

– Е! – з одчаєм промовила шевчиха і поклала дитину на ліжко.

– Що ж сказали? – питав городовий.

– Підкидьків, кажуть, приймаєм, що нікуди вже їх подіти. А воно, кажуть, законне, батько й matka є; таких, кажуть, не

приймають.

– Ви ж казали, що по бідності состоянія? – питав городовий.

– Казала, просила, плакала... Нічого. Коли б ще, кажуть, незаконне, байстря, значить... ще можна було б узять...

– Гм... – дивувався кум.

– Що ж, кажу, робить мені у світі? Підкину його кудись, все одно вам доставлять, то приймете.

– Ну?..

– Не можна, кажуть, підкидять. У тюрму за таке діло підете...

– Так, – притакнув городовий. – Я сам вам казав: підкидять не можна. Воно так, примерно, скажем, як кража: вкрав – нічого, а попався – погано, тюрма. Біда, що воно законне... – казав він, чухаючи потилицю.

– Е, що там казати, – озвалася прачка. – Тепер, що законне, що незаконне, все одно біда. Тяжко жити стало.

– Воно так, – згодився городовий.

– А оце кум, поздоров Боже, три рублі нам позичають, – звернувся швець до жінки.

– О? – здивувалась шевчиха.

– Їй-Богу.

– Божа ж ви душа, куме! – дякувала жінка, аж сльози їй зросили очі. – Ой, спасибі ж вам, спасибі, голубчику!.. Як же вам віддячити?

– Нічево, – понуро казав городовий і з якоюсь думою дивився у куток.

– Буде чим охрестити, – раділа шевчиха. – Гріха не буде перед Богом...

– Ось що, люде добрі, – заговорив городовий, підводячи голову, – послухайте, що я вам скажу.

Він обвів очима всіх присутніх і підняв палець угору.

– Дитину ми охрестимо, – казав він поволі, махаючи піднятим пальцем у повітрі. – Но треба записати її незаконною.

Всі дивились якось чудно на городового, але ніхто не зрозумів його думки.

– Треба записати її незаконною, і тоді її приймуть у приют. Може, тут єсть яка дівка знакома, щоб признала тоє дітьо

за своє нібито. Так... для хформи толькі... І запишуть у метрику незаконнорожденним. Занесе його вона у приют, ніби своє. А там по времені, як схочете, то заберете знов до себе, на вихованіє значить, бо з приюта віддають, як подоросте, у подмастерья там, чи куди. Можна і усиновить буде, та й знов ваша дитина буде ваша, як по закону.

Хвилину всі мовчали, здивовані. Перша озвалась шевчиха, сплеснувши руками.

— Ми б тут довіку сиділи та не придумали такого!.. Царице Небесна! І прислала ж ти ж нам цю Божу душу на поміч та пораду!

— Що ми? — казав швець. — Ми темні, мужики... Куди нам знати всі закони та права...

Городовий чмихнув, задоволений, гордий, і розгладив рукою вуси.

— Єсть тут і дівка така, — озвалась прачка. — Тут таки, наверху, в інженіра служить, Настя, може, знаєте?

— Еге, Настя, — озвалась шевчиха.

— Вона дівка чесна, може, не схоче?

— А ну, гукніть її сюди, — сказав городовий.

Прачка побігла по Настю.

— І благородні господа туди віддають, я знаю, — казав городовий. — Був тут такий... у Судебній палаті служив, генерал по чину, багатий. І сем'я була, діти в гімназію ходили. Так з французкою водився він... Конечно, дитьо було. Вже як там вони його записали на кого, того не знаю. Віддали його у приют. Хлопець був. Так що ви скажете? Пока жила генеральша — ніхто нічого й не знав, а як померла, так він зараз його з приюту до себе. Усиновив його і хвамілія йому тая самая, генеральська. Настоящий син, по закону.

— Цсс!.. — дивувався швець.

— Да, — казав городовий. — Воно тепер, скажем, я понимаю. Вони там, у приюті нібито, не можуть всіх приймать, особливо законних. Бо тільки покажи їм стежку, то всяка голота туди попре. Будуть плодиться без толку і дітей в приют таскать... Как можно?.. Боже сохрани...

Вернулася прачка і привела з собою Настю – невеличку, біляву, круглолицю дівчину у синенькій модній кохточці та спідниці, у тонких черевичках на босоніж.

– Здрастуйте вам, – промовила Настя тоненьким голосом. – Дело якое до міне є? – спитала вона, цікавими очима оглянувши присутніх і спинивши погляд на городовому.

– Дело, – важно озвався Безконечний і розказав дівчині всю справу.

Вона слухала, переводячи очима то на шевчиху, то на дитину, а як дійшло до того, щоб вона признала ту дитину за свою, дівчина спалахнула, потупилась очима у землю і почала скубти кінець хустки, що була у неї на голові.

– Так ось, – казав городовий, – зроби, душечко, доброе діло; людей, можна сказать, з нещастя, з нужди виведи... Перед Богом заслуга буде. Ніхто не можесть, а ти можеш.

– Як же... я не знаю... я... – почала Настя і заплакала.

– Признай, голубонько, признай за своє, – просила шевчиха. – Бачиш сама, які злидні. Он-он-о п'ятеро їх... – і шевчиха втерла очі рукавом.

– Ти, може, сумніваєшся нащот поговору якого? – казав городовий. – Так ми ж всі знаєм, що ти девушка чесна... Боже сохрани!.. Воно ж так толькі для хворми, щоб записать, значить.

– Та коли б хто на неї що сказав, – закричала прачка, – я б тому очі видерла... Вона ж дівка чиста, як золото...

– Конечно, – казав Безконечний.

– Бери, Насте, не бійся, – намовляла прачка. – Ми ж усі свідки.

– Я свідитель, – казав городовий, вдаряючи себе по грудях.

– Добре діло зробиш, – говорила прачка.

– Доброе діло, – підтвердив городовий.

– Добре, – згодилась дівчина, витираючи очі. – Нехай буде так. А вже як хто на мене... ви ж усі знаєте.

– Абязательно! – впевняв городовий.

– О! – закінчила прачка.

– Просіть кумів, – звернувся Безконечний до шевця і шевчихи. – Та й зараз до попа таскайте.

– Будьте кумою, – попросила шевчиха прачку.
– Добре.
– А за кума кого? – спитав швець.
– Просіть Дементія, дворника, – пораяла прачка.
– А тим часом, – озвався Безконечний, відкинувши полу шинелі і добуваючи з кешені калитку, – нате вам три рублі і лагодьте що треба, по закону.
– Просимо ж до нас, куме, – просила шевчиха.
– Обязательно! Спасібо.
– Спасибі ж тобі, голубочко моя, – казала шевчиха, цілуючи Настю.
– Добroe діло, добroe діло... – бубонів Безконечний, виходячи з хати.

* * *

Дитинку охрестили, записали на Настю “незаконнорожденною”, і другого дня дівчина занесла її у приют. Прийняли...

Всі були раді, а найбільше городовий Безконечний, що через його вигадку добре діло зробилося. Добре діло. Та...

Домаха прала шмаття у дячихи та при роботі й розказала їй про добре діло. Дячиха – дякові, дяк – попові...

Покликали до судового слідчого і шевця, і шевчиху, і Настю, і кумів, і городового Безконечного. Допитували, записали все, і через місяць всі вони сиділи перед окружним судом. Судили їх за підлог.

Швець, понуривши голову, розглядав свої тружені гудзоваті руки; Безконечний стояв випроставшись, як москаль, придержуючи лівою рукою шашку; Настя хлипала, витираючи очі хусточкою. Інші теж сиділи сумно, дивлячись хто куди.

На суді знов їх допитували про все.

Вони й не таїлись, розказали все по правді.

Вони й не думали, що за добре діло судять...

Судили їх присяжні і сказали: ні, не винні.

А городового Безконечного начальство вигнало зо служби.

СТАТТЯ 182

Різдвяними святками зійшлися парубки й дівчата на до-світки до Крамарихи-вдови. Співали прядучи дівчата, па-рубки лузали насіння, жартували з дівчатами та кепкували з гунявого, придуркуватого Федя.

Федь украв був у матері шмат сала, щоб почастувати ком-панію на досвітках, та й загубив його, йдучи до Крамарихи. Власне, не загубив, а витяг йому те сало з кешені Онисько та й віддав, начебто від себе, хазяйці. А Федя допитували, де і як він міг загубити сало. Регіт стояв у хаті за кожним словом Федя.

– Врязя зь його мати знає, де загубив, – журився Федь, чухаючи голову. – Мабуть, повз цвинтаря йдучи...

– Ти б вернувся, пошукав, – озвався Онисько.

– Де його поноці сукати?

– Та сала не сукають, – озвався хтось. – З'ймо. А тобі шма-ток шкурки дамо, сукай, коли вмієш.

Реготали всі, сміявся й Федь, поглядаючи скося на всіх.

– Іди-бо, справді, Федю, пошукай, – озвалась одна з ді-вчат. – Тяжко хочеться сала...

– Іди сама, коли мерців не боїшся.

– А ти боїшся?

– А то з ні?

– Овва!

– З'їдять мерці Федькове сало, – сказала друга дівка.

– Не з'їдять, – озвався Онисько, – у них тепер піст.

– Чого ж ти, Федю, боїшся мерців? – допитували його.

– Боюсь, та й годі.

– А ось: зробимо так, щоб не боявся, – озвався один пару-бок. – Хочеш, Федю?

– Як? – здивувався Федь.

– А ось так: ми тебе поховаєм, то ти вже мерцям будеш

свій, то й не боятимешся їх.

– Дурний зе ти, я бацу, – мовив Федь, хитаючи головою.

– Та ні-бо, справді.

– Еге, правда, Федю; гайда, поховаєм тебе, – загомоніло декілька голосів.

– Та відцепіться, гетьте к бісу, – відповів Федь.

– Дурний! Ми ж тебе не закопаєм у землю, а так лиш панахиду відправим та й пустимо. А мерців уже не боятимешся.

Федь мовчав, дивлячись у землю. Онисько намовляв.

– Воно ж так, міркуй: щоб злодіїв не боятись, треба самому у злодії пошитись; щоб дівчат не боятись, треба з дівкою оженитись; а мерців щоб не боятись, треба поховатись, як мрець. Еге, так, хлопці?

– Таж так, так!

– Ось ти і дівчат боїшся, то ми тебе після похорону оженимо з Химкою. Не боятимешся її.

– Ну-бо вас із вашим Федем, – озвалась Химка, найкраща з дівчат.

– Не вередуй, коли люде трапляються, – суворо озвався Онисько до Химки.

– Давайте, хлопці, ховати Федя.

Серед загального реготу та гомону почали справляти похорон.

Онисько прибрався за попа: зап'явся рядом, мовби ризою, з трьох мотузочків та глечика зробив кадильницю, другий парубок пошивсь у дяка, Федя поклали на лаву, згорнули йому руки та й почали, як знали, правити панахиду. Онисько був грамотний, читав і на крилосі, і апостола, і церковну службу знав добре.

Федь не пручався: йому й самому весело стало, а може й справді дурна голова повірила, що через те перестане боятись мерців.

Співаючи вічну пам'ять, четверо парубків підняли Федя з ослоном на плечі. Онисько з дяком пішли вперед, Федя винесли з хати і на подвір'ї шпурнули з ослона у сніговий кучур.

Регочучи всі побігли назад у хату; попереду вистрибував піп Онисько, розвіюючи рядом, мов величезними крилами; позаду плентався мрець Федь, увесь запорошений, витрясаючи сніг із-поза коміра та з рукавів.

* * *

Сталося так, що весь той похорон бачив і чув справжній дяк, Касьян Маковіський, що проходив у ту пору повз Крамаришиного двора.

Маковіський сам вчашав до Крамарихи, зачіпав деколи й дівчат, але тоді, як парубків не було, бо парубків він трохи боявся і не любив їх.

Того він не міг забути, як ті вражі сини на Андрія перетягнули йому дорогу мотузком, і він, зачепившись, гепнув ниць у калюжу, а з-поза тину гицель Онисько (він признав його голос) вичитував: “Господи і владико живота мого, дух праздности, унінія і любоначалія не даждь ми...”

А всі шибеники реготали, бодай були луснули. Знали про цю пригоду і дівчата: Химка зустрілась йому якось, вклонила незвичайно увічливо, а проминувши його, почала, змієве насіння, вичитувати: “Господи і владико живота мого...”

Ну, тепер уже його, дяків, верх: попам’ятають його, гаспидові діти.

На другий день вранці дяк Маковіський пішов до батюшки і розказав про похорон, який справляли вчора у Крамарихи.

Батюшка, отець Мефодій, був собі добрящий чоловігa і страх не любив жалоб, ябед, а найбільше – судових справ.

Вислухавши дяка, він зрозумів, що той гне на те, щоб потягнути парубків до суду.

Дяка отець Мефодій не любив, бо знав його, що хитрий, вредний і на ябеди кебетний.

Чув він про дякову пригоду на Андрія і сам із того щиро сміявся.

– Богохульство, отче, кощунство, – казав дяк.

– Ет, вигадки дурні, хлоп'ячі, – озався панотець. – Може, ще п'яні були?

– Ні, тверезі.

– Налаяли були б гарно одного з другим – та й край.

– Що їм лайка? – озався дяк. – Вони самі, гультаї, кожного налають, не пошанують ні сана, ні поваги. Зведись тільки з ними! Якби попосиділи в тюрмі, знали б на другий раз...

– Вже й тюрма! – з прикрістю перехопив отець Мефодій. – За дурницю, за вигадку арештантами їх поробити? Це ж повік слава вже буде. Які-бо таки ви справді, Маковійський: раз у раз бревно бачите, чи то, пак, сучок у чужому оці. Ех! – зітхнув панотець, – не судить, да не судимі будете.

– Не в тім діло, панотче, – озався Маковійський. – Мені що? Моя хата скраю. А потурати богохульству не слід. Штунда...

– Знаю, – перебив панотець.

– Циркуляр же був із консисторії... Неусипное наблюде-
ніє...

– Знаю. Виздыхали б...

– Хто? – спитав дяк.

Панотець замнявся.

– Е-е... Штунда, – сказав він.

Він думав про консисторію, а дяк наче прочитав його думку.

– І-гум! – протяг дяк хитро, спідлоба дивлячись на панотця.

Помовчали. Отець Мефодій почував себе якось прикро і ніяково. На хитрий вид дяка йому було бридко й дивитись.

– Епітемію треба їм назначити, одумаються, покаються, – сказав він, дивлячись кудись під стіл.

– Про мене, – озався дяк, – діло ваше. Та того Ониська Тернового не знаю, чи пройме яка епітемія. Грамотний, читає у церкві, та й узяв собі звичай: до всякого непотребства зараз і притачає слово з книг святих, прости Боже, на глум та сміх. Що йому епітемія?

– Ну-ну, побачим, якось буде, – сказав панотець.

– Як так, то й так, – озався дяк. – З тим прощайте.

– З Богом!

Отець Мефодій почав ходити по світлиці з кутка в куток, позакладавши руки у кешені підрясника. Злість його брала на дяка, а почувало його серце, що з того діла може вийти велика капость та прикрість.

Радніший він занехав би таку справу. Ну, що бо, справді? Казились там молоді; покликав би їх, нагримав би як слід, покуту б там яку назначив – та й край.

Так козир, бач, дякові даси у руку. Не забуде того, вража личина, розляпає скрізь; буде говорити, що потурають богохульству; благочинний довідається. А тут справді штунда... клопіт, та й годі!

Довго ходив, довго думав отець Мефодій, зітхав, спинявся, знов починав ходити, аж надумав написати-таки до станового.

Становий – чоловік добрий. Приїде, пообідає, можна буде йому розказати, що це пусте діло. Ну, надає стусанів одному-другому, Ониська у холодну посадить – та й край. І дякові козира не буде, бо, значить, ділу був дан ход, а як його там повернули, то вже що кому до того?

Ця думка заспокоїла отця Мефодія, і він сів писати донесеніє до станового.

* * *

Через днів скілька, саме в обідню пору, приїхав до отця Мефодія становий.

Був він підстаркуватий, невеликого зросту чоловічок, швидкий, проворний і балакучий.

– А що це у вас, батьку, злочинства такі діються, га? – балакав він, роздигаючись у сінях.

Наймичка помагала становому роздигатись.

– Тягни униз рукав, не вгору, – казав їй становий, – та не так, бодай тебе парубки тягали! О! Чого виширилась? Сватать не буду, ні! Тягни валянки, тягнули б тебе до шлюбу! Так. Ну, дай тобі Боже здоров'я і чин генеральський, та й іди з Богом. Здорові, батьку! – звернувся він до панотця. – Уф!

– Здорові були. Просимо у господу.

- Так що ж це за справа така? – питає становий.
- Ет, справа! – відповів панотець, махнувши рукою. – Ходіте обідать, то й побалакаєм.
- Чому ж і не пообідать? Діло добре. Але поки що, щоб не гаяти часу, пошліть, будь ласка, кого, щоб закликав сюди всю ту компанію, увесь причіт, що ховав, і мерця покличте. І дяка вашого теж треба, він свідок. І бабу тую, як її? Що в її хаті було.
- Добре, добре, встигнете. Прошу.
- Сіли обідати.
- Таке діло, – почав отець Мефодій, – що не варто було й починати його і добрим людям клопоту завдавати.
- Чого ж ви його почали? – спитав становий. – І мені клопоту завдали: от мушу тепер обідати, хоч би й не хотів.
- Катового дяка наднесло, он що, – сказав панотець. – Ябедник, сутяга... Донесе, що потураю, а тут, знаєте? З тою штундою розносились консісторія, пишуть циркуляри, бодай їм...
- Ну що ж, нехай собі пишуть. А мені те дивно, що піп дяка боїться, он що! – казав становий. – На мене, якби я був попом, то б у мене дяк по струнці ходив, дихать би не смів.
- Так вам здається, – зітхнув отець Мефодій, наливаючи чарку. – У нас всяким ябедам ймуть віри, а особливо, як тієї штунди торкнеться. Скажуть: неспособний піп боротись зо штундою, та й переведуть кудись на гірший приход. Прошу.
- Випили.
- Воно правда, – казав він далі, знов наливаючи чарки, – дуже вже собі й розібрали хлопці. І за попа один убрався, і за дяка, і кадили. Як-не-як, а богохульство. Прошу ж. По першій не закусують.
- Випили по другій.
- Пусте діло, – сказав становий. – Кому там від того шкода? Погуляли, показалися, та й край. А за це, знаєте, тюрма. Не жарт.
- Отож і я кажу, – озвався панотець. – Шкода хлопців.
- Було не починати діла, коли шкода, – відповів становий.

– А може, ви їх так полякаєте самі, та й годі. Нащо діло розводити?

– Побачимо, – сказав становий.

– От і добре, – зрадів отець Мефодій. – Ну, по третій. Бог тройцю любить.

– Оце ж і ти сам, старий, богохульство робиш, – озвалася попадя. – До горілки та й Бога притачав.

– Правда, – зітхнув панотець. – Грішні ми, недостойні, а ще других судимо! Ох-ох-ох!..

Після обіду становий вийшов до парубків, що зібрались у кухні, розпитав, чи всі тут, що були тоді у Крамарихи, а потім закликав по одному у кімнату і записував дознання.

Хлопці були дуже збентежені; вони й думки не покладали, що з їх вигадки вийде таке діло і що вони великий гріх вчинили. Вони по правді все чисто розказали становому.

Записавши що треба, становий спокійно, без лайки, сказав парубкам:

– Оце щоб ви знали: за таке діло підете під суд, да посидите у тюрмі по півроку, то будете знати, як панахиду правити.

– Ваше благородіє, помилуйте, – змолились хлопці. – Ми ж хіба що?.. Ми ж не знали... Та якби знаття, нехай йому чорт...

– Не можу, голуб'ята мої; такий закон.

– Помилуйте, ваше благородіє. Ну, нехай би там штрап який або що, ну нехай би у вас, у холодній посиділи... А за що ж тюрма? Ми ж нікого не вбили, не вкрали...

– Закон, голуб'ята, закон. Не можна з Богом жартів робити, а зо служби Божої іграшку. Ну, можете йти собі тимчасом.

– Ваше благородіє...

– З Богом! Я не суддя. Моє діло записати, а суд розбере. Гайда!

Дяка Маковійського становий покликав після всіх. Дяк думав, що становий має його за найважливішого свідка в цій справі; він поважно увійшов у кімнату, почувачи свою вартість і заслугу.

– Скажіть мені, – спитав становий. – Чи у вас нема іншого діла, як вештатись по ночах попід чужі ворота і заглядати у

чужі вікна?

Дяк збентежився.

– Я... гм... я... случайно...

– Знаю. І до тої самої Крамарихи ви теж случайно ходите вечорами? Хіба ваше діло назирати, шпігувати та доноси робити?

– По долгу служби...

– То ваша служба тинятись попід чужі вікна? По досвітках ходити?

– Штунда, – пробубонів дяк.

– Самі ви штунду розводите, сутяги проклятуші, хапуги! Стидайтесь!

– Позвольте, ваше благородіє. Моє достоїнство...

– Достоїнство? – завищав становий. – Геть, волоцюго! – затупотів він на дяка.

Маковійський вискочив із хати.

Роздратований становий ходив по хаті швидкою ногою.

Увійшов другими дверима отець Мефодій.

– Добре ви пробрали дяка, – сказав він становому. – Так і слід йому.

– Ех, батьку, – промовив сердито становий, згортаючи свої папери. – Не во гнів будь: і ви таки тухтії добрий. Ну як таки потурати такій шельмі та ще й боятись його? Який з вас піп? Баба! Вибачте в тім слові.

– Консісторія, знаєте... – почав панотець.

– Ет, говоріть! – перехопив становий. – Як вам не тремтіти перед тою консісторією, коли ви свого ж дяка боїтеся?

– Ох! – тільки зітхнув отець Мефодій.

Напившись чаю, становий поїхав. Він був лихий і на дяка, і на попа за цю справу.

“Надало ж їм лихо, – думав він, – із дурної вигадки якоїсь робити цілу справу, судове діло! Чорт його знає! Оттак знечев’я та й видумують діла і людям клопоту завдають... Та й діло, подумаєш, справді! Мало чого не буває такого?”

І пригадав собі становий одну подію за своїх молодих літ, як іще служив він канцеляристом у губернському правлін-

ню. Зібрались канцелярські хлопці чоловіка з десятеро до одного з товаришів на іменини, сама голота. Скинулись по копійок двадцять та й задали бурлацький бенкет. Випили, звичайно, закусили оселедцем та ковбаскою. Був один із них, Прокопович Лука, прозвиськом Індик. За червоний великий ніс прозвали його так. Індик був слабкий на голову, з двох чарок бував уже дуже веселий, а від трьох і п'яний. Мовби вчора було, пам'ятаю, хлопці на тих іменинах ще й не випили були гаразд, а Індик уже куняв. Силують його в одну душу: випий ще. Не хоче й не балакає. Почали напувати його силоміць. Взяв один, Покотило – здоровий був гайдамака – Індіка заду за руки повище ліктів, а другий почав заливати його горілкою, защебивши його довгий ніс пальцями і промовляючи: “Причащається раб Божий Індик”, а другі співали: “Тіло Христове прийміте, істочника безсмертного вкусіте”; потім запихали Індіка оселедцем, а далі знову заливали, та вже не горілкою, а мішаниною: горілку і пиво, і ропу з оселедців злили докупі. Індик пручався, мотав головою, плював, а вони реготали, співали причастну.

Увійшов на те хазяїн хати, міщанин-свинарь, та похитавши головою, почав їм дорікати, що не гоже таке робити християнам, гріх. Трохи втихомирились, почастували хазяїна та й край. Розійшлись собі любенько. Нікому ніякої кривди ані халепи не було.

А це ж блюзнірство було таке ж саме, як і оцей похорон у Крамарихи, а може, ще й гірше: з таїнства глумились, а не з обряду, як ці парубки. Та на гріх тут уже дяк і піп до цього взялись. Та й хитрий же піп, думав становий; просить: полякайте їх самі та й пустіть. Сам не хотів лякати, а пише бумагу. Ну, коли б так, при случаї, на словах сказав або просто записочку написав – чому ж? І я б по-простому: ну, набив би там мордяку одному, другому, посадив би у збірню – та й край. Суд скорий, правий і... таки милостивий; бо краще ж дурневі взяти по пиці, ніж у тюрмі сидіти. Та ба! Хитрий піп офіційальну бумагу пише, щоб самому бути чистим, а все на мене звалити. Добре придумав! Та офіційальну бумагу не

сховаєш...

– Тьху! Бодай ви пропали!

Вернувшись додому, становий ще довго думав, ходив по канцелярії, перегортав книжку законів та сердито спльовував.

Потім, зітхнувши, він згорнув дознання про блюзнірство у пакет та й відправив його до судового слідователя.

* * *

Судебний слідователь, ще дуже молодий чоловік, гарний, чорнявий, кучерявий, прочитавши дознання станового, здвигнув плечима.

“Чорт його знає, – подумав він, – як тая адміністрація, їй-Богу, з усякої дурниці робить важне діло! Ну, на бісового батька було оце дознання робити і мені пересилати? Розпитав би так, на словах, ну, розправився б сам якийсь із парубками “мірами кротости”, та й край. Ні, кортить бо “діло” зробити та за якусь хлоп’ячу вигадку втовкмачити дурних парубків у тюрму! Може, вони хлопці й чесні, путящі, а посидять у тюрмі, то вже годі: вже арештанти і злодюги повік. А бодай би вас усіх!”

Нічого робити, звелів слідователь писареві розписати повістки і визвати у свою камеру всіх парубків, що справляли похорон, і дяка Маковієського за свідка.

Точнісінько так вийшло, як з дознанням станового.

Слідователь знов розпитав парубків і записав усе, а дяка вилаяв ябедою і вигнав.

Ще гірше жалко стало слідователеві парубків, коли він їх в очі побачив.

Він пригадав собі одно весілля за студентських часів.

Була у його тоді любка Наталя, якась бідненька швачка. Чи любив він її, чи ні, він тоді добре не знав; тепер бачить, що ні, а вона його любила, здавалось, щиро. Оце колись весною, у свято, зійшлося до його скільки чоловіка товаришів. Прийшла й Наталя. Була й пляшечка, і чарочки. Один із товаришів гарно грав на гітарі і співав українські пісні. Наталя

дуже любила ті пісні і залюбки слухала б їх та й слухала, хоч і наганяли вони на неї сум та журбу.

І тепер ось вона задумалась, сумно затопивши очі через відкрите вікно кудись удалечінь. Весняний вечір був тихий, погожий, сонце заходило в рожевих хмарках. Молоде, майже дитяче личко Наталі було жалісне-жалісне, з тою поволокою смутку та журби, що наклала так рано на його сирітська доля і щоденна праця задля шматка хліба. Він сидів поруч неї так близьенько, що чув тепло її тіла.

– Випий, Наталю, веселіше буде, – сказав він.

– Не хочу, – відмовилась вона.

– Випийте, випийте, – намовляли товариші. – Не цурайтесь компанії.

– Пийте собі, не вважайте на мене, – відповіла вона, – мені й так добре.

– Та випий-бо, – силував він. – Ну, коли любиш мене, одну чарочку.

– Хіба без того не можна любити? – спитала вона.

– Ну, випий, прошу. Веселіше буде тобі і мені, і всім.

Наталя любо глянула на його, зітхнула легенько та й випила. А товариші співали гуртом:

Вип'єм за щастя, вип'єм за долю,

Вип'єм за те, що миліше,

Щоб наша доля нас не цуралась,

Щоб в світі легче жилося!

Випили знов, випила й дівчина удруге та й наче справді повеселішала.

– Оце ж, хвалити Бога, наші молоді й повеселішали, – сказав хтось.

Слово “молоді” вподобалось компанії.

– Ануте, повинчаймо їх, то й справді “молоді” будуть.

І повинчали. Один був за попа, зв'язав їх руки хусткою, водив круг стола з самоваром, пляшками і чарками, гурт співав: “Ісаїє, ликуй”.

Вигадали зробити шампанське з шипучого лімонаду з коньяком. Пили всі, пила й “молода”.

Гітарист почав строїти гітару для нової пісні, коли враз почувся неначе короткий придушений стогін.

“Молода” впала ниць на постіль, сховала лице у подушку і плакала, ридала таким стогоном, що душу надривав...

Він, слідователь, і тепер неначе бачив ті худенькі плечі, що здрігались від того безнадійного, безпорадного плачу.

Гидко було...

Це ж було подвійне блюзнірство, кошунство. Крім церковного обряду, вони надругались тут над бідною, сирітською душею.

Де вона тепер, та бідна, покривджена “молода”?..

Слідователь глянув на “діло” про парубків, що лежало перед ним на столі.

Чи не дивна це примха долі, що таке “діло” вкинула в його руки? Він радніший роздер би це “діло” на шматочки, та ба! Папір подерти, знищити можна, а “діло” не загине... Закон. О! Законе людський!..

І довго слідователь ходив по кімнаті з кутка в куток, гриз нігті, кудочив свої чорні кучері, а вкінці таки згорнув “діло” у пакет і надписав зверху: “Прокуророві Н-ського окружного суда”.

* * *

Прокурор був середнього віку чоловік, худий, жовтий, нервовий. І служба, і діла обридли йому, обрид, здавалось, і увесь світ.

Ніщо його не цікавило, ніщо не тішило. Службу всю він справляв, як машина. І того дня, як одержав він пакет від судового слідователя з ділом про кошунство, все чогось склалося так, начеб змовився увесь світ дратувати нерви прокурора.

Вранці наробили чаду самоваром, і через те голова боліла. Потім приїхала теща, яку він ненавидів. Дітей розпустили у школі на пущання, вони були всі дома, бо жінка не пустила їх надвір через непогоду; день був холодний, прикрий, стояла мряка; діти, сидівши дома, зняли такий шарварок і гарми-дер, що хоч із хати тікай. До того ще теща і жінка заходились

пекти якісь витребеньки та ласощі, цілий день щось товкли та терли у кухні, а з обідом через те опізнились. Ще й “діл” цілу копицю нанесли з почти!..

Буває іноді таке, що жити б не рад, а тут усе тобі впоперек та на злість іде.

Було надвечір. Прокурор, перечитавши “діло” про кошунство, не пожалів і кришечки парубків, бо не звик він нікого жаліти; надписав на обложці: “Подлежить суду по статтє 182” та й відсунув “діло” набік.

У сусідній кімнаті діти зняли знов якийсь спів та регіт.

Він вийшов туди, щоб нагримати на них, та й, здивований спинився на порозі.

На столі світилось скільки свічечок, що полишилися з ялинки ще з Різдва; старший хлопець, надівши батькову крилатку і циліндра, правив щось як піп, мовби акафист:

– Радуйся, сороко, радуйся, вороно, радуйся, горобче, великий чудотворче!

А менші співали гуртом:

– Совайся, Ничипоре, со-о-ова-айся!

– Що це ви, паршуки, вигадали? – заgrimав несамовито прокурор, тупаючи ногами. – Я вас, дрантивих, різками виперіщу!

З других дверей вискочила жінка з закачаними рукавами і масними руками.

– Чого ти визвірився на дітей? – спитала вона.

– А ти не бачиш, що вони роблять?

– Що ж? Гуляють. Хіба вже і погратись дітям не можна?

– Це ж блюзнірство, кошунство, – кричав прокурор. – Гріх!

– Скажіть, Бога ради?! – дивувалась жінка, здвигаючи плечима. – Давно ти став такий богобоязливий?

– Але ж це злочинство, карається законом, – казав прокурор.

– Ти здурів, – озвалась жінка. – Що ж, своїх дітей до суду потягнеш, може?

– Але ж...

– Слухай. Я вже бачу, що твої нерви знов розходились.

Дай спокій дітям; тільки їм і волі тепер від тієї науки, як розпустили їх на пущання. Невже ж їм по струнці та по закону навіть іграшки свої робити? Іди краще куди, чи у клуб, чи до знайомих, розважиш трохи себе, то буде і тобі, і нам краще. Іди. Гуляйте собі, діти, гуляйте.

Прокурор грюкнув дверима та й вернувся у кабінет.

“Справді, краще піти з дому кудись”, – подумав він.

Випадком глянув він на “діло” про “кошунство”, де його рукою великими літерами було поставлено: “по статті 182” та й... плюнув сердито, одягся і вийшов із дому. Проходячи двором попід вікнами дитської світлиці, він почув знов гурт дитячих голосів:

– Совайся, Ничипоре, со-о-овайся!

М А Н А

Панотець Лука вертався додому з Тридубів, з соборика, від отця благочинного. Було після Варвари. Зима була сніжна і холодна.

Виїхав отець Лука після обіда.

Хоч Варвара, як то кажуть, ночі урвала, але, мабуть, небагато, бо починало дуже рано вечоріти. День був хмарний, а до того ще вітер гнав якийсь туман та мряку.

Додому було не тяжко далеко, а коні отець Лука мав добрі, то й думка була ще завидна якось додому добратись.

Від'їхали верст із п'ять, а вже й добре почало смеркатись; туман густішав і вперед на півгон не видко було дороги.

– Торкай, Демку, поки ще видко, – промовив отець Лука, кутаючи щільніше ноги у бараницю і повертаючись спиною до вітру.

– Коли б були на годинку раніше вибрались, – озвався Демко, – якраз тепер додому доїздили б, саме добре було б.

– Доїдем, – підбадьорював отець Лука погонича та й себе трохи.

А вітер гнав мряку, застеляв все навкруги, мов серпанком, і той сивий туман осідав білою наморозью і на підручному коневі, і на Демковому кожусі, і на бараниці, що вкривала ноги панотця. Коні бігли шпарко, здерідка пирхаючи, а Демко примовляв тоді: “здоров!”

Проїхавши з півгодини, Демко спинив коні і встав на ноги, роздивляючись навкруги.

– Чого ти? – спитав панотець.

– Чи проминули вже поворотку? чи ще? Хто його зна... – озвався Демко.

– А могила ж була?

– Та хто ж його знає? Чи тепер побачиш?

– Рушай помаленьку, ступою, – сказав панотець, – нехай

коні трохи віддишуть. Побачимо.

Рушили ступою. Вже добре стемніло. Все застеляв сивий туман, нічого не було видно, хоч як витріщай очі. Хвисткий вітер рвав, шумів по степу, куйовдив кінські гриви та хвости; щось гуло у повітрі, неначе стогнало і наганяло на душу якусь непевність та страх.

Проїхали ступою гонів скільки.

– Мабуть, проминули, – озвався панотець. – Звертай цоб¹. Коли проминули, то потрапим до німців, а звідтіля вже пусте діло, і сліпий доведе.

– Та по такій порі що сліпий, що видющий – все одно, – озвався Демко, повертаючи цоб. – До німців, то й до німців... Та коли б тут причини якої не було.

– Якої причини? – спитав панотець.

– Та так... – неохоче відповів Демко. – Не при такій порі згадувать би.

– Що ти плетеш?

– Та що... – протяг Демко, – всячина буває...

– Яка ж там всячина, питаю?

– Та хіба воно добра сила тепер орудує? Прости Господи!

– Іменно: прости Господи, що дурницю плетеш, – сердито озвався панотець. – Хіба не маєш хреста, що нечистої сили боїшся?

– То-то бо і лихо! від нечистої відхрестишся та й край. А “тая” хреста не боїться... Господи помилуй!

– Яка “тая”? – допитував панотець.

– Хто його зна, яка! Мана...

– Тьху! – сплюнув сердито панотець. – І старий ти чоловік, і в москалях був, а такі бабські дурниці плетеш.

– Ох, не бабські, пане, не бабські! – зітхнув Демко. – Не один тут чоловік страху наївся... Та й я дещо бачив на своєму віку...

– Пусте говориш, – перебив панотець.

– Нехай буде й так, – згодився Демко. – А що я вам скажу, пане, – повернувся він до панотця, – чи не вернутись нам краще назад у Тридуби, поки недалеко від шляху відбились?

1 Вигук, яким коней повертають ліворуч.

Переночували б у отця благочинного, а завтра у дух були б вдома. Ось ми вже ріллею їдем, без дороги.

Справді, санки раз у раз торкало на обміжках². Демко знов спинив коні.

Вітер дув тепер іззаду – не так дошкуляв.

У степу гуло, шуміло. Коні насторожили вуха: з правого боку ледве чутко лунало собаче гавкання.

– Чуєш, Демку? – спитав панотець. – Це, мабуть, німці?

– Хто його зна! – відповів Демко. – Німці, мабуть, туди... – він показав батоном уперед.

– Та ні, – озвався панотець, – певне, ми трохи звернули. Нема ж у тім боці другого села, крім німців.

– Та нема, – згодився Демко. – Але, прошу пана, не прогнівайтесь: то не німці, мабуть. Щось воно непевне...

– А, Боже, Твоя воля! – скрикнув панотець, – ну й народ! Та ти ж глянь: ось коні навіть прислухуються; і вони чують.

– І на скотину “вона” має силу, – відповів Демко.

– Повертай цабе³, – приказав панотець. – Коли не потрапим до німців, то вернемось у Тридуби, нічого робить.

Демко перехрестився і повернув цабе. Коні пішли веселіше.

– Бач, і коні чують, що до оселі ближче, – підбадьорював панотець.

Демко мовчав.

Проїхали верст може зо три, а села не чуть і не знати. Знов спинились, прислухались: собак не чуть. Ніч уже була.

– Ти пусти коней, не направляй, – сказав панотець. – Вони сами швидче потраплять. Скотина нюх має.

Поїхали далі. Знов товкли без дороги по обміжках та ріллі, аж добре згодом коні враз стали самі. Спереду манячило щось величезне, чорне.

– Що воно? – спитав панотець і нишком перехрестився.

– А хто його розбере? – озвався Демко. – Хата – не хата... Клуня, може...

– А ну злізь, подивись.

Демко зліз і пішов уперед.

² Обніжки; вузька неорана смужка між ланами, городами.

³ Вигук, яким коней повертають праворуч.

– Солома, скирта, – озвався він.
– Значить, німці, – сказав панотець.
– Та коли й німці, то ще й не близько, – відповів Демко. – Бо у них гармани⁴ у полі: там і соломі зимують; од пожежу, кажуть, безпечніше.

– То виходить, що цабе треба гнати, – сказав панотець. – Сідай та рушай, нічого тут стояти.

Знов рушили, гнали навмання, ставали, прислухались, звертали ще цабе, знов слухали, а німців не було, хоч плач.

– Не лиха ж година, справді?! – озвався з нетерплячки панотець.

– Я ж казав, – пробубонів Демко.

– Мовчав би, – сердито перебив його панотець.

– Тепер вже і до Тридубів годі, і додому не знати, в яку сторону, і німців клятих нема... – мовив Демко. – А що коней підпалимо, то вже певне.

Демко дуже жалів скотину, і за те отець Лука шанував і любив його.

– Пусти коней ступою, нехай ідуть помаленьку, куди знають, – сказав панотець, – кудись таки доведуть.

З доброї півгодини йшли коні ступою, аж знов стали самі. Роздивився Демко.

– А це ж та сама солома, пане, що ми вже коло неї були сьогодні!

– Хіба?

– Хрест святий, та сама.

– Ну що ж його робити в світі? – бідкався панотець.

– Та не інакше, як тут перестояти за вітром до дня. Нащо ж без пуття калічити скотину та й самим плентатись по степу поночі? Ще в який яр заведе... Тут хоч захистно.

– Хіба що так, – мусів згодитись панотець.

Обійшли скирту навкруги, роздивлялись, прислухались: лиш вітер стогнав у степу та шелестів соломою в ожереді.

Демко поставив коней під скирту у затишок, наклав їх попонами, відіп'яв посторомки і підкинув їм сіна, що було у санях.

⁴ Те ж саме, що й тік.

– Коли б лиш крив Бог від звірюки, – промовив він.

Панотця тяжко гнітила думка, що доведеться тут простояти цілісіньку ніч довгу, зімову ніч... “Справді, – думав він, – краще вже тут під ожередом простояти, ніж блукати по степу. Слава Богу, хоч не дуже холодно”, – зітхнув він.

– А у санках змерзнете, панотче, – наче вгадав його думку Демко. – Краще у солому залізьте, там тепліше буде. Ось я висмичу соломи, та й заховаєтесь у закапелок, тепло буде, як у запічку... бараницею вкриєтесь...

І він почав смикати солому з ожереда.

– Ач, зляглась як добре! – промовляв він, – хоч сокирою рубай... Стара солома, торішня... О!.. добре буде!

– Треба буде, Демку, завтра відпитати хазяїна, та хоч перепросити його, що розмервили йому солому.

– Ну, вже нехай вибачає, таке діло... Не для іграшки... Лізьте, пане. О! І виспатись можете.

Панотець забрався у солому, Демко вкрив його бараницею.

– А й справді тепло буде, – промовив отець Лука.

Взяв його якимось за серце той Демко, той темний, забобонний мужик, що так просто і щиро клопотався за його, як нянька.

“Добра, проста душа, хоч сіренька”, – думав отець Лука.

– А ти ж, голубе, сам змерзнеш, – озвався він до Демка.

– Я звичний, мені що? – відповів Демко.

– Заховайся й ти у солому, – мовив отець Лука.

– Не можна. Коні, буває, жахнуть чого. Нехай. Я тут, у санках, примощуся.

Він обійшов кругом коней, поправив попони, позастромляв їх кінці за півшорки⁵, підгорнув ближче сіно, а потім вліз у сани і сів карачки на дно, повернувшись лицем до панотця.

“Цікаво, справді, – подумав отець Лука, – що воно за казку розказують про ту ману? Коли гарна, то варто записати і подати у “Київську Старину”.

– А що там, Демку, люде розказують про оту ману, що

⁵ Частина кінської упряжі, шлейки.

нібито водить? Га?

– Та... розказують, – неохоче протяг Демко. – Не годиться при такій порі згадувати, ніяково.

– Боїшся?

Демко мовчав.

– Невже ж і на попа “вона” має силу, і хреста не боїться? Чудно! – промовив отець Лука. – Такого ще я не чував.

– Тим-то “вона”, пане, і орудує, що не нечиста сила, Господи помилуй, воно є, а душа... нібито хрещена, кажуть... І сама до Бога проситься...

– Чого ж вона людей водить?

– Бо люде ж їй лихо поробили. Ох! – зітхнув Демко.

– Душа, кажеш?

– Еге. Була колись, кажуть, жидівочка в Ягорлику (і Демко перехрестився, згадуючи про “непевне”). Гарна, кажуть, така була, що ні в жидів, ні у наших людей ніхто такої краси не бачив зроду. І була собі жидівка, як жидівка; та мабуть, так вже назначено їй було не жидівкою вмерти. Був, кажуть, в тій стороні панок якийсь, чи оконом, хто його зна, та й вподобав її дуже, нібито жидівку тую, а вона його. Моторний був. Оце й почав він її збивати на нашу віру. “Вихрестись, каже, то посватаю”. А їй, звичайне діло, і віри своєї жалко, та й родичів, батьків тощо. Чи довго так вони воловодились – хто його зна; ну, втім вона втекла з ним, з панком тим, значить. Подались далеко кудись, та й вихрестилась вона. Тинялись вони по всяких місцях, а там уже не знаю, чи покинув її той панок, чи вмер, може, а вернулась та вихрестка у Ягорлик до батьків, та не призналася, що вихрестилась, бо боялась: таких жида камінням побивають. Ну, та ще з соромом вернулась, непорожня, значить, вибачайте. Вже кляли її батьки-родичі там, та й вся жидова, просвітку їй не було. А як знайшлася у неї дитина, хлопець, то й охрестили його в жидівську віру: обрізуваніє, значить, зробили; мода нібито жидівська. А вона сама – нічого, бо боялась, кажу, щоб не побито її камінням. Та й почалась з тої пори для неї лиха година. Одно – що совість бере, що хрестьянську дитину у жидівську віру відда-

ла, а друге – що боїться своїх. Побігла вона кудись у друге село, щоб ніхто не знав, що до церкви хотіла, покаятись. Аж ніяк через поріг церковний не переступить: що наставиться – а її вдарить об землю, та й лежить без пам'яті, як то буває мимохідь находить, чорна болість, по-благородному. Вона назад, до своїх – аж не може до своєї дитини досягнути, бо вбачається їй не дитина, а відміна якась страшна. Вона знов до церкви, по монастирах всяких тощо, так не може: як до порога, так і вдарить її об землю. Так, мовляли, нікуди їй прихилитись було, бо і хрещені її не приймали, і до жидів не могла пристати. Перед нашим Богом тяжкий гріх мала, що дитину у жидівську віру віддала, а жидівський Бог тую дитину від неї закрив, щоб не охрестили її.

– Дурницю яку вигадали люде, ач? – озвався отець Лука.
– Хіба ж не один Бог?

– За що купив, за те й продаю, – відповів Демко та й замовк.

– Ну, та й що ж із нею? – спитав отець Лука.

– Та й що ж! – зітхнув важко Демко. – Оттак вона тинялась від наших до своїх, від своїх до наших, без притулку, без захисту, та й смерть собі незвичайну знайшла, – і Демко знов перехрестився.

– Незвичайну, кажеш?

– Еге. Оттут десь у степу залилась у рівчаку. Люде буряки возили на цукроварню, чи що; осінь була холодна після Покрови, дощі. Та й надибали її: лежить вона, небога, ниць, сама на землі, а голова у канаві, у калюжі. Води ж там на чверть не було, мовляли: курці перейти...

Демко зітхнув, помовчав трохи та й почав далі.

– Так її тут у степу й поховали, могилку насипали, а де саме – не знаю. Нерозкаяна, нерозгрішена вмерла, то й поховали там, де й знайшли. А що я вам скажу, пане: тої ж таки пори щезла тая її дитина, хлопець той, що його, християнського, поживовили. Щез та й годі, так як і не було його. Та й оце, кажуть, блукає воно по степу, все матір шукає: кров, мовляли, одна і душа нібито одинакова: вона вихрестка, та

нерозкаяна, а воно хрестьянське, та нехрещене. І водить людей поночі; само пуття не знайде і другим шлях путає.

Демко замовк.

А вітер бушував, стогнав у степу, шелестів соломою в ожереді. Коні здерідка пирхали, перебіраючи сіно.

– Дурниця, Демку, – озвався отець Лука. – Чи вигадали люде таку казку, чи може й справді була така вихрестка нещасна, – що ж тут незвичайного? Може, й справді хвора була, припадочна, та й находили її ті припадки, може, якраз біля церкви, а може, й у степу найшло, – та й залилась. Хіба не буває? Адже ж напоровся на косу, при людях, на сінокосі отой... як його? Савчин зять... Припадок найшов. Так, може, і з тою бідною...

– Може... – протяг Демко.

– А що “водить”, нібито – знов дурниця. У темну ніч, та у метелицю, та у степу...

Втім дужче закрутив і зарвав вітер і доніс із темряви неначе жалібний стогін, як буває у димарі буря стогне... І коні перестали їсти, настороживши вуха.

– Святсья, Господи, свят, свят! – прошепотів, хрестячись, Демко.

Нишком хрестився й отець Лука. Згодом все затихло.

– Савка Богданець і Лаврін, що старостою був, так цілісіньку Божу ніч їздили круг стіжка; аж нарано, як день став, то неначе гарман виїздили у степу, а стіжка ніякого і звання не було. Так їм затуманило...

– П'яні були, може, – промовив отець Лука.

– Ба, тверезі. Та за ніч, та ще при такій пригоді хоч який хміль з голови вийде. Ми ж сьогодні, хвалить Бога, тверезі, а як попокрутили: більш години гнали, міркували на всі способи, а “воно” обвелю-обвелю, та й точнісінько на те саме місце, де були вже, й привело.

– Коней вітер збиває все в один бік, – уже несміливо спечався панотець.

– Вітер! – протяг Демко, хитаючи головою. – Ех! – зітхнув він. – Коли б це тільки дав Бог милосердний, щоб оттак пере-

стояли до дня, та й годі. Тільки б і лиха було.

– А що хибя? – з непевною тріогою спитав панотець.

– Та хто його зна, куди нас оце завело? Коли б ще не в не-трі які, що у білий день не виберешся... Ще хто його зна, чи воно солома оце, чи знов туман який?..

Отець Лука аж полапав кругом себе. Ні, справжня солома, – не туман...

– Годі-бо, Демку, справді, вигадувать всячину, – озвав-ся він уже невдоволений, що трохи не піддався Демковому страху та забубонам. – Заблудили, то й заблудили; а куди нас Бог завів, то на те Його святая воля. Без волі Божої і волос з голови нашої не впаде. Коли б люде більше в Бога вірили та на Його волю святу все покладали, то б дурниць таких не вигадували. Грішні ми! – зітхнув він, пригадавши собі свої недавні сумніви, чи справді він у соломі сидить, чи ні?

– Ой, грішні, грішні! – зітхнув і Демко, скоцюрбившись насподі саней. Отець Лука почав тихенько молитись Богу. Раз у раз забігала йому думка про ману, про всі забобони, про ту вихрестку, – і він зітхнув до Бога за всі гріхи людські, вільні й невольні, яже віданням і невіданням...

“Темний народ, бідний народ, – думав він. – Чи ж винен він, чи грішен він, що темний, забубонний?” І він довго-довго молився, зітхаючи і за себе, і за тих бідних темних ближніх своїх.

А вітер все стогнав, шарпав солому; коні, пирхаючи, хрумкали сіно.

Отець Лука трохи висунувся зо свого захисту. У лице йому потяг холодний вітер. Крізь темряву ночі він на превелику силу розглядив дві кінські голови, а на споді саней згорблену Демкову спину.

– Демку! – озвав він тихо. – Демку!

Демко мовчав.

– Нехай спить, – подумав отець Лука і знов заховався у свій захист.

“Довга ніч зімова, – думав він. – Година певне 9-та, може, 10-та; ще годин сім до дня. Добре, що хоч не холодно та сніг

не йде, бо намерзлись би чимало або занесло б метелицею”.

У захисті, у соломі було тепло, затишно, і отець Лука не зчувся, як і заснув там. Натомившись і натривожившись, він спав твердим, міцним сном.

* * *

– Пане, панотче, вставайте! – гукав Демко, сіпаючи за бараницю, якою закрився отець Лука.

– Га? Що? – спитав, прокидаючись, отець Лука. Він не міг відразу стямитись, де він і що з ним?

Надворі темрява трохи прояснилась; займалось вже на світ; вітер притих.

– Вставайте, панотче. Ми вдома.

– Що ти плетеш?

Отець Лука протирав очі, думаючи, що це сон.

– Їй-Богу, вдома. Ми ж на нашому току ночували; це наша ж солома...

– Та не може бути? – дивувався отець Лука, вилізаючи з соломи.

– Хрест святий! – забожився Демко, – онде тополі наші, он церква завиднілась... Добре завело! Ще так, мабуть, нікого зроду не водило...

САНИТАР

Тяжку годину пережив наш народ за холери 1892 та 1903 року. Лікарської помочі було дуже мало, особливо в тих губерніях, де нема земства: у Київщині, на Волині та на Поділлі, а до того ще бідний, темний народ не тямив, що холера така сама пошесть, як і всі інші пошестні хвороби; нікому і ніяк було роз'яснити людям, як і через що розповсюджується та пошесть та що треба робити, щоб захиститись від неї.

Народ думав, що це кара Божя за гріхи; деякі балакали, що лікарі трують людей, що лікарям за те платять, навіть ціну говорили: за чоловіка 5 карбованців, за жінку 3 (і тут навіть жінка менше ціни має!), а за дітей по 50 копійок.

Скільки я розпитував людей: яка ж причина лікарям труїти народ і хто міг би їм платити за те гроші, ніхто не міг мені сказати. Тільки один поліцейський урядник казав мені, що чув від когось, буцімто англичане думають воювати нас, але, бачивши, що народу у нас сила велика, підкупили лікарів, щоб попередити вигубили трохи народу.

Трудно, тяжко трудно було лікарям боротися з пошестю серед такої темряви та забубонів.

В однім кутку на волинському Поліссі холера дуже лютувала.

Довелося мені прожити там трохи не два місяці у селі Забір'ї.

Чимале те село розкинулось на піщаному горбі над невеличкою річкою, серед віковичного соснового бору. Дивувався я не раз, чому се холера так облюбила те село, бо власне санітарні умови там були гарні: на піщаному ґрунті болота не бувало ніколи, ніяких калюж не могло бути; хати стояли не густо, були й садочки, і городи при всякій хаті; гній у поліщуків річ дорога, і вивозять вони його раз у раз на поля. Вода була гарна, чиста; село глухе, дуже далеко від міст та місте-

чок, а навкруги його, кажу, на скільки миль розлігся старий сосновий бір.

А проте холера там дуже лютувала; траплялося, що в один день бувало по 60 слабих, і на превелику силу встигав я з фершалом обійти їх усіх і дати поміч.

Переляканий народ розбігся по “заходах”.

На Поліссі поля і сіножаті часто лежать дуже далеко від сел, по 10–15 верст, бо здатної землі для оранки там мало, а більше ліса та болота-мочари. Отже, люде звикли там на своїх далеких полях та сіножатях ставити собі холодні хатки або хоч куріні та халабуди, і живуть по тих “заходах” цілими тижнями у робочу пору, тільки у неділю вертаючись до села, щоб довідатись до хати.

Холера почалась у Забір’ї восени, коли всі люде жили вже у селі. А як почала пошесть косити народ, то мало не всі, хто був здоровий, повтікали до заходів, полишивши хворих на волю Божу, без догляду.

У заходах, звичайно, теж занедужували деякі, та й там і повмірали, а мені з фершалом несила була довідуватись до тих заходів, бо і у селі ми на превелику силу встигали управлятись.

Тяжко було нам, а ще тяжче було бідному народові.

Бувало так, що нікому було доглянути хворих, хоч води подати, нікому було і домовину, хоч будь-яку, збити для помершого, яму викопати йому на вічний спочинок. Не ставало і дошок на домовини, і доводилось деколи збивати труну з старих воріт або розбірати для того тин, а в одну домовину клали часом і по двоє покійників, а дітей і по троє. Не доведи, Боже, який сум був!

Були, правда, і санітари, що обходили хворих, розносили їм ліки, розтирали їх, коли було корчі почнуть брати, робили дезінфекцію і помагали ховати померших. Але це був народ непевний, здебільшого бурлаки, пройдисвіти та п’яниці, бо путящих людей, охочих до такої роботи, дуже трудно було знайти, та ще за невелику платню: п’ять рублів на місяць, як тоді було назначено.

Не любили люде тих санітарів. Увійде було в хату, то зараз просить горілки, бо, каже, при такій роботі не можна, щоб не випить. Дадуть горілки, то ще мусять добре глядіти, щоб не потяг чого. А вип'є, було, то почне верховодити у хаті, гукать та командувать, наче яке начальство, ховай Боже.

Але був у Забір'ї один санітар не такий, як усі інші, і варто про нього дещо розказати.

Звався він Дем'ян Ходорчук і був забірський таки хазяїн-кравець: не з заможних, але й не дуже бідний – так собі, середнього достатку хазяїн.

Дем'ян був підстаркуватий чоловік, кремезний на вроду, трудящий, тверезий і дуже побожний.

Жило їх тільки двоє старих, бо діти пішли по світу: дочки віддані, сини десь у городі на службі, один у москалях. Стара, як тільки почалась холера у Забір'ї, майнула кудись до дочки та й не поверталась. Дем'ян не схотів тікати.

– Від Бога не втечеш, – говорив він, – і по заґрянцях хориби бувають всякі і помірають люде. Що тобі назначено, від того нікуди не сховаєшся.

Дивувався я непомалу, що Дем'ян став за санітара, коли всі забір'яне цурались того діла, як нечистого.

Не могли його ті п'ять рублів так скортіти, бо не був він бідний та й ні для кого було так дуже збирати гроші. Не такий знов він був, щоб задля спасенія душі таке діло робити, бо, по його думці, не конче треба було для душі добро творити; аби лиш лиха не робив.

Так, найнявся та й годі; стара забралася, вдома роботи нема – чого ж без діла вештатись?

Чудний трохи був з його санітар. У наші ліки він не вірив у дезінфекцію – ще менше, хоч і робив по совісті все, що казав йому я, або фершал. І ліки розносив, і тер хворих дуже щиро, і чистив усе, що треба було, але до того ще від себе дбав, щоб хворий без покаяння не помер і свічечку щоб дали йому в руки, коли схоче помирати. Воно не вадить.

Дивний світогляд його був, дивні й розмови.

Оце принесе до хворого ліки, почне глядіти кухлика, щоб

дати йому запить їх водою. Спитає хто:

– Дядьку, воно ж не гірше буде від того?

– А я хіба знаю?

– Може, смерть від того?

– Дурницю кажеш. Від Бога смерть, не від ліків. У заходи від смерти не сховаєшся. Он, кажуть, п'ятьох учора поховали у заходах, як собак закопали, без покаяння. Пий!

– Трують, кажуть.

– Пий. Коли тобі назначено від отрути вмерти, то так і буде.

– Таки правда, що трують лікарі?

– Мабуть, брехня. Собаці давав – не здохла. Та й не такі вони, здається, люде, на душогубів не скидаються.

Хворі слухали Дем'яна, хоч він і не дуже ласкаво з ними поведився: часом і налає, було.

Він не вірив, що холера – пошесна хвороба, що вона входить у тіло з їжою або водою. І не боявся її.

Було почнеш йому розказувати, як розповсюджується ця хвороба, на що потрібна дезінфекція; показував я йому і малюнки холерних баціл. Не йняв віри.

– Воно б то виходить, що люде мудріші стали від Бога? – озветься було понуро.

– Чого ж мудріші? Мабуть, і розум людям Бог дає, щоб діла Його розуміли.

– Нащо ж людям ті діла розуміти? Негоже.

– Чому негоже?

– А так. Одно діло треба розуміти: не гріши. А почнуть мудрі люде Божі діла розбирати – ще хто його знає, чи розберуть як слід, чи ні, а гріх тим часом вже є: вже ті мудрі і скором у піст, не вам кажучи, їдять, і у блуді живуть, у церкву не ходять. Тьху!

– То по-вашому, Дем'яне, виходить, що хвороби лічить не треба, з пошестю боротись не слід, бо це діло Боже?

– Атож. Хвороба – кара Божа.

– А пожар гасите, коли займеться? Адже ж і пожар – кара Божа?

– То ж кара. Хто його знає?
– То нащо ж ви орете, сієте, збираєте хліб, заробляєте гроші? Адже ж Бог сказав: “воззріть на птиці небесні, яко не сіють і не жнуть, а Бог годує їх”.

– Ні, не так кажете, вибачайте, – говорив Дем’ян. – Бог сказав чоловікові: за твій гріх – в поті лица будеш заробляти хліб собі. От і повинен він заробляти. І ви в поті лица заробляєте собі хліб, і я, і всяк другий. А хто чужий хліб їсть – гріх. Хіба що каліка, не може заробити, ну та такому вже його каліцтво кара Божа. А коли заробив у поті лица хліб, то й ховай його, і шануй, і гаси вогонь, коли горить твоя праця. Працю шанувати треба. Не пошануєш своєї, не будеш шанувати й чужої. Так і до злодійства доходять.

Я бачив, що Дем’яна не переможеш абияк. Втім, як блискавка, промайнула мені одна думка.

– Оце ж ви кажете, що хвороби лічити не треба. Але ж і Ісус Христос лічив слабих, і святий Дем’ян, що ви його імення маєте, теж був лікар; знаєте: Кузьма й Дем’ян? І святий Пантелеймон був лікар. Отже, хоч хвороба і від Бога, а вони лічили її. Значить, не гріх?

Дем’ян здивовано подивився на мене і задумався.

– Хто його знає, – сказав він, зітхнувши, – може воно й так.

З тої пори Дем’ян перемінив свою думку про непотрібність ліків, і я знаю, що навіть хворим говорив він, що ліки приймати треба, бо святі лікарі давали їх.

Але в потребу дезінфекції та чистоти він все-таки не вірив і колись навіть сказав мені, що такого й святі лікарі певне не веліли робити. Я не міг вже пригадати зо святого письма доказу для дезінфекції, бо знав напевне, що святі Кузьма і Дем’ян жили перед Лістером і Пастером, не знали ні мікроскопа, ні баціл, а значить і дезінфекції не робили.

Оце, було, зайду до слабого. Дем’ян тре йому ноги “шпігінаром”, щиро тре, аж упріє сам, далі покладе йому припарку з висівок на живіт, витре свої руки у ряднину, що постелена хворому, випростить натружену спину та витре рукою мокре чоло.

– Ху! аж зогрівся.
– Дем'яне, – скажу я, – помийте руки.
– Та вони чисті.
– Та помийте-бо, кажу. Вони по-вашому – чисті, а зараза на них є. Хліб будете брати, до хліба вона пристане, та й наїстесь лиха.

Дем'ян при хворих зо мною не сперечався, бо знав, що я того не люблю, а мене він поважав, може, трохи й за мої богословські знання, – на його мірку, великі.

Він хоч неохоче, але мив руки.

А потім, у вільну хвилину, як не було роботи, зачепить таки мене.

– А оце, пане, як воно вийде: ви мені кажете раз у раз руки мити. А без вас, вибачайте, і не миєш їх, і хліб їси, а воно й нічого. Воно, по-вашому, скрізь зараза є: і на одежі, і на долівці, і на дверях – то виходить: тільки й роботи людині, що руки мить. Увійшов у хату – мий, вийшов з хати – мий, почухався, вибачайте, – мий. А до мене ось, бачите, не пристає. Що ж то, хіба я у Бога праведник? Такий саме грішний, як і всі.

Подекуди Дем'ян казав правду.

Розказував я йому, що здорових, кріпких людей, непитущих, зараза не так швидко поборе, але знав я, що мій доказ слабкий, що не вдовольнить він допитливого, цікавого розуму Дем'яна.

– Гай, гай! – казав він. – А хіба забули ви Романа Колодія? На що вже здоровенний, як бугай, і непитущий був, хай царствує. А скрутило його в один день, до вечора не дожив. Вже ж постарались коло його і ви, і фершал, та що з того? А оте мале, сусідське, видужує: яке паршиве, прости Господи, ще й горbate. Що й казати!.. Кому назначено. Воно так скажем, примірно, як на війні: як котрий, так і під турка, і під поляка, і на Кавказ ходив, може, в яких двадцяти страженнях перебув, а як кому другому, так тільки посунувся – амінь тобі.

Тут вже Дем'янів верх був.

Ще трудніше було мені з Дем'яном через його практичну, бережливу, навіть трохи скупу вдачу, як доводилось робити

дезінфекцію після слабого або помершого. Скажеш помити все шмаття – воно добре, чому ж не попрати? Але нащо його попереду мочити у сулемі? Сулема дорога, гроші коштує, здалась би на що інше, путяще. Помити лави, столи – можна; та нехай би вже перед святами, а не у піст. І нащо їх мити милом? Хто таки бачив, щоб дерево милом мити? Ну, нехай би піском потерла дівка. А мило ж гроші коштує, для шмаття воно назначено.

Побілити хату можна, воно й добре. Але нащо ж сипати вапном долівку? Хто таке бачив?

Посипає, було, Дем'ян долівку вапном; їдке негашене вапно виїдає очі, пече в носі, а Дем'ян вже не стерпить, та й кле-не, бубонить собі про себе: “нехай йому маму мордує з його дохторами, з його фершалами, з дурними вигадками. Апчхи! Прости Боже”.

А найгірше було з теплою зімовою одежею.

Мені були дані гроші, щоб я міг платити людям за ті речі, які доведеться попалити для знищення зарази.

Отже, палили ми те, чого не можна було вимочити і випрати: подушки, кожухи, якими вкривались хворі, килими, шапки та валянки. Покличу, було, старосту, понятих чоловіка троє, та й цінуємо, скільки варт, наприклад, кожух? Оцінюють люде, наприклад, стару кожушанку в карбованців вісім, а я накину поверх того ще карбованця або й два, щоб не нарікали люде на кривду і не ховали від мене одежі.

– Ну, Дем'яне, згортайте оту солому, що була під рядном, беріть кожух, таскайте все на город та й паліть. Та далеченько йдіть, щоб, крий Боже, пожежі не зробити.

Оце для Дем'яна була справжня пеня.

– Ну як таки палити працю? Нехай би солому; що вона там варт, оберемок якийсь, та й то краще було б у хлівець витрусити, гній був би. А кожух же гроші які варт! Хіба не гріх знущатись так, працю нівечити, палити?

Скажу було: Дем'яне, ви ж заразу палите, людям добро робите; кривди нікому нема: кожух вже нічий, за нього гроші віддані; ще кращий, новий, собі куплять.

– Напалили вже тієї зарази, а хвороби не спалили. Хіба менше тепер слабують? Гріх, їй-Богу гріх!

– Ну палить, Дем'яне, палить! Нехай вже це мій гріх буде.

– Хто його зна, чий гріх?

А пошесть таки косила людей та й косила. Аж перед Різдом, як взяли морози, почала вона вгавати. Хворих стало менше, менше й помірало, а вже якось більше видужувало. На мою думку, сила зарази поменшала від морозу, бо холера сама родом з Індії, країни теплої, і у нас вона своє діло робила добре, поки було тепло. Приборкав її холод краще за всю нашу дезінфекцію. Така була моя думка, але того я Дем'янові вже не казав. Згодом я виїхав із Забір'я.

Пошесть там уже була спинилась, але поодинокі люде ще де-не-де занедужували, траплялось, що й помірали. І на весну, і улітку ще траплялись холерні хворі, не так вже у Забір'ї, як по околичних селах та містечках, навіть у таких місцях, де торік пошести не було. Трудно було зрозуміти, чого се так облюбила холера той глухий закуток Полісся.

* * *

На другу осінь трапилась пригода у Забір'ї: обікрадено почтаря Кирила Хвою.

Хвоя був багатир на все село: і землі, і скотини мав найбільше: держав волостну почту – шестеро коней; гроші давав людям під застав на процент або на відробіток; як коли – то й кіньми баришував. Хазяйство було в його, як у пана: хата добра на помості, рундук з витребеньками, світлиця гарна, вся завішана та застелена килимами. Як доводилось ночувати у Забір'ї якому начальству, то вже не в кого, як у Хвої.

Землі держав він багато. Гноїв її добре, то й родила, як ні в кого, а робітник був йому дешевий, бо відробляли йому люде гроші.

Комора була у Хвої, як яка добра крамниця, бо і свого добра мав чимало, і людського, що у застав давали, ще більше. Комору ж і обікрадено.

Сам Хвоя ночував у стайні, бо трусився за коней, а коні

були в його дорогі. За комору він і не боявся, бо була вона при хаті, двері дубові, добрі, віконце з залізними ґратами, як в острозі, а собаки у дворі люті.

Отже, ворог собак йому потруїв, ґрати у коморі висадив ломом та й вибрав, що було краще: одержу всяку – і свою, і людську, упряж нову, яку держав почтарь для справника та мирового, килими, полотна – шкоди на карбованців триста, коли не більше.

Репет знявся вранці; зійшлися сусіди, люде балакали, вигадували всячину. Слід був за тином, що під'їхав возом; у кропиві знайшли сувій полотна, що згубили злодії; далі вулицею слід пропав, а знов біля воріт Дем'яна Ходорчука, санітара, знайдено килим. Признався і хазяїн того килима, що заставив його недавно почтареві.

Хвоя верхи скочив до станового у Рокитну.

В обідню пору приїхав становий, роздивився, ходив за слідом, людей розпитував, чи не думають на кого. Ніхто не міг сказати.

– Чого ж це килим знайшовся біля Ходорчукових воріт? – спитав становий.

– Згубили, мабуть, – озвався староста. – Полотно ось у бур'янах знайшли, теж згубили.

– Полотно не диво, що згубили, передаючи через тин. А як же з воза килим згубити?

– Чому ж, хіба не буває таке? – озвався хтось. – Дячиха чоловіка п'яного згубила, вертаючись з весілля.

Зареготались люде, сміялося й начальство.

– Жарт жартом, – сказав становий, – а думка така, чи не знає чого Ходорчук у цій справі? Нема його тут?

– Нема і не був.

– Дивно. Все село тут перебуло, а він не навідався.

– Мабуть, дома немає, на базар поїхав.

– Він раз у раз по ярмарках всячину возить, продає, – озвався хтось.

– У ту неділю кожух продавав у Рокитному, – сказав другий.

– Еге, продав!

– Та-ак! – сказав становий, задумавшись. – Чи не переховує він часом краденого, он що? Соцький, бери двох десятих, йди зо мною до Ходорчука, а ви розійдіться, нічого тут товктись. Гайда!

Але люде не розійшлися; так цілою юрбою й посунули оддала за становим.

Ходорчук був дома. Як увійшов становий з понятими у двір, він вийшов з хати, привітав здивовано, поглядаючи на юрбу людей біля своїх воріт.

Становий знав Ходорчука ще з торішньої холерної пори.

– Ось що, брате, – сказав він, кивнувши головою на поклін Дем'яна, – обчистили комору у Хвої, чув?

– Чув.

– А не знаєш, куди поділася пропажа?

– Як мені знати? Хіба я там був, коли крали? – здивовано відповідав Дем'ян.

– Може, й не був, – відповів становий, – але коло твоїх воріт килим знайшовся.

– Так що ж?

– Думка така, бачиш, чи не знайдеться ще дещо у тебе в хаті?

Дем'ян широкими очима подивився на станового і відступив назад.

– Гріх вам буде, ваше благородіє, що таке на мене думаєте. Я вже, хвалить Бога, до сивого волоса дожився і зроду з злодіями не знався. Хіба хто скаже про мене таке?

– Та ніхто не каже, – відповів трохи збентежений становий.

– Та ось, кажуть, ярмаркуєш одежою тощо.

– Я ж кравець, – відповів Дем'ян.

– Та воно так, – мовив становий, – а все ж певніше буде, коли поглядимо у тебе; поговору не буде. Не знайдеться нічого, то й тобі краще.

– Про мене, шукайте, – відказав Дем'ян.

Увійшли в хату; перетрусили все і у скринях, на печі, по всіх закапелках, у коморі – не знайшли нічого.

– А полізьте, хлопці, на горіще, – сказав становий.

Полізло двоє.

– Є, ваше благородіє! – гукнув з горища соцький, – і кожухи, й килими, і свити.

– А що? – звернувся становий до Дем'яна, – честний чоловік, зроду не знався зо злодіями!? – глумливо говорив він, лізучи сам по драбині на горище.

– Бо й не знався таки зроду, – казав сміливо Дем'ян.

На горищі справді був цілий склад всякого добра. Найбільше одежі, кожухів та килимів.

– А де ти, честний чоловіче, набрав такого добра? – питав звернувшись становий. – А покличте сюди Хвою, нехай признає свою пропажу.

– Та це не його добро, – озвався Дем'ян.

– А чиє ж, голубе мій сивий? – допитував ядовито становий.

– Холерне, – відказав Дем'ян.

– Яке холерне?

– Торік, значить, як помірали люде, то доктор цінував всяку оцю одягу та велів мені палити. Ну, а я пожалів палити.

Становий страшенно боявся холери. Мов ошпарений, прожогом він спустився з горища через одну, через дві щаблини, а з половини драбини зіскочив на землю, важко дихаючи і диким поглядом виричався на Дем'яна. А Дем'ян спокійно казав далі.

– Воно нічиє, за його гроші видані людям, доктор платив, при старості...

– На... нащо ж, нащо ж ти його ховаєш? – скрикнув становий.

– Та так. Потрохи продаю по базару. А щоб краденого...

– Ироде!... – завищав становий, – ти ж заразу продаєш!

Ирод усміхнувся.

– Яка там зараза. Це докторі видумали... Хіба воно від зарази?

– Та волів би ти краще десять раз крадене продавати, аніж таку погань! Анафемо!..

– Яка ж це погань? Що погане було, старе, дрантине, те я палив. А це не погань. Ваша ж пані самі у мене купили на Покрову килим у Рокитному на базарі: гарний килим, дешево віддавав.

ТЯЖКИЙ ХРЕСТ

Маленьку Марусю вкладали спати. Батько її, полковник, щовечора сам роздягав її, роззував маленькі ніжки, вкривав гарненько свою кохану дочечку-одиницю, а вона весь час говорила, щебетала, аж поки сон не сплющував її ясні блакитні очі.

– Перехрестись, дитино, – казав батько.

Маруся стала навколішки на своїй постельці і, згорнувши пучечки своєї біленької, голенької ручки, хрестилась, голосно промовляючи: “Во ім’я Отця, і Сина, і святого Духа”.

– Ще раз, – сказав батько.

– “Во ім’я Отця, і Сина”... Тату, чого собачка кричить, як її б’ють, а кінь не кричить?

– Так, дитино; молись, не перебивай.

– “...і святого Духа, амінь”.

– Ще раз, любо.

Маруся перехрестилась, промовляючи, ще раз і бухнула своєю кучерявенькою головкою на подушку.

Батько покривав і обтулював з усіх боків її маленьке тількице, ніжки.

– Тату, дай мені баранчика того, що ти мені сьогодні подарував, він зо мною буде спати.

Батько пошукав і дав дівчинці біленького баранця, яких продають у городах на Великдень. Маруся поклала його коло себе на подушку.

– І собачку болять, і коня болять, як бити, – казала дівчина. – А кінь не кричить.

– Така вже його натура, серденько, – казав батько.

– А у собачки не така?

– Не така.

– І у тебе не така натура, як у мене, тату.

– Чому? – здивувався батько.

– Бо ти, як порізав собі руку, пам'ятаєш? Як лагодив мого возика, що Юрко зламав, то не плакав і не кричав, а кров йшла з руки, і мама зав'язала тобі біленькою окрайкою. А як Юрко влучив мені з рушнички горохом в ухо, то я плакала, а кров у мене не йшла, тільки боліло. Ще мама сердилась на Юрка, бо міг би мені влучити в око.

– Бо ти маленька, люблю, то й плачеш, як болить, а хто великий, той не плаче.

– Ба ні, тату. І великі плачуть. Тільки ти не плачеш і дядя Коля.

– Хто ж великий плаче?

– А розказував у кухні Нухим, той, що пиво возить, що як били і стріляли людей, мужиків у селі, тільки я забула, як те село називається, то там плач і крик був на все село. Він казав: і старі люде плакали. І ти туди їздив, тату, з салдатами.

– Спи, дитино, – казав батько, нахмурившись.

– Я ще не хочу спати, тату. А мама казала, що не треба бити коня. Як ми їхали з мамою звощиком на гору, то він дуже бив коня батоном, і мама казала йому, що він недобрий, бо бити не треба коня, бо він робить і заробляє хліб звощиків. А дядя Коля казав, що хліб роблять мужики в селі: вони сіють зернята, і виростають знов зернята – багато, багато, і їх мелють, та й мука з того робиться, а Палажка з тієї муки робить булочку, і мама сердиться на неї, щоб добре мила руки, як робить булочку. І я зробила собі булочку маленьку, для ляльки; лялька не хотіла їсти, то я з'їла з Юрком.

Батько сидів, задумавшись, підперши голову рукою.

– Тату, ти добрий чи недобрий?

– Спи, дитино моя, – казав батько, гладячи рукою кучеряву головку Марусі.

– Бо я собі думала: ти мені купив на свята біленького баранця з червоним прапорцем, то, значить, ти добрий. А як ти бив і стріляв з салдатами мужиків у селі, і плакали, і кричали через те старі люде, то, значить, ти недобрий, як той звощик, що бив коня; бо мужики нам роблять хліб, і кінь звощиків робить хліб. І мама казала, що Юрко недобрий, як

він устрелив мені в ухо, і я плакала.

– Спи, Марусю, не говори.

– Я засну, тату, тільки ти посидь коло мене, не йди.

– Сьогодні дядя Коля сказав, що мого баранця заберуть у поліцію, бо він з червоним прапорцем. Я вже хотіла плакати, та дядя Коля сказав, що він жартує і баранця не заберуть: тільки студентів забирають в поліцію, і стріляють в них на вулиці і б'ють, коли вони ходять з червоними прапорцями. Ти, тату, бив у студентів?

– Не бив, любо. Інші били.

– Ти тільки мужиків? Не бий, тату, їх, то будеш зовсім добрий, і для мене, і для них. А Юрко зловив хруща, давно-давно, я ще була маленька і не вміла злазити по східцях у садок; і зловив хруща і настромив його на шпильку, то дядя Коля дуже сердився на його і казав, що так недобре і не треба нікому лиха робити, навіть хрущеві. І мама так само казала. А сьогодні Юрко хотів стріляти в баранця за те, що він з червоним прапорцем, та я не дала і сховала баранця у скриню. А увечері я вийняла в його прапорець і сховала у мами в шафу, бо, може, вночі поліція справді прийде і забере баранця, як я буду спати. Дядя Коля казав, що поліція ходить вночі і забірає.

– Спи, котику мій, ніхто не забере твого баранця.

Маруся помовчала трохи, а потім знов почала.

– Няня казала, що баранчик білий і кучерявий, як я, а червоний прапорець, що в його, – значить, кров Христова. Бо Христа вбили за людей. Правда, тату?

– Правда, любо.

– І він плакав, як його били?

– Плакав, дитино, – зітхнув батько.

– І ті люде плакали, що ти їх бив. Нухим розказував. А Палажка казала, що у всякого тепер хрест тяжкий. А у мене хрестик є, то такий легенький, легенький... Тату, а ти сьогодні, як йшов до генерала, то почепив на мундір хрест. І він червоний, а мій жовтий, золотий. Чого твій червоний? Може, і на йому кров Христова?

Батько широкими несамоовитими очима дивився на дити-

ну, а тіло його мимохідь тремтіло, і холод проймав, і волосся підіймалося на голові йому.

– Кров, дитино... на йому... людська, – промовив він тихо, наче не своїм голосом.

– Я його брала – він легенький.

– Тобі, Марусю, легенький, а мені... тяжкий... ох, тяжкий!

– Тату, чого ти плачеш? Що тебе болить?

– Серце, дитино моя...

ДАВНЯ ПРИГОДА¹

Ніч западала над стародавнім Римом, і на вулицях починав угавати денний рух. Крамарі зачиняли крамниці, ремісники – свої майстерні і розходились по домівках на спочинок.

Ще здерідка пробігали вулицями слуги, що їх посилено за різними справами; раби швидкою і мірною ходою проносили у химерно цвяхованих і розмальованих ношах багатого пана-патріція; по трактирах та винарнях ще гомоніли, попиваючи дешеве вино і гуляючи у костяжки, всякі люде: визволені раби, селяне, салдати прості і преторіянці² з придворної гвардії, чужоземці та всякий інший народ. Іноді проходила сторожа з салдатів, доглядаючи, щоб не чинилось бійок на вулицях та по тих трактирах. А біля міських воріт стояла вартова сторожа і оглядала кожного, хто входив або виходив.

Вешталось по місті у таку пізню пору чимало й непевних людей та шпигів, які дотежували, чи не збираються де на таємні збірки прихильники нової науки, що чимраз більше ширилася серед народу.

Занесено було ту науку зі Сходу. Прихильники її не визнавали римських богів і всього старого ладу, а молились до якогось іншого бога і дивного ладу бажали на світі: щоб не було бідних і багатих, а всі щоб були рівні, щоб не було панів і рабів, а всі люде були б як брати. Звали тих людей: християне, бо науку ту дав їм іудей Христос, якого за се розп'ято на хресті враз із розбійниками.

¹ Перша назва цього оповідання була: “Сучасне в минулому”, але з огляду на тодішні (р. 1907) цензурні і правові умови, редакція “Ради”, де уперше друкувалося це оповідання, мусіла перемінити ту назву на “Давня пригода”. – *Автор*.

² Гвардія римських цезарів, що розвинулася з добірного загону (ablecti) союзників, що служили в республіканський період для охорони головнокомандуючого і його преторія (місця у військовому таборі), звідки і назва – *cohorspraetoria*.

А наука та ширилась чимраз більше і більше, дарма, що уряд римський лютими карами карав прихильників її...

Переважно приймали її люде бідні та безправні, раби та робочий народ. Але траплялись серед тих прихильників нової науки і такі люде, що були не з рабського та робочого роду, а з панів-патріціїв або з рядів війська та преторіянців, – до війська ж мали право вступати тільки повноправні римські громадяне.

Уряд римський держав безліч шпигів і донощиків, яким платив за те, що вишукували вони християн; були й добровольці, охочі донощики та сікофанти³, які цупко держалися старого истинно-римського ладу і ще завзятіше за найнятих шпигів вистежували християн і доносили на них; але нічого се не помагало, що більше гнали й карали тих людей, то більше і більше їх ставало, то дальше і ширше йшла нова наука.

* * *

Вузьенькою та вбогою вуличкою на передмісті Рима по той бік Тібру йшло поночі двоє людей. По одежі їх та навіть по легкій вільній ході можна було пізнати, що вони були не з простого звання. І деякі перехожі, що здерідка зустрічались з ними, дивуючись, оглядались на них, бо у тій убогій частині великого міста навіть удень не траплялось багато людей, що не в лахмітті ходили. Але з обличчя ніяк не можна було пізнати тих двох людей, бо темно було.

– Чи далеко ще, Марку? – спитав один з них.

– Ні, вже, Септіміє, – озвався другий. – Ось там, за тими кипарисами, – він показав рукою вперед, – почнуться виноградники, то там і буде. Ти ж знав, що не близько нам доведеться йти, бо мусимо ми безпечні місця вибирати... Хоч хто його знає, чи й там безпечно буде?..

– Дивне тепер на світі діється! – зітхнув Септімій. – Ви ж людям лиха не робите, рівність людей проповідуєте, а мусите ховатись, як злочинці, і карають вас, коли зловлять, гірше за всяких злодіїв та розбишак.

– Старий лад нас карає, бо для його ми вороги, – мовив

³ У стародавніх афінян донощик, наклепник.

Марк. – Він держиться кривою і мусить щезнути, як дим, коли всі люде приймуть нашу науку – науку рівности та братерства всіх людей.

– А чи буде ж воно коли так? – спитав Септімій, видимо не поділяючи надій Маркових.

– Ми віримо, що буде, і та віра дає нам силу терпіти всі муки і кривди, навіть смерть люту. Бо віримо ми, що наші муки і страждання дадуть щастя і добро ближнім, а смерть дасть життя.

– Я сього не розумію, Марку, – щиро признався Септімій.

– Наш великий вчитель умер на хресті, а його смерть дала нам життя, бо прозріли ми правду: до тої пори ми ходили темні і жили звірячим життям, – аби, мовляли, наїстись та напитись, та у достатках жити. А тепер ми живемо людським життям, – бо бачимо, що не хлібом одним живе людина. Та й ти, Септіміє, через що до нас прихильний став, подумай? Ми ж тобі не додали нічого до твоїх багатств і достатків, ми тебе не просили й не закликали до себе, а сам ти побачив, як катували наших людей, як вони добровільно йшли на ті муки, – і подумав ти: що відриває тих людей від спокійного, буденного життя і гонить на муки і смерть? За що їх, не розбійників і не злодіїв, так карають? Подумав еси так – і вже зайнялась у тобі іскра життя нового; ти почав шукати нас, розпитувати, а сам став жити вже не так, як жив досі: і добріщий став, і рабів своїх жалієш, і за покривджених вступаєшся. Ще не розгорілось у душі твоїй те полум'я настільки, щоб міг ти, вельможа і патріцій з діда-прадіда, признати за брата останнього раба або поденного робітника; ти, префект, не можеш ще назвати рівним тобі простого салдата з твого легіону; ще не дійшов ти до того, але дійдеш: бо жевріє вже у твоїй душі іскра життя людського, не звірячого. А зайнялась у тобі та іскра життя із смерти тих людей, що бачив ти у римських цірках, як їх хижі звірі роздирали, та на шибеницях і хрестах коли їх розпинали. Тепер ти робиш добре діло для бідних ближніх твоїх і відчуваєш радість, і легко тобі, і благо на душі. А взялася у тебе та радість і благо з мук і

страждання ближніх твоїх, яких ти поки що не можеш одважитись назвати братами. Розумієш тепер?

Септімій мовчав, задумавшись.

Тим часом проминули вони ту купку кипарисів, на яку показав був здалека Марк і пішли поміж виноградників, що розляглись геть аж на гору. Втім несподівано почувся з-під старого розлогого оріха тихий голос, що промовив до них:

– З чим ідете?

Септімій здригнувся, неначе прокинувшись од своїх дум і мимохіть лапнувся за лівий бік, де висів у його короткий римський меч.

А Марк спокійним голосом промовив одно тільки слово, та й те по-грецьки: “іхтјос” (риба).

– Проходьте во ім'я Боже! – озвався з темряви той самий тихий голос.

І вони пройшли через невеличку фірточку та й пішли вузьенькою стежечкою поміж кущів винограду.

– Що ти сказав, Марку? – спитав Септімій. – Якесь дивне слово почулося мені.

– “Іхтјос”, – відповів Марк.

– До чого ж те слово – риба, та це по-грецьки?

– Се наше гасло, умова така. Як почали нас гонити, ловити і карати, то мусили ми ховатись і вмовлятись про гасла, щоб могли ми своїх од чужих одріжнати. Бо часто проміж нас вештаються шпиги і донощики. А те слово “іхтјос” взялося з початкових літер імення нашого великого вчителя: Ісус Христос теу (бога) ююс (син) сотер (спаситель); як скласти ті початкові літери, то й вийде грецьке слово: риба. А деякі сікофанти (поклепники), бачивши, що у наших домах подекуди на стінах намальована риба, почали говорити й писати, що ми язичники й поганці, що молимся, буцімто, до животины всякої, а далі вже й інші всякі брехні пустили: буцімто ми і кров людську п'ємо і всякі неподобні гріхи робимо на наших зібраннях.

Тим часом дійшли вони до дверей у льох, де складалося всяке начиння з вином. Біля дверей стояв молодий хлопець і

знов спитав їх, як і той, що біля фіртки:

– З чим ідете?

І знов таку саму відповідь дав йому Марк. Септімій ввійшов за Марком тими дверима. На сходах, що спускались у винницю, було світло, бо на стінах висіло скільки каганців. Спустившись за Марком по сходах у винницю, побачив Септімій чимале зібрання людей: чоловіків і жінок, старих і молодих, у різних одежах, але переважно у бідних. На стінах і тут світили каганці, а в одному кутку на столику світилось скільки великих воскових свічок, а серед них стояв хрест, велика чаша і ще деякі речі.

– Здоров будь, Септіміє! І ти до нас прийшов? Оце радість нам яка! – почув він голос біля себе і здивувався, побачивши свого приятеля з дитячих літ, проконсулового сина Клавдія Доміція.

– Здоров будь, Септіміє! Благословен час, коли ти до нас прийшов! – промовив другий голос, і побачив Септімій, ще більше здивувавшись, свого центуріона⁴, старого вояку Тулія Глябра. Не встиг Септімій привітатися з ними, як обступили його ще знайомі люде, і чимраз більше він дивувався, бо ніколи й не гадав зустріти їх тут.

Був і Люціній Кустос, відомий адвокат, і Аврелій Руф, старий лікар, що лічив його, Септімія, коли він заслаб на тяжку гарячку, і красуня Октавія, дочка сіцилійського претора Конона Муса, і чоловіка з десятеро салдатів з його легіону. Всі вони радісно вітали його, і дивувався Септімій, що всі вони поводитись проміж себе, як рівні, як брати: і преторова дочка з вельможного, багатого роду, і простий салдат-легіонер, і бідний раб з мозолистими чорними руками, якого драна сорочка ледве прикривала тіло.

Всі вони раділи, побачивши його проміж себе, і радість та була щира.

Підійшов до них старий сивий чоловік у білій полотняній одежі.

– Отче пресвітере! – звернувся до нього Марк, узявши за

⁴ У Стародавньому Римі – начальник частини легіону, центурії.

руку Септімія. – Оце той прихильник наш, Септімій Рубер, про якого я тобі казав. Він прийшов до нас, хоч і не прийняв ще нашої віри, але серцем своїм він живе вже по ній.

– Здоров будь, брате, – просто і щиро повітав Септімія старий пресвітер. – Хто до нас приходить зо щирим серцем, того ми приймаємо, як дорогого гостя. Бачу, тут у тебе чимало знайомих є.

– Еге, – відповів Септімій. – Поправді, я не сподівався побачити їх тут. Я думав..

– Ти думав: се віра черні, рабів. У нас усі рівні, всі однакові. Тим і сильна наша наука.

– Дивує мене, що вас так гонять і карають, коли ви не тільки ніякого лиха не проповідуете, а навпаки: любов та рівність між людьми. Кому ж од вашої науки може бути лихо?

– Нас не люблять ті, кому потрібна не рівність, а кривда, не любов, а насильство одних людей над другими, – мовив старий пресвітер. – Не люблять багаті, бо наш Великий Воитель проповідував, що треба роздати своє добро вбогим, треба зняти з себе сорочку й віддати її голому. У них же всі думки, всі турботи на те йдуть, як би ще побільшити свої багатства, як би зняти останню сорочку з бідного, хоч самі мають вони досить багатої одежі. Гонить нас уряд римський, бо й він складається з тих самих багатів і держиться він лиш доти, доки стоїть старий, неправий лад: доки люди діляться на патріціїв і плебеїв, панів і рабів, римських громадян і безправних поневолених народів. Чим держить у своїй власті Рим усі ті преріжні народи, як не насильством та кривдою? “Divide et impera” – роз’єднай і управляй... І держать таким чином у ярмі велику силу преріжних народів, від Аквітанії аж до Сирії, від Карфагену до Гіпербореїв.

– Що ж ви можете зробити проти такої сили? – спитав Септімій. – Чим її поборете?

– Словом правди, – мовив старий. – Ти бачив здалеку величезний столітній дуб, на могутньому пні, з широкими розлогими галузями, й подумав: віки стояти йому. А підійшов ти ближче й побачив, що в йому велике дупло й середина

вся трухлява, й стоїть він мало що не на одній корі своїй. Ти думав попереду: яка сила може його звалити? – а побачив, що може він упасти не тільки від сокири, але й од подиху вітру. Отой подих вітру й буде наше слово правди, коли увесь народ прийме його й зрозуміє. Тоді той трухлявий лад сам собою впаде.

– Чи ж такий він трухлявий вже усередині, отче? – спитав Септімій.

– Був колись міцний і здоровий за тих часів, коли сам народ римський порядкував своїми справами й вибирав собі сенат. А тепер... Ти ж бачиш: розкіш, облесливість та розпуста серед вельможів придворних, хабарі й казнокрадство серед урядових чиновників; законів не поважають, самоволя скрізь... Хіба се не дупло трухляве?

Не знайшов Септімій відповіді старому пресвітерові.

Тим часом всі присутні поділились на купки й міркували про свої справи. Здебільшого говорили про запомогу найбіднішим своїм братам, сем'ям тих, що їх у тюрмах ув'язнено або заслано в далекі краї Гіпербореї⁵, вдовам і сиротам тих, що їх на смерть покарано в цирках дикими звірами та на шибеницях і хрестах. Потроху підходили ще нові братчики. Але озвався голосно старий пресвітер:

– Пора, брати мої, на молитву ставати!

І пішов сам у той куток, де стояв на столику хрест і чаша.

Ущухли розмови, й поставали уважно всі, повернувшись очима до старого пресвітера.

Втім почувся знадвору крик і гомін, і вбіг у винницю той хлопець молодий, що стояв біля дверей.

– Преторіанці! – крикнув він.

Зворухнулись усі, збились у купку, мов та отара овечок, що вовка зачула, знявся гомін, де-не-де чувся жіночий плач... Тікати було нікуди.

По сходах затупотіла хода багатьох людей, і у винницю почали набігати озброєні салдати преторіянської гвардії...

⁵ Країни крайньої півночі; букв. – ті, що знаходяться далі від Борея.

* * *

Довго держали у темних підвалах римських тюрм тих християн, що забрано було на зібранні у винниці. Родичі деяких в'язнів, що були значніші, бігали по всіх урядових особах, що мали яку-небудь владу і робили всякі заходи, щоб визволити своїх близьких. Кого проханням і слізьми, кого дарунками й грішми нахиляли вони й пощастило їм декого визволити, здебільшого під великі застави й залоги.

У Септімія були заможні й сильні родичі, то й пощастило йому визволитися найпершому. Тільки, щоб не муляв він декому очей, звелено було йому на деякий час виїхати геть на чужину, в Александрію. Визволили й красуню Октавію, бо батько її був претором у Сіцилії, а надто – мав сватати її син сенатора, придворного вельможі.

Салдатів-легіонерів за те, що належали до ненависного братства, хотів уряд на смерть покарати та згодом змилювався – й заслано їх на службу в найдаальші легіони – в Нумідію.

Ще далі, аж до Гіпербореїв, заслано лікаря Руфа й адвоката Кустоса.

А старого пресвітера й з ним усіх, хто з черні був, з рабів, – засуджено на смерть у цирках та на шибеницях і хрестах...

* * *

Давно се було: півтори тисячі літ перед нашими часами...

17 грудня р. 1907.

ХРЕСТ І ПІВМІСЯЦЬ¹

Різдвяне оповідання

Я їхав на пароплоді, що йшов із Порт-Саїду в Александрію. Було саме перед Різдвом, але в тій теплій південній країні сонце ясно світило з чистого неба, а гріло так, як у нас у Петрівку. Всі пасажири повиходили “наверх”, на чердак², бо нікому не було охоти сидіти в таку гарну погоду в душних каютах.

Я сидів на лавочці на кормі й дивився у безмежний простір моря; воно було спокійне; легенькі хвилі, мов срібною лускою на рибі, покрили увесь той простір, скільки оком збагнеш. А за пароплодом шуміла вода, що двома смугами світло-зеленої піни розходилась в одну й другу сторону. Під ногами, ніби з-під землі, глухо гула машина пароплодна.

Недалеко від мене сидів на лавочці, задумавшись, й теж дивився в море, старий, здоровенний, плечистий чоловік з довгими білими вусами, що спускались йому геть нижче підборіддя. Гарне було його обличчя, трохи суворе, але була в йому якась принада: якось дивно складалися на високому чолі й здавалося, що він застиг у якійсь думі, а дума та поважна, гарна, людяна. Чомусь він мені дуже нагадав Тараса Бульбу, як його малюють, тільки не такий грізний був його вигляд. Старий сидів боком на лавочці, закинувши ногу на ногу, спершись ліктем на борт і підперши голову рукою та й дивився, як і я, в безмежний срібно-зеленуватий простір моря...

Згадавши про Тараса Бульбу, я згадав собі й запорожців, і їх морські походи, й той останній похід їх, коли вони на

¹ І це оповідання, через ті ж самі причини, що й “Давня пригода”, редакція “Ради” мусіла була переіменувати: “На чужині”. – *Прим. автора.*

² Палуба.

чайках, покинувши зруйновану Січ, подались у Туреччину. Згадав і тихо заспівав собі ту пісню їх, що склали вони після зруйнування Січі.

Ой і не гаразд, запорожці,
Не гаразд вчинили...

Несподівано для мене старий пасажир здригнувся, ніби прокинувся з дрімоти й подивився на мене. Коли я доспівав:

Степ широкий, край веселий
Та й занапастили...

старий випростався, обличчя його засвітилось радісним здивуванням; він швидко встав, – високий він був і дужий, як дуб дарма що старий, – підійшов до мене й простягнув мені обидві свої руки.

– Ви з Росії... з України? – спитав він.

– З України, – сказав я.

– Голубе мій!.. Земляче! – радісно говорив, хвилюючись, старий, вхопив мої руки й стиснув їх, як кліщами в своїх широких, дужих долонях, а очі його зросились сльозами. – Та невже ж отут, у тій Африці, судилося мені зустріти земляка?! Почув оце вашу пісню, – серцем почув, не вухами, бо тихо ви співали, та так вона мене за серце взяла, що ось бачите... плачу... Я... я плачу, що, не здригнувшись, сто раз смерті в очі дивився...

Старий аж задихався з хвилювання й витер очі хусточкою.

– А був глянув на вас, – мовив він далі, трошки заспокоївшись, – ще поки не співали ви, та й подумав собі: француз або італієць... Он як!

– А я тому й заспівав оту пісню, – признався я, – що ваше обличчя дуже нагадало мені Тараса Бульбу, як його малюють, а за Бульбою й Україну, й запорожців, і пісню їх останню...

– Ой, голубе мій, голубе! – зітхнув старий. – Скільки я вже того згадував, тиняючись отак по чужині! А ви звідкіля самі?

– З Київщини, з-під Каніва.

– З-під Каніва? Та й я ж із тих сторін! З-під Богуслава.

– Близькі земляки ми, – сказав я. – А давно ви звідтіля?
– Вибачайте, голубчику мій, – сказав старий. – Скільки вам літ?

– Тридцять і два.

– То вас, друже мій, ще на світі не було, коли я покинув рідний край... Сімдесят четвертого року... То вже тому, значить, тридцять і вісім літ!

Старий знов витер хусточкою очі.

– Так мені дивно... дивно... – сказав він, – балакати своєю рідною мовою... Одвик, знаєте...

– Не диво, коли тридцять вісім літ не чули її.

– Ба ні. Чув не так давно. Літ шість тому вернувся був у рідні сторони, в Київ... та... – він махнув рукою, – волів би не вертатися...

Старий заговк і дивився кудись у далечінь моря, а по обличчі його пробігали немов якісь тіні; воно мінилося: то ніби веселіше ставало, то знов здвигалися густі сиві брови, що стріхою насунулись на очі... Дивні були ті очі: карі, блискучі, як у молодого, повні сили й життя, але враз із цим сумні без краю... Знать, багато спогадів, сумних і радісних, перебігало йому в думках, і тому те дивне обличчя мінилося раз у раз.

Я дивився на старого й не смів озватися, не смів перебивати йому думки, бо не знав, що саме він думає, а серцем почував я, що те старе серце багато пережило за тих тридцять вісім літ життя – якого? – по чужих сторонах та далеко від рідного краю.

Старий зітхнув і подивився на мене.

– Оттакий і я був, як ви, коли покидав рідний край... Тридцять літ було мені тоді... Ех! – махнув він рукою й знов полинув думками в далечінь спогадів.

– Скажіть мені, голубе, – спитав він згодом, сідаючи на лавку коло мене, – ви оце мандруєте по волі чи по неволі?

– Тепер нібито по волі, бо можу їхати, куди хочу й робити, що хочу; тільки в рідну сторону вернутись не можу, бо покинув її по неволі.

– Дайте руку, товаришу! – сказав старий і міцно стиснув

мою руку.

– І ви так само? – спитав я.

– Так само.

* * *

і мусів я або тікати у світ за очі, або йти у тюрму, в торгу, на заслання. Іншого виходу не було... Я втік. Спочатку тинявся по Швейцарії, Бельгії, в університеті вчився, в Лондоні прожив із рік, та нігде якось не міг знайти собі ні пристановища, ні роботи, що задовольняла б мене й засоби до життя давала. Думав мандрувати в Америку, коли довідався з газет, що почалося повстання в Герцеговині, у Сербії. Туди мене потягнуло непереможно: я ж офіцер, скінчив у Києві кадетський корпус, а у Фрейбурзі інженерні курси слухав. “Ось де мої знання здадуться!” – подумав я й поїхав у Герцеговину помагати братам-слав’янам вибиватися з ярма! Гай-гай, мій голубе сизий! Коли б хотів усе те розказати, що бачив, що чув, що робив – не знаю, чи за тиждень розказав би хоч найголовніше, без дрібниць.

– І довго ж ви були у тій Герцеговині?

– Аж до війни Росії з Турцією. Після війни не треба вже було повстанцям ходити четами³, бо відбилися від турків, а Герцеговина пішла під австрійську протекцію. Чотири роки водив я чету гайдуків-повстанців по горах, нетрях, по ярах та лісах, бив турків...

Знали мене турки добре, звали: урус-гарамбаша, цебто, руський ватажок; знали люди й по всій Сербії та Герцеговині й звали мене воєвода Явор. Згубив я своє рідне прізвиське – Яворенко й досі його не знайду. Оце останніх двадцять два роки прожив я в Америці – й там не знали Яворенка, а звали по американському: містер Явор!

– Багато світу побачили! – сказав я.

– Багато, голубе. І не скажу, щоб погано жилося. Правда, доводилося всього зажити: й голоду, й холоду, й лиха всякого: як хижий звір корінцями живився іноді у Балканських нетрях... трохи не зогнив живцем од тяжкої рани, без лікарської запомоги, в глухій печері над Дріною, помірав од жов-

³ Чота (іст.) – те саме, що взвод.

тої гарячки у шпиталі в Буенос-Айресі, – та все це переміг, бо молодий був, здоровий, – землі під собою не чув. А тепер, на старість, і достаток є, й люди поважають, і добре, здається, жити б, та ба! Отак, як прочитаю в газетах про рідну країну, особливо оце як почав одержувати наші газети, рідною мовою писані, то так іноді стисне за серце туга, що все покинув би та й побіг би туди над Дніпро... Ой! Як почув я оце сьогодні:

“Степ широкий, край веселий”,
то неначе мені серце у грудях перевернулося!

– А не могли б ви тепер вернуться? – спитав я. – Вже ж минулася та давня давнина, вже забули про “народовольців”, уже, мабуть, колишні ваші “гріхи” всяка давність покрила... амністія була...

– Не можу!.. – зітхнув старий. – Пробував уже... – душа не видержить... Тридцять вісім літ жив я на волі. Знаєте, як оце казав Толстой: “Не може птиця вернуться назад у шкаралупинку яйця свого...”

І старий знов полинув поглядом у срібно-зелений простір моря, а спогадами в ту давню давнину, в той далекий рідний край над Дніпром і тихо старечим голосом співав:

Степ широкий, край веселий
Та й занастили!...

Задзвонили до обіду, й всі пасажери пішли в каюти. Пішли за ними й ми.

* * *

Після обіду пасажери знов повиходили “наверх”.

Я вийшов за старим “воєводою Явором”, і сіли ми на тих самих місцях, де сиділи перед обідом.

Сонце вже ховалося за край морського простору; під його укісним червоним промінням срібна луска хвиль змінилася на широко-золоту, – сказав би: хтось розсипав по тому просторі нові золоті червінці й дукати.

Тихо було, тепло, спокійно; здавалось, навіть машини парохідні торохтіли й гули вже не так гучно, ніби втомились надвечір після цілоденної роботи, й море за парохідом не так

шуміло, ніби вже збираючись на нічний спочинок.

– Так оце знов у Сербію їдете? – спитав я старого.

– Еге. Звик я до них; укупі з ними кров проливав, голодував і мерз у горах. І тепер, як прочув про їх завзяту боротьбу за кращу долю, непереможно знов схотілося до них. Ще, може, здужаю коли не чету водити, то хоч простим салдатом із ними вкупі битись.

– Не даються турки, хоч як їм скрутно стало, – сказав я.

– Лицарський народ!.. Гарний народ!.. – одрік старий Явор.

– Жаль мені сербів і болгарів, жаль щиро й турків... Бо хоч бився я з ними, а поважаю їх за вдачу лицарську, благородну.

– І чому б то не могли б ті люди якось мирно поладити свої віковічні змагання, – спитав я, – коли й ті й другі – гарні, лицарської вдачі? Віра, може, тут стоїть на перешкоді?

– Яка там віра! – махнув рукою старий. – Не віра, а дипломатія проклята, брехлива, крамарська, що кров людську й сльози оцінює на гроші, та ще дуже дешево. А прикриваються гарними словами: боротьба хреста з півмісяцем, культури з варварством, Європи з Азією... “Суєслови, лицеміри, господом прокляті”, як казав Шевченко. А віра що? Така сама Магометова, як і наша християнська; нам їхня не вадить, а їм наша анітрошки. Магометане, може, навіть щиріші; вони просто й щиро кажуть: бий ворогів пророка й добро тобі буде в раю. Бився я в Трансваалі з бурами проти англійців. Отже, маєте, й бури кажуть: “З нами Бог!”, і англійці кажуть: “З нами Бог!” З ким же Бог, питаю я? Або, може, два Боги на небі? От і шукай, де тут правда?

І задумався старий Явор, дивлячись на ту золоту луску морських хвиль, що почала вже темніти й гаснути, бо сонце вже майже зовсім сховалося за обрій неба.

– Оце сьогодні, – почав він помалу, – Свят-вечір у нас... на Україні. Тут тепло, як улітку, а там, у нас, холод, сніг, мороз. Колядують діти... Ой, як давно я чув ті колядки! Чи доведеться ж коли почути їх ще раз, хоч перед смертю?..

Зітхнув і я, згадавши про далеку рідну країну.

– Оце про віру нашу й мусульманську говорив я, та й ми-

мохить пригадав собі одну подію з мого бурлацького життя, так само у Свят-вечір... Давно це було, ще як ходив я четником по Герцеговині... Хочете – розкажу.

– Боже мій! – скрикнув я. – Радісенький буду! Вас слухати – як дивну, чарівну казку якусь! Розкажіть... батьку!

– Слухайте, рідний мій!

Було це року 1875, коли вже на добре почалася ворохобня по всій Боснії, Герцеговині, Сербії. Ходили четами повстанці, й чет тих було багато, сила.

Були маленькі гуртки, по двадцять-тридцять чоловіка, були й великі чети, по півтора-два, двісті й більше душ. Одну таку велику чету водив я. Не можу вам сказати, скільки було в мене юнаків, бо ніколи обрахунку їм не робив, а воля їм була повна: кому треба додому – йшов не питав, а кого турки зруйнували, спалили, той у чету йшов, яка перша траплялася йому. Іноді, як пощастить, бувало, розбити турків, то відразу з півсотні юнаків до чети пристане, забравши зброю побитих, а як доведеться тікати від турків, коли сила їх велика йшла на нас, то розпорошувалась чета геть: десятків дватри найзавзятіших бурлак лишається зо мною й ховаємось по ярах, між скелями. А потім поодинокі сходяться знов мої гайдуки, як їх там звали. Іноді дві-три чети разом бралися й гуртом ішли на турка, а побивши його – розходились у різні сторони.

Ходили четами за тепла, коли можна було в лісах та ярах днювати й ночувати; а на зиму всі чети розходились по домівках і сиділи там до весни. Тільки ми, гарамбаші, ватажки, не могли у людських оселях зимувати, бо дуже за нами стежали заптії, поліція турецька, й небезпечно було нам показуватись у селах та містечках.

То вже ми, старшина, зимували в тайниках, у таких печерах, що тільки орли та лисиці туди заглядали, та дехто з четників наших, що крадькома носили нам харчі.

Так отої зими 1875 року сиділо нас троє гарамбашів у такій печері та нудилися без усякого діла. Зіма була сніжна. Од зімнього Миколи як узялася завірюха, метелиця, то так аж до

Різдва курила в горах, що світу Божого не видно було. За тою метелицею й не могли дійти до нас наші хлопці й підживити нас. Сидимо ми так тиждень, другий; вже всі сухарі погризли, – ні кришечки в торбах не лишилося. За тим снігом, що все покрит трохи не на півсажня, нічого в лісі добути не можна було: ні корінця, ні жолудя, ні оріха, ні дичини ніякої не вб'єш, бо поховалася вся чисто.

Пропадай з голоду та й годі. Днів зо три однісеньким снігом горло промочували ми, а далі бачимо, що лихо буде: до нас люди не дійдуть, а як охлянемо з голоду, то й самі до людей не доберемося. Порадилися ми та й надумали: будь що буде йти до людей шукати хліба, а добувши, – по змозі вертатися назад у схованку. Розійтися поклали ми в різні сторони: коли вже попадатись запліям у руки, то хоч не всім трьом разом.

Пішов я, простившись з товаришами, а куди – й сам не знаю: за тою метелицею та снігом глибоким нічого не видно. Іду навмання, та тільки довгою жердкою налапую поперед себе, як той сліпець, щоб у провалля яке не впасти на певну смерть собі.

Ішов я так по коліна в снігу, іноді по пояс, по груди провалюючись: ішов півдня. Разів скільки спочивав та сніг їв, щоб у горлі не сохло, а як вечоріти почало, то й одчай мене взяв, бо сили вже не стало плентатись далі, а пристановища ніякого не знайшов. Охляв так, що рушницю нести не ставало сили, а покинути її – жаль було та й небезпечно. Сів я на камінь якийсь, та й сум мене взяв тяжкий, що отак смерті дождатись треба... Хоч не довго її ждати, – подумав, бо знав, що, натомившись і знесилившись, людина скоро замерзає, надто коли сидить без руху.

Оттоді й згадав я собі рідний край наш, степ широкий, вишневі садки, левади, білі хатки, – та й тяжка невимовна туга стиснула мене за серце, а сльози так цівкою й побігли з очей.

Коли це чую: собака ніби брехнула десь далеко, дуже далеко, унизу, під горою. Наслухав іще: аж і справді собака!..

Стрепенувся я – й де та сила взялася? – та й пішов обе-

режненько на той собачий голос. Пройду з півгона й стану та слухаю. Раз чую, раз не чую... А вже звечоріло добре. Ішов я, мов п'яний: ноги підгинаються, ремінь рушниці муляє плече, мов десять пудів на йому висить, світ мені ходором ходить, а в очах то ясно стане, ніби десь місяць засвітив, то знов темно, як у могилі... Стану, наслухаю й як почую ту собаку, то ніби мені нова сила прибуває; ковтну снігу та й далі.

Вже не знаю, чи довго я так ішов, а таки дійшов до села. А яке село – чи наше, християнське, чи турецьке – не розберу, бо ніч уже настала. А в тій місцевості й сербські, й турецькі села трапляються.

Добився я до крайньої хати, станув коло воріт та й сам не знаю, що робить: як до турків попав – смерть мені... А як тут лишитися – теж смерть, бо замерзну голодний, знесилений до краю...

Забрехала собака, почувши чужого, й рипнули двері з хати. Вийшов старий чоловік з сивою бородою, й по одежі я пізнав... турчина.

Поцмокав він на собаку та й гукає по-турецькому:

– Хто там?

Сам не знаю, як воно сталося, що підійшов я до нього й кажу по-турецькому, прохаю:

– Дай хліба... голодний я...

Подивився старий на мене, похитав головою.

– Гяур? – питає (невірний, християнин?)

– Гяур, – кажу.

– Гайдук? (повстанець?)

– Гайдук, – кажу я.

– Ти не гайдук, – каже він, – ти гарамбаша гайдуцький, бо гайдуки тепер по домівках сидять, а тільки гарамбаші їх по нетрях блукають.

– Дай хліба, чоловіче добрий, – прохаю я, – бо я дуже голодний.

Похитав старий головою, подивився на мене й каже:

– Постій тут, пожди.

А сам вернувся в хату.

“Чи дасть хліба, чи пішов людей гукнути, щоб узяти мене?” – подумав я та про всяк случай звів курок рушниці. – “Принаймні вб’ють одразу, коли буду оборонятись”.

Згодом рипнули знов двері, й вийшов той самий дід. Подає мені коржа житнього, пару цибулин та скибку овечого сиру.

– На, – каже, – та йди собі, бо в мене у хаті сидять наші люде; як дізнаються, що ти тут, то лихо тобі буде.

Я так остовпів, що навіть не подякував йому.

– Іди, – каже старий, – не стій тут. Ось туди йди, – показав він праворуч; – там недалеко ваше село, – може, втрапиш.

– Спасибі тобі, батьку, – нарешті спромігся я промовити.

– Іди, не дякуй...

– Ні, скажи мені, добрий чоловіче: чому ти не покликав своїх людей, не вбив мене? Я ж ворог ваш.

– Тепер ти голодний, знемігся... Як ти дужий, ситий, з четою йдеш – ти ворог. А тепер ти нещасний... У вас тепер свято велике: ваш пророк народився, а ти ось який... Іди, не барись тут...

* * *

Гірким болем стиснулося серце моє: я згадав собі, як торік я лежав хворий, у гарячці й прийшли до мене “заптії”, трусили й забрали в тюрму, – хворого, у Свят-вечір... Тільки це було не в Туреччині...

ЗЕМЛИЦЯ РІДНА

У Великодню суботу надвечір на станції Белебей Самаро-Златоустівської залізниці до залізничного лікаря прийшов сторож – татарин з вокзалу й докладавав йому:

– Начальник станції просять, щоб потрудились ваше благородіє до переселенців. Хворих є скільки душ.

– Де стоять? – спитав лікарь.

– У теплушках, у вагонах, так як і приїхали... Нема для них іншого поміщення.

– Добре, піду, – мовив лікарь, одягаючись. – Звідкіля переселенці, не чули?

– Хохли, ваше благородіє.

Боляче стиснулося серце лікаря: він сам був “хохол”... Одірвала його доля від рідного краю, опинився він тут, у тій напівтатарській, напівмосковській країні, одружився з москвою, обжився тут і мало-мало не вважав себе за тутешнього, “рассейського” чоловіка. Тільки иноді, як проходили оті переселенці-земляки, він навідувався до них, коли там бували хворі, – а хворі там завжди бували, – й тоді всякий раз тяжкий сум стискав його серце: згадував він рідний край, дивлячись на тих бідних і нужденних земляків, що покинули, як і він, свою батьківщину й мандрували в далекий світ шукати кращої долі. А ще гірший біль почував він у серці, коли бачив ще інших переселенців: тих, що поверталися з переселення назад додому, бо не могли вижити в тій чужині; поверталися з торбами, в лахмітті, пішки, прошеним хлібом, поховавши у чужині далекій і дітей малих, і родичів своїх, що слабші або старі були, поховавши навіки й надію на кращу долю...

Сторож ішов попереду й світив ліхтарнею, бо вже стемніло було. Холод був: вітер ліпив снігом в очі, й все навкруги застеляв той сніг. Йшли вони поволі, переступаючи через

рельси й стрілки, спотикаючись на слизькі шпали та оглядаючись, щоб не наскочив паровоз.

Нарешті дійшли вони до “запасних путів”, де стояли вагони з переселенцями. Се були прості товарні вагони й напис був на кожному в кутку вгорі: “40 человекъ – 8 лошадей”. Звалися ті вагони “теплушки”, бо в кожному посередині стояла маленька залізна грубка. Та знав добре лікар, як мерзнуть люди зимою в тих “теплушках” з тонкими стінами, з залізною покрівлею й з великими щілинами і в дверях, і в стінах, і в покрівлі, і в долівці. Крізь невеличкі шибки вгорі та щілини в дверях світило з “теплушок” убоге світло й чувся де-не-де гомін людської мови.

– Слышь: где бальны? – питав сторож, стукаючи.

– Тут... тут! – озвався голос з одного вагону, і з гуркотом одсунулись важкі двері на колесцях.

Лікар ухопився руками за держальця, сторож підсадив його й поміг вдертися якомсь у той вагон.

При неясному світлі єдиної закоптілої лихтарні, що висіла на стінці, лікар побачив купу людей і купу вбогого манаття, а все те було так перемішане, що трудно було відразу розібрати: де люди, а де ті клунки, торби, скриньки та інше збіжжа.

Посередині стін був улаштований поміст, неначе високий піл: на ньому містилися люди, бо там було тепліше; здебільшого виднілись тільки ноги у чоботях з-під купи всякої одежі та лахміття; а під полом поскладано було переселенчеське добро. Був важкий і прикрий дух: і кожухів, і чобіт, і людського поту, і махорки, і часнику та ще хтозна чого.

– Здравствуйте, люди добрі! – привітав лікар. – Як вам тут їдеться? Як сидиться?

Декілька людей підвелось на полу і здивованим поглядом подивились на лікаря. Видима річ – здивувало їх те привітання рідною мовою.

– Ой, як вже тут сидиться та як їдеться – бодай вже гіршого й довіку не знати, – промовила одна жінка.

– А ви хто будете, звиніть? – спитав один переселенець,

середнього віку чоловік.

– Я лікарь, доктор. Слабі у вас тут є, казали мені.

– Та є. Ось дівчина у молодиці, спухла вся, аж очей не видно, та дід ось тут лежить, вже зо три дні не встає, тільки що теплий та дише...

– А ви, господин доктор, позвольте спитати: з наших сторін чи не будете?

– Та з ваших...

– То ж бо: по мові вашій знати.

– А ви звідкіля їдете, люди добрі?

– З Дубенського в'їзду, Волинської губернії, коли знаєте.

– Авжеж знаю. Та хіба ж у вас така вже тіснота стала, що покинули батьківщину та в такий далекий світ забиваєтесь?

– А хіба хто від добра втікає? – спитав один з переселенців. – Коли б не голод, то хто б у таку дорогу охотою пішов?

– Ой Господи милий! – з одчаєм промовила одна жінка. – Та ще куди нас та дорога нещасна заведе?

– У вас же, я знаю, – мовив лікарь, – чехи та німці живуть, колонисти – як пани живуть.

– Живуть добре, що й казати!.. – мовив переселенець. – Ті в Сібір не підіймуться!

– А чому ж би вам так не жити?

– Не така у нас вдача, як у них! Землі в них більше та й земля краща...

– Більше землі, бо прикупили, як розжилися, а краща земля, бо краще порають її.

– Воно правда; доходу вони більше мають... хміль садять...

– То й ви садили б, і ви робили б, як вони...

– Не сила наша, не вдача.

– А що ж ви з такою силою та вдачою у тій невідомій чужині зробите? – спитав лікарь. – Адже ще трудніше буде.

– Землі там більше: по 15 десятин на душу дають.

– Та земля не така, вся природа не така. Ось холод – бачите який? Великдень завтра, а який мороз та сніг? А там ще холодніше буде.

– Ой, лихо з тим холодом, – простогнала жінка. – З дому

їхали – тепло було: вже озимина зеленіла, під картоплю городи копали, а тут зіма.

– Не Великдень, а Пилипівка, сказав би!..

– Ото ж то й бачите, – мовив лікар. – Що з того, що землі більше? Не вродить вона так як наша, а коли б і вродила навіть, то ціни там на хліб нема.

– Аби собі стало.

– Та опріче хліба – треба ж людині дечого й до хліба, а там того й нема: треба ж і світла, треба й одежі, треба ж і справи всякої хазяйської, а там того не достати.

– У нас і ковалі свої їдуть, і шевці, й майстрі всякі.

– Та дай Боже, щоб добре вам там було, – казав лікар. – Та тільки я тут живу, то бачу, як вертаються отакі переселенці як ви: вертаються голі і босі, з торбами, прошенням хлібом і проклинають те переселення.

– Проклинаєм ми його вже й тепер, – озвався хрипкий старечий голос з-під якоїсь драної козушчини. – Спродались геть, а не маємо нічого. Мучимось отак вже відколи... Як товарину везуть нас... Баби вже очі виплакали...

– Третій тиждень їдемо, а гарячої страви й не бачили, – заплакала якась молодиця. – Діти спаршивіли, нужна заїла в оцій тісноті... Свята настають: ні писаночки, ні крашаночки, щоб розговоріться... О, матінко Божа!..

– Ну, де ж ваші слабі? – спитав лікар.

– Ось сюди потрудіться, ваше благородіє, – мовив один переселенець, підсовуючи лікареві скриньку, щоб легше було підняти на той піл. – Ось тут, старичок слабий... як за Київ виїхали, так і занедужав.

– А що вам, діду? – спитав лікар, підсівши до старого на піл.

– Дихать не дає... в грудях заперло... мов корець пашні на грудях лежить... Не відкашляю, не віддишу ніяк... Від холоду задубів...

– Та вже що й казати, – озвався якийсь голос з кутка, – стара людина тепла потрібує, спокою. Якби вдома, то воно ще й жилося б якось, може, а тут...

– А чого ж ви, діду, потягнулись у такий світ? – питав лікарь. – Хіба ж ваша сила?

– Ой, де вже моя сила!.. Діти пішли, то й я за ними... Де ж мені було сиротою лишатися, самотньому?..

Лікарь одкрив трохи козушину й подивився на старе, худе дідове обличчя, що аж посиніло було з холоду, потемніло, як земля, з тих злиднів та хвороби; обслунав старі костляві груди: там аж клекотіло, пищики грали, а дихав дід важко, аж стогнав.

– Не доїду, мабуть, я туди? – сумно прохрипів дід.

– Якось-то Бог дасть... Чому не доїдете?.. – мовив лікарь, потішаючи старого, та одвернувся од нього, бо почував, що неправду каже.

– Ой, де вже там! – безнадійно озвався старий. – Чую я добре, що недовго вже... Та коли б хоч дихати легше було!..

– Буде легше, діду, – мовив лікарь... – Дам вам попити дечого, то відляже від грудей.

– Де вже там поможе! – мовив безнадійно той самий голос з кутка. – Коли вже стемніла людина на виду та дух від неї холодний іде, то вже тут... видима річ...

– Ну, а дитину покажете, – казав лікарь.

– Ось тут, осьдечки, – озвалась молодиця. – Паночку, голубчику! Порадьте, змилуйтесь! – заплакала вона. – Одна ж оце осталась... Маленьке вже поховала позавчора!.. Ой-ой-ой! – заридала вона голосно...

– Не вбивайтесь, молодичко, – заспокоював лікарь.

– Як же мені не вбиватись?! – хлипала молодиця. – Як щеня закопали, хрестика навіть не поставили... І не знаю, в якому місці... отут, у тій чужині... Отак само було спухло, як і вона!..

Дівчинка опухла була, аж очей розплющити не могла.

– Застужена вона, серденько, – казав лікарь. – Не можна її тут держати, бо пропаде. Коли б ви тут у больниці лишили її, то можна було б вилічити.

– Як же я її покину? – плеснула руками жінка. – А що ж тут з нею потім буде?

– Самі хіба лишайтесь з нею.
– Куди ж я потім подінусь? Яку ж я собі раду дам сама?
– Трудна рада! – зітхнув лікарь. – А так, без ліків, у тій холоднечі, не вийде вона.

– Не вийде?

– Ніяк не вийде.

– А може б якого дали ліку? – благала жінка, дивлячись на лікаря очима, повними сліз.

– Дорогою душею дав би, та даремна річ. Гарячі купілі треба їй робити, у теплі держати, молочком напувати... Де ви тут такого достанете?

Молодиця вже не голосила, тільки схилилась над дитиною, похитуючи головою, а сльози струмками бігли їй по виду.

– Донечко моя, дитиночко моя! – тихо мовила вона. – Нащо я тебе сюди завезла!?

Вона нахилилась до дитини. Якийсь вузличок, загорнутий у темну хустиночку, висунувся їй з-за пазухи й впав коло лікаря.

Лікарь, задумавшись сумно, взяв ту хусточку в руку. Важке щось було.

– Що се у вас? – спитав він.

Молодиця взяла у лікаря той вузличок, припала до його лицем і заридала так гірко, що аж душу надривав той плач.

– Що се вам, молодичко? – питав лікарь, взявши її за руку.

– Землиця... рідна!.. – прохлипала молодиця.

У лікаря аж серце стиснулося.

– Ой! Землиця рідна! – прохрипів дід.

По нужденному, зчорнілому виду його бігли сльози на ріденьку сиву бороду, й безпомічно хиталась стара голова, й тремтів той хрипкий, старечий голос.

Щось підступило лікареві до горла й стиснуло там. Він одвернувся, закрив лице руками й притулився головою до холодної, брудної стінки “теплушки”.

Не видержав і він. По руках його бігли гарячі сльози.

– Землиця рідна!.. – простогнав і він...

“ЗАЄЦЬ”

Великоднє оповідання

На одній з великих станцій південно-західньої залізниці стояв пасажирський поїзд, що мав незабаром одходити. Вже був перший дзвінок, і пасажери метушилися на платформі: бігали, несли свої клунки та кошики, тислися у вагони, штовхали один одного, сварилися; перед вагонами стояли кондуктори, а повз них поважно походили жандарми, дзенькаючи шпорами.

До підстаркуватого кондуктора, що стояв коло останнього вагона в кінці поїзду, підійшов якийсь чоловік невисокого зросту, в старій дірявій кереї¹, що висіла на йому, як мішок, у драному картузі, з торбою за плечима. Вигляд його був дуже нужденний: обличчя змарніле, почорніле, як земля, очі глибоко позападали, ніс посинів, давно неголена борода стреміла, як стерня, рудою та сивою щетиною. Вся постать його була згорблена, немов тяжка вага гнітила його до землі. Підійшовши до кондуктора, він тихо, багаючим голосом, промовив:

– Дядьку!

Кондуктор повернувся й скося подивився на його.

– Чого вам? – спитав він.

– Дядьку Микито! Не пізнаєте?

Кондуктор здивованим поглядом дивився на його.

– Не впізнаю ніяк... Їй-Богу...

– Я ж Андрій, Шевчук... з Будок.

– Та не може бути! – скрикнув кондуктор. – Андрій?

– Я ж самий!

– Дивлюся та й очам своїм віри не йму: чи це ти справді

¹ Кирея – верхній довгий суконний одяг із відлогою (заст.).

Андрію, чи мара твоя? Голос неначе той самий і очі твої, а з виду... Та як же ти постарів! Сказав би, двадцять літ тебе не бачив!..

– Злидні постарили мене, та лиха година висушила, – зітхнув Андрій.

– Це ж ти з Сібіру оце вернувся?

– Еге.

– Додому?

– А куди ж? Тільки що “дому” того нема, – глухим голосом якимось простогнав Андрій.

– Оце тепер і їдеш?

– Поїду, якщо візьмете...

– Білета нема?

– Що білета! Хліба не мав у роті вже два дні... Думав, пропадати вже доведеться, а оце як побачив вас, то немов батька рідного...

– А-а-а! – протягнув кондуктор, – а тут на лихо оце найпроклятіша станція... Раз у раз контролери сновигають... Далі вже спокійніше буде, безпечно, а тут – страшно, – мовив він, чухаючи потилицю під шапкою.

– Змилюйтесь, дядьку, не дайте пропасти! – змолився Андрій. – Усю Сібір, усю Расею пройшов, а такої клятої станції не було... Два дні отут товчуся: ніяк не сядеш, уже скільки просився... Жандарі зо станції вигоняють геть, ночувати не дозволяють... Отам, коло мосту, як собака спав, у болоті... Ніхто й на ніч не пускає...

– Да-а! Станція!.. що й казати! – мовив кондуктор, щось міркуючи.

– То візьмете ж, дядьку? – зо страхом, тремтячим голосом питав Андрій.

– Ось що, голубе, – сказав нарешті кондуктор Микита, добуваючи з кишені гамана. – На тобі тридцять копійок, біжи у касу та купи собі білета на одну станцію... до Бердичева скажи... та й бігцем назад вертайся. Одну станцію по білету проїдеш, а там побачимо... якимось буде...

– Ты чево тут шляєшся? – грізно крикнув жандарм, під-

ходячи до Андрія. – Пашол вон, босяк!

– Нічого... оставте його, – заступився кондуктор. – Він білета купить.

– А, за билетом! Выканючил у кого? – ласкавіше вже сказало “начальство” й одійшло.

– Біжи, бо скоро вже другий дзвінок буде, – приспішав Андрія дядько Микита.

Андрій побіг у касу.

– От okazія! – думав собі кондуктор Микита. – Чи Андрій це справді, чи мара якась?..

Він пригадав собі, як торік, так само по весні, перед Великоднем Андрій з жінкою та двома дітьми пішов “на переселення” у Тобольську губернію. Земляки вони були та й родичі собі: Микитова, кондукторова жінка та Андрієва мати покійна були собі рідні сестри. Як померли Андрієві батько та мати, діти поділилися, та так їм тісно й скрутно стало жити, що Андрій, побідувавши три роки по наймах та заробітках, надумав іти на переселення. Спродався, брат йому сплатив, запозичившись, за півтори десятини ґрунту та за половину батьківської хати, – та й помандрував Андрій у світ за очі шукати кращої долі.

Пригадав собі кондуктор Микита, як торік він прощався з небожем перед тою мандрівкою. Жінка Андрієва плакала, не хотіла їхати в ту далеку чужину, а Андрій, випивши доброго “шкалика” на дорогу, бадьоро говорив: “Аби голова та руки, – не пропадем на світі!”. Молодий він був, дужий, роботящий та веселий, до всякої роботи дотепний, і всі родичі казали, що Андрій не пропаде на світі, дасть собі раду. А оце тепер – не Андрій, а тінь його, якась страшна, нуждена: постарів, змарнів, вилиняв...

– Де ж він жінку подів та дітей? Може, думає й їх без білета везти? Клопіт мені та нещаслива година! І жаль бідних людей, і за себе страшно.

Вдарив другий дзвінок, а Андрія не було.

Кондуктор Микита нетерпляче й неспокійно поглядав на ті двері, що у касу були. Нарешті перед самим третім дзвін-

ком вибіг із них Андрій, задиханий, засапаний, і тільки-тільки що встиг ускочити в останній вагон. Кондуктор Микита, як ведеться, сів тоді, коли вже поїзд рушив.

— А де ж твоя жінка, діти? — спитав він.

Андрій похилив голову, й обличчя його неначе ще темніше стало.

— Там...

— Лишив?

— Поховав...

* * *

Кондуктор Микита добув з невеличкого кошика хлібець, тараньку суху, бляшаного чайника.

— На тобі, небоже: почисть собі тимчасом рибку, закуси, а я ось на станції окропу наберу в чайник, поп'ємо чаю. Охляти з голоду.

— Зовсім знебувся, — тихо мовив Андрій. — Ноги тремтять, як іду, ніби не мої, а мотузяні якісь. Найгірше стало мені після тої хвороби, що на неї я в Самарі півтора місяця вилежав у лікарні. Вийшов я з тої лікарні — та й од вітру валяюся... Ні шага за душею, їсти хочеться смертельно, а там холод лютий, морози. Спасибі ще фершал, добра душа, хай йому щастя повік буде, — пожалів мене, що голий я, пальто дав мені оце, як виходив я з лікарні. А то пропав би геть.

Андрій облуплював нігтями тараньку, а руки його худі, кістляві, як граблі, тремтіли, мов у діда старого.

— То кажеш, земля негодяща там? — питає кондуктор Микита.

— Та воно, мовляли, якби попри добрій землі, ось хоч би як при нашій, то й там та земля пригодились би: ліс добрий, пасовисько було б. Ну, а як тільки й є тобі в руках, що того лісу шмат, — “тайга” звється він там, — та мочари-багниська, що нічого в них ні посіяти, ні посадити, — то хоч ти сядь та плач, та з голоду подихай.

Соснина така, — “кедра” звється там, — що геть аж до хмар верхами сягає, та груба така, товстенна, що самотужки й

за два дні одну не звалиш. Що ти з нею зробиш? Вона й до будівлі добра була б, так обробити її нема як, не подужаєш. Якби там лісопилка яка, чи що... Оттак: гниє та марно пропадає добро... Серед лісу віковичного живеш, а сам у куріні, у землянці, як у льоху сидиш. Землі сила навколо, та що з того? Одно, що викорчувати її – нелюдської сили треба, а друге – що місце мокре: де знайдеш галявку яку, полянку, копнеш на один штих, – нічого, а копнеш глибше, на два штихи, – бо цілина ж воно, відколи світ світом стоїть, – не орана, не копана, – займи її глибже, кажу, на два штихи, – то й вода тобі зараз. Думка була: хоч десь на горбочках, де вище, хоч картоплі посадити, то й того не можна: одно – що сонця там нема за тим лісом високим, що аж до неба, а друге – що зіма довга: на зелені свята тільки сніг сходить; а поки ж та земля тобі вигріється, то й петрівки половина мине. Ячмінь сіють, у кого розкорчовано трохи; родить, кажуть, добре, та що з того? Ціни нема, продати нема кому.

– А вихваляв же Віталій², коли людей намовляв туди на переселення: і земля добра, і ліс, і вода, – мовив Микита.

– Де земля добра, там уже давно люди сидять, обжилися, – їм нічого, добре. А ліс той, – що з його? Не вгризеш соснини, коли хліба нема.

– Набідувався, небоже! – спочуваючи мовив Микита, Андрій тільки рукою махнув безнадійно.

– Туди їхали, – казав він тихим, глухим голосом, – більше місяця в дорозі були... Як ту товарину везли нас... Дорогою дівчина занедужала на різачку, через три дні вмерла... У Челябинському поховали... Народу там сила силенна, з усієї Радсеї тягнуться, ніби до добра якого...

– До добра чи не добра, – озвався кондуктор, – а вже лиха година їх гонить: від добра люде не втікали б із батьківщини.

– Лихо покидають, а злидні знаходять! Наші звідціля втікають, а на їх місце приходять чехи та німці й живуть добре

² Максименко Віталій (1873-1960) – архимандрит Почаївської лаври, голова Почаївського відділення “Союзу руського народу” (з 1903 р. до кінця Першої світової війни), запеклий русофіл.

там, де наші злиднями трусили.

– Бо вони письменні, освічені, а наш народ темний, – озвався Микита.

– А так, – згодився Андрій. – Чеха та німця Виталій не одурить.

Андрій зітхнув і почав їсти рибку.

– А на місце як приїхали, – оповідав він далі, – холодне-ча прикра, подітися нема куди; в куріні сидимо й ні до якої роботи взятися не можемо. У нас після Великодня вже люди обсіялись, городину всю посадили, орють, а там ще сніг стоїть... І хлопець наш уже там заслаб, після зелених свят, – чи то з простуди, чи хто його знає з чого, гарячка взялася, кашель сухий... А помочи тобі ніде ніякісенької нема... Оттак викачався два тижні, воду одну тільки пив, а без пам'яті весь час лежав, та й так і спалила його та гарячка... А жінка як зажурилася за дітьми, так і сама сохнути почала, зчорніла вся, зовсім стара баба з молодиці зробилася...

– Та й ти, голубе, посивів як! – сказав кондуктор. – Тобі ж тридцяти літ нема, а подивитись на тебе, то якраз мені до пари, дарма, що вже мені давно за півсотні перейшло.

– ...та й з тої журби й їсти перестала, й по ночах спати не могла, – хоч ти що хочеш! Вже я й намовляв її, й лаяв, – нічим її не візьмеш: – “Завіз, – каже, – у чужину далеку, оттут нас усіх поховаєш, а сам додому пішки та з торбою вернешся...” – І що ви скажете, дядьку? Так точнісенько по її слову й вийшло все. Від Бога людям откровеніє буває перед смертю, казав мені так один дідок, що зо мною лежав у лікарні, в Самарі. Розумний чоловік був, добрящий, усе святі книги читав...

– Може й буває! – зітхнув кондуктор Микита.

Поїзд підходив до станції. Микита взяв чайника й побіг по окріп. Незабаром він вернувся, ще й булку білу приніс до чаю.

– Зогрійся чайком, небоже, – сказав він, – підкрепися хоч трошки.

Він заходився наливати чай.

– Ось тепер ти вже “зайцем” поїдеш, без білета, – мовив він далі. – Тут безпечніше. Я вже з “обером”³ нашим говорив, – добрий він чоловік. – “Нічого, – каже, – якось проїде. Якби що, – каже, – то у “топку” його сховай, – де грубка нібито, – пояснив він.

– Знаю, – сказав Андрій. – Їхав уже й “зайцем” чимало. Траплялися добрі люди, брали мене. Від Сизрані цілу ніч їхав, аж над ранком висадив мене кондуктор, побоявся. Їздив і у “топці”, і під лавкою, і в товарних вагонах порожніх. Перестою де на станції, а там ізнов, як коли, то й на тормозі, на товарному проїду скілька станцій, особливо вночі. Холодно тільки: аж залякнеш увесь, бувало, бо одежі нема. Пробував пішки йти, так не можу; одно, – що сили нема: верстов зо три пройду, та й засапаюсь і задихаюсь, немовби півкопи змолотив, а друге – що чоботи драні; намокнуть, важкі стануть... Ноги намуляв, що аж шкура пооблазила...

Згодом зайшов і “обер”. Андрій злякався був, схопився з місця, та Микита заспокоїв його:

– Сиди, сиди. Вони тобі нічого не скажуть.

– То оце той переселенець? – спитав “обер”, сідаючи на лавку.

– Він самий.

– Видно сразу, що небагато добра зазнав чоловік.

– Ой, бодай уже вороги наші таке добро знали! – зітхнув Андрій.

Микита коротко розказав “оберові” все, що чув од Андрія.

– Да-а! – протягнув “обер”, вислухавши те сумне оповідання.

– Я вам чаю наллю, – запросив Микита.

– А, добре, – згодився той. – Давайте. І багато вас таких забралось туди? – спитав він Андрія.

– Тридцять і два двори..

– Та й всі вертаються назад?

– Не всі. Дехто, в кого достатку більше було, подалися далі шукати кращого місця. Деякі вже вернулися додому, голі та босі, як і я. А душ із двадцятєро ще там сидять, бо думають,

³ Старший за посадою; напр., оберкондуктор.

що, може, згодом привикнуть, обживуться; знов іншому з місця піднятися трудно, в кого сем'я, діти. Не всі ж так бурлаками самотніми опинились, як я...

– А що ж ви тепер будете робити дома? – питає “обер”. – Землю ж і хату продали?

– А продав.

– До чого ж ви руки прикладете?

– А хіба я знаю? – з одчаєм мовив Андрій. – Та вже краще в своїм кутку наймитом буду служити, ніж “там” таким господарем, що в ямі живе та з голоду пухне.

– Правда, – згодився “обер”.

– Кажуть би то тепер у Почаїві банок такий завели, що даси карбованця, а тобі й 300, й 500 карбованців у позику дають, – озвався Микита.

– Тьфу! – сплюнув “обер”. – І дивно мені, що ви вже людина не молода, і розум є, а на такі брехні віри ймете. Ну, де ж бо, справді, ви бачили таких дурнів, що за одного карбованця п'ятсот дають? Та тепер не знайдете й такого, щоб за одного карбованця два дав.

– Пишуть же, – мовив, трохи засоромившись, Микита, – попи читають, людям об'ясняють...

– Об'ясняють! – сердито сказав “обер”. – Отже “об'яснили” ж оцьому чоловікові, що він там паном буде жити, – а яким паном вернувся? – здвигнув він плечима, скося оглядаючи Андрія.

Зітхнув Андрій, зітхнув за ним і “дядько” його Микита. Всі мовчали.

– Ех, люди добрі! – сказав “обер”, допивши чай і ставлячи порожню склянку на лавку. – А я так думаю: де родився, там годився. А на чужині то хіба що з великими достатками людина дасть собі раду.

З тим словом він вийшов з вагону.

– Ну, попи собі ще чайку, – сказав кондуктор Микита, – а потім лізь он туди, на верхню полицю, та й спи. Тут у нашо-му кондукторському відділі, може, й не помітить тебе ніяка собака. А я також піду по вагонах. Служба, брат!

Андрій послухав “дядька”, напився чаю скільки схотілось, та й вклався спати на полиці.

* * *

Вночі розбудили його: хтось сіпав за полу й прикрим голосом кричав:

– Ану вставай! Білет єсть?

Андрій лупнув заспаними очима: у кондукторському “купе” стояв якийсь у формі, з блискучими гудзиками, за ним “дядько” Микита й “обер” з лихтарнями в руках.

– А цього також не помітили, як сів? – питав той контролер, звертаючись до кондукторів.

– То, ваше високоблагородіє, нещасний переселенець... голодний, обдертий, додому вертається... – мовив кондуктор Микита, – я й пожалів його... Дуже бідний...

– Пожалів? – прикро промовив контролер. – Як пожалів, то треба було йому білета купити.

– Я й купив... на одну станцію...

– І то добре. А далі, значить, коштом залізної дороги добро робите?

Андрій зрозумів, що біда буде найбільше дядькові-кондукторові.

– Ваше благородіє! – змолився він. – Змилуйтесь! У мене копійки за душею нема... Проханим хлібом додому вертаюся... Жінку й дітей поховав там...

– Знаю, знаю! – перервав контролер. – Всі ви такі. Висадить його.

* * *

Андрія висадили на найближчій станції.

На самий Великдень кондуктора Микиту вигнали зо служби, а “обера” змістили в молодші кондуктори й зіслали кудись далеко, в інший кінець дороги.

ТЯЖКА ДОРОГА

У селянина Івана Шпака сталося лихо превелике: його старшого сина, Микиту, привалила деревина, як рубали вони осіку на леваді; не вбила на смерть, а дуже тяжко привалила, аж кров йому горлом пішла.

Микита і завжди був кволий, слабосильний, особливо з тої пори, як цілу зиму переболів на кольку; перевівся з того часу парубок нінащо, – навіть у москалі його не взяли, видали білий білет, бо, казали, – легені в його гниють.

А проте хоч і кволий, і слабосильний, а був Микита дуже щирий та роботящий; косити й молотити нездужав, бо від такої роботи дух йому в грудях забивало; зате всяку іншу роботу коло хати, на городі, коло худоби справляв сам усю; за таким сином про таку роботу в старого Івана Шпака, як то кажуть, голова не боліла.

Був у Шпака ще другий син, молодший, але той, хоча тілом дужий був, та розумом не вийшов у люди: придуркуватий був.

І от тепер, як сталося те лихо, саме перед зімнім Миколою, тяжко зажурився Шпак: і парубка жаль було, бо щирий і добрячий був, і по хазяйству – як без руки опинився. Поки ходив Микита, то якимось ніби ніхто й не бачив його роботи, а як ліг, то й примітно стало, що трудно без нього по хазяйству обійтися.

Як принесли Микиту додому, – тоді, після тої нещасливої пригоди, сам іти він нездужав, – то думали всі, що помірає вже: посинів, дихав чудно якимось, часто, й кров йому чиста горлом юшила. Але приїхав фершал, поставив йому баньок на груди й на спину, дав чогось пити, – й трошки ніби легше стало Микиті.

Тільки раєв фершал конче й зараз везти його у земську лікарню.

– Дома, – казав, – трудно йому раду дати, а в лікарні всі способи й ліки є, і доктор його щодня буде бачити.

Шпак не хотів саме перед святами везти сина у лікарню: мати плакала, як за покійником, і просила лишити дома – нехай, мовляв, як має він умерти, то тут, у своїй хаті, серед своїх. Але сам Микита, – розумний він такий був, – хотів у лікарню й просив батька, а маму розважав.

– Везіть мене, тату. Вони ж там краще знають, що й до чого, вони вчені... Може, порятують мене... може, хоч ту кров зупинять... Тяжко мені дихати... А ви довідаєтесь через який час, – як не полекшає, то заберете мене додому.

Та й послухав Шпак людської поради й синового прохання й завіз Микиту в лікарню.

Огляdivши хворого, лікар похитав головою.

– Трудна його справа, – сказав він.

– Не видужає? – спитав Шпак.

– Хто його знає... Дуже вже він слабкий... А втім, коли кров зупиниться, то ще буде надія.

– То, може б, я його не кидав тут, а повіз би назад додому?

– Ні, лишіть його на який час. Довідайтеся через тиждень, тоді скажу.

Через тиждень Микиті не полекшало. Хоча кров була спинилася, але почалася гарячка.

І коли Шпак приїхав довідатися, лікар знов пораяв не брати хворого додому, бо при такій гарячці можна було його застудити, й тоді стало б ще гірше.

– А може, як то вже немає надії, то забрав би я його додому? – питав Шпак лікаря. – Стара моя вже запухла з того плачу за ним. В одну душу: “Вези, – каже, – додому, нехай я хоч надивлюся на його востаннє... нехай хоч куті з нами поїсть, сердешний”.

Лікар вагався.

– Ви ж застудите його по такій дорозі, – сказав він. – Гляньте, що надворі діється! Нехай би побув ще хоч до свят. Може, за той час гарячка перестане, тоді й надія якась буде на поправку.

Надворі справді діялося погане: холодний зімовий дощ хлюпав по калюжах, сніг пропадав від того дощу, а дорога стала пекельна: ні саньми, ні возом їхати не можна було.

– Тяжка дорога! – зітхнув Шпак. – Удосвіта виїхав я з дому, то насилу до полудня перепхав тих півтори милі. Худібка зморилася до краю. Поки додому доплентаюся, вже ніч буде.

– От бачите, – мовив лікарь. – Як же ви його, такого хворого, холодити будете по такій негоді?

– Нехай вже, тату, я побуду тут до свят, – просив Микита. – Може, полекшає... Помірати не хочеться...

– А не помре ж він у вас до свят? – спитав Шпак лікаря.

– Не помре, Бог дасть.

– Ну, то нехай побуде. То я вже, сину, у четверг приїду, перед кутею, та й заберу тебе. Хоч пересвяткуєш з нами...

Шпак одвернувся до вікна. Пара гарячих сліз збігла йому по темному лиці, по сивих вусах аж на груди... Він витер їх рукавом свити...

Ще тиждень минув. Микиті не полегшало: гарячка палила його; він дуже схуд за той час, що пролежав у лікарні, очі позападали йому глибоко, а на лиці, на щоках палав червоний рум'янець. Танув Микита, як та свічка воскова, тяжкий кашель дихати йому не давав.

У четверг знов приїхав батько: зарані вибрався з дому, ще поночі виїхав, щоб час був спочинок дати коням і за дня ще додому вернутися. Дорога дощенту розкисла й погода була така сама погана.

– Що ж, пане докторе, дозвольте забрати його? – спитав Шпак, стоячи коло постелі хворого сина.

– Беріть, – сказав лікарь.

– То вже, значить, нема надії на нього?

Лікарь не сказав нічого, тільки розвів руками: він не хотів, щоб хворий Микита почув, що надії вже нема.

Шпак сумно подивився на Микиту.

– Їдьмо, сину...

– Їдьмо, тату...

Микиту одягнули в його одєжу, служниця допомгла бать-

кові, бо хворий не мав сили сидіти. Закутавши його з головою в материну теплу хустку поверх кожуха, Шпак з сторожем лікарні вивів його під руки надвір і висадив на віз.

Мовчки зібрав Шпак опалки з-перед коней, поправив нашийники і підійшов до воза, щоб підмостити хворому соломи, де треба. Микита лежав на возі, підкорчивши ноги під себе.

– Добре тобі лежати? – спитав батько.

– Добре, тату.

– Не змерз?

– Ні.

Шпак стояв коло воза, переступаючи з ноги на ногу, він ніби хотів щось сказати, та вагався.

– Чому ж ми не їдемо, тату? – спитав Микита.

– Зараз, зараз... Шпак висякав носа.

А що я тобі скажу, Микито: заїдьмо ще у містечко...

– Треба купити чого?

– Треба б... Може б, ми, сину... вже відразу й дощок купили пару... Сам бачиш, яка тяжка дорога... Коні худі, ледве тягнуться... А де ж я їх у селі достану? Доведеться “потім” ще раз ганяти у містечко...

– То купім, тату, – зітхнув Микита.

– У Берка, кажуть, недорого... осикові...

– Тату! – сумно сказав Микита. – Чи ж я у вас не заробив хоч на соснові? Я ж вас слухав... старався...

– Ой синку, синку! – зітхнув Шпак. – І заробив ти, й старався... Чи я ж би тобі жалкував, дитино моя? Ти знаєш сам: де ж ті гроші? Не стане на соснові...

Микита мовчав.

– Ще ж і горілки треба буде... і попові... – мовив сумно Шпак.

Микита тяжко зітхнув.

– То вже знаєш, як буде, сину? Я вже тобі повесні, як спроможуся, то поставлю хреста доброго, дубового, вже не пожалю. А тепер уже нехай дошки будуть осикові... Га?

– Нехай...

“НЮБЕЯ”

Бувальщина

До брудного жидівського заїзду у маленькому місті на Волині під’їхала на чотирьох підводах трупа артистів. Тут вони мали дати дві вистави, а коли пощастило б, то й третю, а потім їхати далі, у друге містечко, звідтіль у третє, – й так далі, без краю.

Звичайно, як мандрівна провінціальна “русско-малорусская” трупа.

Було це пізньої осені, перед Пилипом. Холодний вітер гнав якусь мряку, чи то дрібний дощик, на вулицях було слизько й кально, стояли калюжі, бо танув сніг, що випав був скільки днів перед тим.

Старий, брудний заїзд з облупленими стінами стояв серед містечка, над дорогою. З темного підсіння, куди заїздили підводи, було четверо дверей у “номера”, як називав господарь горниці свого заїзду, а далі була стайня і возовня, під тою ж таки самою стріхою.

Артистів було десятеро, й розташувалися вони в трьох “номерах” заїзду, – бо четвертий зайняла компанія приїзжих офіцерів.

У найменшу горницю, що була в кінці підсіння, геть коло самої стайні і єдиним віконцем своїм дивилася на облуплену стіну сусідньої хати, молодий, худий і блідий чоловік з голеним обличчям, у кожушині, критій сірим сукном, та в сивій смушевій шапці, ввів під руку закутану в теплу хустку жінку. Вона йшла помалу, похилившись і через силу пересовуючи ногами, а як переступала поріг, то застогнала жалібно.

– Помалу, Івасю, – просила вона. – Ой, як тяжко... Як погано!..

– Сідай... Ось тут сідай, просто на ліжку. Я тебе зараз роз-

кутаю, роздягну та й відразу ляжеш, спочинеш, то й лекше тобі буде.

– Ой, де вже лекше! – простогнала жінка. – Чогось мені чимраз гірше стає...

– Втомилася ти, бо дорога погана, розтрусило тебе й розбило. А спочинеш, то й полегшає. Я здоровий, а й у мене спина болять, наче цілий день молотив.

– І втомилася, й болять-таки... там... чимраз гірше... Та я б усі болі залюбки перетерпіла, якби Наталочка наша була здорова та з нами тут була...

Іван не сказав нічого, тільки зітхнув тяжко й почав розкутувати хвору. А вона сиділа, згорбившись на ліжку, склавши руки на колінах.

– Насте, сиди рівніше, бо не розкутаю ніяк, – казав Іван. – Насте, не хились же. Насте! Що з тобою? – крикнув він переляканим голосом.

Настя схилилася набік і впала на постіль, на голий брудний матрац, ще нічим не застелений, без подушки. Тепла хустка зсунулася їй з голови; лице Насті було бліде, як стіна, уста сині, очі заплачені.

– Насте! – з одчаєм скрикнув Іван, вхопивши її за руки. – Що з тобою? Ой Боже мій, що з тобою!

Він пустив її руки, й ті руки впали, мов мертві.

Іван вибіг з кімнати в підсіння.

– Ой, рятуйте! – крикнув він. – Ой, люди!

У “номер” вбігло скільки товаришів – артистів, що не встигли ще пороздягатися з дороги, прибіг і господарь заїзду.

– Що? Га? Води... води дайте!

– Вмерла?

– Зомліла?..

– Зомліла, напевне, зомліла...

На Настю бризнули холодною водою. Метушня в хаті була велика; двері в підсіння стояли нарозтіж.

Настя відкрила очі, мутні, немов сонні.

– Холодно... Ой, холодно!.. – промовила вона.

– Зачиніть двері! Та й справді тут холодно, як надворі.

– Запаліть у грубці! – звернувся хтось до господаря. – Тут-бо у вас і справді собака не висидить, не то що людина, та ще хвора.

– Зараз, зараз... Сею минутою! – метнувся господар.

– Настечко, що з тобою? – лагідно питав Іван, взявши хвору за руку, холодну, як крига. – Зомліла? Болить дуже?... Втомилася?..

– Ой, так мені погано... Так недобре...

– Треба лікаря, – сказав один з артистів. – Не можна ж так. Чи є тут лікар? – спитали господаря.

– Аякже! Є. Аж два докторі є.

– Пошліть кого-небудь, щоб привіз лікаря.

– Не треба, – тихим голосом мовила Настя. – Що він мені допоможе?

– Як не треба? Де ж бо таки так? Ви ж зовсім хворі. Треба щось робити, так не можна. Біжіть по лікаря.

– Я зараз пошлю звощика, – сказав господарь. – Зараз, сею минутою!

– Та у грубці зараз щоб запалили. Це й без лікаря всякий скаже, що так холодити хвору людину не можна. Та самовара поставте.

– Сею минутою!

Тимчасом Іван з двома артистками роздягнули Настю з верхньої одежі, якось застелили ліжко, вклали її й накрили всім теплим, що було в них. Настя трусилася, як у пропасниці.

– Чи то з холоду так її трусить? – бідкався Іван. – Чи з утоми? Чи з хвороби?..

– І з болю, і з утоми, і з холоду, – все докупи склалося, – мовив підстаркуватий, гладкий, обголений комік.

– А сьогодні ж грати треба, – озвалась одна артистка.

– А треба.

– Та як же вона буде грати?

– Спочине, зогріється, заспокоїться, то й буде грати. До вечора ще далеко.

– Авжеж, – згодився старий комік.

– Федотов не подарує, – мовив другий артист. – Що йому

до того, що людина хвора? Грай, хоч ти собі рачки на сцену лізь, а грай. А не можеш чи не хочеш, – пропадай з голоду.

– Ох! – тихо простогнала Настя. – Я б грала, коли б тільки не боліло так тяжко... коли б не душило так під серцем... коли б я хоч знала, що там з дитиною робиться, з Наталочкою?..

І вона тихо заплакала.

Минуло з півгодини. У підсінні заторохкали балабончики містечкового звощика. Рипнули двері, просунулась у них голова господаря й сповістила:

– Доктор приїхав!

Увійшов лікар. Він привітався, кивнувши головою, й почав роздягатися, шукаючи очима, куди б повісити своє пальто й шапку й, не знайшовши навіть цвяшка у стіні, склав свою одержу на стілець у кутку. Тим часом з горниці повиходили товариші артисти, лишилася тільки одна артистка та Іван, Настин чоловік.

– Що тут у вас сталося, люди добрі? – спитав лікар, підходячи до ліжка й уважно дивлячись на хвору примруженими, короткозорими очима.

– Ось жінка моя, пане докторе, занедужала, – сказав Іван.

– Сідайте, – додав він, підсовуючи стілець до ліжка.

– То ви артисти з трупи Федотова? – питав лікар, витираючи хусточкою мокрі від опару вуси.

– Еге. Оце тільки що приїхали.

– І хвора також артистка?

– Авжеж. Сьогодні має грати “Ніобею.”

Лікар похитав головою.

– Ну, розкажіть, що у вас болить? – звернувся він до хворої.

– Ось тут болить... так болить, що аж зомліла я з того болю... всіх перелякала...

І Настя відгорнула з себе стареньке пальто з такою драною підшивкою, що аж вата клаптями лізла; потім таку ж саму діряву, витерту хустку. Лікар аж зітхнув, дивлячись на те нужденне лахміття та на стару Настину сорочку й спідницю, що місця живого не мали на собі без дірки або латки...

– Не дуже тут у вас тепло, – мовив він. – І дух такий прикрий від тої стайні, від гною. Чи не могли б ви хоч для хворої якусь кращу, теплішу горницю взяти?

– Де ж її взяти? – здвигнув плечима Іван. – Ще в гірших бідували не раз... Ця ще нічого... Ось запалять у грубці, – буде трошки тепліше.

– Ну й життя ж ваше... циганське, вибачайте, – сказав лікар. – І здоровому, мабуть, не легке воно, а що вже хворому.

– Гірше циганського, пане докторе, – озвалася хвора. – Цигане хоч бідують, так зате волю мають. А ми невольники, продані з тілом і душею...

– Як – продані?

– Найнявся – продався, – сказав Іван. – Антрепреньор як хоче, так нами й орудує. Слабувати не можна: занедужав – іди собі геть і подихай з голоду... Е, що багато говорити! – махнув він рукою.

Лікар почав оглядати хвору й розпитувати про її болі. Потім, оглянувши та вислухавши все, що треба було, поклав хворій під пахву тепломіра.

– Ось так посидьте ще хвилинок з десять, подержіть тепломір. Бо у вас ще й гарячка є.

– Яка ж гарячка? Мене холодом трусить.

– Отож то, мабуть, і починається гарячка, – мовив лікар.

– Тут, пане докторе, – озвався Іван, – oprіче цієї хвороби ще тяжке лихо в нас є: дитина наша занедужала, як у Дубні грали ми. Мусили лишити її в земській лікарні, бо з собою ніяк не можна було везти: кір у неї почався, горить уся. А що ми відразу не помітили тої хвороби, то ще, мабуть, десь застудили її, тиняючись отак по заїздах; бо до того кору ще й запалення легенів причепилося. Куди ж було з нею подітися? Жінка хотіла лишитися там з нею, та антрепреньор наш і слухати не хотів. “Як лишатись, то лишайтесь, – каже, – але вже до мене не вертайтесь; не треба мені вас і чоловіка вашого не треба, не хочу держати вас, – каже, – ідіть собі під три чорти всі; одні збитки мені через ті ваші хвороби. Одну виставу граєте, а дві пропускаєте!” – Ну, а куди ж нам тепер,

зімової доби, подітися? Гроші він нам винен, а попробуйте виправити їх! Неволя, каторга, та й годі!

– Сама, повірите, через силу ноги волочу, а грати мушу, – мовила хвора. – А душа потерпає, як подумаю, що там з дитиною робиться?

– Мала дитина? – спитав лікарь.

– Шість літ.

– Ну, то перебуде кір, видужає. Це ж не така вже тяжка хвороба.

– Не кір страшний, а те запалення легенів, – озвалася хвора. – Лікарь казав, що дуже тяжке воно в неї і небезпечне... що днів три-чотири він ні за що ручити не може... Кволенька вона в нас, худенька, слабосильна... Та й де та сила взялась би в неї з такого бурлацького життя? Ми ж більше трьох днів на одному місці не сидимо. Отак увесь вік свій та бідна дитина тинялася по брудних заїздах!.. А чи раз воно бувало, що по два дні, по три дні не обідали ми, якоюсь ковбасою чи чаєм живилися?

Сльози стурмочком бігли по блідому обличчі хворої. Гарне було воно, те обличчя, особливо очі, блакитно-сиві, великі, тепер повні сліз; тільки якісь жовті плями та темні смуги під очима трошки збавляли тої краси: від безсонних ночей поробилися вони та від усяких мазил та фарб театральних.

– Слухайте, люди добрі, – мовив лікарь, – що там з дитиною вашою – нічого не скажу, бо не знаю й не бачив її. А ви самі, пані добродійко, хворі, та неабияк, – оце я напевне скажу. Грати ви ніяк не можете сьогодні. У вас тяжка жіноча хвороба та ось і гарячка... – він добув з-під пахви хворої термоміра, – 39 градусів. Лежати вам треба нерухомо днів скільки, поки гарячка минеться.

– Не можна ніяк, – казала хвора.

– Мусите.

– Не можна ніяк! – зітхнув Іван. – Афішки вже розліплено, виставу відкласти не можна... Федотов нас живцем з'їсть... зруйнує...

– Нехай хто інший за вас грає.

– Ніхто не може, – сказав Іван. – На другу виставу заздалегідь ще можна було б обійтися без неї, вибравши якусь іншу п'єсу, та й то попереду півдня треба гризтися з антрепреньором. А сьогодні вже мусить вона грати.

– Та як же вона буде грати, коли вона й хату перейти не здужає? Вона ж вам там, з того болю, знов зомліє, на сцені впаде...

– Ось за тим ми вас і попросили, пане докторе: піддержіть її хоч на цей вечір, дайте їй чого такого, щоб зменшити біль, ви ж знаєте такі способи: морфій, чи що там інше... А завтра вона вже грати не буде, лежати буде, – зробимо все, як скажете.

– Вона собі страшенно пошкодить, коли сьогодні встане, – змагався лікар, – так пошкодить за один цей вечір, що потім і за три дні не поправите.

– Ні, пане докторе, – озвалася хвора. – Ви мене не знаєте: в мене натура цупка та живуча, що нічого мені не буде.

Вже зо мною таке бувало, бо ця жіноча хвороба в мене давно. Бувало так, що танцюю в оперетці, а в очах аж темніє з того болю; тільки не вмлівала... А тепер чогось слабша неначе стала. Може, через те, що за дитиною журюся й не сплю по ночах. Вони всі, як повернуться з вистави, повечеряють, то сплять, як убиті, а я не можу... плачу...

– Нервові стали, – мовив лікар. – І не диво.

– Пане докторе, – питала Настя, – чи дуже тяжке буває те запаління легенів після кору? Чи дуже вмірають од його діти?

– Як яке... Буває й тяжке, буває, що й помирають... Трудно сказати, не бачивши дитину.

– Як же ви нас порадите, пане докторе? – спитав Іван. – Запишете що?

Лікарь розвів руками.

– Трудна рада! Я б записав вам усамперед – лежати спокійно, не вставати сьогодні...

– Неможливо! – в один голос сказали і чоловік, і жінка.

– ...а надвечір тепленьку купіль собі зробити, ванну.

– І це неможливо!

– Ну, то я вам скажу, що й вилічити вас неможливо, – від-
рік лікарь. – Хвороба не вважає, чи ви артистка, чи ні, які у
вас умови з антрепреньором, чи багаті ви, чи бідні, чи хвора
у вас дитина, чи здорова, хвороба на це не вважає, а робить
своє. Ви ставите мені неможливі умови: і допоможи, й не може-
мо зробити того, що кажеш.

– Хіба ми цього не розуміємо, пане докторе? – сумно ска-
зала хвора, витираючи сльози рукавом подертої, латаної со-
рочки. – Зрозумійте ж і ви нас: я мушу грати сьогодні, бо
як не буду грати, то завтра ми не будемо їсти, не буде чим
заплатити за цю брудну, нужденну конуру, не буде за що до-
їхати до Дубна, до хворої дитини, що, може, останні години
свої доживає...

Гарне, хоч бліде й виснажене, обличчя хворої скривилося
й збіглося, бо вона через силу перемагала сльози, що душили
її. Вона знов витерла очі й тремтячим голосом, що раз у раз
переривався, мовила далі:

– Не як лікаря, як людину прошу вас: дайте мені полег-
кість, дайте змогу грати сьогодні... Морфію дайте чи чого
знаєте... а завтра я вас послухаю, буду лежати... все зроблю,
що скажете!

Лікарь задумався, підперши голову руками.

– Добре, – сказав він, зітхнувши. – Дам вам морфію, болі-
ти у вас буде менше, зможете ходити... А як вип’єте вина пе-
ред виходом на сцену, то й не зомлієте... А завтра... вам утрое
гірше буде, ніж тепер.

– Спасибі вам!

– Нема за що. Дайте мені паперу й пера, щоб написати
рецепта.

Метнувся Іван, але не знайшов ні паперу, ні пера, ні чор-
нила.

– Ну, не треба, не шукайте, – сказав лікарь.

Він сів до столу, добув з кишені записну книжечку, видер
з неї листочок і написав рецепт олівцем.

Увечері того дня у залі містечкового клубу, що заступала театр, було повно народу. У четвертому ряді сидів і лікар.

Прийшов він розважитися після буденної щоденної роботи, тяжкої роботи серед атмосфери людського страждання, болю й сліз. Тягнуло його сюди ще якесь болюче бажання подивитися, як його бідна пацієнтка з тяжким болем тіла й душі буде грати веселу комедію, і боявся він, що, може, й тут, на виставі, його поміч буде потрібна нещасній артистці. Ніобея була дуже гарна в старовинному грецькому хітоні, що не ховав її і не псував чудових, принадних форм її молодого, стрункого тіла; а особливо гарне було її бліде обличчя й очі, що світилися дивним блиском. З усієї публіки, що сиділа в театрі, тільки один той лікар знав, який грім навів на те личко, на ті очі той незвичайний, гарячковий блиск і красу...

Підстаркуватий, лисий чоловічок у чиновницькій тужурці, що сидів коло лікаря, штовхнув його легенько ліктем:

— Яка ж бо вона гарна, бодай її курка вбрикнула! Га?

— Гарна, — знехотя озвався лікар.

— Форми які чудові! А личко! А очі, очі які блискучі!..

— Блискучі...

— Та що ви так байдуже, немов про оселедця маринованого або про печену качку говорите? Нема у вас почуття краси, пане докторе. Чи, може, вже вам, як лікареві, докучило дивитися на жіночу красу? Хе-хе!..

— Може, й докучило, — зітхнув лікар.

— Приїлося, хе-хе! — і він хитро підморгнув оком. — А я, признаюся вам, хотів би бути лікарем, хе-хе!.. Особливо для таких дівчаток та жіночок, хе-хе!.. Жалкую дуже, що я не лікар!

— А я жалкую дуже, що я лікар...

І він одвернувся од свого сусіди, щоб не вести далі таку розмову.

Дуже вподобалася публіці весела, дотепна комедійка. Особливо щиро сміялися, коли Ніобея, у найкомічніших місцях, ламаючи руки, скандувала гарний вірш-гекзаметр:

“Плач, Ніобее, царице без царства і мати без дітей!..”

В антракті лікарь покинув свого сусіду, що не переставав докучати йому своїми брудними жартами про жіночу красу, й пішов боковим переходом за лаштунки. Він звернувся до одного з гурту артистів:

– Як себе почуває... Настя... не знаю її справжнього прізвиська: що Ніобею грає? Вона нездужа... Я лікарь.

– Ага! Щось погано з нею сьогодні. Слухайте, Настя Михайловна! – гукнув артист. – Доктор зайшов провідати вас.

Лікаря провели в другу кімнату. Настя лежала на кушетці знесилена, втомлена; очі її світили, як жаринки, від гарячки, що палила її.

– Ну, як ви себе почуваете? – спитав лікарь.

– Поганенько... Болить нестерпимо... А все ж таки трошки поміг на перший час ваш морфій, спасибі вам; якимось відіграла своє... Думала: не дотягну до кінця.

– Гарно грали... дуже вподобалося публіці.

– Ось уже скоро поїду й ляжу.

– Ідьте, спочиньте, а я завтра довідаюсь до вас, – сказав лікарь, прощаючись.

Коло дверей до його підійшов Іван, Настин чоловік. Вигляд його був такий дивний, несамопитий, що лікарь подумав, чи не п'яний він.

– Пане докторе! – сказав Іван глухим голосом, що раз у раз переривався. – Не знаю, що й робити?.. Як сказати?

– Що?

– Перед самим початком вистави прийшла мені телеграма з Дубна, що наша дочка... вмерла!

У лікаря боляче стиснулося серце.

– Я їй, жінці, ще не казав... – мовив Іван. – І не знаю, як таке сказати?.. Вона ж... О Боже мій! Що мені робити?!.

* * *

На другій дії лікарь сидів сам не свій.

– Де ви пропадали в антракті? – спитав сусіда. – Хтось казав, що ви туди, за лаштунки, ходили. Га?

– Дайте мені спокій!

– Ось воно що! А ще жалкує, що лікарь! Хе-хе! Ну, а як я жінці вашій розкажу?

– Ідіть к чорту! – не здержався лікарь і відвернувся.

* * *

Добре вже по півночі у брудному й холодному “номері” заїзду лежала на постелі Настя, покрита старою хусткою та дірявим пальтом. Вона знов тремтіла вся, як у пропасниці. Очі її несамовитим, мов божевільним, поглядом, дивились на Івана. А він сидів коло столу, підперши голову обома руками; перед ним лежала та телеграма, що прийшла увечері. Невеличка лямпка давала вбоге світло на ту вбогу, непривітну кімнату.

Обоє мовчали. Про що ж їм було тепер балакати?..

У сусідній кімнаті сиділа компанія офіцерів та їх гостей. Через тонкі двері, що були між тими двома “номерами”, чуто було їх голосну розмову, регіт, брязкіт шклянок та пляшок.

– І гарна ж та Ніубея, бісової пари! – мовив басистий голос. – Досі мені перед очима стоїть і голос її чую!

– Таких і на великій сцені небагато знайдеться, – озвався другий.

– На що вже наш доктор – і той не видержав, побіг в антракті за лаштунки... хе-хе! А як я йому про це натякнув, то трохи очей мені не видер... хе-хе! Кумедія!

– А є до чого й побігти!

– Гарна, гарна, хоч кому! – знов озвався басистий голос, а потім проскандував той вірш-гекзаметр: “Плач, Ніубеє, царице без царства й мати без дітей!..”

Втім усі бесідники замовкли й переглянулись один з одним: з сусіднього “номера” почули вони несамовитий жіночий крик, – не то плач, не то сміх.

То бідна Ніубея, цариця без царства і мати, що втратила єдину дитину, билася головою об стіну в тяжкій істеричі...

ПАЧКАРЬ

– Не йди, Микито. Боюся я дуже. Чогось так боюся, що й сказати не вмію.

– Та й чого? Хіба люде не ходять? Чим же я гірший? – мовив Микита, одягаючись у стару, латану свитку.

– Микито, послухай мене! Який-бо з тебе пачкарь? Ти ж ізроду не ходив... жили якось і без того... Чого тепер скортіло?

Так умовляла жінка свого чоловіка.

Жили вони понад кордоном, гонів із десятеро від границі. Микита лагодився йти “на той бік” по горілку.

– Чого скортіло? – озвався він сердито. – Маємо що на свята, хоч розговорітся? Картоплею будеш розговлятися? А на хрестинах чим кумів пошануєш?

Микитова жінка була вагітна й видко було по ній, що до хрестин уже недовго чекати.

– Отак у злиднях пропадаємо, у злиднях і подохнемо, – казав Микита, підперізуючись ремінцем. – А хто не боїться, тому добро само в руки лізе. Хамхацький синові яку хату поставив? А що ж він: з землі ті гроші заробив? – Бо він дотепний, він уже весь вік пачкує... Його всі москалі знають... Він знає, як їх обійти. Знає він, знають і другі; дійду й я до того.

– Дійдеш лихої години. Кум Андрій одсидів рік у тюрмі? Ковалю вислали кудись, що хто його й знає, де він тепер?

– Кум п'яний йшов, через те й попався. А коваль з москалями не поладився. Треба знати, як та що.

– Дуже ти знаєш! Не йди, Микито, прошу я тебе! Ну що ж я сама у світі робити буду, як тебе заберуть? Троє ж дітей... зглянься на них. Четверте ж буде...

Микитиха заламала руки, а очима показала на дітей, що спали на ліжку, на купі лахміття, щільно притулившись одно до одного. Далі вона заплакала, витираючи очі рукавом.

– Не хнюпай-бо! – трохи лагідніше промовив Микита. – Я ж бо не дурний, справді. Карбованця взяв: причепиться москаль, – дам, а не побачить, – ще краще. Горілки баньку відступлю йому, коли вже дуже твердий попадеться. Треба знати, як та що. Хамхацький вже сорок літ ходить, а попався ж він хоч раз?

– Він таке слово знає, кажуть. Сон на москалів насилає.

– Дурниця, – одрік Микита. – Плетуть баби. Найкращий сон насилає карбованець.

– Ти ж хоч не втікай, – змагалася жінка. – Як перейме тебе – стань, не тікай. Немирівський парубок утікав, то пострілили його: каліка тепер.

– Ну-ну. Вже не бійся, – мовив Микита, насовуючи шапку геть аж на вуха. – Гаси світло, лягай спати.

– Таки не йшов би, Микито! – Знову почала мовлять жінка. – Ой боюся я!.. Ой бідна ж моя головонько-о!

– Знов?

– Ой діточки ж мої, діточки!

Чоловік не промовив й слова, повернувся й вийшов з хати.

Микитиха з одчаєм оглянулася по хаті, ніби чогось шукаючи; вона підійшла до дверей, потім вернулася назад до столу, мабуть, подумавши, що даремна річ завертати чоловіка: не завернеш. Подивилася вона на дітей, що тихо спали у кутку постелі й знов заплакала, гіркими слізьми заплакала. Заломивши руки, вона впала навколішки перед образами.

– Богородице Почаївська, Мати Божа! Зглянься на мене, бідну, зглянься на діток моїх! Заступись, помилуй і спаси!

Не знала Микитиха багато молитов. Вичитала “Отченаш” та “Богородицю”, витерла рукавом заплакані очі, погасила світло й лягла коло дітей.

Та не спалося бідній жінці. Раз у раз сідала вона на постелі, прислухаючись, чи не почує крику якого. І в нічній темряві вона згортала руки й молилася... Думкою молилася, бо молитов великих не знала.

– Заступись, царице небесна! Помилуй, Богородице Почаївська! Зглянься на діток, не дай нам пропасти... Виведи мого

Микиту щасливо, оборони його та захисти покровом твоїм!..

І знов говорила “Отченаш” і “Богородицю”, знов зітхала та витирала сльози рукавом, аж поки сон зморив її, закрив її очі.

* * *

Темно було надворі; холодний вітер з дрібним дощем бив Микиті просто в очі.

Микита йшов манівцями через болото до границі. Дорогу пізнавав він по всяких прикметах, що знав їх ще з дитячих літ, коли пас телят на тому болоті.

“На той бік” Микита перейшов без усяких перешкод; ні він москаля, ні москаль його не побачив.

По тім боці, також недалеко від границі, є село Підкаміння. Туди й прямував Микита до знайомого австрійського пачкаря, Романа Шкурата.

Роман дав йому горілки барильце, а замість грошей за неї доручив йому клубок якогось краму, що треба було перепачкувати “до Росії”. Розказав, кому передати й що сказати.

— Мав би вам за це шість ренських¹ заплатити, то маєте за шість ренських горілки. А на другий раз впорожні не йдіть сюди: ковбас принесіть, або сала, або хоч тютюну скільки фунтів, то ще з пару ренських заробите, — додав Роман.

Ще далеко до дня було, як подався Микита назад додому зо своїми “пачками”. Хутко йшов він шляхом, а далі й лісовою стежкою, поки дійшов до верболозів, що рясно росли понад границю з одного й з другого боку її. Дійшовши до тих зарослів, Микита посунувся обережно, раз у раз стаючи й прислухаючись. Нічого непевного не чув він. Тільки вітер шелестів зарослями.

Ось і границя... Став Микита, ще раз прислухався і, перехрестившись, подався тихенько у верболози.

Муляло йому барильце на грудях, важкий був і клуночок за плечима, зв'язаний мотузками з барильцем; та все те було байдуже, аби не дуже хлюпала горілка у барильці та не хрустіли сухі гіллячки під ногами.

Йшов Микита так тихо, що сам своєї ходи не чув. Ось уже

¹ Мало не 5 карбованців. — *Прим. автора.*

й грязицю ту пекельну перейшов, вже гонів за двоє по “сво-
ім” боці йде він, ось зараз і поля свої почнуть ся.

Щось свиснуло пронизливо, гостро, й почув Микита гуч-
ний окрик:

– Стой!

Микита станув. Два рази ляснуло щось, не дуже голосно,
а прикро так: то москаль рушницю лагодив до стрілу. Далі
почулося тяжке ступання москаля.

Микита подався тихенько назад.

– Стой! – гукнув ще раз москаль.

“Чорта лисого влучиш ти по такій темряві!” – подумав
Микита і бігцем подався набік і назад.

Бахнув короткий, сухий згук вистрілу, наче суха гілляка
вломила ся. На одну мить осяяв той вистріл перед Микитою
зарослі верболозу, а далі й темну стіну лісу.

Микита побіг швидше, схилившись, скільки міг, до землі.

Бахнуло вдруге. Щось ударило Микиту в потилицю, він
зачепився ногою за якусь гілляку й впав ниць...

* * *

– А що, кумо? Нема Микити? – питав уранці Микитиху
кум Андрій, що відсидів уже був рік у тюрмі за “пачкарство”.

– Пішов лиха шукати, – з одчаєм мовила Микитиха. –
Нема досі... Спіймали хіба?..

– Ба ні, – якось дивно казав кум Андрій, чухаючи поти-
лицю.

– Вклав його москаль на самісенькій границі. Водили туди
наших людей, понятих ніби, пізнавати. Кажуть: Микита...

– Вбитий? – скрикнула Микитиха й зблідла, як крейда.

– У потилицю влучив його, а оком куля вийшла... Задубів
уже...

Микитиха, сплеснувши руками, впала на землю, як нежива...

* * *

Після Великодня пограничного москаля Гусева поклика-
ли у бригадну канцелярію.

Бригадний командір оглянув його.

- Здоров!
- Здравія желаю, ваше високородіє!
- Ось тобі 20 карбованців награди за “поимку”, третя часть тобі по закону.
- Рад стараться, ваше високородіє!
- Старайся, брат. За Богом молитва, за царем служба не пропадет!

“СОЮЗНИК”

Бувальщина

Благочинний о. Никодим мав великий клопіт: од архієрея прийшов наказ, щоб усі священники позаводили в себе по селах “отдѣлы союза русскаго народа”, – а хто того не зробить, того вважатимуть за недіяльного, “несоотвѣтствующаго своему назначенію”.

Він дуже не любив тих наказів та циркулярів.

– Сидять і вигадують собі... Думають, що аби тільки написати, то зараз усе так і вродиться... Пишуть та й пишуть, бодай їм руки покрутило...

І довго ходив о. Никодим по горниці з кутка в куток, задумавшись; іноді ставав серед хати, розводив руками, здвигав плечима й знов починав ходити.

– “Не соотвѣтствующимъ своему назначенію”... А бодай вас!..

І знов міряв о. Никодим горницю з кутка в куток.

Заторохкотіло надворі, забрежали собаки. О. Никодим глянув у вікно: то приїхав о. Мефодій з Бандурки, приятель його.

– От і добре! – подумав о. Никодим. – Порадимось, то може, щось удвох і придумаєм.

І він вийшов зустрічати гостя.

Привітавшись, посадивши гостя, розпитавши про здоров’я, про матушку та дітей, спитав о. Никодим: “Що чувати доброго?”

– Та нічого, ні доброго, ні лихого. А у вас що?

– А в мене? Ось нате, читайте, – сказав благочинний, подаючи наказ.

– Вже бачу по вас, що нічого доброго нема, – сказав о. Мефодій, взявши папір і шукаючи окулярів по кишенях.

– Читайте, то побачите.

О. Мефодій читав уважно наказ, а на обличчі його визначалося здивування.

– От тобі й маєш! – сказав він, дочитавши. – Як же заводити ті “союзи”?

– Як знаєте... Хоч надсядьтеся, а “союз” щоб був.

О. Мефодій здвигнув плечима.

– Та-ак... – протягнув він. – Нічого з цього не вийде...

– Вийде, панотче, – сказав о. Никодим, – вийде те, що ми з вами будемо “несоответствующими своему назначению”; а особливо я, бо благочинний.

Помовчали обоє. О. Мефодій сидів у кріслі й крутив той папір у руках, о. Никодим стояв проти нього, заклавши руки в кишені підрясника й запитуючим поглядом дивився на гостя.

– Ну? – спитав він.

О. Мефодій похитав головою.

– Треба щось заводити, – сказав він. – Хоч подобіє яке; аби хоч звання було, що “союз”...

– Що ж, по церквах об’явити?

– Даремна річ, – мовив о. Мефодій. – Народ неймовірний... А як ще сказати, що по півкарбованця всякий член повинен платити, то ні однісенька душа не схоче...

– Авжеж.

– Дурити людей, що за це їм якась “благодать” буде, землі додадуть абощо... то хіба ж воно личить нам? Де ж совість буде?

– Ба! Отож бо то й є. За землю то наш мужик вам у магометанський союз запишеться залюбки...

– Відомо. Знов могорич поставити, горілки відер з двоє...

– А це хіба личить ієреєві? – спитав о. Никодим.

О. Мефодій тільки безнадійно махнув рукою.

– І скажіть, ви мені, Бога ради, – мовив він, – жили ж ми досі стільки літ без тих союзів, – і добре було, й тихо. А тепер – на тобі!

– Світу кінець! – зітхнув о. Никодим і почав ходити з кут-

ка в куток. – Оце повірите: зо дві години ходжу отак та й думаю, – й нічого придумати не можу. Аж ноги заболіли й голова обертом іде... Побачив вас та й зрадів: удвох, думаю, поміркуємо, то щось таки, може, й вийде.

– Та повинно вийти, – сказав о. Мефодій. – Нема такого становища, з якого б не було виходу якогось.

– Я знаю, що ви дипломат. А ну-ну?

– А ось що я думаю: у наказі не сказано, скільки має бути членів у “союзі”: чи п’ять, чи тридцять, чи сто? Бувають союзи великі, бувають і маленькі... Заведім для початку хоч маленькі.

– Оце розумне слово!

– В найгіршому разі, – тихше й якось таємничо мовив далі о. Мефодій, – якби дуже трудно було знайти охочих до “союзу”, то вже обов’язково три члени скрізь буде.

– Яких же три?

– Піп, дяк і староста церковний.

– Мало щось...

– Та може вже таки знайдеться крім того хоч два-три... Ну, нехай хоч п’янички які...

– Добра компанія буде, нівроку! – гірко всміхнувся о. Никодим.

– Такі часи настали! – зітхнув гість. – Що ви зробите? А там, у “сферах” наших, у синоді тощо, хіба скрізь бездоганна компанія? Якись “старці”, якись юродиві всім орудують...

– Так, так... – зітхнув і господарь. – А все ж таки я певний, що охочих до “союзу” не буде й двох-трьох. Ще ті членські вкладки...

– І на це рада є. Доведеться вже своїх пару карбованців покласти, нічого не вдієте. Краще вже пару карбованців заплатити, ніж у “несоотвѣтствующіє назначенію” попасти. Еге так?

– Так, – згодився о. Никодим.

– От бачите, й рада знайшлася.

– Спасибі вам. Ну й часи настали, голубе мій, нехай йому! Попарилися з тим союзом.

– Що ж поробите? Боротьба з “польською інтригою”, з “жидовским засилієм”.

– З “мазепинством”, – додав о. Никодим.

– Ох-ох-ох! – зітхнув о. Мефодій.

– Та воно таки... справді ті жиди... теє...

– Що жиди? Жили ми з ними стільки часу й не з’їзди ж вони нас? А без жида яка була б комерція? Чи ви що-небудь купите або продасте без жида?

– Отож бо й є “засиліє”.

– Яке “засиліє”? Вигода всім; оживляють вони всяку торгівлю. Самі зароблять, – бо треба ж їм жити на світі, але й людям заробіток і вигоду дають. Не було б жидів...

– Не було б жидів, були б інші купці, – перебив о. Никодим.

– А інший купець, кацап, чи хоч би й з наших “кулаків” так вас, пане-брате, обчистить, та притисне, та одурить, вірте совісті, – що після його, як зустрінете жида, то обіймете його й скажете: “братіку мій милий”! Ієрейським словом присягаюся!

– Юдофіл ви трошки, о. Мефодіє.

– Не юдофіл, а правдофіл, – до прикладу сказав о. Мефодій.

– А ви на себе юдофобства не напускайте, о. Никодиме, – бо я знаю, що в душі й ви не проти жидів. Тільки під такі часи з цим годі витикатися. Але між своїми...

– Ой, часи! – зітхнув о. Никодим.

* * *

Другого дня покликав до себе о. благочинний церковного старосту. Був то підстаркуватий поважний селянин, а за старосту служив він уже довгий час.

– Ось що, Олексю, – сказав о. Никодим, перехрестивши старосту, що підійшов під благословення. – Прийшов приказ од владики... щоб заводити відділи “союза русскаго народа”.

О. Никодим почував себе чомусь ніяково, ніби якесь недобре діло починав.

– А що то воно буде? – спитав староста.

– Та от же, хіба не чули ви: у Почаїві є такий союз та в інших місцях... Руські люди збираються у “союз”, нібито у спілку таку... Мають свою газету... можна й крамницю свою завести...

– А нащо нам така спілка? – спитав Олекса. – Хіба без спілки не можна газету мати, або крамницю?

– Гуртом краще... і дешевше.

– Та хто ж ту газету буде читати, коли в нас тих письменних, як кіт наплакав?

– Ну, може б таки знайшлись охочі...

– Нема. От Баранюків парубок письменний, то десь собі добуває газету й людям іноді читає, хто попросить.

– Знаю. Він і в мене часом бере.

– А більш того нема й звання. Темні люди.

– Ну, крамницю, може, завели б спілкою, – намовляв о. благочинний.

– А нащо вона нам здалася, коли до містечка близько? Там у жидів усього купиш, аби гроші були.

– Так то, бачите, жидівські, а треба руські заводити, щоб жидам ходу не давати, бо вони все в свої руки забирають.

– Та як же без жидів? – здивувався Олекса. – Без жида ні купити, ні продати не можна.

– Тому ж то й треба, Олексю, руські заводити.

– Гірше буде, панотче. Руський ще гірше за жида обдурить. Ото по ярмарках ті кацапи.

– Та не вони. Наші люде щоб завели.

– Наші не заведуть. А я не розібрав був, – мовив Олекса, – думав, ви кажете, щоб кацапа, – руський щоб...

– Ні, руський народ – то наші люде.

– Наші? – здивувався Олекса.

– Авжеж. Ми ж у Росії живемо, то ми й руські.

– Нехай буде й так, – здвигнув плечима Олекса, – хіба я знаю? Оце я згадав: отой циган, що кіньми торгує, Чорба отой, Мартин, – він раз у раз хвалиться, що він “союз руського народа”, найбільше, як п'яний бляшку тую чіпляє собі на груди, жидів лає, бити їх, каже, треба...

- Ну?
- То оце такий, може, “союз” каже владика заводити?
- О-то-то! – аж здравів о. благочинний, що Олекса сам догадався.
- Оце щоб і наші люди бляшки собі почіпляли?
- Еге.
- А нащо воно нам здалося?
- Та... бачите... – затурбувався о. Никодим.
- А що я вам сказав би, панотче, – вибачайте, може й не до ладу скажу, бо темний я...
- Ну?
- Так мені здається... що й вам, панотче, не велика охота з цим ділом заходитись...
- Правду кажете, голубе, – зітхнув о. Никодим, – та що ж ви зробите, коли силують?
- Зітхнув і староста, розвів руками.
- Звичайно, мовляв: “скачи, враже, як пан каже”.
- Так, так, Олексю.
- Помовчали обоє.
- То хіба вже того цигана покликати, нехай він назбірає той „союз”, – мовив Олекса. – Він по ярмарках волочиться, багато людей знає.
- Гм... – задумався о. Никодим. – Коли ж бо він... такий...
- Та непевний, що й казати! Не без того, щоб і краденими кіньми не менжував¹...
- Не хочеться з ним заводитись... Ніяково...
- Так-то воно, пане. Ну, коли ж бо іншого, з путящих людей, я не знаю нікого.
- Знаєте що, Олексю? Скажіть ви йому, щоб прийшов до мене, що хочу я коня продати. Бо я таки справді продав би гнідого; ледачий дуже. То я вже при тій okazji побалакаю з ним.
- Добре. А більше нічого не прикажете?
- Нічого.
- Бувайте здорові, панотче.
- З Богом.

¹ Менжувати (діал.) – баришувати.

Днів через скільки до о. благочинного прийшов Мартин Чорба. Це був присадкуватий, жвавий чоловік з хитрими очима, що раз у раз бігали по сторонах і ніколи не дивились людям просто в очі. З темного обличчя, чорної, як жук, чуприни та чорної ж кудлатої бороди не трудно було признати, що Мартин Чорба родом з циганів.

– Здрастуйте, батюшка, – привітався він жваво й підійшов під благословення.

– Здоров, Мартине, – одмовив, благословляючи, о. Никодим.

– Чув, що коня хочете продати? – спитав циган.

– Продав би, якби купець добрий трапився.

– Гнідого?

– Еге.

– Дорого хочете?

– Сімдесят п'ять.

– Дорого. Не дадуть. Я його добре знаю.

– Звідкіля ж ти знаєш?

– Щоб я не знав? Я всі коні знаю по всій окрузі. Ви ж за його німцєві дали шістьдесят торік на Петра у Полонному.

О. Никодим, дивуючись, здвигнув плечима.

Мартин сказав правду.

– Та я ж його підгодував, а робота в мене не тяжка, не те, що в німця. Кінь добрий.

– Ледачий, – додав Мартин.

“І те знає, вражий циган!” – подумав о. Никодим.

– Ну, там, може, з п'ять карбованців спустив би, – сказав він Мартинові.

– Не дадуть, батюшка. Вірьте совісті.

“Циганська ж і совість твоя!” – знов подумав о. Никодим.

– Маєш купця, може? – знов спитав він.

– Тепер нема. А ось виведіть на ярмарок у Тернівку, може, купця знайдемо. Я вам поможу. Хоч ви мене й не любите, батюшко, а я вам постараюся так, що будете дякувати.

– Ну-ну! – сказав о. Никодим і прикро йому дуже стало.

– А скажи мені, Мартине: ти, здається, в “союзъ русскаго на-

рода”?

– Аякже. Від самого о. Виталія благословення маю. Знак союзний в мене є.

– А ще багато в нас “союзників”?

– Тут ніби? у нашому селі?

– Еге.

– Нема. Я балакав з людьми, – так необразований народ, мужики репаніє хахли, – нахабно відрік Мартин.

– А воно треба б, щоб у нас “союз” завівся... – несміливо почав о. Никодим, бо сором йому було такого спільника мати, як цей пройдисвіт. – “Чим же він кращий за того репаного”, – подумав він.

– Хіба горілки як поставити, то може дехто пристав би на “союз”, – мовив циган, скося зирнувши на панотця. – Я декого маю на прикметі. Як звелите, то заведу “союз”, ви тільки благословіть та председателем будьте.

– А хто в тебе на прикметі?

– Гордійчук Сидір...

– Отой, що в тюрмі сидів?

– Еге. Шаста Іван і старий Чемериця...

– П’яниці... То ото з таких “союз” хочеш завести, а мене головою зробити? – спитав о. Никодим і аж почервонів із сорому.

– Батюшки, которіє... настоящіє... скрозь в “союзах” за председателів. Можна ще для поважності пана Рафаловського з Козинець – приписних. Він поміщик, сто десятин має.

– Сирітське загарбав, – зітхнув о. Никодим.

– Більше нікого не наберем. Я вже міркував, бо мені Олекса староста казав, що треба “союз” заводити. О. Виталій, як був я в Почаїві, благословляв на “союзи” й сказав, щоб скрізь їх заводити. То як же, батюшка, благословляєте?

О. Никодим зітхнув, пройшовся по хаті, а далі згадав той рішучий наказ владики й сказав:

– Заводь, що ж робити. Тільки я головою не буду. Так хіба... членом...

– То пана Рафаловського виберем за председателя. Він дуже

щирий до “союзу”. У Почаїв їздив, у Берестечко з процесією ходив на козацькі могили. Дуже хороший чоловік!

“І жидів бив, як погром був”, – подумав о. Никодим, але не сказав нічого.

– Тільки треба було б... – замнявся циган.

– Чого?

– На могорич...

З гидким почуттям о. Никодим добув з гаманця карбованець і кинув на стіл.

– На... Заводь.

Циган поквапився, взяв гроші.

– А гнідого я вам продам у Тернівці. Вірте совісті. Тільки виведіть, а я вже для вас постараюся. Бувайте здорові.

– Іди з Богом.

Циган пішов.

О. Никодим почував себе так погано й прикро, ніби в щось дуже погане ногою вступив.

* * *

Другого дня після цієї розмови прийшов до о. Никодима Гершко-крамарь, що у тому ж таки селі мав невеличку крамницю, торгував гасом, сірниками, сіллю тощо, а в людей скуповував птицю, яйця, масло, сир та інше таке. Іноді торгував він і в матушки, іноді виконував деякі доручення в містечку, – одно слово – Гершко був людина потрібна в господарстві.

О. Никодим не був ворожий до жидів, а до Гершка був навіть прихильний, бо знав його здавна як чесну й ретельну людину й часто користувався його послугами. Одного разу о. Никодим поміг Гершкові, як він був погорів, а коли був у сусідніх місцях погром жидів, коли їх били й грабували скрізь, о. Никодим умовив і втихомирив своїх селян і не допустив їх зробити кривду Гершкові. Отже, крамарь був йому повік вдячний і завжди старався відслужити, чим тільки міг.

Гершко почув, що в селі щось балакають про заведення “союзу” й прийшов до панотця довідатись про це.

– А що скажеш, Гершку? – спитав о. Никодим.

– Що я скажу? Нічого. От ви мені скажіть, про що я вас питаю.

– А що?

– Чи то правда, що у нас мають завести “руський союз”?

– А ти від кого чув?

– Балакають люди. Отой пройдисвіт циган намовляє людей записуватись. Каже, що хто заплатить піврубля, то як у панів-поляків відберуть землю, то тим “союзникам” понарізують; або знов таке, що хто дасть у Почаївський банк рубля, то йому триста рублів позичать. Всячину бреше.

– А люди ймуть віри?

– Хіба дурень повірить. Де ж такі в світі банки, що з рубля – триста позичають? Пхе!

О. Никодим мовчав.

– Каже, – мовив далі Гершко, – що ви йому звеліли той “руський союз” заводити й що ви самі в “союз” той записались. А люди не ймуть віри, щоб ви з таким злодієм в якусь компанію входили, – ну й я кажу, що того не може бути.

О. Никодим дуже збентежився, соромно йому стало; правду сказати було ніяково – й брехати не годилося.

– Бачиш... приказ є, щоб у селі завести відділи “союза”.

– Нащо?

– А хіба я знаю?

– Щоб погроми жидам робити?

– Ну, чого ж зараз і погроми? Так...

– Що ж вони будуть робити, ті „союзи”?

– А лихо їх знає! – з серцем одмовив о. Никодим. – Що ж ти зробиш, Гершку, коли напосідаються, щоб в одну душу були ті „союзи”. Але я так думаю, що нехай там запишеться скільки душ, аби на папері було, а з цього нічого більше не буде.

– Дай Боже! Тільки знов: хто запишеться? Хто послухає того цигана? Хіба такі самі, як він.

– Побачимо.

– А це правда, що ви доручили йому коня продати, гнідого?

- Правда.
- Ну, щодо коней, то він це діло знає добре. Але я так скажу вам, пане: якби ви без його продали коня, то ще краще було б.
- Чого так?
- Як добрий кінь, то купець на нього знайдеться. А як почне циган брехати й вихваляти, то всякий подумає собі: а чи нема тут якого “ганжу”, що циган так старається?
- То попробую сам продати.
- Краще було б. От як поїдете на ярмарку, то й я з вами поїду; може, я вам поможу.
- Добре.

* * *

Парою добрих коней, запряжених у ресорну бричку, о. Никодим їхав на ярмарок у Тернівку; до підручного коня за обротъ прив’язаний був гнідий, що його вели на продаж. На козлах біля погонича сидів Гершко-крамарь.

З півдороги вже проїхали.

– Я оце дивлюсь на гнідого, – озвався Гершко, обертаючись до панотця, – й міркую, що ніяк за нього більше не дадуть, як шістдесят.

– Мені вже давав шістдесят поштарь з Бузової. Як не дадуть більше, то на таку ціну я купця маю.

– Краще було віддати поштареві без усякої мороки, – мовив Гершко.

– Чорба каже, що можна взяти й сімдесят, а може й більше.

– Хіба що обдурить кого циган, – озвався Гершко.

– Ну, хіба вже самі дурні на ярмарку бувають? – озвався погонич. – Кінь добрий.

– Дай Боже! Мені що? Хіба я на тому зароблю? – здвигнувши плечима, сказав Гершко.

– Побачимо, – закінчив о. Никодим трохи нетерпляче, бо досада його брала, що Гершко збиває його на меншу ціну. Скупенький був панотець.

Не доїжджаючи верстов скілька до Тернівки, станули вони напоїти коні. Коло криниці стояло скілька возів; люди

також напували коней.

– От і цигана догнали, – сказав погонич.

Справді, до брички о. Никодима підійшов Мартин Чорба.

– Оце й добре, батюшко, що догнали мене, – сказав він. – А я думав виглядати вас на ярмарку. Знаєте що? Дайте мені коня, я буду його продавати, як свого. Як візьму сімдесят, то вже могорич із вас буде, а може й більше візьму, то вже тоді нехай те, що поверх, буде моє. Добре?

– Ну а як не візьмеш сімдесят? – спитав Гершко.

Циган вороже подивився на його.

– Візьму.

– Ну, а як і справді не візьмеш? – спитав отець Никодим.

Циган добув з кишені гаман, вийняв десять карбованців і подав панотцеві.

– Ось нате вам завдаток 10 карб., – сказав він. – Як не продам коня, то ви його заберете й продасте почтареві. Я знаю, що він вам дає шістьдесят. Нехай вам лишиться мій завдаток, тоді вам усе одно вийде сімдесят, – я завдатку назад не візьму й могоричу ніякого не хочу. От при свідках кажу.

О. Никодим з усмішкою глянув на Гершка.

– А що, Гершку, чуєш?

Гершко здвигнув плечима.

– То беріть, як дає завдаток, – сказав він.

– Оце, батюшко, – мовив Чорба, – я хочу вам довести, щоб ви жиди не слухали й не йняли йому віри. Краще мати діло з своїм чоловіком, з руським. Своя віра. А от нехай заведем “союз”, то й викурим геть жидівський дух, – похвалився він.

– То я тепер коня візьму, бо вже ж мій завдаток у вас. Добре?

– Бери.

– Ви, батюшко, їдьте собі в заїзд, а потім, як нап’єтесь чаю, вийдіть на торговицю, то побачите самі, кому й за скільки я продам.

Циган взяв гнідого й поїхав уперед.

О. Никодим заїхав у заїзд, напився чаю й пішов згодом на торговицю. Ще здалеку він побачив свого гнідого й скільки людей коло нього: був урядник, акцизник, економ-поляк і ще

люди якісь. Циган показував їм усі прикмети гнідого.

Озирнувшись, Чорба помітив здалека о. Никодима й побіг йому назустріч.

– Батюшко, – сказав потиху, засапавшись, – дають сімдесят, але я сказав, що то моя ціна, що я сам дав вам сімдесят, а я думаю ще з п'ять карбованців заробити, бо то ж мій хліб, самі знаєте. То ви вже підтвердіть, що я дав вам сімдесят... бо це ж таки правда: я ж завдаток дав. Як зароблю щось поверх того, тоді і могоричу з вас не хочу, бо ми ж свої люди! Я всім кажу, що у вас купив, бо бояться, чи не крадений.

О. Никодим підійшов до покупців, привітався.

– То ваш кінь, панотче? – спитав економ.

– Був мій, а тепер його, – показав очима о. Никодим на Чорбу.

– Скільки взяли?

– Сімдесят.

– Ну, що? – казав циган окономові, – може, збрехав я? У мене діло на совість. Дайте мені заробити п'ять карбованців і беріть коня.

– Шкода, що не знав я, – сказав економ о. Никодимові, – був би у вас із перших рук взяв за сімдесят.

– Ну, що ж зробіть? – розвів руками о. Никодим. – Пропало вже.

Оконом почав радитися з акцизником і в'ярником, а о. Никодим, почувавши себе трошки ніяково коло того торгу, пішов собі далі по ярмарку.

Трохи згодом він побачив, як оконом повів гнідого до свого воза. Цигана не було.

Виглядаючи його, о. Никодим зустрів Гершка.

– Ну що, пане? – спитав жид.

– А продав за сімдесят п'ять; ще й заробив Мартин.

– Ну то й слава Богу, – сказав Гершко.

– Тільки десь його не видко, а мені гроші потрібні.

– А я ось тільки що бачив, як він коло монополії стояв з Шастою та Чемерицею.

– Ага! Вже десь сам собі могорич ставить. Ну, перейду я

туди.

Коло монополії справді стояв циган у компанії своїх приятелів. О. Никодим підійшов до них. У цигана вже очі світилися весело після доброго торгу та шкалика горілки.

– Оце я, батюшко, їх до “союзу” єднаю, – показав він на Шасту і Чемерицю. – Буде у нас “союз” не гірший, як у Почаїві.

Майбутні „союзники” підійшли під благословення.

– Слухай, Мартине, – сказав о. Никодим. – Давай гроші, бо я маю ще багато покупок поробити.

– Які гроші? – здивувався Чорба.

– Та ж за коня. Ще ж з тебе шістдесят карбованців належиться.

Циган підняв високо плечі й вилупив очі, неначе з великого дива.

– Та ви забули, може, батюшка? Я ж вам гроші віддав.

– Коли? – здивувався о. Никодим.

– Та ви ж самі казали при людях, що я вам дав сімдесят. І врядник, і акцизник чули, і оконом, що відкупив у мене коня.

О. Никодим спалахнув з гніву.

– Ти мені не мороч голову! – скрикнув він.

– Та борони мене Боже, щоб я посмів...

– Ти ж мені при людях, – Гершко був при тому, – дав тільки десять карб. завдатку.

– А ви ж не казали при людях самі, що я вам дав сімдесят? То ж у вас свідок тільки жид, – тьху! А у мене і акцизник, і врядник, і оконом. Та хіба ж до вашого слова ієрейського треба ще жида за свідка? Бійтеся Бога! Та ось ідуть господин урядник, – хочете, я їх покличу, – нехай скажуть.

– Ізгинь, маро проклята, зо своїм урядником! – з серцем закляв о. Никодим, одвернувся й пішов геть. А в серці його аж клетотіла досада, і гнів, і сором...

Безтямки йшов він, не бачачи перед собою нічого, аж зупинився коло свого заїзду.

Його догнав коло дверей Гершко.

– А що, пане, може, скоро додому поїдете? – спитав він.

О. Никодим опам'ятався, станув і подивився на Гершка несамовитим поглядом.

– Ой, Гершку, правду ти казав, що краще не заводитися з тим циганом.

– А що таке?

– Ходім у хату, то розкажу. На вулиці ніяково.

О. Никодим розказав Гершкові все чисто. Жид слухав і тільки иноді озивався:

– Ай-ай-ай! – і хитав головою, розводячи руками. – От гичель! От прохвост! Ай-ай-ай.

– Ну, чи міг я сподіватися, що так підведе, проклятий? – закінчив о. Никодим.

– Та ще кого – вас! Свого отця духовного! – дивувався Гершко. – От кажуть: жиди – шахраї! Ну, а цей? Хіба жид таке зробить? Він жидів лає, він “союзом” своїм чваниться...

– Ат! Хоч не згадуй вже, Гершку. А мені ще матушка казала: продай коня почтареві, не кидай першого купця, не заводься з тим циганом. Я ще на неї тоді насварився. Не знаю тепер, як і признатися? І без коня, і без грошей, і без покупок, з порожніми руками вернуся... Сором та й годі.

– Знаєте що, пане? Воно справді сором, що ви піддалися на циганську брехню та ще піддержали її своїм словом перед людьми. Нехай вже ніхто того не знає, нікому й не розказуйте, і я буду мовчати, – нехай ніхто не знає, – ша! І матушці не кажіть, бо їй дуже прикро буде, вона – жінчина нервна.

– Та добре. А гроші ж? То ж не карбованець, не два.

– А з грішми так зробимо: оце я зібрав гроші тут по крамах, хто мені був винен: то за птицю, то за масло, а ще своїх мав трошки. Оце якраз набереться п'ятдесят карбованців; а у вас є десять, що дав у завдаток той злодій, бодай йому стільки болячок, скільки він карбованців у вас украв, – то оце нате вам мої гроші, то разом із вашими буде шістьдесят; а дома скажете, що за таку ціну продали коня – та й ша!

– А як же ти? Тобі ж гроші також потрібні... Коли ж я тобі їх оддам?

– А якось обійдуся, я кредит маю, мені люди й без грошей

вірять, бо я зроду чужої копійки не вкрав. Ви мені колись дуже допомогли, як я погорів, і грабувати мене не дали, як ті погроми були, а тепер я вам поможу. А схочете віддати, то потрошки, часточками віддасте – воно й непомітно буде.

* * *

О. Никодим взяв гроші у Гершка. Спочивши й заспокоївшись трохи, він пішов купувати, що треба було по хазяйству.

У руській крамниці, де він купував церковне вино, прикашик-кацапчук, згорнувши покупку, поклав туди ще згорнутий учетверо папірець.

– Афишка-с. Изъ Почаева объявление-с, на счет Берестечка-с. Дома прочитаєте, батюшка.

Дома о. Никодим розгорнув ту “афишку-сь”, то був заклик до волинського народу на відпуст² у Берестечко, на козацькі могили, де діди й прадіди наші поклали голови свої “за русскую землю и за вѣру православную”. Посередині великими червоними літерами стояло:

“Помните: въ костель ни ногой, у жідов не останавливаться и ничего у нихъ не покупать”. А підписано було: “Волинскій союз русскаго народа”.

Гірко всміхнувся о. Никодим, а потім з серцем зім’яв ту “афишку-с” і подер її на дрібні шматки...

² У православ’ї, Церковний обряд, під час якого масово відпускаються гріхи; відпущення, прощення.

СОЮЗНИЦЯ

Різдвяне оповідання

Сумно стає на душі, коли довгої зімової ночі гуде надворі хуртовина, стогне вітер у димарі, немов плаче й жаліється за якісь кривди... А ще сумніше, коли такої доби людина почуває себе самотньою в світі, без поради й розваги, коли боїться вона, що всяк може її покривдити, а оборони й захисту ніде й ні в кого не знайде вона...

Оттакої довгої Різдвяної ночі в самотній будці коло переїзду, де великий шлях переходить через залізницю, серед степу, геть далеко від людських осель, сиділа переїздна сторожиха, вдова Магдалина Висоцька, зажурившись, що самотня вона на світі, без поради й розваги, ще й з трьома малими дітьми-сирітками.

На столі світилась невеличка лампка з закопченим склом, і при її вбогому світлі сумно й самотньо виглядав осередок тої казенної будки: велика піч, голі сірі стіни, два старі образи у кутку під стелею та велике дерев'яне ліжко, що притулилося одним боком до печі; а на ліжку, покриті драним лахміттям, спали троє дітей сторожихи. Сама вона, не стара ще жінка, сиділа з краю постелі, підобгавши під себе ноги і журливо підперши голову руками.

Не спалося їй. Сумні думки й спогади роєм кружили в голові, а страх брав усякий раз, як дужче загуде хуртовина у степу, як завиє щось у сусідньому лісі, як заплаче й застогне вітер у димарі, – жалібно так і сумно, точнісінько, як вона сама, Магдалина, плакала й заводила, коли ховали її чоловіка.

Три роки минуло з того часу, три роки вже живе Магдалина у цій будці, серед пустелі під лісом, – одна-однісінька з дітьми, повсякчас потерпаючи, що, може, якась недобра людина або інше яке лихо, – цур йому, не при дітях згадувати

б, дух святий з ними, – наскочить, її знищить, і жива душа не почує, не допоможе, не оборонить...

Магдалина встала з ліжка, пішла до стола, підкрутила вище гніт у лампі, щоб ясніше світила, бо наче не так страшно при світлі, знов сіла на постелі, обтулила дітей, щоб тепліше їм було, перехрестилась і почала вчитувати всі молитви, що знала. Знала вона їх небагато: “Здоровась Марія”, “Ойченаш” та “Под твою оборону”.

Вона була католичка, так само, як і чоловік покійний: родом обоє з тих Зарудинець, що половина села зветься “Польські Зарудинці”, а половина – руські; хоч усі люди там однакові й одною мовою балакають, тільки одні в ксьондза сповідаються, в костьолі, а другі у попа в церкві.

Тільки всього й знала молитов Магдалина, – ще мати покійна навчила її, тільки й дітей своїх вона сама навчила.

Нікому в світі не заздрила вона, тільки тим письменним людям, що по молитовниках Богу моляться.

“Як хто, – думала вона, – краще Богу молитися, тому й Бог більше дає. Тому-то письменним людям краще на світі живеться й достатки в них більші”.

* * *

Чоловік Магдалини служив за сторожа на станції залізниці. Три роки тому, після Пилипа, промочив його дощ уночі “на дежурстві”, й заслаб він на тяжку гарячку та кашель; того кашлю ніяк не міг він позбутись, змарнів, висох, аж почорнів, далі почав кров’ю кашляти, захрип та скоро й душу свою викашляв.

Лишилася вдова його з трьома дітьми, – найменшому було півроку, а старшій дівчинці шостий рік ішов. Начальство зглянулося на вдову й сиріт, і за службу покійного дало Магдалині посаду “переїздної сторожихи”.

Сторожиха – то найменший “чин” на залізниці: має вона три карбованці на місяць платні, має будку, паливо та смужку землі повз “полотна” залізниці, з чверть десятини. А служба тяжка: і вдень, і вночі, у всяку погоду треба виходити

до всякого поїзду, засовувати бар'єри й зеленим “флажком” або лихтарнею давати знак, що коло переїзду все “благополучно”.

Не дай Боже сторожисі проспати поїзд і не вийти до бар'єру, хоч би й все “благополучно” обійшлося й ніякого нещастя не сталося: на перший раз оштрафують її, а на другий раз виженуть геть із служби.

І хоч тяжко було Магдалині самій дати собі раду ще й з дітьми малими, проте дякувала вона Богу, що й такий припуток є, що не довелося їй по наймах тинятися, не знаючи, куди дітей подіти. Хоч і були в неї деякі родичі, та все така біднота, що й самі ледве животіли.

Не раз сидючи оттак на ліжку, коли не спалося через той страх, згадувала вона той страшний день, коли взяли її на “екзамент” перед тим, як мали поставити її за сторожку.

Старший робочий вивчив її всієї тої науки, читав їй по книжечці, а чого вона не тямила, або розібрати не могла, те він їй “по простому” розказував – добрий чоловік був.

І “сигнали” всі розказав, які, коли й до чого бувають, і “пестарди” як закладати, коли, крий Боже, поїзд треба зупинити, як “порча пути” сталася, а машиніст не доглядив червоного флажка або червоного світла у лихтарні, – усе чисто розказав і навчив.

Потім послали її до лікаря, щоб освідчував, чи бачить вона добре й чи чує. Дуже боялася вона тоді, аж ноги їй тремтіли, – й хоч бачила вона добре все, що їй показували, але ніяк до ладу вгадати й сказати не могла. Ото показують їй палички чорні, що по дві, по три стоять, показують хрестики всякі, що просто стоять або навскіс.

– А що воно, бабо?– питають.

А їй аж серце з переляку стискається.

– Та так воно... щось ніби... хвигура...

– Яка хвигура? – питає лікар. – Просто кажи, не вигадуй.

– Так ніби... хрестик...

– Ну, хрестик. А який він?

– Руський, – каже Магдалина.

– Який там руський? Хіба не однаковий хрест у всіх людей? Магдалина злякалася й вже не знала, що й казати.

– ...так, ніби круглий...

– Де ж ти, дурна бабо, круглі хрести бачила? – гукає лікар.

– На цвинтарі дітям ставлять...

А то вона згадала ті хрестики маленькі, що їх з дошки вирізують та ще дашок над ними ставлять.

– Не мудруй, бабо, а просто кажи: як він стоїть, той хрестик: просто чи навскіс? На пальцях своїх покаж.

Вже не могла бідна Магдалина язиком повернути з того страху, то на пальцях показала.

Ще показували їй вовняні моточки всякі: червоні, зелені, сині, – сила їх була; та й тут не без сорому обійшлося, бо не знала вона, як їх по-панському, по-руському назвати: на блакитний казала “ружовий”, а на зелений – темний. Аж як почав її лікар питати: “покажи, який буде, як кров, а який буде, як листя молоде на деревині, а знов, який буде, як ті волоски, що в житті трапляються, або які, як льон, коли цвіте”, – аж тоді вгадала до ладу.

А все це через страх той сталося, боялася, що забракують її й доведеться з торбами йти, дітей забравши.

А ще гірший був той “екзамент”. Питав її інженер, старий, а сердитий такий, що не доведи Боже!

– А скажи, баба, что значит, если паровоз идет с двумя огнями наискось?

Вона це знала, бо навчив її старший робочий, поздоров його Боже, та не вміла до ладу сказати, бо злякалася смертельно.

– Як дрот, буває, порветься...

– Какой “дрот”? Что порвется?

– Як депеша порветься, що передати не можна... що паровоз без депеші йде...

– Дура! – кричав інженер.

Та на дорожнього майстра напався, що тут таки стояв:

– Почему не выучили, чтоб русским языком говорила? Ка-

кой “дрот”? Зачем такую дуру привели?

А Магдалина в плач та в ноги начальству.

– Паночку, таточку! Змилуйтесь!.. Я знаю... Я все знаю, тільки боюся... Змилуйтесь!.. У мене діток троє...

Як уже пройшов той “екзамент”, – вона й сама добре не тямилася; та, мабуть, Бог зглянувся на її сиріток, бо прийняли її на службу, на тую будку.

Оттак уже четвертий рік служить вона в тій будці в степу й обжилася вже тут: до служби звикла, хазяйствечко деяке завела: курей, качок, підсвинка годує, бо й городина своя є; тільки на корову ніяк спромогтися не могла. Вже й старша дівчина підросла й матері в поміч стала: й в городі робить, що по силі їй, а при потребі, то й до поїзду вийде, бар’єри позасовує та з зеленим флажком на поїзді постоїть.

Ото тільки клопіт почався, як нового дорожнього майстра поставили. Старий був добрий, жалів її; як коли й погукає було, що не замечено біля переїзду, то не дуже сердито. А цей новий – лихий такий та причепа, що вже не раз гірко плакала через його Магдалина.

Як тільки перший раз проїздив, то напався за те, що дівчинка до переїзду вийшла.

– Сама мусиш виходити й стояти! – кричав, – а на дитину нема чого свою службу складати. А не можеш сама, то йди собі геть, знайдемо іншу!

Другого разу лиха година від його була за те, що поросся прип’яла до бар’єра, щоб у картоплі шкоди не робило. Вже скільки того крику й лайки було, то й ціле поросся того не варто.

Виплакалася тоді Магдалина, аж запухла була на виду, та якось згодом наче заспокоїлося все: вже дівчину на переїзд не висилала, сама все виходила, й поросся в хліві держала, – та й перестав чіплятися дорожній майстер.

Аж знов, якось після Пречистої переїздив той майстер по лінії й спинився коло її будки.

– Слухай, – каже, – Висоцька, ти полька?

– Полька, – каже Магдалина, – вибачайте...

А серце тьохнуло в неї, бо вже якоїсь напасти сподівається.
– Ото тепер, – каже він, – поляків усіх зо служби увільняють.

– Та за що? – жажнулася Магдалина...

– А щоб, – каже, – польського засілля не робили.

– Та яке в Бога весілля, коли я вдова, та й віддаватися не хочу, а дівка в мене ще недоліток.

– Дурна еси, бабо, й нічого ти не тямиш. Не весілля, а засілля. Та все одно ти не розбереш. От чула ти, що інженера нашого вже забрали з Рівного, бо поляк; і другого інженера забрали за те ж саме. Оце й тобі, мабуть, таке буде.

– Матінко моя, – скрикнула Магдалина. – Та чим же я винна, що така вродилася? Та ми ж з діда-прадіда на цій землі живемо, й чоловік мій покійний тутешній був, а що ми в ксьондза шлюб брали, то хіба за це мене з торбами пустити з дітьми малими?

Та й так зайшлася слізьми, сердешна, що й світу Божого не бачила.

Мабуть, пожалів її дорожній майстер, бо вже ласкавіше почав говорити до неї й навчати її, темну бабу.

– Ти не плач, а розумом поміркуй. Що ти вже така вродилася, полька нібито, то вже вдруге не переробишся. Та тепер, бач, інший порядок зайшов, як Думу Государственну настановили.

– Та чим же я винна й діти мої, що тую думу настановили на наше безголов'я? – плакала Магдалина.

– Ти, бабо, мовчи та слухай. Ото ж Дума такий закон виробляє, що хто поляк – нехай собі йде у свою Польщу, а тут щоб і дух його не пах.

– Та я ж тутешня, кажу, з діда-прадіда!.. Я Польщі тієї й звання не знаю, яка вона? Я ж така, як усі тутешні люди, тільки що до ксьондза сповідатися йду, а не до попа ... Я ж по-польському й говорити не вмію.

– Всьо равно ти считаєшся за польку. От як хочеш доброї поради послухатися, бо мені тебе жалко, то піди до попа й перехрестись у руську віру, тоді тебе вже ніхто не займе, бо

ти будеш руська. А тепер, бач, Дума такий закон настановляє, що Росія для руських. Розумієш.

Магдалина гірко плакала.

– Отепер, – казав майстер, – інженерів-поляків позабірали, а на їх місце руських інженерів поставили. А далі й тобі так буде. Ну, а втім – як собі знаєш.

Сів на дрезину та й поїхав далі.

Зо три дні плакала після того Магдалина, бо й себе, й дітей жаль, а потім зібралася та й пішла до попа у сусіднє село. Розказала йому, що хоче перехреститися у руську віру. Розпитав він її, з чого вона таке надумала, а далі й каже:

– Добре робиш, серце моє, бо ти не полька єси, а малоруського звання, все одно, що руська; колись, каже, прадіди твої були православні й за віру тую кров свою проливали; от, – каже, – під Берестечком їх тридцять тисяч полягло, свою віру обороняючи. А потім ксьондзи повернули декого з наших людей у католицьку віру. Ото тепер ти не в нову віру хочеш перехреститися, а до старої прадідовської вернутися. І будеш ти руська, як ті прадіди твої.

Сказав їй прийти в неділю до церкви, висповідав її, запричастив, дітям її причастя дав, і стала з тої пори Магдалина, – Висоцька “руська”.

Та ненадовго дав їй спокій дорожний майстер. Деякий час був дуже добрий для неї, колись похвалив навіть, що дуже чисто в неї й на переїзді, і коло будки, – аж зраділа Магдалина, бо дуже боялася його.

Аж ото у пилипівку вже знов заїхав він до неї й зайшов у будку погрітися, бо мороз був.

– Оце добре, – каже він, – що ти в руську віру перехрестилась, та вже доводь діло до краю.

– А то ще до якого краю? – жажнулась Магдалина.

– Запишись у “союз русскаго народа”.

– Та нащо це?

– А на те, що хоч ти тепер і руської віри, а “мазепинка” єси, ніби ти по-малоруському говориш і до дітей своїх, і з людьми.

- Та хіба ж я одна тільки так говорю? Всі ж люди наші...
- Хіба всі люди служать сторожками? От дурна! Хто не служить й живе собі по своїй волі, того звідки ж вигнати? А ти на службі на залізній дорозі, від казни жалування береш, розумієш? Тебе можна “в 2 часа” – фіть! Он що, брат!
- Та по-якому ж я буду говорити, коли я ні по-польському, ні по-руському не знаю?
- Будеш говорити, як говориш, – що з тобою робити, коли ти дурна баба? А щоб не була “мазепинка” – запишись у “союз русскаго народа”... піврубля заплати, то й запишуть тебе. А союзникам усе можна.
- Все можна? – здивувалась Магдалина.
- Аякже, їм таке право дано. Їх і поліція боїться. Ось, примірно, якби хто побив жида, – зараз йому протокол, до суду потягнуть або посадять там, оштрафують. А “союзникові” нічого.
- Та крий мене Боже, щоб я коли позивалась, або билася з ким!
- Воно тільки для прикладу говориться. Ось ти доктора нашого знала, залізнодорожнього?
- Аякже. Він і хлопця мого середущого порятував, як на гулі був заслаб.
- Ну, то вже нема його.
- Вмер?
- Ні. Забрали його геть звідсіля, бо мазепинець.
- Не хотів записатися у союз руського народа?
- А не хотів.
- Піврубля пожалів! – похитала головою Магдалина.
- А хто його знає. Пишуть у газетах, що Україну німцям хотів продати.
- Хіба німцям не можна продавати? – здивувалась Магдалина.
- От і говори з дурною бабою! – аж плеснув себе по коліні долонею майстер. – Не тільки, що німцям... Государство хотів продати!
- Государство? Цссс... – здивувалась Магдалина. – Я нім-

цеві на колонію гуси продала, то, може, й того не можна?

– Ет, з тобою балакати, то попереду гороху треба наїстися. От просто тобі скажу: якби був той доктор у “союз” записався, то нічого б йому не було, а тепер йому жаба цицькі дасть. Отак і тобі буде за твоє “мазепинство”.

– То нехай вже, – зітхнула Магдалина, відчинила скриню, розмотала якусь хустину й дала майстрові півкарбованця.

– Нате вже, запишіть у той союз народа...

Стогне вітер у димарі, плаче й виє так сумно й жалібно, ніби за покійником удова; лампка світиться на столі; по кутках великого дерев'яного ліжка сплять діти, укриті старим лахміттям...

А сторожиха Магдалина, православна й член “союзу народа”, сидить на ліжку, підобгавши ноги й вичитує: “Здоровась Марія, ласкість пелна, пан з тобо, благославіона. Єстесь мієндзи невіастами”...

У ВАГОНІ

Бувальщина

У вагоні поїзду, що йде з Варшави на Ростов, велася палка розмова, майже суперечка про справу Бейліса.

Середнього віку чоловік в городській одежі, в картузі, з невиразним обличчям, – не то крамарь, не то ремесник, або дрібний підрядчик, – уїдливо дошкуляв жидаві, що теж скидався на купця середнього достатку. Підстаркуватий священик старався примирити суперечні погляди й розхолодити завзяття; жида він, видимо, знав, бо іноді називав його по іменню – Берко. У кутку сидів молодий чоловік, майже хлопець, у картузі з зеленими кантами й значком якоїсь технічної школи; він був блідий, з темними смугами під очима, худий й хворобливий; у розмові участі він не брав, а, прихилившись плечем до стінки вагону, задумавшись, дивився у вікно.

– А що Бейліса оправдали, то ще нічого не значить, – мовив супротивник жида, – підкупили жиди й суддів, і адвокатів, і газети, й всіх, кого їм треба було, – то й не диво, що оправдали.

– Підкупили! – обурився жид. – Як то можна всіх підкупити? Ну, нехай би одного підкупили, двох, нехай десять, а то ж усіх, і в Росії й навіть за границею, – всіх підкупили?

– Я знаю, скільки й кому жиди платили. Це все відомо.

Жид здвигнув плечима й розвів руками.

– Удівітельно! – сказав він. – Ви знаєте навіть те, чого ніколи не було. Всіх суддів, всіх експертів, всі газети, навіть “Кієвлянинъ” – і той, може скажете, підкупили.

– Слухайте, – сказав священик. – Не можна ж так усіх загалом обвинувачувати в підкупі. Оце ваш таки націоналіст

Меньшиков пише, – не знаю, звідки він це взяв? – що присяжні судді поділились нарівно: 6 – за, 6 – проти, й через те виправдали Бейліса. Ну, а якби голоси поділились хоч трошки инакше: 5 – за і 7 – проти, й Бейліса засудили б, то ніхто з ваших тоді не сказав би, що підкуплені й судді, й газети.

– І “Кієвлянинъ”, – додав жид.

– Жиди, що схочуть, те й зроблять, – змагався “союзник”, – може, не всіх суддів підкупили, а скількох, може, того одного, що поділив голоси по половині.

– Звідки ж вони могли знати, хто подасть голос за Бейліса, а хто проти? – намагався жид.

– Вони все знають, – уперся “союзник”. – А ритуал все ж таки суд признав.

– Що значить? – здивувався жид.

– А те, що жиди вбили Ющинського.

– Ет, що там про це говорити! – махнув рукою священик.

– Дайте спокій, Берку.

Всі замовкли. “Союзник” сидів понурий, сердитий, що ніхто його не піддержує. Він добув табашницю й закурив цигарку.

Молодий, що сидів мовчки в кутку, звернувся до нього:

– Не куріть, будь ласка.

“Союзник” подивився на нього, оглянувшись на других, але цигарку не кинув.

– Не куріть, бо мені дим шкодить, – просив молодий.

– Та й тут одділ “для некурящихъ”, – додав Берко, показуючи на табличку над дверима.

– А ваше яке діло? – осварився “союзник”. – Що ви тут: контролер, чи кондуктор?

Молодий закашлявся тяжким, глухим кашлем.

– Ви бачите, що шкодить дим людині, – озався священик. – І таки правда: одділ “для некурящихъ”, то й не куріть, хоч би навіть не шкодило нікому.

“Союзник” ще раз потягнув щосили з цигарки й кинув її під лавку.

– Хоч би затоптали її, бо ще довго буде смалитися, – ска-

зав Берко, нахилився під лавку, вигорнув ногою цигарку й затоптав її.

— І що то за нахабна жидівська натура, що завжди лізуть вони не в своє діло! — з серцем осварився “союзник”. — Де не посій, там уродиться, скрізь свого носа уткне, й хоч ти йому сто раз дай по носі, а він таки лізе й лізе! Тьху! — сплюнув він.

Всім стало прикро й ніяково.

А молодий кашляв, аж почервоніло його бліде обличчя.

— От бачите, що ваша цигарка наробила, — з докором мовив священик. — Раз написано “для некурящих”, то нащо ж курити? Сідайте собі в одділ “для курящих” і куріть там, скільки хочете.

Молодий добув з кишені якусь пляшечку й ковтнув із неї.

— У нас нема пошани до закону, — сказав Берко. — Скрізь усякий, хто хоче, порушує закон і нічого йому за те...

— Ще про закони розсуждає! А хто ж так уміє обходити всі закони, як не жида? Га? Мошенники!...

— От я ще ні одного закона не порушив, а ви вже порушили та ще й мене лаєте без причини, — озвався Берко.

— От я тобі покажу закони, як про них розсуждать! Нехай-но доїдем до станції, то я покличу жандарма, він тобі покаже, як про закони розсуждать!

Молодий тим часом заспокоївся од свого кашлю й видимо бажаючи перемінити прикро розмову й закрити жида від напасти, тихо сказав:

— За границею нікому й на думку не спаде порушити закон чи іншу постанову яку; написано: “не можна плювати” — ніхто й не плюне й нагадувать йому про це не треба; “не курити” — не закурить ніхто, хоч би й живої душі там не було.

— Коли це ми доживемо до такого?! — зітхнув священик.

— Ви з заґрянці їдете? — спитав Берко молодого.

— Еге.

— Я впізнав це по вашому чемоданові: заґряничний, гарний, — мовив він, розглядаючи невеличкий чемодан, що лежав на лавці коло молодого. — Лікуватись їздили, певне?

– Лікуватись...

Молодий відповідав неохоче. Згодом він устав і вийшов у коридорчик.

– Видко зразу, що недужий, – звернувся Берко до священика. – Слабий такий, блідий... Може, операцію яку робили йому...

– Не розпитуйте, – сказав священик. – Видко, що прикро це йому й не хоче згадувати про своє лихо. Бог з ним! Яке наше діло?

Священик не озивався, видимо уникаючи розмови з “союзником”; мовчав і жид, щоб не ув’язуватись у клопіт та прикрість.

Через хвилину вернувся молодий пасажир, держучи хусточку коло рота; йшов він хитаючись, мов п’яний, беручись рукою за лавки та перегородки, а блідий був, як стіна. Дійшовши до свого місця, він не сів, а неначе впав на нього.

Всі стрепенулись, дивлючись на нещасного.

– Що з вами? Недобре вам? – питав Берко.

Хворий одняв од рота хусточку й показав йому – на ній була кров.

– От бачите, що ваша цигарка наробила! – з докором сказав священик “союзникові”.

– Може, води вам? – питав Берко. – Боже мій! Якби то я знав, що вам дати?!..

Хворий добув з кишені ключик, подав жидові й показав на свій чемодан. Берко вмить одчинив його; хворий добув звідтіля невеличку пляшечку, подав її Беркові й показав рукою, що треба накапати звідтіля. Він не міг говорити, бо кров душила його в горлі.

– Накапати? – спитав жид, дивлючись хворому в очі.

Той кивнув головою.

– А скільки?

Хворий пальцем написав на шибці вікна: 20.

Берко звернувся до сусід:

– Може, в кого є шклянка або чарка?

Ні в кого не було.

– Я зараз піду до провідника або кондуктора, достану, – сказав Берко й побіг.

– Може б, ви лягли? – спитав священник хворого.

Той кивнув головою. Священник забрав з лавки чемоданчик, поставив його на своє місце, зняв з вішалки пальто хворого, згорнув його й підмостив під голову хворому й поміг йому вкластися.

Вернувся Берко з шклянкою й чайником води, накапав з пляшечки ліків, долив водою й дав випити хворому. Той проковтнув й подякував йому очима.

– Скоро буде Фастов, – казав жид, – там є лікарь залізничий, мені кондуктор казав; можна буде його попросити. Там поїзд стоїть трохи не півгодини. Я піду, попрошу доктора. Якось то буде, не журіться! – розважав він хворого. – Це, певне, вже бувало так із вами, коли у вас й ліки на це є? – питав він.

Хворий кивнув головою, що бувало.

– А ви таки не розпитуйте, Берку, – мовив священник.

Тим часом із сусідніх одділів понаходили пасажери, почувши, що занедужав тут хтось, розпитували, давали всякі поради, міркування. Скільки чоловіка почали балакати з Берком по-жидівському.

– Вже поналазило жидови й зараз цілий ярмарок учинили! – озвався “союзник”. – Чого вам треба?

– А що ми вам мішаєм? – спитав якийсь молодий жидок.

– Що міша-є-ем? – злісно передражнив його “союзник”.

– Хвора людина та й годі. Яке це вам видовисько? Не бачили хворих? А може ви йому мішаєте своїм герготом? Тут не базар.

Деякі здвигнули плечима й вийшли.

Поїзд підійшов до Фастова, й Берко зараз побіг по лікаря. У вагон входили нові пасажери, вносили клунки та інше дорожнє добро, шукали місця, сварились, сперечались. Хворого заступав священник, прохаючи нових пасажирів проходити далі й зачиняти двері.

Прийшов старший кондуктор і залізничий фельдшер з

Берком; подивився на хворого, полапав пульс.

– Дуже кров іде? – спитав фельдшер.

Хворий похитав головою, що ні, й показав хусточку. Берко показав пляшечку, що з неї давав хворому краплі. Фельдшер прочитав напис.

– Скільки дали?

– 20 крапель.

– Дуже добре. Більше нічого й не треба йому. Аби спокій йому та щоб не балакав. Далеко їдете? – спитав він хворого.

Той сказав щось пошепки, але через шарварок, що був на станції, не можна було розібрати. Берко нахилився вухом до самих уст хворого.

– У Севастополь, – сказав він.

Хворий ще кивнув пальцем на Берка, щоб нахилився.

– Чемодан... – сказав він пошепки.

– Чемодан... – голосно сказав Берко, оглядаючись, де чемодан.

Оглянувся й священник.

– Де ж чемодан? Ось тутечки я ж його сам поклав.

Чемодана не було.

– Отой жовтий, новенький? – спитав молодий жидок. – Так отой, що оце на жидів нападався, вийшов і виніс чемоданчик.

– Він забрав?..

– Він, я сам бачив... Та я й в думку не брав, що то не його...

– От тобі маєш! – аж у поли вдарився Берко. Хворий підвівся, блідий, схвилюваний і оглядався навколо.

– Господи, Господи! – зітхав священник, розводячи руками. Вдарив другий дзвінок.

– Як же тепер буде? – спитав Берко. – То ж хворого обікрали! Треба заявити жандармам...

– А що ви тепер зробите? – питає кондуктор. – Де ж тепер зловити шукати? Думаєте, він буде тут ждати, щоб його знайшли? Та вже зараз третій дзвінок буде...

Вдарив третій дзвінок, і поїзд рушив.

– Як же тепер буде? – міркували пасажери. – Що там у вас було в чемодані?

– Все... – прошепотів хворий, сумно схиливши голову. – Одежа, білизна, ліки мої, білет, гроші...

– Ай-ай-ай! – Багато грошей?

– Карбованців двадцять...

– І тепер ви без нічого лишилися!..

Хворий безнадійно хитнув головою.

Знов увійшов старший кондуктор.

– От мерзота! – обурився й він. – “Союзник”!.. Скористувався, що людина хвора... А!

– Все чисто забрав, без нічого лишив людину! – мовив Берко. – Білет навіть там був...

– Оце погано! – сказав кондуктор. – Без білета як же ви далі поїдете?

– Та ви ж пам’ятаєте, що він до Севастополя білет мав? – заступився священник.

– Пам’ятаю, та й що ж із того? Буде контроль, – не покладуться на моє слово; ще й мені лиха година буде... А у Бобринській нова “бригада” заступить, я далі не їду. Білет повинен бути у всякого.

– Що ж робити?

Кондуктор розвів руками.

– До Білої Церкви доїдете, там лишайтесь. Може, там якось...

– Що ж там я буду робити? – безнадійно, з одчаєм прохрипів хворий. – Нікого я там не знаю... Куди я там подінуся?.. Хворий, без грошей...

Він сперся обома ліктями на столик під вікном, затулив лице руками й гірко заплакав.

Священник присунувся до нього, поклав йому руку на плече й з співчуттям почав розважати:

– Не побивайтесь, голубе... Якось то буде... Хто в вас є в Севастополі? Може, родичі які?.. Може, телеграму дали б їм? Хворий не казав нічого.

– Що там родичі? Що там телеграма? – якось поспішно

озвався Берко, чогось заметушився й вийшов у сусідній одділ вагона.

Священик лагідно й помаленьку випитав хворого й довідався, що в Севастополь він їде до матері, думав спочити там трошки й підправити здоров'я, що мати його стара й сама хвора, а достатки їх дуже невеличкі. Тим часом вернувся Берко. Очі його радісно світилися.

— Все буде добре! — сказав він так радісно й бадьоро, що й священик, і хворий поглянули на нього, дивуючись. — Білет до Севастополя звідсіля буде коштувати 9 р. 20 коп. Оце ми тут між нашими євреями скинулись та й зібрали десять рублів. У Білій Церкві я побіжу й куплю вам білета та й поїдете собі далі. Шкода тільки чемодана, та що ж зробите? Не вернете вже...

Хворий подивився на нього вдячними очима, ще повними сліз.

Чого там плакати за чемоданом? Аби здоров'я, це найдорожче!..

ПО ЗАКОНУ

Бувальщина

У Крем'янці знайшли на вулиці, коло ятки на базарі, покинуту дитинку, дівчинку, що не більш, як півроку зроду їй було.

У великих містах то річ звичайна: щодня тих підкидьків по скільки знаходиться, й нікого воно там не дивує; в маленьких містах не так часто воно буває, бо трудніше сховатися від людського ока та суду тій нещасній матері-покритці, що зрікається своєї дитини й покидає її на вулиці. Але буває воно скрізь, навіть по селах, бо скрізь є досить дурних, легковірних дівчат, а ще більше недолюдків без совісті й честі, що тих легковірних дурять...

Та й знайшлося в Крем'янці на вулиці таке немовлятко, що з пуп'яночку вже каралося без провини, покуту відбувало за матір свою та батька нерозважних, за жорстокі, нелюдські погляди та звичаї, за гріх... чий?

Зібралися люди, поміркували, погомоніли, осудили й прокляли невідомо кого, невідомо за що, а дитинку занесли в поліцію. Там списали протокола, перший юридичний документ дитини-підкидька, – й передали знайду в земську управу, бо вона повинна дбати про долю “казенних” дітей.

Здебільшого таких дітей земська управа, записавши їх по книгах, за №, передає в притулок, “пріють – ясли”, або віддає охочим людям на годівлю, за гроші.

А що в Крем'янці такого притулку нема, є він тільки в “губернії”, в Житомирі, то почали шукати таких людей, що згодились би взяти дитину на годівлю. І на щастя чи на нещастя дитини, така людина знайшлася зараз, тут таки: сторож земської управи.

– Своїх дітей у мене нема, – сказав він, – було їх четверо,

та всіх Бог узяв. Візьму я оцю дитину, може, й за свою запишу.

І забрав дитину до себе.

– Пощастило бідному підкидькові, – говорили чиновники в управі. – Хоч і бідні люди, та добрі й до пуття-розуму її доведуть.

Так міркували люди, а сирітська доля судила зовсім інакше.

Жінка того земського сторожа Данила поставилася неприхильно до дитини, а чоловікові вчинила добру бучу.

– Бач, який добрий! Взяв дитину за свою, а мене питав, як брав? Хто буде з нею ночей не досипати – ти чи я? Хто її буде обходити, обпирати, обшивати? Кому будуть руки обриватися, поки воно на свої ноги стане? Га? Мало я здоров'я вклала за своїх дітей, щоб іще з чужим байстрам побиватися? Я ж нездужаю, я вже спочинку хочу, несила моя... Сам із нею носися, коли взяв, а я не хочу!

– Та ну-бо, Ганю! – несміливо змагався збентежений чоловік. – То ж усе одно, що сиротятко... Спасеніє душі тобі буде...

– Чого ти так про мою душу дбаєш? “Сиротятко!” Добре мені сиротятко! Ще та хвойда проклята, що підкинула, буде собі з мене глузувати, що дурна стара чуже байстря викохує! Чому не спитав мене, як хотів брати? Ти ж на моє безголов'я брав, не на своє. Не хочу, та й годі, хоч ти надсядєся!

– Та як же бо? Я ж в управі, як брав, то сказав, що за своє візьму...

– А тепер іди й скажи, що не береш. Або бери за своє, та не за моє!

– Хіба ж так можна? Не годиться ж... з губи халяву робити.

– Як собі знаєш, а я не хочу, – вперлася жінка.

Данило стояв над дитинкою, що лежала на постелі, загорнута в якийсь старий фартушок, і чухав собі потилицю, не знаючи, як вийти з такої рахуби.

– Ну, нехай воно тут полежить, а я піду попитаю... Кума Явдоха чи не взяла б? У неї ж своє померло... Може, ще й грудь у неї не заяловіла... Може, взяла б та вигодувала...

І пішов Данило шукати нового притулку для підкидька.

Знов “пощастило” бідній дитині: кума Явдоха згодилася взяти її, й справді груди у неї не зовсім ще заяловила, то було хоч на перший час чим нагодувати дитину.

Данило заспокоївся, й жінка перестала “гризти” його.

А тимчасом за “казенну” дитину почалася писанина, – довга, нудна, як воно скрізь по канцеляріях ведеться. Крем’янецька управа написала рапорт у губернську управу, що такого-то дня й місяця, за таким-то № поліція прислала знайдену на вулиці невідомо чию дитину “по наружно-му виду женскаго пола, около 4 мѣсяцевъ отъ роду”, що тую дитину поки що “впредь до распоряженія” взяв на годівлю земський сторож, міщанин Данило Губка.

Минуло зо два місяці, й прийшов з губернської управи приказ – запитати названого Данила Губку, чи бере він дитину за свою, чи тільки на годівлю, за платню по 30 карб. на рік.

Спитали в управі сторожа Данила. Він засоромився трошки, але признався, що дитину віддав своїй кумі, міщанці Явдосі; а що вона дуже бідна, то вже нехай буде годівля за гроші. Тридцять карбованців для бідної сем’ї – то копійка неабияка.

Поки те та се, минуло зо два тижні. І написала крем’янецька управа в губернську, що знайдену дитину взяв на годівлю не Данило Губка, а “вслѣдствіе семейныхъ обстоятельствъ послѣдняго” – взяла міщанка Євдокія Бабчишина.

І знов минуло місяців зо два, поки прийшов з губернської управи новий наказ: взяти підписку з міщанки Євдокії Бабчишиної, що вона бере дитину на годівлю за 30 карб. на рік, а з чоловіка Бабчишиної, коли вона замужня, що він дає свою згоду на це.

Земська управа послала сторожа Данила по Євдокію Бабчишину. Але Данило вернувся сам і сказав, що Явдоха вже давно віддала дитину своїй сестрі, що за багажним кондуктором на станції, а зветься він Кіндрат Довгалюк, тільки його вже перевели на іншу станцію в Дубно.

Пішла писанина далі. Земська управа написала в дубен-

ську поліцію, щоб відшукала багажного кондуктора Довгальюка й взяла з нього підписку, що він бере дитину “женскаго пола около 4 мѣсяцевъ отъ роду”, знайдену в Крем’янці на вулиці такого-то місяця й дня, що її взяв був спочатку міщанин Данило Губка, а потім міщанка Євдокія Бабчишина, а ця вже остання передала йому, Довгальюкові, що бере її на годівлю за платню по 30 карб. на рік.

Добре говориться в деяких російських казках: “скоро сказка сказывается, да не скоро дело делается”. Минуло з півтора місяця, поки той папір з дубенської поліції пішов до станового, від станового до вряdnика, а той “немедленно”, себто через тижнів три, довідався на залізничній станції Дубно, що кондуктора Довгальюка за щось увільнили зо служби й він живе тепер у своїх родичів у Славуті. Врядник вернув “переписку” становому, становий в дубенську поліцію, а ця вже переслала всю ту писанину “по мѣсту жительства” в Заслав, а там знов заславська поліція таким самим чином, так само “немедленно” почала шукати колишнього кондуктора Довгальюка.

Аж через півроку довідалася крем’янецька земська управа, що ту дитинку “женскаго пола, около 4 мѣсяцевъ отъ роду” Довгальюк, коли його було скинуто з посади, віддав німцеві-колоністові, що живе коло Дубна й зветься Йоган Штейнберг; а що той німець заможний чоловік і бездітний, то згодився взяти дитину за свою, без усякої платні.

* * *

Вже другий рік ішов, як та невідома, покинута колись на вулиці дитина жила в німців-колоністів Штейнбергів.

Бездітні німці викохали її, як свою рідну дитину, й гожа двохлітня кучерявенька дівчинка, гарненька, вбрана, як лялечка, вже добре лопотіла по-німецькому, знала, що її звуть Роза, старого Йогана звала “фатер”¹, а стару Гертруду – “мутер”².

Дуже любили її старі. Гертруда обшивала її, купала, ви-

¹ Батько. – *Прим. автора..*

² Мама. – *Прим. автора..*

чісувала, заплітала русяві кучері, співала їй на ніч своїх німецьких пісень, розказувала чудові казки. І Юган у всяку вільну хвилину придумував, чим би забавити маленьку Розу: видовбував та вирізував їй з дерева коників та півників, робив вітрячки, сам дмухав у них і любенько всміхався, коли дитина аж плескала в долоні з радощів, що вітрячок так гарно крутиться, аж гуде.

Бувало на вечір, як вернеться Йоган з роботи коло свого хмелю й сяде на впочинок у великому кріслі, закуривши довгу люльку, Роза моститься йому на коліна й починає щебетати, розказувати, як вона з “мутерхен” годувала курочок і гусочок, як її ущипнув за ніжку гусак, лихий Ганс... Старий гладить її своєю здоровенною, натруженою рукою по м'якеньких, як льон, кучерях, а Гертруда дивиться на них, і сльози виступають їй на очах з радощів та щастя, що й вони мають утіху, мають для кого жити й працювати, матимуть, може, на старість до кого й голову стару притулити.

– Ві гайст ду, майн кінд? (як звешся, моя дитинко?), – питає, бувало, Юган.

– Льоза Стейнбель, – лепече дівчинка.

І горне Юган до себе ту гарненьку голівку, й цілує її в біленькі кучері...

Одного літнього вечора, в неділю, коли сидів оттак Юган Штейнберг з маленькою Розою на колінях і допивав свій кухоль пива, покурюючи люльку, зайшов до них урядник.

– Добрий вечір, гер Юган, – привітався він.

– Дай Боже здоров'я, – відповів німець, подаючи руку. – Сідайте. Пива кухоль вип'єте?

– Чому ні? Спасибі.

Гертруда поставила перед урядником пиво.

– Що доброго? – питав Юган.

– Та нічого... Ось до вас тут справа є.

– Яка справа?

– У вас та дитина, що віддав вам кондуктор Довгалюк?

– Ось вона, – сказав Юган, гладючи по голівці Розу, що притулилася до нього й зо страхом, широкими очима диви-

лася на незнайому людину.

– Тут на неї бумага є з губерньської управи, – казав урядник, шукаючи в своєму портфелі.

– А що там пишуть? – спитав Іоган.

– Нате.

– Та, може б, ви мені прочитали самі, бо я по руському не дуже розбіраю.

– Добре, – сказав урядник, розгортаючи папір.

– Пийте ж пиво.

Урядник надпив з кухля, витер вуси й почав читати.

Губерньська управа оповіщала крем'янецьку земську управу, а ця вже від себе дубенську поліцію, що “по существующимъ законамъ не представляется возможнымъ оставить на воспитаніе дитя женскаго пола около 4 мѣсяцевъ отъ роду въ иноверцевъ, а потому предписывается вышеупомянутое дитя изъять отъ колониста Іогана Штейнберга, крестить по православному обряду и отдать на воспитаніе въ православную семью”.

Іоган аж вилупив очі з дива, Гертруда не розібрала до ладу, про що йде мова, але серцем почувала, що коїться щось недобре. Маленька Роза ще міцніше притулилася до свого “фатера”, бо й її маленьке серце неначе жახнулося якоїсь невідомої біди.

– Як же так? Що ж то значить? – питає Іоган урядника.

– А так, бачите, що по закону православної дитини не можна лишати в німців. Такий закон.

– Та ж вона ще, може, й не хрещена в православну віру. Ми її хотіли в лютеранську. Бо як ми самі лютери...

– Ото ж то й біда, бачите, – мовив урядник, почувавши себе ніяково.

– Ми ж її за свою взяли, то нехай би вона вже й віри нашої була, – змагався Іоган. – Ми її виховаємо, до розуму доведемо, а як виросте, то й заміж віддамо, хату свою їй лишимо й землю... У нас своїх дітей нема.

– Та воно було б усе добре... Я й сам розумію, що для дитини то щастя. Та що ж ви зробите, коли закон такий.

– Хіба ж закон може заборонити людям добре діло зробити?
– От, як бачите. Якби ви були не німці, а православні, то ніхто б вам і слова не казав, – доводив урядник.

Іоган розказав жінці по-своєму, що дитину мають від них забрати. Гертруда заламала руки, заплакала, а потім вхопила дитину на руки й кинулася впрасати вряdnика. Роза, бачивши, що “мутер” плаче, заплакала й собі й міцно обняла Гертруду за шию обома ручками.

– Господин, слюшай, – плачучи мовила Гертруда каліченою російською мовою, – вона наш... наш дочка... Вона тепер німець, вона по-руську не знає... Не можна... Сачим брать? Вона нещасна... Нащо брать?

Урядник розвів руками. Він і сам добре тямив, що робиться якесь погане діло, та не його сила була допомогти.

Іоган тим часом устав, пошукав у шухлядці в столі, потім підійшов до вряdnика й подав йому три карбованці.

– Візьміть, – просив він, – та не робіть того, не робіть нам лиха, а дитині нещастя. Їй ніде так добре не буде, як у нас. Ми до неї звикли, як до своєї, вона до нас ізвикла. Нащо брати її?

Урядник сховав гроші в кешенню.

– Знаєте що? – сказав він. – Не я той приказ писав, мені сказано забрати дитину, я й мушу це зробити. Та ось що я вам скажу: сьогодні я дитини у вас не візьму, а завтра вранці їдьте ви в Дубно до справника й просіть його. Він чоловік добрий, може, не схоче таке лихо робити добрим людям та безневинній дитині. Я сам буду там завтра і ще попрошу за вас. А якби вже ніяк не можна було перемінити цю справу, то моя рада вам: згодьтеся на те, щоб дитину охрестили на православну, а вам оддали ніби на годівлю. Повірте, що якби то моя сила була, то я б оцей папір зараз на шматки подер, або спалив, щоб добрим людям і бідній сироті кривди не робити, та ба! Що я можу зробити? Я маленький чин: що мені прикажуть – мушу слухати й “не разсуждать”...

З тим він і поїхав.

Довго ще того вечора ходив по горниці з кутка в куток Іоган Штейнберг, нахмуривши лоба, покурюючи люльку; іноді

він сердито спльовував, розводив руками й крізь зуби кляв по-німецькому “ферфлюхте Русланд”. Стара Гертруда сиділа над колискою й плакала, дивлячись на білявеньку кучеряву голівку дитини, що припала до чистої біленької подушечки, закутана в гаптове червоне покривальце. Виплакалася дитина, а тепер тихо спала, бо не тямала, що, може, це останню ніч вона спить на чистій м’якенькій постельці, під доглядом любові „мутерхень”, не тямала, яке тяжке лихо нависло над нею...

Другого дня Іоган поїхав у поліцію до справника. У сінях він зустрів урядника.

– Докладував я, – сказав урядник, – про вашу справу, та нічого не виходить; каже справник, що ніяк не можна. Просіть ще самі.

Сумний увійшов Іоган до справника, вклонився й тільки що почав говорити про свою справу, як той перехопив його:

– Знаю вже про це діло, але нічого, чоловіче добрий, не можу вдіяти: закон такий є, що ніяк не можна православну дитину в “инородців” лишати.

– Та, може, вона не хрещена, може, не православна? – змагався німець. – Ми б її у своїй вірі виховали.

– Все одно – не можна. Коли й не хрещена, то по закону треба охрестити на православну.

– Ну, то нехай вже так буде, – згодився Іоган. – Хрестить її на православну, й нехай вона в нас лишається на виховання.

– І того не можна, – мовив справник. – Православна дитина не може виховуватися в “инородців”. Ніяк не можна.

– Що ж нам робити? – з одчаєм скрикнув Іоган. – Ми ж до неї, як до своєї рідної, звикли! Вона вже півтора року в нас, як своя дитина!.. Хіба ж так можна?

Справник зітхнув і розвів руками.

– Такий закон! Не я його писав...

* * *

Через місяць у земську лікарню якась міщанка принесла хвору дитинку.

– Як її звуть? – спитав фершал, що записував хворих.

- Овдокія.
- А по фамілії?
- От і забула... А, бодай тебе!
- Як же так? Свою фамілію забули?
- Та не свою! То не моя дитина.
- А чия ж?
- Казенна.
- Годованець?
- Еге. Макарова, о! Згадала.
- Євдокія Макарова, – записував фершал. – А що в неї?
- На різачку слаба... Та ще ось з ручкою – не знаю що!.. Чи вибила вона її, чи зломала – сама не знаю.
- Впала, чи що?
- Впала...
- Неправда, не впала, – озвалася якась друга жінка. – То її так побив чоловік тої жінчини, швець. Я з ними у сусідстві сижу, то не раз аж серце заболить, як почую, що там у них робиться. Як п'яний прийде, то всіх б'є: й жінку, й дітей, а найбільше оте “казенне”.
- Міщанка, що держала “казенну” дитину, висякала носа, бо тихо плакала.
- Що своїм, що казенним – одна доля! І сама я з синяків не вихожу...
- То нащо було брати ще казенну дитину на таке катування? – питав фершал.
- Бо які ж ті наші достатки? – хлипаючи мовила міщанка.
- Усе ж пропиває... без хліба іноді по два дні сидимо, поки зароблю яку копійку поденною роботою. А за оте „казенне” по два рублі на місяць управа дає.
- Ану розкутайте її, роздягніть, показуйте, – мовив фершал.
- Таке воно чудне якесь, – казала жінка, розгортаючи брудне, смердяче лахміття, що в йому загорнута була дитина. – Десь у німців росло, бо по-нашому нічого не знає. Плаче тільки так само, як і наші діти, та раз у раз кричить “фатер” та “мутер”. А чоловік мій ще гірше за те на неї лютує...
- Боже мій, та як же воно у вас запаршивіло! – казав фер-

шал, оглядаючи дитину. — Чи ви ж її коли купасте? Чи не маєте ж ви для неї чистої сорочки?

— Де вже там ті чисті сорочки! Чи маю я час купати її, коли сама я від удосвіта аж до ночі в тяжкій роботі, як у млині.

Дитина справді була така нужденна, така брудна, що аж боляче було дивитись. Навіть сусідка-міщанка журливо похитала головою, глянувши на неї: все тіло в струпах, у синяках, по брудному лахмітті купами лазили воші, а дух такий прикрий був, що фершал аж одвернувся. Дитина лежала нерухомо, заплющені очі глибоко позападали, й сині смуги лягли коло них.

— Тяжко слаба вона, — мовив фершал.

— Оттак її та різачка знівечила, — озвалася жінка. — Так і плетється з неї мало не чиста кров.

— Мабуть, годуєте погано?

— Те, що й самі їмо... картопля, хліб, — та й того часом не стає... Де я візьму? Хіба вкрасти...

— Котра ж ручка забита? — питав фершал.

— Ось оця, ліва.

Ручка вся була синя, запухла.

— Як же так воно забилося? — питав фершал. — Кажіть правду.

— Вчора, як прийшов п'яний, а лютий, як та звірюка... Мене зараз кулаком по голові, оттак, з доброго дива... Дітей усіх розбудив, а воно оце лежало на припічку... Скинув її геть на долівку, аж гупнуло так, що луна пішла, та ще ногою штовхнув, аж двічі перевернулося... Думала я, що зовсім убив... водою відливала...

Фершал легенько обмацав ручку.

— Зломана, — сказав він. — Та чи варто складати її? Дитина, здається, й до вечора не доживе... Вона й тепер як мертва...

Мабуть, заболіла в дитини зломана ручка, що пробував її фершал: вона наполовину розплющила очі, — гарні, сиво-блакитні, тільки мутні якісь, немов туманом покриті, — й тихо, жалібно закричала.

— Лишіть її, не мучте, — озвалася сусідка-міщанка. — Нехай вже...

— Фатер! — жалібно заплакала дитина...

ЗЛОЧИНЦІ

Вечоріло вже, але у невеликій тюремній камері не було темно, бо крізь загразоване віконце, що було геть високо, майже під сірою стелею в грубому мурі, світив місяць, і одбивалося його бліде світло довгастим чотириохкутником на долівці, перегинаючись частиною на брудну сиву стіну.

По коридорі здерідка проходили дозорці, іноді десь брязчали ключі, й холодним ляском цокав замок у дверях.

У камері сиділо двоє “політичних”. Один, підстаркуватий чоловік з сивизною в волоссі й шпаковатою довгою бородою, кремезний і дебелий чоловік, сидів на полу, згорнувши ніби до молитви свої робочі мозолисті руки, спершись ліктями на коліна й дивився, задумавшись, на ту світлу пляму на долівці, а високе розумне чоло його пронизала впоперек глибока зморшка.

Він був з робочих, родом з-під Таращі й сидів тут уже з півроку за “пропаганду сектанства”, за проповідь “євангельської”, як він казав, віри.

Другий був зовсім молодий, чорнявий, з невеличкими чорними вусиками й карими очима. Рухливе його обличчя раз у раз складалося в якусь болючу усмішку, особливо, коли він говорив. Опинився він у неволі недавно, скільки тижнів тому, але тільки сьогодні перевели його сюди, в маленьку камеру до “євангелиста”. За що він опинився тут, – про це якраз він розказував тепер своєму старшому товаришеві.

– Оце, як ви мені розказали, – мовив він, – що почали жити иншим життям з того часу, як прочитали Євангеліє й старались урозуміти його та жити по ньому, то я й поміркував собі, що, власне, й моє життя стало свідомим через Євангеліє, й лиха мої почалися з його, хоч я й не “євангелист”, як от ви.

– З Євангелія лиха почалися? – неначе з докором, зрушив-

ши плечима, сказав старший.

– Еге. Не з його, певна річ, але так склалося якось. Ось послухайте. Мій батько був священик у селі на Поділлі. Я один був син у нього, а сестер у мене три, всі старші за мене, всі вже тепер замужні. Найстарша теж за священиком. Оце, маєте, одного року у вербну неділю той шуряк мій, сестрин чоловік, як приїхали вони до нас у гостину, привіз батькові Євангеліє українською мовою друковане, що синод видав. Ви такого Євангелія не знаєте?

– Ні.

– Шкода. От раділо б ваше серце! Знаєте, й тепер, як згадаю, як я щиро плакав з іншими людьми в церкві, коли батько мій прочитав у чистий четвер з того Євангелія, то знов аж сльози мені набігають. І батько, читаючи, плакав.

– Оттаке! – похитав головою “євангелист”. – Я й не думав. Я все по слов’янському або по-московському читав.

– А ви достаньте собі, як на волю вийдете, й прочитайте, то побачите. Так оце, чуєте, як привіз шуряк те Євангеліє, то батько мій попереду змагався з ним навіть, що це річ зайва й непотрібна. А шуряк усе каже: “Ви, тату, не кажіть, поки не прочитаєте”. Ото батько другого дня ввечері й почав читати дома. Мати слухала, сестра молодша, що дома ще тоді була, й я. І що далі батько читає, то більше й глибше воно кудись у душу проходить. – “І справді, – каже батько, – як воно гарно, просто й щиро виходить по нашому, по-рідному”. – „Бо ж по-рідному”, – каже мати. А треба вам сказати, що в нас сем’я проста була, інакше й не говорили всі, як по-українському; та тільки до тої пори, до того Євангелія, я зовсім не звертав на це уваги; а тепер почав розбірати, що таке рідне, а що не рідне. Я тоді вчився в бурсі в Кам’янці; було мені літ тринадцять. Великодними святами перетрусив я всі батькові книжки, шукаючи українських, – небагато книжок у батька було, все більше російська “Нива” та книжки, що при ній додатком виходять. Знайшов я Гоголя “Тараса Бульбу” й дрібні українські повісті його, хоч по-російському писані, а з українських – “Марка Проклятого” та якийсь збірничок українських пі-

сень без початку й без кінця. Все це я швидко прочитав, у скільки днів, і в голові моїй неначе прояснилося, й якісь нові думки заворушилися. Як поїхав я знов у бурсу, то вже якось инакше дивився на все, що навколо мене діялось. Був у нас учитель там, що раз у раз висміював нас, бурсаків, що ми не вміємо “по-руськи” вимовляти, а все “по-мужицькому”: “говорит” а не “гаварить”, “хорошо”, а не “харашо”; сам він був із наших таки країв і звався Мехеда; знали ми, що він дяків син і не любив його за те, що він глузував із нас, а з себе “кацапа” вдавав. От раз, як він отак глузував із нашої “мужичої” мови, я й сказав йому, що тою мовою й Євангеліє написано й краще воно за всі інші Євангелія. Мехеда скипів, насварився на мене, поволик до інспектора; мене посадили на шість годин у карцер і зменшили мені “поведеніє”. Після того всі ми ще гірше зненавиділи Мехеду.

– Лихо сіяв, лихо пожав, – промовив “євангелист”.

– Еге. Через скільки днів після того я зустрів одного знайомого семинариста, земляка. Він сказав мені, що в семинарії прочули про мою історію з Мехедою й дрібно розпитав мене про все.

– А крім того Євангелія, ти ще читав які українські книжки? – спитав він.

– “Марка Проклятого” та Гоголя повісті по-руському, – сказав я.

– Хотів би ще?

– Авжеж, хотів би, – зрадів я.

– То я добі дам.

І дав він мені скільки книжок: “Чорну Раду” Куліша, Грінченкові повісти, “Запорожську славу”, “Кобзаря”, а, даючи, наказав:

– Гляди ж, хлопче, не кажи, що від мене ці книжки маєш. Якби питали тебе, хоч би не знаю хто, не признавайся; скажи, що твої книжки та й годі.

– Добре, – обіцяв я. – Та нащо це?

– Начальство тих книжок не любить і школярам читати не дозволяє.

Взяв я книжки; швидко їх сам прочитав, і захопили вони мене страшенно, особливо “Кобзарь”.

А ще більше дивувався я й ніяк не міг зрозуміти, чого начальство не любить таких гарних книжок і не дозволяє читати їх школярам?

Звичайно, товариші побачили у мене ті книжки, та я й не таївся перед ними, а ще й розказав, які вони гарні. І пішли книжечки по руках. Читала їх малеча, захоплюючись, звичайно – крадькома.

“Євангелист” уважно слухав, іноді похитуючи головою.

– Треба ж було, на моє лихо, щоб Мехеда застукав одного хлопця, коли він замість уроку читав з-під лавки “Запорожську славу”. Знялася буча; хлопця потягнули до інспектора, й він, затурканий та заляканий, признався, що книжку взяв у мене. Потягли й мене “на цугундер”, як у нас казали.

– У кого взяв книжку?

– Моя, – кажу.

– Брешеш!

– Моя.

– А присягни, – каже Мехеда.

Оттут мені аж мороз поза шкіру пішов. Віра моя була тоді чиста й щира, й я нізащо не присягнув би на неправду; а знов виказати на того, хто дав мені книжку, я не міг ніякою силою.

– А бачиш, що брешеш! – гукав Мехеда. – Присягай!

– Не присягну, – затявся я.

– Чому? Коли книжка твоя, то присягнути можеш.

Втім мене блискавкою осяяла одна думка.

– Гріх присягати, – кажу я. – Ісус Христос сказав: “Не присягай ніяк; нехай буде твоє слово: єй-ей, ні-ні”.

– То ти присяги не визнаєш? – питає інспектор.

– Не визнаю, – рішуче сказав я.

– То ти, може, й образів не визнаєш? І таїнств не визнаєш?

Я мовчав, бо не розумів, чого від мене хочуть.

– Ти штундист?

– Ні, Руденко, – кажу я. – Я, бачите, навіть не розумів тоді того слова.

“Євангелист” зітхнув і сумно похитав головою.

– Господи, Господи, – тихо сказав він. – Як вони з дітьми поведуться!

– Еге. Кінець-кінцем книжки начальство забрало, так і не довідавшись, од кого вони, а мене вигнали з бурси – “какь вреднаго, испорченнаго и неисправимаго”. Так і батькові написали.

Вернувся я додому. Батько аж занедужав з того смутку та журби; багато сліз виплакала й мати, бо всі надії покладали вони на мене, єдиного сина, що, скінчивши науку в семінарії, піду в попи й сяду на батькову парафію, що з діда й прадіда наш рід посідав її.

Вигнали мене з бурси якось отак у початку великого посту. Взагалі чогось усі лиха на мене спадали великим постом; оце навіть і тепер у “дядьковій хаті” опинився я на другому тижні посту.

Вернувшись додому, почав я вчитись і підготовлятись у гімназію. Батько помагав мені, а більше я сам учився. Ціле літо попрацював щиро, а після Спаса одвіз мене батько в Немирів.

На іспиті я “провалився” з латині й нових мов, і в гімназію мене не прийняли.

Знов зажурився батько, що зо мною робити? Раяли йому люди віддати мене в Умань, у сільськогосподарську школу. І знов я на цілий рік сів за науку й підготовлявся до тої школи.

А книжок, рідною мовою писаних, хотілося мені непере-можно. У шуряка взяв я й перечитав усі, що він мав: “Віку” три томи, Марка Вовчка, Люборацьких, Франка, а дещо додавав у нашого земського фершала, переважно газети й журнали українські. Батько спочатку не хотів, щоб я читав оті книжки й газети, але потім махнув рукою на цю мою охоту й навіть сам читав те, що я добував.

Під кінець літа, перед Спасом, батько заслаб на криваву різачку й вмер. За тим лихом і горем занедбав я свою науку й тої осені не поступив нікуди в науку. На батькову парафію перейшов шуряк, а я, щоб дурно не байдикувати, став за

вчителя у нашій таки церковній школі. Хоч молодий я був, сам іще дитина, – мені шістнадцять літ було тільки, але до цієї роботи взявся з охотою завзято. Діти мене дуже полюбили, бо поводився я з ними щиро й сердечно: пам’ятав я своїх учителів із бурси добре й старався не бути таким, як вони. Я й сам попри тому вчився й багато вчився. Ото, бувало, заведу я балачку зо своїми школярами, – про всячину балакав із ними, про все, що дітям цікаво було. Спитають мене, бувало, як сало роблять? От я їм і кажу: “Про це, хлопці, я вам завтра розкажу”. А сам візьму увечері енциклопедію, що в шуряка була, та по всяких інших книжках понишпорю й вичитаю все, що треба. Так і сам вчився й дітей вчив. Читав я дітям і українські книжки: і “Кобзаря”, й історичні, й популярні всякі. Я вже тоді мав свої гроші й виписував собі книжки просто з Києва, які хотів. Виписував газети.

– І нічого вам за це не було? – спитав “євангелист”.

– Поки в шуряка жив – нічого. Шуряк був поступова людина, сам кохався в українському письменстві, навіть вірші писав поганенькі; він тільки остерегав мене, щоб обережно я своє діло робив. Дякували мені й батьки моїх школярів за добру науку, а шурякові не раз казали: “Такий молодий, а краще за старого вчить, і слухають його діти, хоч і не б’є їх, не кричить, не лає”.

Та всьому доброму на світі край буває.

Треба було, на моє безголов’я й моїй школі на лихо, щоб земство дало запомогу тій школі. Науку в ній поставили ширше й вчителя вже треба було з “правами”. Щоб добути собі тих прав, я підготовився гарненько за літо, склав іспити на земського вчителя та й лишився у тій самій школі. Але вже почали раз у раз навідуватись у мою школу й земський член, й інспектор та всамперед наказали мені, щоб ніяких українських книжок не було не тільки в школі, а навіть у мене.

– Мы “мазепинцев” не терпим на службе, – сказав мені інспектор, – а за вами, кажется, этот грешок есть.

Оце з тої пори й почалося лихо. Діти звикли балакати зо мною рідною мовою, звикли, що й я їм усе розказував тою

самою мовою, а тут довелося мені перекручувати, перелицьовувати й себе, й дітей. Я хотів був покинути вчителювання, та шуряк одрадив мені.

– Ти покинеш – гіршого поставлять. Ти хоч поза школою з дітьми по-давньому поводишся, вони тебе люблять, а як поставлять нового, то хто його знає, який буде: швидше гірший, ніж кращий.

“Євангелист” тільки хитав сумно головою.

– Було це торік, – мовив далі вчитель. – Так мені було гірко, так прикро, що й розказати вам не можу: неначе обірвалося щось у серці, а перед дітьми я почував себе ніяково, ніби щось погане зробив. І діти це почували своїм простим, дитячим чуттям. Аж оце почув я, що на Різдво скликають з’їзд по народній освіті у Петербурзі, й зараз надумав я поїхати на той з’їзд і всі свої болі там виказати, всі сльози виплакати. Написав я доклад, прочитали ми його удвох з шуряком й послали.

– Ой, Романе, – каже шуряк, – сам собі лиха питаєш з цим докладом. Виженуть тебе з учительства за це.

– Так і буде, – кажу, – тепер мені так гірко стало в школі, що не пожалкую, як виженуть. Шукатиму хліба з іншої печі.

Ждав я того з’їзду, як свята якого. На Різдвяні свята одпросився в земства в одпуск і поїхав у Петербург. Вже не буду вам розказувати, який мені той світ широкий і цікавий видався, – бо я ж, крім Кам’янця та Немирова, нічого досі не бачив. А найбільше мене той з’їзд захопив. Більше п’яти тисяч учителів, отаких самих, як я, тільки здебільшого старших за мене, з усіх кінців Росії, од усяких народів: і татари, й грузини, й литовці, латиші, поляки, – яких тільки народів там не було! І всі ті вчителі почували те саме, що й я: всі ті “иностранці”, як і я, домагалися, щоб у школі вчення було рідною мовою.

Тих скільки днів минули мені як сон якийсь дивний, аж досі навіть опам’ятатися трудно.

Читав я свій доклад, слухав інші доклади, – все в тій “иностранческой” секції, й всі сливе одноголосно ухвалили,

що вчення в школі конче повинно бути рідною, материною мовою. А в мене ніби крила вирости, ніби виріс я й дужчий став, бо почував я, що не один я за рідну мову змагаюся, а що нас – сила. Повік не забуду я того з'їзду!

– І начальство було там? – спитав “євангелист”.

– Було, й слухало все, й дивилося, й записувало собі всіх, хто там виступав уперед, говорив.

Правду казав мій шуряк. Як вернувся я додому – не минуло й двох тижнів після Водохреща, як викликав мене інспектор до себе.

– Були на з'їзді? – питає.

– Був.

– А хто вам дозволив?

– А хіба для цього дозволу треба було? – питаю. – Адже ж то свята були, я був вільний.

– То-то бо й є, що ви вже занадто вільні; глядіть, щоб не стали зовсім вільні. І доклад читали?

– Читав.

– А чого ви в инородчеську секцію поперлися з цим докладом?

– Туди мене записали, туди й пішов.

– Хіба ж “малороссы” – инородці? – питає.

– Мабуть инородці, коли їх мову забороняють у школі так само як і литовську, й татарську, й грузинську. Та й сам міністр Столипін зачислив українців до инородців.

– Та-ак!... – протягнув інспектор. – Більше мені нічого не треба. Можете їхати.

А через тиждень прийшов наказ: “Учителя Романа Руденка освободить отъ занимаемой имъ должности”.

Так ось я й справді став вільний од любої школи, од рідного діла. Плакав я, прощаючись з дітьми, плакали діти, плакали й батьки...

І навіть тепер колишній учитель Руденко втер сльозу, що набігла йому на очі.

Настала мовчанка, а потім тихо й повагом почав говорити “євангелист”: він ніби розважав товариша, ніби проповідь

якусь казав.

– Так воно скрізь на світі було й є: в що повіриш, що полюбиш, чому служиш душею й тілом, за це страждати мусиш. І що більше тої любови, то більше страждання, а що більше страждання, то більше любови... Мати найбільше любить ту дитину, що більше слабувала, більше ночей безсонних їй спричинила, більше сліз їй виточила.

– Так, так... – згодився вчитель, зітхнувши.

– Так уже світ склався, що всяка нова правда й нова наука вимагає страждання, сліз, крови, – мовив далі “євангелист”, все дивлячись на світлу пляму од місяця на долівці. – Може, так само той самий місяць світив й тої ночі, коли Христос молився й плакав у Гефсиманському саді перед тим, як мали взяти Його на смертні муки й катування за Його святу науку...

Може, так само світив він і в темниці, де сиділи перші християне й апостоли перед смертю своєю в римських цирках...

А ще раніше Сократ... а пізніше Іван Гус.

За що страждали всі вони, питаю? За свою проповідь, щоб любили люди ближніх, як самих себе. Страждають тепер і ті люди, що меншої чесноти вимагають од людей; вони не кажуть, як Христос: „Коли побачиш голого, здійми з себе сорочку й дай йому”; меншого вимагають вони: „Не здирай з бідного останню сорочку, коли своїх маєш десять...” Га! – махнув “євангелист” безнадійно рукою; – одвіку це було й довіку буде. Але що більше сліз окропило яку нову правду, то міцніша вона стає й більше прихильників собі з’єднує...

Тихо стало у камері, тільки десь далеко тупотів хтось тяжкими чобітьми по кам’яних східцях.

– А все ж таки ви не доказали мені, за що тут опинились? – спитав згодом “євангелист”.

– Не довго й доказувать. Як опинився я без роботи, то не хотів дурно хліб їсти в шуряка, а що до школи шлях був мені вже закритий, то й надумав я поїхати в Київ, щоб підучитися кооперативної справи, бухгалтерії тощо.

Тільки що розпитався я тут, роздивився, аж от настали ті

Шевченкові роковини, столітні з дня його народження. Чули, мабуть, що не дозволено їх святкувати, навіть панихиди правити?

– Чув.

– От, як настав той день, 25-го лютого, то пішов я по своїх справах і бачу: на вулицях народу, як комашні, все молодь більше, студенти. У деяких місцях співають “Вічну пам’ять”, зараз туди поліція натискає, кіньми гонять на них, козаки з нагайками розпорошують геть. Заспівали коло мене “Вічну пам’ять”, заспівав і я з іншими. І на нас наскочила поліція й козаки, метнулися всі, хто куди, а я не встиг, то мене й забрали...

ХАТНЕ ЛИХО

Прочитав я в “Раді”, що дозволено тепер збирати гроші на пам’ятник Шевченкові та й зрадів щиро: слава Богу, що вже тієї найтруднішої перешкоди нема! От тепер... А що тепер?

І почав я собі міркувати, що тепер треба вже “злізти з печі” й братись до того діла, та цупко братись, бо часу мало лишилося; сором же нам, українцям, буде, коли через три роки доведеться поминати 50 літ од дня смерти великого кобзаря, а через шість літ столітні роковини його народження – й не буде йому пам’ятника. Сором перед цілим світом і ганьба перед онуками!

Аж страх мене взяв, що вже так мало часу лишилося, й почав я думати, як би на те велике національне діло швидше й більше грошей зібрати. Насамперед узявся я до обрахунків.

Українського народу є тридцять мільйонів; коли б кожна людина наша дала по копійці, то вже було б триста тисяч карбованців; чудовий пам’ятник можна було б поставити!

Та біда ж, що наш народ такий забитий і несвідомий, а тепер ще й зубожів так!

Правда: копійка – невеликі гроші навіть для старця, та ба! Треба ж, щоб кожна людина додумалась до того, щоб дати ту копійку.

Нема свідомости. Треба будити ту свідомість: треба нам школи своєї, треба газети й книжки свої ширити, треба...

А все ж таки пам’ятник поставити треба, бо ж сором всесвітній буде!

От дожились! – думаю собі: не тому вже дбаємо про пам’ятник, щоб ушановати великого борця за народ український, а тому, що сорому боїмося! Та ж у тому соромі вже сором є!

І знов перед очима стає обрахунок: тридцять мільйонів копійок, триста тисяч карбованців...

Та годі вже мріяти про те, чого не може бути! Не винен наш народ, що темний він і несвідомий. Ми винні, інтелігенція: ми ж і письменні, й історію знаємо, а що ми досі зробили, щоб самосвідомість ту підняти? У чужу хату перлись, своєї одцуравшись! То ж ми й повинні свій гріх спокутувати й на пам'ятник спромогтися.

А скільки ж нашої інтелігенції? – подумав я. – Як її обрахувати?

Коли рахувати письменних, грамотних... та хіба ж всякий письменний українець – інтелігент, а хіба всякий наш інтелігент самосвідомий? Савенко ж писати вмів, та тільки доноси й пише; й Балабуха – письменний, та тільки на хвалу погромщикам спромігся. А обидва ж вони – не португальці якісь або японці, а щось ніби... Ой! ще гірший сором взяв! Аж почервонів я сам перед собою.

Скільки ж у нас справді інтелігенції своєї? Гуртом, обливши отих... нехай їм тяжко ікнеться...

Покладу, що письменних у нас десять процентів народу. Чи буде десять? Мабуть, буде; на лівобережній трошки більше, на правобережній трошки менше. Нехай десять.

З тридцяти мільйонів десять процентів – виходить три мільйони грамотних. А чи всі грамотні – інтелігенти, та ще до того й самосвідомі? Де там! Ну, нехай би хоч десятий з грамотних був самосвідомий. Скільки ж воно вийде?

Знов поділив я олівцем на папері й вийшло: триста тисяч.

Триста тисяч самосвідомих українських інтелігентів. Чи не багато я захопив? Щось ніби багатенько; либонь, менше їх. А скільки саме? Може, не десятий, а сотий? Чи не мало вже воно буде?

Ну, нехай сотий. То виходить, що самосвідомих українців – тридцять тисяч. Чи багато воно, чи мало? Побачив я нарешті, що кепський з мене статистик. А проте, щоб уже не дурно пропали мої рахунки, поміркував я, що коли б ті тридцять тисяч “свідомих” склалися хоч по п'ять карбованців, то все ж таки був би пам'ятник, хоч за півтора ста тисяч карбованців. І то було б добре.

Та п'ять карбованців – не копійка: може, не всякому легко їх дати, хоч би найщиріший був патріот.

(Прощу вибачати за се слово: я нікого не думав лаяти; не “патріот”, що погроми робить, а просто патріот, що любить свій рідний край і нікого не б'є).

П'ять карбованців не всякий покладе. Але знов, думаю, – не відразу ж їх і давати треба: можна розкласти на три роки, навіть на п'ять літ, – то воно вже й не так важко було б: по карбованцеві на рік, по копійок десять на місяць... Аби тільки щира прихильність до рідної справи, не одноразова, а хоч помісячна.

Куди ж це завели мене ті рахунки?

А тим часом треба ж щось робити, бо сором же!

Взяв я та й пішов по земляках – порадитись, а може, й грошей зібрати на початок. А для першого початку, щоб перед самим собою сорому не було, поклав я в окрему шухлядку десять копійок – мій пай щомісячного патріотизму.

* * *

Насамперед пішов я до найщирішого, завзятого свідомого українця, письменного, навіть письменника.

– Здорові були!

– Здоровенькі. Як ся маєте?

– Спасибі.

– Сідайте. Що чувать?

– Та... нічого. Читали ви в “Раді”?..

– Вибачайте: я “*Ради*” не читаю!

– Чому так?

– Не читаю, не пишу до неї й знати її не хочу.

– Стрівайте! – здивувався я. – Єдина ж наша щоденна газета...

– Коли б її не було б зовсім – було б ще краще!

– Дозвольте ж... Я не розумію...

– Ну, знаєте що, облиште цю розмову, бо я не хотів би й з вами розплюватись. І так уже зо всіма пересварився: з вами одним тільки й балакаю. Не говоріть мені ні про “*Раду*”, ні

про “Вістник”!

– Не хочете, то не буду. Але одно тільки дивує мене: поки ходили ми в ярмі, то сварок таких між нами не було. А як тільки стало трошки лекше дихати, оце після того маніфесту 17 жовтня...

– Листопада, – поправив мене земляк.

– Ба жовтня!

– Ба листопада!

– Та ж усі досі казали: жовтень?..

– А тепер нехай кажуть: листопад! Жовтень – коли листя жовкне, а листопад – коли падає.

– Плутанина ж буде. Так давно прийнято в Галичині, Америці, та й у нас вже люди звикли...

– Нехай перевикають!

– Та нащо воно здалося? Охота вам переробляти...

– Бо так вірніше.

– Гірше буде: помилки всякі будуть через таку дурницю.

– Добродію! Це не дурниця! Я через це й “Ради” й “Вістника” знати не хочу! Або жовтень, або – я! – скрикнув земляк сердито, аж очі йому засвітили.

– Та годі-бо! – заспокоїв я. – Невже ж будем битись за той жовтень? Цур йому! Зрікаюсь я його, аби сварки не було. Нехай буде московський октябрь.

– Нехай октябрь, аби не жовтень!

Побачив я, що треба одвернути розмову в інший бік.

– А я прийшов до вас по іншій справі, – почав я.

– А ну?

– Про пам’ятник Шевченкові.

– А що?

– То ж незабаром 50-ті роковини смерти, а там і століття народження.

– А так.

– То ж треба пам’ятник...

– Неодмінно.

– Вже дозволено збирати гроші. Ось у “Раді”!

– Знаю й без вашої “Ради”!

- То треба ж заходи робити, гроші збирати.
- Хіба ж у нас що збереться? Хіба ж з нашими людьми можна що зробити? Зараз пересваряться. Кожний схоче сам верховодити. Хіба не знаєте?
- Ой, знаю! – зітхнув я. – Але це ж діло всенароднє; на йому всі помиряться. Аби гроші йшли. Ось послухайте, я дещо обрахував.
- Ну?
- Тридцять мільйонів нашого народу. Коли б кожний дав по копійці, то було б триста тисяч карбованців.
- Ніколи того не буде.
- Знаю, що не буде. Але ж наша інтелігенція...
- Нема у нас інтелігенції.
- Ну, то хто ж у нас буде ставити пам'ятник Кобзареві? Німці? Москалі?
- А хіба я знаю?
- Слухайте: коли б кожний свідомий українець щомісяця давав по 10 копійок, то й з того за п'ять літ зібралось би на пам'ятник. Ось і полтавські земства визначили гроші, і Рябошапка, – земля йому пером, – тисячу карбованців записав на пам'ятник у заповіті.
- Все це добре. А хто ж буде орудувати справою?
- При Київській думі є комісія...
- Мало не всі чорносотенці!
- Може, колись і інші люди в тій комісії будуть, а тим часом треба гроші збирати.
- Та хто ж їх збирає? Куди давати гроші?
- Аби гроші, а посилати є куди.
- Куди ж саме?
- Ну, хоч у “Раду”.
- Не дам ні копійки туди!
- Та не на газету ж, а на пам'ятник.
- Не дам через ту газету нічого.
- Ну – в “Рідний Край”...
- І туди не дам!
- То в київську думу.

– Не дам, бо чорносотенці.
– То в полтавське земство...
– Знаєте що: я сам буду збирати гроші.
– Та ви ж зо всіма пересварились...
– Ось я й хочу побачити: чи є в нас щирі патріоти, які забудуть про особисті сварки для такого великого національного діла?

Тут я вже не стерпів.

– А де ж, – кажу, – ваша щирість та патріотизм, коли ви самі...

– Добродію! – суворо перебив мене щирий земляк. – Прошу мого патріотизму не зачіпати! Ви ще, може, вибачайте, без штанів бігали, коли я вже був відомий всім український діяч! Я не дозволю нікому торкатися руками до моїх найсвятіших почувань! Ви мене не розумієте, й ніхто мене не розуміє!

– Як так, то прощайте, – озвався я, встаючи. – Тільки мені здається, що ви самі себе не розумієте.

– Добродію! – скрикнув і земляк. – Маєте щастя, що ви в моїй господі! Бо...

– Прощавайте.

З тим я й вийшов.

І обняв мене сум превеликий. Пригадав я собі слова святого письма: “Аще сіль обуяєть, чим осолиться?” Що ж це буде не тільки з пам’ятником, але з усією нашою національною справою?

І надумав я піти до старого земляка – “українофіла”, який ще особисто знав Тараса Шевченка, писав колись в “Оснoвi”, приятелював з Драгомановим. Отой, думаю, й порадить добре й жертву дасть на пам’ятник, бо грошовитий чоловік.

Прийшов, подзвонив та й дожидаю під дверима. Не одчиняють. Подзвонив я вдруге, втретє. Аж чую, – хтось зашляпав у капцях до дверей.

– Хто там? – питає старенький жіночий голос.

– Свій. Чи дома Іван Опапасович?

– А вам чого?

- Та до нього прийшов. Діло є.
- А хто ж ви самі будете?
- Та ж Пилипович. Хіба не пізнали? Одчиніть.

Почали відщипати чотири великі залізні гаки, дві засовки, витягнули дрючок, що закладався в нарочиту каблучку, двічі повернули ключ, і двері відчинились настільки, що можна було б тільки палець просунути, та й то не дуже грубий. Ще не відщепнуто було два ланцюжки: вгорі й внизу.

– Ага, це ви! – впізнала мене бабуся. – А я була злякалася: такий мені чудний ваш голос видався.

– Та чого ви так боїтеся? Ще ж день!..

– Ой, голубе! Не знаєте хіба, які тепер часи? – мовила бабуся, здіймаючи ланцюжки з дверей. – І в білий день грабують, ріжуть. Заходьте!

– Іван Опанасович дома?

– Дома. А де ж йому бути?

– Спить?

– Мабуть, спить, коли не прокинувся; піду його будити, бо пора вже: годин зо три спить.

– Ну, добре.

Я зайшов у кабінет. Все тхнуло там давньою старовиною: й меблі старосвітські, й темні малюнки на стінах у стародавніх золотих рамах, і старі килими на долівці, й низенькі маленькі вікна. Я сів на стареньке крісло й задумався. Адже ж п'ятдесят літ тому, може, на цьому самому креслі сидів тут Тарас Шевченко... Які тут перебували люди, які велися розмови!..

Незабаром вийшов до мене сам старий хазяїн і щиро привітав мене:

– Що се вас, голубе, не видно так давно? Забуваєте старого! Ох-ох-ох! А я ж іще з батьком вашим приятелював, нехай йому земля пером! Таке-то!.. Ну, що там чувать?

– Та нічого доброго. Самі знаєте, які тепер часи.

– Ой, часи, часи! Повірите, голубе: згадаю колишнє, та й думаю, що, мабуть, таки за тих давніх часів чи не свободніше жилося? Де ж пак! Чи ж бували такі страховища, такі

трюси, арешти, забастовки, експропіації за блаженних часів Бібікова, Безака, Дундукова-Корсакова? Де там!

– Хто його знає? – озвався я. – Думка тільки така, що не годиться казати; коли краще було та свободніше, а треба казати: коли гірше було, коли тяжче було: тоді, чи тепер, за тієї “конституції?..”

– Так, так! – зітхнув хазяїн.

– А я до вас прийшов, Іване Опанасовичу, ось по якій справі...

– А ну?

– То ж незабаром 50-літні роковини смерти Тараса Григоровича й столітні його народження.

– А так! – похитав головою хазяїн. – Ой, як же той час іде! Подумайте, серденько: п’ятьдесят літ! А мені оце мов позавчора здається, як ми його ховали. Ой, Господи Боже мій!

– То пора б уже подумати й про пам’ятник.

– Пора, пора, голубе мій! Та... боязко якось.

– Чого боязко?

– Коли б лиха якого не вийшло з того. Часи такі, бачите...

– Якого лиха? Та ж дозволено зібрати гроші.

– Знаю. Та якраз ось тут-то, може, й те...

– Що?

– Халепи якої щоб не напять.

– Дозволено ж офіційно, за №...

– Велике щастя, що за №! Пам’ятаєте комитети “о нуждах сельско-хозяйственной промышленности?” Не тільки дозволені були, а офіційно скликані; й просили говорити всю правду. А як сказав правду Бунаков і Мартинов, то де опинились? Забули? А з виборами в першу й другу Думу мало лиха було? Чи треба вам розказувати?

– То ви думаєте, що й з тим дозволом?..

– Облиште, серденько, до якого часу.

– До якого ж часу?

– А хто ж його знає? Може, на двохсотлітні роковини трошки безпечніше буде...

– Мені здається, Іване Опанасовичу, що ви вже... вибачай-

те, занадто...

– Занадто? Гай-гай! Молоді ви, то й думаєте, що занадто! А я вам скажу, – мовив він далі знов пошепки, – при нашо-му благоденстві ніколи не буде занадто, як побережешся. Та ще вам скажу: не так власті предержаші, як оті самозванні “охранителі”, прислужаться зараз, та й – доносець, куди треба. Оті Юзефовичі, Флоринські, Савенки...

– Так пам’ятник же зовсім легальна річ! – змагався я.

– Легальна, я знаю. А хіба для доносу треба, щоб конче у вас бомби були по кешенях? Мають вони чим лякати й без бомб. Сепаратизм, польська інтрига, крамола... До речі, ви з собою не маєте нічого... такого по кешенях?

– Чого?

– Та... літератури там нелегальної... явочної?

– Нічогісенько.

– Ну, то й добре. Бо мені якось усе поза шкуру холодок ішов. Таки не маєте?

– Не вірите? Хочете, щоб я кешені повивертав?

– Та ні, ні! Який бо гарячий! Я так, для безпеки спитав. Що ви думаєте: легко було б мені, старому, десь по вологодських лісах старі кості розтрясати? Га?

– То як же з пам’ятником буде, Іване Опанасовичу?

– Не знаю, чи послухаєте ви мене, чи ні; може я, по-вашому, вже й старий, і дурний, а я все-таки вас люблю та й по щирості кажу вам: облиште покищо, бо небезпечна річ.

Чекайте, не гарячіться! Не перебивайте! Як по-вашому: стара комора при пекарні у Флоровському монастирі – крамольна річ?

Я тільки очі витріщив і руками розвів.

– А правда, дивуєтесь? Ну, то слухайте. Прочитав я оце колись в історичному товаристві Нестора Літописця дуже цікавий доклад: “Къ вопросу о времени постройки старой “коморы” при пекарнѣ Флоровскаго женскаго монастыря.” Дуже цікаві й цінні матер’яли зібрав. Що ж ви собі думаєте? Як напався Флоринський за те слово “комора”, як почав доводити, що це я навмисне, через свій сепаратизм, кажу: комора,

а не кладовка... Боже мій! Обвинуватив мене, що я добиваюсь республіки на Україні й хочу бути її президентом, прита-чав сюди й мою колишню приязнь з Драгомановим, була тут і польська інтрига й “происки жидовствующей печати”!.. Насилу живий вихопився я звідтіля. Нехай вам пусто буде, думаю. Ніяких тепер – не то що докладів: носа свого туди не покажу! Цур йому з такими вченими!

– Ну, а все ж таки як же буде з пам’ятником? – спитав я.
– Невже ж таки боїтеся? Та ж уже є дещо грошей: земства асигнували й протесту адміністрації на те не було. Може ж таки зібрались би гроші.

– Я ж нічого проти пам’ятника не маю. Щастя Боже! Тільки боюсь я...

– І не дасте нічого?

Іван Опанасович задумався.

– Знаєте що, – сказав він. – Коли в вас дві голови на плечах, то збирайте, про мене. Тільки прошу я вас: облиште мене в стороні, пожалійте мою старість! Я ж іще з батьком вашим приятелював. Не записуйте мене, Бога ради, ні в які комісії, ні в які списки – нікуди. Лайте мене, як хочете, — то воно навіть безпечніше для мене. А я... а я... — і Іван Опанасович почав говорити пошепки: — я дам на пам’ятник, як уже почнуть його ставити; дам, — тільки так, щоб ніхто про це не знав; жива душа щоб не знала. І ніяких подяк не хочу, ні записів — нічогоісенько. Від невідомого — та й годі. Чуєте? Я оце сказав вам, а тепер каюсь, бо ви, може, кому розкажете.

– Нікому не скажу, коли не хочете.

– Живій душі! Дуже вас прошу.

– А тепер, значить, нічого не дасте?

– А ні-ні! Бо побачите, що вийде клопіт.

– Не вийде. Це ви вже занадто.

– Дай Боже! Дуже радий буду, коли помиляюся. Та, на жаль, ви, молоді, частіше помиляєтесь за нас, старих.

– Ну й боязкі ж ви, Іване Опанасовичу!

– Бо ляканий я, голубе мій!

– Ото ж бо то й є! Цілий вік свій ховаєтесь, всього боїте-

ся, зачиняєтесь і засовуєтесь, а вас наші донощики-любители за найгіршого й найнебезпечнішого “главаря” сепаратизму об’являють.

– Отак як бачите.

– Ну, бувайте здорові.

– А чайку попили б?

– Дякую. Треба йти, бо ніколи.

– Слухайте, – спинив мене Іван Опанасович. – Ви не під доглядом, часом? Не стежать за вами?

– Ні. А хіба що?

– Нічого, я так собі.

– Прощавайте.

– З Богом, серденько.

Я вийшов, і за мною почали зачиняти, заціпати й засовувати двері.

* * *

Вийшов я від старого українофіла й задумався: куди тепер податись? Хіба до молодих піти, подумав собі. Вони хлопці щирі, може, занадто гарячі, але жваві й моторні. Вони й допоможуть. Правда, грошей у них не густо, але вони других розворушать якось: виставу яку влаштують, концерт або що.

Коли це саме назустріч мені біжить один з тих хлопців, завзятий есдек.

– Оце добре, що я вас зустрів! – кричить він ще здалеку. – Думав до вас зайти, бо справа одна є. Слухайте, – мовив він, озирнувшись навкруги, – засновується у нас нове видавництво на паях: “Вставай!” – спеціально для пролетаріату. Паї по п’ять карбованців; маленькі паї назначили, щоб якомога більше сил притягнути. Ви, вибачайте, хоч буржуй, але я вас дуже поважаю. Ви можете взяти на себе скільки паїв.

– Почекайте, голубчику: я сам оце збираю гроші, – спинив я його, – й на вашу поміч рахую.

– Ви збираєте гроші? От тобі маєш! На що?

– На пам’ятник Шевченкові.

Есдек задумався.

– Ви ж знаєте, – казав я далі, – що через три роки...

- Знаю: одні роковини, а через шість літ – другі.
- Ну?
- Та, бачите, часи тепер такі, що треба живе діло робити, а не кам'яне. Живий пам'ятник треба ставити в душах несвідомих людей. Як зорганізується вся сила нашого пролетаріату, як переміниться сучасний соціальний устрій, тоді знайдуться гроші й на кам'яний пам'ятник без вашого збирання.
- Та коли ж се буде?
- Скоро. Вже народ починає організуватись. Чули, які страйки пішли по Київщині? Як чудово був зорганізований страйк в Митинцях на буряках, по маєтку нашого землячка Палія?
- Чув. Та ще, на мою думку, до широких соціальних перемін далеко.
- Ну, хто його знає, може, й не так далеко, як вам здається. Фабричний пролетаріат уже зовсім готовий.
- Та в нас на Україні того фабричного пролетаріату мало; хлібороби ж більше, дрібні власники.
- Нічого. Пролетаризація йде й по селах.
- А тим часом минуть і одні роковини, й другі, а пам'ятника не буде.
- Чого ви такої великої ваги надаєте мертвій цифрі? – спитав есдек.
- Якій цифрі?
- П'ятьдесят і сто, а інакше не можна, по-вашому, ні юбілей святкувати, ні пам'ятника ставити. Се ж зовсім випадкова рахуба, тільки через те, що рахунок в математиці йде на десятки, а не на шостки або на пари. Чому не можна поставити пам'ятника на 63-ті роковини або на 111-ті?
- Та... вже такий звичай, – мовив я.
- То ж то й біда, що держитеся ви рутини, старих нерозумних звичаїв і трудно вам скинути з себе те павутиння віковичне, тую плісінь! Слухайте, добродію: берете пай?
- Де ви будете видавати книжки?
- Попробуємо тут, а як не можна буде, то перенесем за кордон.

– Перенесіть одразу, – сказав я. – Бо під такі часи, як тепер, у нас можна починати хіба видавництво: “Лягай!”, а не “Вставай”.

– Се добре сказано. Побачимо. Ну, берете пай?

– Не віряться мені, щоб з того діла що путяще вийшло, – мовив я.

– Побачите.

– Ну, то знаєте, що я вам скажу? Як побачу, тоді й візьму пай.

– Як же се так?

– А так: видайте дві-три книжечки, а я прочитаю їх та й поміркую тоді, чи брати пай, чи ні.

– Жаль вам п’яти карбованців?

– Не жаль на діло, але жаль було б, коли б мої гроші марно пропали. Не так їх багато в мене. Краще я їх на пам’ятник покладу.

– Ну, добре. Нехай буде й так. Ви таки буржуй, та ще страшенно інертний, неймовірний.

– Спасибі.

– Нема за що. Бувайте здорові.

І побіг.

Оттак, вхопивши, як то кажуть, шилом патоки, став я та й задумався: куди ж іти тепер?

І пригадав я собі одного чоловіка, що товаришував зо мною ще в школі. Родом він був українець, а прізвиськом – Палій. За молодих часів він дуже пишався тим, що прапрадід його був славний козацький полковник. Я, малим буди, дуже заздрих йому навіть: чому я не Палій, або не Сагайдачний який, або не Сулима, а якийсь простий, сіренький Пилипович.

Палій був багатий чоловік. У школі, бувало, завжди мав гроші на всякі ласощі та витребеньки, й в університеті батько посилав йому по сто карбованців у місяць.

Палій жив на одній з найпоказніших улиць і наймав велику, гарну квартиру.

Вечоріло вже, коли я подзвонив перед його дверима. Вий-

шов франтовитий лакей і трошки згорда оглянув мене. Він мене не знав, бо ходив я до Палія раз у два роки.

– Что вам угодно? – процідив він важно.

– Пан ваш дома? – спитав я навмисне по-українськи.

– Дома. А вам что?

– Доложить їм, що...

– А, Пилипіні! – почувся голос хазяїна, який побачив мене й привітав жартовливим шкільним прізвиськом. – Здравствуй, брать! Сколько лет, сколько зим!

Лакей зараз метнувся дуже догодливо здійсмати з мене пальто.

– Какими судьбами? – питав Палій. – Чему обязан?

– Отак прийшов провідати, – мовив я. – А щоб не брехать, то скажу відразу, що й справа є.

– Хорошо, что хоть “справа” привела. А без “справы” разве нельзя проведать старого товарища?

– Та... знаєш сам, голубе: різні ми люди з тобою, різні у нас інтереси...

– Ну, садись, брат, – мовив Палій, повернувши корбочку при стіні, щоб засвітити електричне світло.

Обстановка в квартирі була багата й розкішна, панська на всю губу.

– Добре живеш, товаришу, – мовив я, оглядаючись.

– Да ничего себе устроил... “хату”! Ха-ха-ха! – зареготав Палій. – Как же вот ты выразишь “рідною мовою”: квартира, апартаменты? А? хата и только! Так-то брат! Фантазер ты у меня, утопист! Простой, хотя и симпатичный, язык, “рідну мову” – хочешь во что бы то ни стало культурным сделать!

– Чого ж “утопист”? – спитав я. – Така сама була колись і російська мова, й всяка инша.

– Ну-у!

– Що ну? Хіба квартира й апартаменти – се російські слова?

– Ну, да все-таки оно к русскому языку как-то прививается скорее, не так режет ухо.

– Прив’ється воно й у нас і не буде різати вухо!

– Ну, положим! Вот купил я себе автомобиль, бен-

зиномотор, держу к нему шоффера. Ну – как эти слова? Автомобиль?

– Чого ж: “автомобиль”? Так і буде: автомобіль, шофер, бензіномотор. Слово: “мотор” навіть рідніше українській мові, ніж російській. Моторний – наше слово.

– Да, да! Правда. “Еней був парубок моторний”.

– А бачиш?

– Ну, как себе хочешь, а я никак не могу себе представить “дядька”, который говорит: “сдайте, куме, в оцей моторний автомобиль”. Ха-ха-ха! Чудак ты, брат! – додав він, плеснувши мене долонею по коліні.

– Всяку річ можна на сміх підняти. І Хам з батька насміявся, і з Ісуса Христа насміхались перед тим, як розіп’яти.

– Да ну, полно! Что ты? Обижаешься?

– Та вже кому-кому, а тобі не слід би глумитись з рідної мови. Ти ж потомок...

– Знаю, брат. Даже мысль твою сокровенную знаю. Хочешь, скажу?

– Кажи.

– “Славних прадідів великих – правнуки погані”. Правда, подумал это?

– Правда.

– Вот видишь, а я не обижаюсь.

– Слухай, Палію, – почав я. – Ти ж знаєш, чиї се слова ти сказав?

– Ну, еще бы!

– А знаєш, що через три роки мине 50 літ, як він умер, а через шість літ, – сто літ, як народився.

– Ну?

– Пам’ятник у Києві думають ставити.

– Слышал.

– Грошей треба.

– Понимаю. Только теперь, брат, у меня “финансовый кризис”. Понимаешь: ни копейки! Понятно, не в буквальном смысле. Продулся, брат, немножко с добрыми людьми. А тут еще вот с этим автомобилем: рассчитывал около тысячи, а

оно кругом до двух тысяч влетело. Шоффера держу – пятьдесят рублей в месяц, а без него нельзя: не самому же машину чистить, а наши болваны только испортят.

– Нащо він тобі здався?

– Удобная штука, брат; а главное – выгодно: прямой расчет. Лошадей держать – вдвое дороже выйдет.

– Не знаєш ти, куди гроші дівати! – зітхнув я.

– Эх, брат, старая истина! Кто их не имеет, тот прекрасно знает, куда “подевать”.

– Жарт жартом, слухай, а ти таки на пам’ятник даси?

– Да нету же “грошей”, милый человек.

– Так-таки зовсім нема? – здивувався я.

– Чудак-человек! Полтинника ведь не дам, не возьмешь, а денег теперь нет. Не пойду же я на чужой счет ужинать после театра! Знаешь – этот год очень тяжелый для меня: подвела меня эта забастовка. Слыхал? Забастовало мужичье у меня на буряках – хоть ты что хочешь! Все эти негодяи, эти агитаторы, так называемое “освободительное движение”. Не мог же я, в самом деле, поджечь хвост и подчиняться им. Стражников, казаков привели, забрали десяток зачинщиков, а я все-таки тысяч двенадцать в этом году не добрал. Просто безобразия, какие времена теперь настали! И представь себе: тоже “рідною мовою” эти брошюрки и прокламации всякия!.. А? Как тебе нравится?

– Так! – зітхнув я. – Ну, піду я... Будь здоров!

– Чего ты? Посиди. А хочешь – я тебя на автомобиле прокатаю? В минерашки двинем, потом в Континенталь, поужинаем.

– Ні, спасибі. Піду додому.

– Ты бы хоть чаще заходил. Люблю я тебя; старина вспоминается. Помнишь Редьку? А Циклопа? – згадав він колишні прізвиська, які ми давали вчителям.

– Минулося, голубе! І ми перемінилися! – зітхнув я, одягаючи пальто.

– Tempora mutantur et nos mutamur in illis!¹ – продекламував Палій латинський вірш, що вчили ми ще в школі.

¹ Часи міняються, й ми з ними.

- Прощай!
- Будь здоров.

З важким серцем вийшов я від потомка колишнього оборонця прав народніх.

Звечоріло вже, а я таки трохи втомився, то й сів у вагон трамвая та взяв собі білета за п'ятака, бо не маю свого автомобіля.

– Что вы так задумались? – почув я запитання, й хтось штовхнув мене у лікоть.

Я оглянувся: біля мене сидів знайомий чиновник Карякін, щирий, добрий чоловік.

- Так собі! – знехотя промовив я.
- В “Просвіту” свою направляетесь?
- Ні, додому.

– А скажите: как у вас там, в Просвете дело с памятником Шевченке обстоит? Я это сегодня удивлялся, что в думскую комиссию по устройству этого памятника почти все нашего брата, кацапа, выбрали, а хохлов почти нет. Чудно, право! Да еще все черносотенцев, один другого хуже!

– Ех! – махнув я безнадійно рукою та промовчав уже про наших земляків, бо сором брав.

– А все же помимо думской комиссии у вас это дело организуется? Идет сбор?

– Та організується...

– Да. Только вот киевская дума с этим делом... в лужу села. Оно хоть бы у русских, да прогрессивных людей, – так они двинули бы дело.

– Та вже ж, – кажу я.

– Не любил он, Шевченко, нас, москалей, да что же? Оно понятно: времена такая были. А люблю я его читать и понимаю почти все. Сила-то какая!

“Схаменіться, будьте люде,
Бо лихо вам буде!”

продеклямував він з московським акцентом.

- А кто у вас собирает деньги на памятник?
- Збірає і “Просвіта”, й через редакції наших газет можна.

І я ось почав збирати, – гірко усміхнувся я.

Карякін добув гамана й подав мені карбованця.

– Передайте и от меня лепту, да запишите, пожалуйста: “од москаля”. Непременно. Не любил он москалей, а все таки и мы преклоняемся перед ним: великий был печальник за родину. За свой народ. Сила-то какая! Как это он сказал?

“І ми – не ми, і я – не я!”

“НАГРАДНІ”

Різдвяне оповідання

– Чого це ви невеселі такі, пане Савченку? Начеб і не свята для вас...

– Кому свята, а мені гірше буднів...

– Що ж таке? Нездужаєте?

– Який його біс тут здужає! Ось після нового року без служби буду, – хоч з торбами йди...

– Що ж таке сталося?

– “Не соотвітствую видам правительства”.

– Та ну бо, кажіть до ладу. З чого таке лихо? Ви ж, вибачайте, така малесенька комашка... Де ж ви там можете соотвітствовать чи ні?

– “Безпокойный элемент”.

– Та ну, кажіть до пуття!

– Та бачите – коли хочете знати, то треба здалеку починати. Коли пам’ятаєте, саме на Покрову їхав сюдою Лучицький, депутат Державної Думи.

– Пам’ятаю.

– Ну так ось тоді надало мені підійти до його та й розказати йому про лихе життя нашого дрібного чиновництва. Розказав усе чисто: й яка робота тяжка, й платня яка маленька, що тільки-тільки не старцями ходимо. “Порушили, – кажу, – в Думі справу про поштових чиновників; добре діло, бо це нещасні люди: без усякої провини довічню каторжну роботу мають, без просвітку; а за нас, митарів, ніхто, кажу, й не згадав у Думі. “А ви, – каже він, – самі за себе нагадали б. Спишіть мені, каже, оце все, що розказали, та пришліть, а я вже обіцяю вам, що й про вас згадають в Думі”. От і зрадів я тоді. Боже милий! Стільки літ стільки народу нашого чиновницького злидні терпіли! Зважте – дехто, в кого діти, сем’я велика,

тож просто мало з голоду не пухнуть: прожиток тепер такий дорогий став, – самі знаєте, а платня наша така сама, як за цариці Катерини була. От і побіг я, зібрав декого з нашої братії та й розказую, а сам такий радий, що й всидіти не можу: деякі, з молодших, так аж “на-ура” мене підняли... Тільки старий Прищепа, – знаєте? – каже: “не кажіть, – каже, “гоп”, поки не перескочите та шиї не скрутите. А надто, каже, цитьте, не ляпайте язиками, бо поки там дійде справа до Думи, то тут до начальника округи дійде вона швидше, а він вам таку думу пропише, що не зрадієте! Що воно Дума? Га? Сьогодні депутат Думи, а завтра – арештант. От і зробить вам протекцію, та тільки не в Думі, а в тій тюрмі, де сам буде сидіти!” Повірите: холодною водою облив нас. Міркуємо ми: правду таки старий каже. А знов: – як же таку справу покинути, коли надія є? Та ж з почтовими чиновниками справа посунулась. Чим же ми гірші чи кращі? Та й надумали ми так: справу не покидати й Лучицькому всі наші лиха списати, а старого Прищепу все ж таки послухати й зробити все це нишком, тихенько, щоб до ближчого начальства поки що й чутка не дійшла. Поклали так, а далі й кажуть мені: “Тобі першому така думка спасенна у голову прийшла, ти сам з депутатом говорив, то ти й спиши все, – ти ж і говорити, й писати добре вмієш, – а ми вже гуртом обміркуєм твоє писання та пошлемо”. Не хотілось мені самому братись до такого діла, та вже як узялися до мене хлопці – ніяк одмовитись не можна. Дали мені на підмогу Тернового Іванця, бо на язык він дуже дотепний. – Удвох, кажуть, напишете так, що краще й не треба”.

І написали ми. Все чисто списали: й яка робота тяжка, й як живемо голодні, й як діти наші без науки, без освіти, як бур’ян який, мусять рости. Оце вже мали всі знову зібратись та вислухати ту супліку¹ й підписати її, – коли це несподівано, мокрим рядном, як-то кажуть, секретар до нас: “А збирайтесь, каже, усі до секретарської канцелярії: начальник округи має з вами говорити”.

– Чого? Що? – питаємо.

– Побачите.

¹ Заява, скарга, письмове прохання

А сам усміхається, та хитро так, злорадно.

Сунемо ми у секретарську, а у деяких аж піджилки тремтять з переляку. “Мовчати, – шепочемося, та не признаватись ніяк... Хтось виказав, розляпав...”

Зійшлися. Виходить начальник, – насупився, оглянув усіх, – а ми аж дух затаїли.

– Чув я, – каже, – що збираєтесь ви якесь прохання кудись подавати. Га?

Мовчимо.

– А може вже й подали?

– Ніякого прохання... Ніхто не подавав... І не думали... – загомоніли деякі, здвигаючи плечима, наче вперше чують.

– Ну – не знаю вже, чи подали, чи думаєте подавати, а мені вас жаль; з обов’язку мого я повинен піклуватись за вас, то й зібрав я оце вас усіх, щоб сказати вам: гуртові прохання подавати заборонено, бо це є “дфйствіє скопомъ”, а друге: хто служить на державній службі, той не має права звертатись до сторонніх людей та інституцій. Для вас ні Державна Дума, ні крамольні члени її нічого зробити не можуть. Маєте своє начальство й зо всякими своїми потребами можете вдаватись до нього. До того мушу додати, що я сам давно вже думаю, щоб допомогти вам і сам про це складаю проекта до вищого начальства. Отже, моя порада вам: сидіть тихо, як досі сиділи, ні до яких сторонніх особ та інституцій не звертайтеся і покладайте всю надію на своє начальство, бо воно найкраще знає ваші потреби і само думає й дбає про вас. А що є між вами такі люди, що вас бунтують і підбивають, – і він прошив мене лютим поглядом, – то таких на службі я терпіти не буду. Не слухайте їх, бо вони вас до добра не доведуть. Знайте, що за Богом молитва, а за царем служба не пропадає. А хто до Бога та до церкви святої неприхильний, тому й на царській службі місця нема.

З тим словом він повернувся й вийшов з канцелярії.

Знав я добре, й всі тямили, що це він до мене пив, згадавши про Бога та церкву, бо з тим була тут okazія. Чули, може, що наш начальник надумав церкву будувати, щоб і на цім

світі й на тім протекцію й вдячність собі забезпечити. Та й почав усякими способами збирати на церкву гроші; бралися й з нас “доброхотні жертви”, але з такої голоти багато не зібрати. Отже, й натиснув начальник скількох багатих купців-жидів і дали вони “жертву” на церкву по карбованців тисячі, а один, кажуть, аж п’ять тисяч дав, бо мільйонер. Не вистачило й тих грошей; тоді почав начальник “на користь церкви” й гулянки народні “з буфетом” влаштовувати. От і надало мені колись в одного товариша запитати:

– А чи дав би він жертву на синагогу жидівську, якби її надумали тут ставити? – Оце ж, мабуть, і доказав йому хтось на мене.

Порозходились ми та й вже й думку залишили про те прохання до Лучицького. А я вже притаївся та й мовчу, – й закаявся, що почав таку справу.

Аж оце тепер, перед Різдвом, каже нам секретарь, що прийшов папер з департаменту, й що міністр, зваживши на прохання нашого начальника, назначив нам “наградні” на свята.

Зраділи всі ми, а дехто й каже: “якби не Савченко, що розворушив це діло, то нічого й не було б. Зроду-віку нам ніяких “наградних” не давали, а тепер ось які добрі стали!”

Радів і я, що хоч таким способом прислужився нашій убогій братії.

Другого дня кличуть нас усіх ізнову в секретарську канцелярію. Бачимо: налойчика поставлено, піп ризу надягає. Аж виходить начальник у парадному мундирі та й каже нам поважно так: “Зібрав я вас, щоб сказати вам радісну звістку: його високопревосходительство на моє прохання зволив видати вам наградні на свята. Ось і без усяких “сторонніх людей та інституцій” начальство само подбало про ваші потреби. Казав я вам, що ваша служба не пропаде; то ж, гадаю я, годилось би тепер і Богові подяку воздати й помолитись за ваших найперших опікунів і благодітелів. Батюшко, одправте молебень за здоров’я його високопревосходительства по просьбі чиновників нашої округи”.

Одправили молебень. Як попідходили вже всі до хреста,

то каже нам начальник: “Од вашого імені я пошлю телеграму його превосходительству, що ми всі помолились за його здоров'я й шлемо йому нашу щирю подяку за його ласку й прихильність”.

– Просимо, просимо! – озвалося двоє-трое з гурту, а всі мовчали.

Пішов начальник з канцелярії, а секретарь каже нам:

– „Начальникові незручно було нагадувати вам, що годилось би яку-небудь жертву дати на церкву, бо нема за що докінчити її. Годиться, щоб ви самі додумались до того. Він же за вас прохав міністра; якби не він, то нічого б ви не дістали. Ви знаєте, як він старається, щоб церква в нас була, – для вас же старається; то ж найкраща подяка йому від вас буде, коли ви зо своїх наградних одділите дещо на церкву, – ну, хоч би на іконостас чи що.

Мовчали всі. Знали добре, що неспроста говорить це секретарь, що знає й буде знати про цю розмову й начальник.

– Ну, то як же, панове? – питає він.

– Ну, що ж?.. Нехай... Як треба, то й треба, – зітхнули ми.

– А до того, – каже секретарь, – пригадую, що як був тут міністр позаторік, то дуже йому вподобалась наша місцевість. “Гарні в вас тут краєвиди“, – сказав він. І начальник давно вже думав зібрати альбом наших краєвидів для нього. Отже, пропоную вам: складіться на гарненький альбом, закажемо в фотографа краєвиди й пошлімо через начальника міністрові. Га?

– Брали чорти голову, хай беруть й волосся! – сказав я впівголоса сусідові.

– Що ви кажете, Савченку? – питає секретарь.

– Ні, я... нічого... Я так собі...

– Ага!.. Ну, то як же, панове: чи згода?

– Та згода, – озвався хтось.

– Ну то й добре. То я так і скажу начальникові, що “єдиногласно” постановили ви скластися на іконостас до церкви й на альбом міністрові.

– Авжеж, – кажу я, – “єдиногласно”, бо єдиний тільки й був голос.

– Хе-хе-хе! – засміявся секретарь. – І завжди ви шуткуєте

дотепно, пане Савченку. Хе-хе-хе!

Розійшлись ми. А днів через два почали нам роздавати ті “наградні”. Лежить в секретаря на столі якийсь папір. Дає він нам його та й каже:

– Ось вам, панове, рахуночок; перегляньте, а потім ось тут порозписуйтеся та й беріть гроші.

Дивлюсь в той рахунок:

Молебен	.	.	.	20 карб.
Телеграма міністрові	.	.	.	5 „
На іконостас	.	.	.	200„
На альбом	.	.	.	100„
Дрібні видатки	.	.	.	10 „

А далі почали ми розписуватись та брати гроші, кому скільки назначено, як до якого чину: хто розписався за 20 карб., тому дали 8, хто за 10 карб. тому – 4.

Аж закипіло в мене на серці. А старий Прищепа стоїть поблизу та, подивившись на мене, й каже нишком:

– Мовчи вже, Бога ради, Савченку, бо ще лиха якого собі напитаєш. Цить! Бери, що дають, та йди!

Та не вдержався я.

– Спасибі вам, – кажу, – за ласку. Та може б ми за тую ласку ще й начальникові та секретареві на альбомчики склались, хоч поганенькі, то вже нічого й не брали б з тої “ласки“, ще, може, доклали б по карбованців два до “наградних”.

Секретарь зирнув на мене скоса, та вже ніби не чує...

А позавчора покликано мене до начальника, й каже він мені:

– Ваше вольнодумство давно вже мені відомо. Ви не тільки до Бога й до начальства ніякої пошани не маєте, але ще псуєте своїх товаришів. Взагалі ви “безпокойный элемент”; ваші вчинки й “образ мыслей не соответствуют видам правительства”. Отже мушу я вам сказати, щоб ви собі з нового року шукали іншої служби. Може, ви собі звернетесь до якої “сторонньої інституції”, може, вам який депутат Державної Думи допоможе, а у нас на службі ви не можете бути.

Я немов язика забув. А він повернувся до мене спиною та й вийшов з кабінету...

КОЛЯДА

Пам'яті І. К. Тобілевича

(Карпенка-Карого)

Гостро задзвонив дзвінок у сінях раз, удруге, утретє.

Іван Карпович прокинувся й не міг спросоння розібрати, що воно діється.

Знов разів скілька задзвонило, й хтось постукав кулаком у двері.

Прокинулась і жінка Івана Карповича, що була хвора й лиш тільки недавнечко почала піддужувати та й спала здоровим, твердим сном. Прокинулась і п'ятилітня Оріся, дочка їх.

– Що воно за тривога? – дивувався Іван Карпович і, нашвидку накинувши на себе піджака, побіг босий у сіни. Туди ж таки вибігла з кухні заспана кухарка.

– Хто там? – спитав Іван Карпович.

– Телеграма, – озвався голос за дверима.

Іван Карпович одсунув двері й замість телеграфного рознощика в сіни ввійшов жандармський офіцер, двоє околочних і чоловіка шестеро городових.

– Ми маємо зробити трус у вас, – сказав жандармський офіцер. – Де ваш кабінет?

Іван Карпович з того несподіваного дива не знав, що й казати їм.

– З якої ж речі? – спитав він.

– Сего ми не знаємо, – мовить офіцер. – Нам приказ дано, та й годі.

– Ну що ж, – трусіть... Хіба я можу вам заборонити? Та тільки дайте ж мені хоч одягнутись. Бачите ж бо...

– Добре, одягніться, а нас тим часом проведіть у свій кабінет.

– Ходім. Тільки прошу вас: моя жінка хвора лежить, вона переболіла на тиф і тільки що починає видужувать. Не трівайте її й дитину, майте совість.

– Добре, ми їх не потривожимо, – казав жандарм.

Пішли у кабінет, а йдучи, лишали в кожній кімнаті по двоє городових; двоє ж осталося в сінях.

Іван Карпович побіг одягатись. Жінка сиділа на постелі бліда, стривожена.

– Що там? – спитала вона.

– Нічого, не тривожся, – казав Іван Карпович, одягаючись.

– Прийшла поліція трус робити. Не бійся: вони сюди до тебе не прийдуть.

Жінка заламала руки.

– З якої ж речі?

– Хіба я знаю? Не кажуть.

– А в тебе нема нічого... такого...

– Нічогісенько. Заспокійся. Лежи, Орисю, спи! – кинув він слово дочці й пішов до несподіваних гостей. А ті гості в кабінеті самі вже засвітили собі лампу й нишпорили в паперах на столі.

– Ви багато пишете? – мовив жандарм. – У вас тут все якесь писання...

– Еге, пишу, – відповів Іван Карпович.

– Ви письменник?

– Письменник.

– “Малоросійський”? Бо у вас тут усе не по-руські.

– Еге, український.

– Ми заберем для перегляду ваші папери. Якщо нема там нічого нелегального – вам повернуть їх.

– Та в мене ще більше є таких шпаргалів, – казав Іван Карпович, – тільки я думаю, що ви марно турбуєтесь забірати се все, бо воно здебільшого друкувалось у газетах та журналах або окремими книжками, ще за цензури.

– Так то воно так, а все ж, знаєте, переглянути треба. Віддадуть, кажу, коли нема там нічого... такого. Повідчиняйте нам шухлядки в столі й шафу з книжками.

Іван Карпович повідчиняв усе, й “гості” взялися виймати й переглядати всі папери, листи та книжки.

Тим часом непримітно ввійшла у кабінет дівчинка й побігла до батька.

– Ти чого, Орісю? – здивувався Іван Карпович. – Чого ти встала? Іди до мами, лягай.

– Іди спати, дівчинко, – сказав їй жандармський офіцер, і на лиці його промайнуло щось тепле, людяне, не казенне.

– Як же я піду спати, коли гості є? Треба ж буде прийняти їх, накрити до столу.

Жандарм, дивуючись, глянув на дитину.

– Вона вже помагає матері, – мовив Іван Карпович, гладючи Орісю по кучерявій головці. – А тепер, як жінка хвора лежить другий місяць, то вона в нас за хазяйку.

– Тату, чого мама плаче? Гості прийшли, а вона плаче.

– Так, люблю. Може, тому, що хвора, – казав батько.

– Ні, тату: мама тепер поправляється. Попереду гірше хвора була, а не плакала.

Жандарм одвів голову од паперів і подивився на Орісю.

– Гарна у вас дівчинка, – сказав він до Івана Карповича.

– А у вас є дівчинка? – спитала Оріся.

– Є.

– А чому ви її не взяли з собою?

– Пізно вже. Вона спить.

– А чого ж так пізно прийшли? Було б раніш.

Настала прикра мовчанка.

– А вашої дівчинки мама не хвора?

– Ні.

– І не плаче?

– Ні, не плаче, – мовив жандарм, уткнувшись знов у папери.

– А як другий раз прийдете до нас, то приведете її?

Жандарм якимсь дивним поглядом подивився на Орісю, потім зітхнув і тихо промовив, дивлячись у папери:

– Бодай і не приходити другий раз до вас, дитино!

– Ні, ви приходьте, тільки раніше. І дівчинку свою приведіть. Ви будете переглядати татові папери, а вона перегляне

мої забавки. Весело буде.

А поки що невесело мовчав Іван Карпович та невесело, мабуть, було й “гостям”.

– Тату, – питала Оріся, – а ті люди, що у гостинній і столовій, чого поприходили?

– Треба їм так, дитино.

– Може, колядувати? Може, посівати?

– Ой, колядуєм ми тепер, дитино, як ніколи не колядували! – зітхнув один з околodочних.

– Вони понаносили снігу чобітьми, – казала Оріся. – А мама не любить, щоб сліди робили.

– Нехай там, любо, – мовив батько, глядячи її кучеряву головку. – Настя затре, як підуть. А ти пішла б до мами. Що там мама робить?

– Добре, тату; я піду зараз довідаюсь, може, мамі чого треба. Тільки ти скажи мені, тату, чого вони шукають по твоїх шухлядах? Може, я знаю, то знайшла б їм.

– Ні, любо, ти не знайдеш... ти ще того не знаєш, – мовив батько. – Іди до мами.

Оріся вибігла з кабінету.

Околodочні переглядали книжки в шафі, а жандармський офіцер листи й папери. Листи він одкладав на окрему купку, а папери – здебільшого старі рукописи Івана Карповича, – кидав назад. Одсунувши одну шухляду в столі, він побачив такі речі, яких не сподівався знайти: ляльку без руки, з одбитим носом, резинового котика, стареньку свистульку, якісь коробочки з малюночками наверху, бляшаний поламаний паровозик та інші старі дитячі забавки.

– Се вашої дочки забавки? – спитав він.

– Ні, се забавки моїх покійних діток, – зітхнув Іван Карпович. – Се для мене дорога згадка, пам’ятка... Облиште: тут для вас нічого цікавого нема. Та й взагалі нічого ви у мене не знайдете, хоч як трусіть... Даремна праця ваша й морока.

– Та я бачу, – мовив жандарм, почуваючи себе якось ніяково. – Оці тільки листи...

– І листи для вас не цікаві. Нічого там політичного нема.

Се все од моєї матері та від покійного батька. Прикро мені буде, коли чужі люди будуть їх читати.

– Я й сам дивуюсь, правду казавши, чого приказано вас трусити та ще й арештувати? – мовив жандарм.

– І арештувати? – жахнувся Іван Карпович.

– Еге, ось приказ, читайте.

Іван Карпович прочитав приказ.

– Слухайте, – сказав він, – ви ж бачите самі, що я мирна людина й нічого незаконного в мене нема. У мене хвора жінка... Хоч її пожаліли б!.. За що ж так знущаєтесь над людьми?

– Мені й самому прикро, – мовив жандарм. – Це, мабуть, якесь непорозуміння або помилка.

– Але ж ця помилка дорого мені коштуватиме! – скрикнув Іван Карпович. – Як же я покину хвору жінку?.. Та й їй же, бідній, од того лиха гірше стане...

– Приказ є, нічого не вдієте! – розвів руками жандарм. – Повірьте: мені самому прикро, та... Ось дозвольте я присяду тут, напишу протокол, та й... підемо.

Він сів при столі писати.

Знов увійшла Оріся, несучи цілий оберемочок книжечок, паперів.

– Ось, дядечку, – звернулась вона до жандарма, – нате вам, подивіться: се я писала... а се я малювала. Може, візьмете переглянути? А отсе мої книжечки... Тут гарні малюночки є. Ви візьміть; нехай ваша дівчинка перегляне, – може, їй буде цікаво. А другий раз як прийдете – візьміть і її з собою.

Світлі блакитні очі дитини дивились на жандарма просто, щиро...

На казенний папір протокола закапали сльози... людини.

“ТАЄМНИЧЕ ВБИВСТВО”

Різдвяне оповідання

На широкій вулиці великого міста рясно світили вогні – і з електричних ліхтарень, і з вікон великих і багатих крамниць. На пішоходах снував народ, обминаючи та поштовхуючи один одного.

Було годин вісім вечора. Хоч мороз був невеликий, але прикий холодний вітер дошкуляв дуже. Дошкуляв він і тим людям, що були в теплих шубах: вони куталися щільніше, підіймали комірі й ховали руки в кишені або в рукави. А хто не мав шуби або хоть теплої кереї... та чи варто про це розказувати?

Тим людям, що мають добрі шуби, здебільшого нецікаво знати, як почуває себе зімового вечора біднота, що не має ні кожуха, ні доброї кереї, – не цікаво їм, то нащо ж їм про це розказувати? А біднота безкожушна та безкерейна ще краще за мене знає, як дошкуляє холодний, хвисткий вітер, то й їй нецікаво буде слухати про те, що й без того досить обридло. Тож скажу я коротко й просто: того вечора мерзли люди й в шубах, а ще гірше було тому, хто не мав теплої одежі.

Перед вікном великої книгарні стояло троє людей: двоє вкупі, притулившись одно до одного, чоловік і жінка; він був у доброму пальто з смушевим коміром та й в смушевій шапці, а вона в короткій шубці, теж із коміром; а третій стояв окремо, осторонь і тулився у стареньке руде пальто, позакладавши руки в кишені.

Отже, всі троє були не “безкереїні” й, мабуть, ще не дуже померзли, коли охота була стояти перед вікном книгарні й розглядати книжки, що були на виставці. Власне, розглядали книжки тільки двоє, чоловік та жінка, а третій, що стояв осторонь, тільки так собі вдавав, нібито й йому цікаво стояти

перед книгарнею; він насунув картуз геть аж на очі, підняв комір і хоч дивився на книжки, а раз у раз закидав скоса оком на чоловіка та жінку й уважно прислухався до їх розмови.

– Ну, вже, здається, все купили, що треба, – промовив чоловік.

– А куди ти поклав револьвер? – спитала жінка.

– Та ж у кешеню, куди ж більше?

– Коли б не теє... як-небудь притиснеш необережно або штовхне хто...

– Не бійся, не вистрілить, – сказав, усміхнувшись, чоловік.

– Ну, то ходім додому; холодно дуже. Зробили вже все, що треба... Ходім.

Вони пішли, взявшись під руки. Той “третій” рушив за ними назирці.

Пройшли чимало великою вулицею, а далі звернули в меншу; вже не так рясно було там світла, й людей було менше, й гомін не такий.

– Чи добре ти сховала голову? – спитав чоловік жінку.

– Добре. В скриньку, що під ліжком.

– Може, знайдуть?..

– Не знайдуть, не додумаються.

– То треба сьогодні ж таки все зробити, – сказав чоловік.

– Авжеж. Нащо відкладати?

“Третій” присунувся ще ближче й пішов майже поруч із ними, навіть трохи видався уперед, щоб чутніше було.

– От як заснуть, то зараз візьмемось за діло, – мовив чоловік.

– Боюся тільки, що не зможемо самі добре зробити, – озвалася жінка.

– Чому не зможемо. Не така трудна штука. Я вже обдумав усе. Прилаштую добре, а ти обшиєш...

Вони звернули у ще меншу вуличку й трохи згодом зайшли у якийсь двір. Від улиці стояв трьохповерховий будинок, а під ним були ворота.

“Третій” спинився на хвилинку коло воріт, обдивився навколо, потім шугнув і сам у ворота.

У дворі стояв невеличкий старий домочок; туди зайшло тих двоє. “Третій”, оглядаючись, підійшов до дверей, прислухався, але нічого особливого не почув. Постоявши хвилину, він вийшов на вулицю, полапав по стіні коло воріт рукою й, знайшовши держальце від дзвінка, що під ним була табличка “звоніть до дворника”, сіпнув раз, удруге.

Вийшов дворник, накинувши кожух наопашку. “Третій” підійшов у сутін під ворота й пошепки почав про щось говорити з дворником.

* * *

У канцелярії участку сиділо двоє дежурних поліцейних чинів. Один напівлежав, одкинувшись на спинку кресла, уклавши ногу на ногу й курив грубу цигарку; другий сидів коло стола й перегортав папери, що купкою лежали перед ним.

– Та й нудьга ж!... – протягнув перший, позіхаючи й потягаючись. – Дев’ята година тільки що доходить, а вже спати хочеться смертельно.

– Заснеш тут! – понуро пробубонів другий, не підводячи голови від паперів. – Бодай так нашим ворогам лиха доля спала, як ми спимо.

– Вже що правда, то правда, – мовив перший. – Пам’ятаєш, як у приказі по поліції новий поліцмейстер писав: “Щоб люди могли спокійно спати, знаючи, що за них поліція не спить”. Хе-хе-хе!

– А, щоб йому!..

– А тут виходить, з тими трұсами та арештами, що й самі не спимо, й людям спати не даємо. Ось за ту ніч я троє трұсів зробив, десятеро людей арештував.

– Незавидна служба! – озвався той, що сидів коло столу.

– Що й казати!

– Повіриш, – мовив він далі, покинувши папери, – якби не жінка та діти, то зараз плюнув би на таку службу й у дворники пішов би!

– Ну, у дворники не пішов би, бо це вже.. як би сказати?... “честь мундира”, чи що...

– Ой, честь! Вже мені та честь у печінках сидить!
– А все ж таки тепер ти дворників по морді б'єш, а то тебе хтось бив би.

– Ет... Воно ж так, до того тільки говориться. Хіба тільки кулаком можна по морді бити? Іноді словами наб'ють гірше, як кулаком.

– Буває.

– І жандарми на тебе налягають, і поліцмейстер тисне, й губернатор догани робить... А ти й так уже крутишся, як та муха в окропі. Всім годити мусиш, та ще не гнівайся, не лайся, увічливо все роби. Ох коли б то вже та конституція справді була чи який там чорт.

– Тю! чи ти, брате, здурів, чи з того недосипу забув, хто сам єси? Тобі конституції захотілося? Хе-хе-хе!

– А їй-Богу, ніхто так щиро не хоче конституції, як я. Кадети так не хочуть!

– З глузду з'їхав Макуха, їй-Богу.

– Ба ні. Ось я тобі зараз доведу, то ти будеш дурень, не я.

– Ну-ну?!

– Ти мені скажи: докучили тобі трұси?

– Осточортіли!

– Ну, а якби була конституція, та не така, як тепер, а добра, то не було б для чого трұси робити, бо все те було б тоді законне. І ми знали б тільки тоді порядку на вулиці глядіти та злодіїв ловити. Ось ти міркуй: позавчора опівночі послали мене робити трус у професора, – розумієш? Професор університету, “дѣйствительный статскій совѣтникъ”, ти ж подумай. Стара людина, поважна, генерал, можна сказати, та не такий, що в його тільки на плечах сояшники блищать, а голова його світить, у голові його генеральство. Ну, посилають, то мусиш. Прийшов я туди, а сам і не знаю, на яку ступити, куди очі подіти. Перепрошаю його: так і так кажу, приказ мені є, – вибачайте: трус мушу в вас зробити. – “Робіть, – каже, – коли приказ маєте; я не змагаюся”. Лагідно так каже, голос тихий, старечий, – дідок уже він. Яка там може бути революція – не розумію.

– Де ж, – кажу, – ваше превосходительство, книги ваші, папери?

– А ось, – каже він, – книги мої, ось тут, у кабінеті. Тільки прохав би я вас: не розкидайте дуже мої папери, бо то моя праця наукова, для мене всякий мій папірець дуже велике значіння має, а вам він ні на що не здався.

Глянув я, брате мій, по кабінеті, а там книжок тих повні шафи, геть аж до стелі, драбинка стоїть. Та чи з нашою то головою? Що не візьмеш книгу – як не німецька, то французька, або англійська, або, може, ще якою іншою мовою, – чи я там дуже тямлю? Приступив до паперів – нічогісенько не розберу, хоч ти мене вбий, ще й пише старий так, що не вичитаєш і одного рядка. А він стоїть собі, усміхається.

– Дозвольте, – кажу, – я тут де-небудь примощуся та напишу протокола.

– А сідайте, – каже, – ось тут до столу. Та що ж ви напишете?

– А що ж я напишу? “При самомъ тщательномъ обыскѣ ничего противозаконнаго не найдено”.

– Добре, – каже професор, – як так, то й так.

Ну й скажу тобі, брате, що вийшов я від нього, то так себе почував, ніби мені хто морду набив. Уночі стару поважну людину потурбував, як злодія якого, хіпесника, а для чого? Щоб самому в дурнях опинитись...

– Та-ак!.. – протяг товариш.

– Ну, то чи ж не лиха наша служба? Чи хто нас за неї добрим словом згадає? Чи самі ми по-людському живемо? Лаяють нас, кленуть, хто в очі, а хто поза очі, у газетах кепкують з нас та глузують, а начальство за все ще й догани робить. Поводься обережно – “неисполнительный”, скажуть, а візьмешся до діла, мало надвоє не перервешся – „превышение власти”, кажуть, під суд ще вскочиш. Губернатор оце недавно лаяв-лаяв. – Чи ви, каже, хоч одно яке путяще діло зробили? Хоч одно злодійство, як слід, відкрили? Скрізь грабежі, душогубства, а ви спите, чи хто вас там знає, що вже робите...

У кімнату ввійшов той “третій”, агент-шпиг.

– Убивство якесь сталося на Н-ській улиці.

– Коли? Кого вбито?

– Не знаю, темна історія. Знаю тільки, що голову вбитого відрубали й сховали, знаю, де її сховано; сьогодні, ось зараз мають усі сліди поховати. Треба “накрити” їх зараз, негайно, по гарячих слідах, бо як прогавимо, то все вислизне з рук. Дайте мені людей.

– Сам піду з вами, – схопився дежурний Макуха.

Він подзвонив. Увійшов дежурний десятський.

– Зараз мені шість чоловіка щоб готові були живо.

Десятський вийшов.

– Хто ж убив? – спитали дежурні шпига.

– Таємнича справа... Убив, здається, вчитель реальної школи Скоропадський; а коли, може, не сам він убив, та знаю напевне, що він і його жінка хочуть покрити вбивство, сховати труп і позамітати всі сліди. Голову сховали в скриньку під ліжку...

– А труп самий де?

– Того не знаю, треба шукати.

– Як же ви довідались?

– Достежив, дослухав.

– Ходім.

Пішли. Дорогою шпиг остерегав поліцейського чина:

– Озброєний він, має при собі револьвер. Вважайте, щоб не покалічив кого, коли схоче оборонятись, або щоб сам собі смерть не зробив перед часом. Буває ж...

– А буває, – пробубонів Макуха.

* * *

Учитель Скоропадський з жінкою, вернувшись додому, сіли вечеряти. У них було двоє діток, хлопець та дівчинка, Івась та Ганя.

Сем’я вечеряла, а наймичка тим часом стелила дітям постельки.

– Мамо, то ви ходили купувати нам гостинців на ялинку?
– питала дівчинка.

– Ні, так собі ходили, – одмовила мати.

– А мені здається таки, що ви по гостинці ходили, тільки казати не хочете.

– Не будь така цікава, бо хутко постарієш, – сказала мати.

– То тато, значить, був дуже цікавий? – спитав хлопчик Івась.

– Чого так?

– Бо він старий.

– Який же він старий? – усміхнулася мати. – Тато ще молодий.

– А все ж таки старіший за вас, – змагався Івась.

Батьки засміялись. Скоропадський пригорнув до себе си-
ночка й поцілував його в кучеряву голівку.

– А чого б ви, дітки, хотіли собі на ялинку? – спитав він.

– Лівольвера, – сказав хлопчик.

– Нащо він тобі?

– Стріляти буду.

– Кого?

– Ганю, як не буде мене слухати.

– А тобі ж не жаль буде стріляти Ганю? Твою сестричку?

Івась задумався трошки.

– Я не так, щоб її зовсім пострелити, а щоб лякати.

– Не дуже я того боюся, – озвалася Ганя.

– Побачиш, – серйозно сказав Івась.

– А ти, Ганю, чого хотіла б? – питав батько.

– Я хотіла б нової ляльки, бо в старої розбита голова.

Батько й мати переглянулись.

– А добре ти вгадала, – сказав Скоропадський до жінки.

– Ну, дітки, – мовила мати, – повечеряли, то й спати пора вже йти.

– Мамо, а коли ж та ялинка буде? – питала Ганя.

– Буде, буде, дитинко. Через тиждень буде.

– А тиждень – то довго, мамо? – питав Івась.

– Сім днів.

Хлопчик задумався. Він ще був маленький, п'ятий рік йому йшов, то число сім було йому незрозуміле.

– Мамо, а як ви нам не купили гостинців на ялинку, то хто

ж нам їх дасть? – зажурився Івась.

– Янголочок принесе, – мовила Ганя.

– Янголочок, мамо?

– Янголочок, сину. Добрим діткам він носить гостинчики.

– І під подушечку кладе, – додала Ганя.

Івась зітхнув.

– То, може, й нам він принесе, мамо? – спитав він згодом.

– Принесе, діточки мої, принесе, – мовила мати, цілуючи дітей і накриваючи їх у постелях.

Батько сидів коло столу, переглядаючи останню книжку “Літературно-Наукового Вістника”. Мати вкладала дітей; наймичка збирала посуду після вечері.

Втім щось постукало в двері.

– Хто там? – спитав Скоропадський.

– Телеграма, – озався голос за дверима.

Скоропадський одчинив двері, й вмить у хату вскочило скілька чоловіка поліції з револьверами в руках. Старший вхопив Скоропадського за обидві руки.

– Віддайте зброю! – крикнув він.

– Яку зброю? – спитав Скоропадський, витріщивши очі. Він не міг опам’ятатися з того дива. З другої кімнати вибігла жінка й станула, мов скам’яніла.

– Де ваш револьвер? – питає поліцейський.

– У мене нема револьвера, – одрік Скоропадський. – І зроду не було...

– У кишені мусить бути, – озався шпиг, що тут таки був.

Повивертали всі кишені в Скоропадського й ніякого револьвера не знайшли.

– Де ваше пальто? – питає шпиг.

– Онде на кілочку висить.

Потрусили й пальто і з одної кишені добули загорнутий у тоненький папір... шоколадний револьвер.

Скоропадського пустили.

– Так ось якого револьвера ви шукаєте, – усміхнувся він, дарма, що не до сміху було.

– Слухайте, – сказав поліцейський. – Тут сталося вбив-

ство. Нам усе відомо. Де труп?

– Який труп? – в один голос скрикнув і Скоропадський, і його жінка.

– Труп... невідомої людини...

– Голова схована у вас у скриньці під ліжком, – сказав шпиг. – Не відрікайтесь, бо ми все знаємо.

– Голова? У скриньці?.. Ага! Є голова, то правда, та вона така сама страшна, як мій револьвер, – засміявся Скоропадський.

З-під ліжка витягнули скриньку й добули з неї голову ляльки.

Поліцейський розвів руками й здивованими очима поглядав то на Скоропадського, то на шпига.

– Що це?... Не розумію я нічого... Де ж труп?

– До цієї голови й труп є, – мовив Скоропадський. – Дитина розбила ляльку, то ми докупили голову й хотіли пришити її до тулубця, на ялинку дочці.

– То оце ваше вбивство? – спитав поліцейський шпига.

Той стояв ні в сих, ні в тих.

– Тьху! – сердито сплюнув поліцейський. – Ото служба собача! Ще з такими ідіотами...

За мамою вибігли з другої кімнати діти: босенькі, в одних сорочечках, і горнулись до матері, широкими, здивованими очима поглядаючи на несподіваних гостей.

– Мамо, то янголочки? – питав Івась...

СТРАШНА НІЧ

Акцизний контролер Галка вертався з об'їзду свого участка саме під новий рік і дуже поспішався, щоб до вечора бути дома. Вже починало смеркаться, а дороги лишилося верстов із тридцять, і дорога та була погана: місцями снігу намело аж по черева коням, а місцями верстов скільки полози терли по голій, мерзлій землі.

Часто буває, що як поспішає людина, то мов навмисне всякі перешкоди їй виходять. Так було із контролером Галкою того дня. В одній “монополії” “сідельщик” був такий недопепа, що ніяк не міг підвести рахунки до ладу: або не ставало скількох шкаликів, або знов лишок якийсь несподіваний виходив. І з півгодини прогаяв Галка, кленучи й “сідельщика”, й свою службу навісну, поки довів до пуття ті обрахунки; в другім місці врядник достежив потайну продаж горілки, й довелося довгенько посидіти, поки написали протокола та всяку иншу дурницю; на поштової станції не було коней, і тут знов дурнісенько ціла година пропала.

І тепер Галка раз у раз підганяє візника, щоб поспішав, але що далі їхав він, то більше втрачав надію поспіти на ніч додому. Галка лиш недавно приїхав на службу в цю місцевість поблизу австрійського кордону, не знав добре ні дороги, ні людей, ні звичаїв, а до того ще був він дуже боязкий і, наслухавшись усяких оповідань про пачкарів¹ та “мерикантів”², тих шибайголов та розбійників, дуже боявся їздити поночі.

- Далеко ще до Берестечка? – спитав він візника.
- Верстов із десять буде.
- А бодай його! Ти ж казав, що за годину доїдемо?
- Якби не така дорога, то й швидше, як за годину, доїхали

¹ Дрібні контрабандисти.

² Так називають пограничні селяни тих людей, що потай перевозять через кордон емігрантів-утікачів – *Прим. автора.*

б. Коли б удень, то можна було б обминути шлях; манівцями, кажуть, краща дорога. А поночі страшно...

– Чого страшно? – схопився Галка.

– Заблудити можна. А як потрапиш, заблудивши, на границю, то й під кулю вскочиш, або під иншу яку лиху годину...

– Під яку лиху годину?

– Москалі причепляться. Як коли то й стріляють, не питаючи.

– Вони ж не мають права стріляти, коли не втікають, не ховаються.

– Мають вони право на все. Їм що?

– Ну, а тих пачкарів... не страшно?

– Чого страшно?

– Грабують вони, кажуть?

– Та буває... Як кого, то й пограбують. Не так пачкарі, як “мериканти”. То люди непевні. А пачкарі – нічого.

– Ну, а ті “мериканти”, – вони тутешні люди чи чужі?

– Тутешні, – або з того боку, закордонні.

– Наші чи жиди?

– Наші. А бувають іноді й жиди, котрий сміливіший. Жиди їх сюди приставляють, до границі, а вже через кордон ведуть наші мужики. Пр-р-р!.. – зупинив візник коней, намагаючи віжки.

Щось штовхнуло санки, трохи не перевернуло їх, щось тріснуло.

– Що таке? – схопився Галка.

Візник зліз, обдивився.

– А бодай тобі сімсот кіп дідьків!.. – закликав він.

– Що там сталося? – спитав Галка.

– Дишель тріснув, коло самої маточини, казило б його душу!

– Що ж тепер буде?

– А хіба я знаю? Коли б хоч до тої Мерви дотягнутися... Далеко без дишля не в'їдеш, та ще по такій дорозі... А, бодай ти згорів був, ще маленьким бувши! – кляв візник той ди-

шель, зв'язуючи його мотузком.

Чималий шматок часу прогаявся й тут, поки полагодили ту шкоду, але їхати далі довелося вже ступою, та й то раз у раз оглядаючись.

– Не доїду сьогодні додому, – з одчаєм подумав Галка. – Та хто його знає, може то судилося так на моє щастя... Може, якби їхав далі, то на смерть яку наглу наскочив би: під кулю салдатську або під ніж яким “мерикантам”, – міркував він, розважаючи себе.

– Слухай, – звернувся він до візника. – А ті “мериканти”, кажеш, грабують, буває?

– Та буває... Як кого такого переводять, що гроші має або одержує, то й пограбують. Доведе до самої границі та й обдере чисто, тільки з душею й пустить “на той бік”.

– А чиновників вони бояться?

– Яких чиновників?

– Ну, начальства всякого...

– Авжеж. Поліція їх ловить, корчемна стража собі ловить, нібито від акцизу. Бо вони “туди” втікачів переводять, а назад, щоб упорожні не йти, шпирт несуть.

– То не люблять, кажеш, і акцизних?

– А за що їх любити?

– І вбивають, буває?

– Кого?

– Ну – чиновників, акцизних...

– Ні. Такого не бувало. Було раз, що втікали “мериканти” від стражників корчемних, що стріляли на них... Ну, вони й собі стріляти. Одного стражника скалічили.

– Скалічили?

– Еге. Та хто його знає, хто там стріляв: чи “мерикант”, чи може той втікач, що його переводили... Всякий народ буває... А було колись, – давно вже, батько мій розказував: корчми ще тоді були по шляхах, “монополії” не було. От заїхав у таку корчму якийсь чиновник, що дуже ловко тих “мерикантів” та пачковозів ловив, заїхав у ту корчму, – не знаю, чи коні попасати, чи ночувати, та й так і не стало його: щез та й

годі, так як не було його.

– Куди ж він щез?

– По сей день невідомо. Шукали, трусили, людей питали – й тут, і по тім боці, – щез, як не було його.

В Галки холод поза шкурою пішов. Він налапав у кишені свій револьвер.

– Вбили, мабуть?

– Та не йнакше... Вже не помилували. Ну, та це коли було! Не за вашої пам'яті. А може й сам утік, за гряницю.

– Чого ж він мав би втікати? – допитувався неймовірний Галка.

– А хіба чиновники не втікають? Украде гроші з казни, та й майне так, що й сліду не видко. Воно ж і між панами такі бувають.

Галка трошки заспокоївся.

– А до Мерви тієї далеко ще? – спитав він.

– Ні, ось-ось буде.

– А є там де переночувати?

– Чому нема? Є заїзди. Аби жиди були, то вже не пропаде людина: всього достанеш.

Незабаром і справді замигтіло в темній далечині світло, й трохи згодом Галка в'їхав у маленьке пограничне містечко.

– То скажете до заїзду під'їхати? – спитав візник.

– А що ж. Куди ж тепер поночі без дишля плентатися?

– Та вже ж. Підночуєте, а я тим часом полагоджу санки. Як удосвіта виїдемо, то на ранок і дома будете.

Візник заїхав аж у підсіння³ старого облупленого заїзду, що стояв з самого краю містечка.

Вийшов з лихтарнею в руці господарь, середнього віку здоровенний і кремезний жид, і заметушився, запрошуючи “гостя”:

– Пожалуйте, пожалуйте сюди, ваше високородіє!

– Є в вас де переночувати? – спитав Галка.

– Аякже! Пожалуйте, ось самі побачите. Сюди пожалуйте. Хайке, гіб а лехт, гіхер! (Хайке, дай свічку, швидше), –

³ Ганок з піддашшям; рундук.

крикнув він кудись у темряву.

Галка випростав ноги з бараниці, виліз із саней і пішов за господарем. Ноги йому затерпли від довгої сидні, в тяжкій бурці йти було трудно, а в підсінні слизько.

Помаленьку соваючи ногами, він увійшов за господарем у горницю.

Товста, дебела жидівка, закутана в теплу хустку, внесла свічку. Галка роздивився по горниці: велика була вона, з розмальованими стінами й стелею, з великою грубою. Під стіною стояло ліжко з великою купою подушок, застелене червоною ковдрою, далі велика чорна шафа, скільки стільців, а посередині великий круглий стіл. У горниці було чисто, тепло, тільки пахло часником.

– А що, правда – добре тут буде вам? – з задоволенням усміхнувшись, спитав господарь.

– Нічого, – сказав Галка, розперезуючись.

Господарь поставив лихтарню й метнувся стягати з його бурку.

– А самовар є в вас? – питав Галка.

– Аякже! Все є: чай і сахар, може, що до чаю захочете? Риба є смажена, яйця, молоко.

– Ну, добре. То дайте ж мені чаю напитися, бо трошки змерз я.

І Галка почав ходити по просторій світлиці, щоб розворушити ноги й зогрітися. Він підійшов до грубки, попробував її рукою: досить тепла була.

– Можна ще запалити, як схочете, – сказала хазяйка.

– Добре, – згодився Галка. – А ви, господарю, допоможіть візникові полагодити санки. Обламалися...

– Будьте спокійні, ваше високородіє! Все справимо. Хайке, зуг бринген а самовар, гіб ім епес ці фербасен! (скажи подати самовар, дай чого поїсти). А може ви хочете водки? То в нас, вибачайте, нема.

– Щоб у вас не було водки? – неймовірно промовив Галка.

– Побий мене Бог!

– Ще й загранична десь мусить бути, або ром.

– Знайдіть хоч крапельку, щоб я до шабаса не дожив!
– Ну-ну, не треба. У мене є своя.
– От і добре! Бо в нас усе є: з’їсти, закусити, а водки вже – вибачайте.

– Ну-ну, йдіть, порядкуйте там, щоб самовар був, – сказав Галка.

Господарь і жінка його вийшли.

– Дурний би їм віри поймав, що в них горілки нема! – подумав Галка, походяючи по горниці. – Потрусити б його добре, то всякої контрабанди знайшлось би. Боже мій! Напевне й емігрантів переводить, невіра. “Мерикант!” – усміхнувся він.

І якось моторошно йому стало: зараз пригадав того чиновника, що щез без сліду, може, якраз у цьому самому заїзді...

Галка добув з кишені бурки револьвера, вийняв його з піхви, оглядів і поклав на столі.

– Нехай бачить, – подумав він, – не посміє.

І він пригадав собі високу, дуже постать господаря, його темне, осмалене обличчя, чорну кудлату бороду.

– Непевний чоловік!.. Заведися з таким, то без револьвера й ради не даси. А ще напевне в його спільники є, товариші, й тут, і “по тім боці”. Чого їм боятися? Нашкодив тут – утік туди, нашкодив там – сюди вернувся... Непевний народ...

Галка підійшов до вікна, поторкав його. Стареньке вікно було, дрантве: добре шарпнути його знадвору або звідціля штовхнути, то так і вискочить з лутки. Підійшов до дверей, що в сусідню горницю, – й двері ті також були тендитні, ні на що: защепнуті тонким дротяним гачком, аж щілина між ними була така, що палець пролізе.

– Дитина висадила б такі двері, як би наперлася! – злісно всміхнувся Галка.

В сусідній горниці розмовляли по-жидівському, здебільшого жіночі голоси. Галка знав трошки німецьку мову й з тої розмови зрозумів деякі слова...

“А неаер акцизник” (новий акцизник).

– Хм! Вже знають, хто й що, – подумав Галка.

“Новий акцизник!” А чи не краще б їхати далі?..

І він почав вагатися: і сидіти тут, у такому непевному місці, страшно, а їхати поночі далі – ще страшніше.

– Проклята служба!.. Сидів би собі дома, безпечно... А тут тиняйся понад кордоном, ночуй по таких заїздах, не знаючи, чи встанеш завтра живий, чи, може, й сліду твого не знайдуть...

Незабаром “мишурес”, молодий жидок, вніс самовар, старенький, що похилився набік, з маленьким чайничком, і поставив його на столі. За ним згодом увійшов сам господар і поставив на столі тарільці з вареними яйцями, смаженою рибою, булку, сільничку.

Він скося подивився на револьвер, а Галка скося глянув на його.

– Здоровенний гайдамачисько! – подумав собі Галка. – “Мерикант!..”

– А що там із тим дишлем? – спитав він господаря.

– Справлять, будьте спокійні! – заспокоїв господар.

– Коли б не те, міг би їхати далі. Чого б мені тут ночувати?

– Хіба вам тут погано буде ночувати?

– Дома краще.

– Ну, звичайно, – нема, як дома. Але знов по такій дорозі поночі їхати...

– Опасно?

– Что значить опасно?

– Ну, всякі ж пригоди бувають. Тут у вас, на грانیці, всякий народ вештається...

– Ну-у? Який там народ.

– Пачкарі, “мериканти”...

– Ну, то що?

– Хіба від них лиха не буває?

– Что значить лиха-а? Як їх не займати, то кому вони лихо зроблять? Сохрани Бог!

– А у вас вони бувають?

– Хто-о?

– “Мериканти”.

– У мене “мериканти”? Що вам Бог дав?

– А хіба що?

– У мене порядочні люди бувають: господа, чиновники, офіцери погряничні. Ревізор, що з Петербурга їхав, ночував у мене. Найстарший погряничний доктор. Справник поза-прошлого року ночував. А “мериканти” – пхе! – усміхнувся господар.

– А чим же ви живете? Чим заробляєте, коли ви з пачкарями та “мерикантами” діла не маєте?

– Я-а? Я з гусями торгую, з яйцями. Скуповую й за границю виправляю. Мене на всю округу знають.

Галка неймовірним оком зирнув на господаря. – “Дурням розказуй, не мені”, – подумав він.

Побалакавши ще деякий час із господарем, повечерявши та напившись чаю, Галка почав укладатися спати. Він іще раз оглядів вікна й двері, – цей огляд не заспокоїв його анітрошки, а ще більше тривоги завдав, – взяв револьвер з столу й поклав собі під подушку, роздягнувся й погасив свічку.

Не спалося Галці. Він пригадував собі всі страшні пригоди та душогубства, про які чув коли або читав у газетах, пригадав собі й таємничу подію з тим чиновником, що тут десь щез без сліду, – й мимохіть рука його лізла під подушку, налапуючи револьвер. До того ще блохи напали його й кусали немилосердно.

У сусідній кімнаті гомоніли жиди своєю незрозумілою мовою, хоч разів скільки Галка чув, що хтось утихомирював той гомін.

– Ш-ша!

З годину, може, Галка крутився на постелі, перевертаючись з одного боку на другий, і вже сон починав морити його, вже й у сусідній кімнаті ставало тихше, коли враз затупотіло на дворі під вікнами: щось під’їхало до заїзду.

– Реб-Алтер! – загукали знадвору.

По підсінні затупотіла хода людей і коней, рипали двері.

У Галки вмить пропав сон. Він сів на постелі, прислухався.

– Чи не “мериканти” заїхали? – подумав він. – Хіба що путяще буде тепер поночі вештатися?

У сусідній кімнаті знов загомоніли голосніше, засовали стільцями, хтось кашляв, а голос господаря разів скільки зупиняв гомін.

– Ш-ша!

Галка знов налапав револьвер під подушкою.

Втім голосна розмова в сусідній кімнаті враз ущухла й почали там шепотіти.

– Змовляються! – подумав Галка, й холодний піт зрив йому чоло.

Він узяв револьвер у руки, зліз з постелі й босий, тихенько, навшпиньках пройшов до тих дверей, що у сусідню кімнату.

По тій стороні дверей стояли й пошепки змовлялися. Галка розібрав скільки слів з тої розмови.

– Шлюфт? (спить?), – питав потиху один голос.

На хвилинку всі замовкли. Галка затаїв дух і міцно стиснув держальце револьвера.

– Шлюфт! – прошепотів другий під самими дверима.

– Гіб а мессер! (Дай ножа!), – трошки голосніше сказав господарь заїзду. Галка добре впізнав його голос і зрозумів те страшне слово.

Він затремтів усім тілом.

“Скільки їх там є? А я один, – подумав він. – Коли враз вдереться їх троє-четверо, то не встигну більш одного разу й вистрілити... Треба заховатися так, щоб одразу не знайшли... Вони кинуться до постелі... Засяду ось тут, за шафою... Поки вони до постелі, я вкладу одного, поки опам’ятаються – другого, а там побачимо... Вискочу вікном на вулицю... А, може, під вікном стережуть?”

Все ж таки остеронь засісти – краще... виграю час... Аби тільки рука не тремтіла...”

І він тихесенько пройшов у куток за шафу, став на одно коліно, сперся на друге коліно ліктем і обіруч наставився стріляти.

А у сусідній горниці шугали босі ноги, й пошепки йшла

якась нарада. Потім протягнули одну половинку дверей, – зробилася посередині щілина, й через неї вихопилася довга смужка світла. Далі в ту щілину просунувся ніж і помаленьку, обережно підважив гачок, що на його защепнуті були двері.

– Починається!.. – подумав Галка й затаїв дух.

Гачок відскочив, одчинилася половинка дверей, на порозі станув господар з великим кухонним ножом у руці; за ним стояла його жінка з лампою в одній руці, а другою рукою закривала світло її, щоб не багато його йшло в темну горницю, де був Галка.

Поза ними більше не було нікого.

Господарь оглянувся по кімнаті й тихо, – він був без чобіт, в одних панчохах, – посунув уперед, держучи довгий ніж наготові. Страшний був вигляд того душогуба: патлата голова, чорна, кудлата борода, здоровенна постать...

“Стріляти? – подумав Галка. – Ні, нехай підійде до самої постелі й повернеться спиною до мене... Легше буде влучити... Їх поки що тільки двоє... встигну...”

Господар тихо просунувся до стола.

“Хоче револьвер мій узяти, – подумав Галка. – Думає, що я його на столі лишив...”

Господар справді обережно полапав лівою рукою по столі, – в правій він держав страшний ніж, – потім притягнув до себе лихтарь, вийняв з його свічку, перерізав її ножом надвоє, закрив назад половинку в лихтарь, а другу взяв з собою й так само тихо й обережно подався назад.

– Шлюфт? – пошепки спитала його жінка.

– Шлюфт! – одповів господар і тихенько зачинив за собою двері...

ОДНО СЛОВО

Оповідання лікаря

По весні, перед Великоднем, прийшов до мене мій давній пацієнт, бідний меламед Шая Рабинович, блідий, знесилений і чогось дуже переляканий.

– Ой, пане докторе, недобре мені стало...

– А що?

– Оце сьогодні закашлявся... й кров... ось, дивіться...

Він добув хусточку, розгорнув її, – й справді, на ній було кілька кривавих плям!

– Погано, пане докторе? – спитав він, прошиваючи мене переляканим поглядом.

– От роздягніться, Рабинович, я вас обслухаю гарненько, тоді й скажу, чи воно погано, чи не дуже, – сказав я йому, ухиляючись од простої відповіді, щоб не залякувати ще гірше бідолаху. Бо й без обслухування я добре знав, що значать ті криваві плями. Шаю-меламеда я вже лікував більше року, багато разів обслухував і знав, що в його сухоти.

Тяжкі злидні й робота над силу підточували кволе тіло й помагали лихій хворобі руйнувати легені бідного меламеда. Найгірше було те, що Рабинович – меламед, жидівський учитель.

Назбирає він десять-п'ятнадцять душ дітвори, дрібної, по 6-7 літ і цілий день “товче” в їх голови жидівську грамоту й науку талмуда. І за цю працю мав він по карбованцю в місяць од дитини.

З таким заробітком і в маленькому містечку ледве-ледве прожити можна, тільки що з голоду не пропадаючи.

А надто Рабинович ще сам учився, багато вчився, засиджуючись над книжками до пізньої ночі. Син бідної перекупки, змалку лишившись без батька, він учився в містечко-

вій школі, скінчив її з “похвальним” листом і з тринадцяти літ почав уже сам учителювати як меламед. З того нужденного заробітку свого він помагав і матері, й уривав якусь копійчину на книжки, бо поклав собі неодмінно вивчитись, пройти курси гімназії й скласти іспити на атестат, щоб потім піти в університет. Я не раз дивувався, як він міг самотужки доходити всього, чого треба йому було; без усякої сторонньої помочі він пройшов курс альгебри й геометрії, добре знав уже історію й географію, фізику; іноді, бувало, він приходив до мене, прохаючи деяких пояснень з фізики, або коли не міг сам перекласти якесь трудне місце з латинського класика.

Крім того, він читав багато; крім лікарських моїх книжок він перечитав усю мою бібліотеку та й того було йому мало.

Я не хотів розхолоджувати того завзяття, того запалу до науки, хоч жаль мені його було, бо знав я, як трудно в нас здобути той атестат. Але, як прийшов одного разу Рабинович і попросив мене дати йому якого ліку від кашлю й я, обслуховавши його, помітив, що в його починаються сухоти, я мусів попередити його, що коли він так і далі буде надсажуватись, то, можливо, не доживе до тої щасливої пори, коли візьме в руки атестат.

Рабинович засумував, зажурився, але вчителювання й науки не покинув: меламедство було йому потрібне задля шматка хліба, а без власної науки він уже не міг жити, як риба без води: в ній були всі його надії, все життя його.

А мені, як лікареві, не раз приходила безнадійна думка, що все моє лікування ні на що не здалося бідному меламедові, бо ту невеличку “поправку”, що міг я йому дати своїми ліками, нанівець переводила тяжка праця й злидні.

Боляче стискалося мені серце, коли я дивився, як той меламед здіймав із себе вбогу одежину свою, латану дрантиву сорочку й як став передо мною сухоребрый, кволий, мов сухарь старий, дарма що було йому тільки двадцять літ, сама пора розцвіту, сили, весни людського життя...

Обслуховав я його й побачив, що лиха хвороба сунулася ще далі.

– Ну? – спитав мене хворий. – Гірше стало?

– Авжеж гірше. Хіба я не казав вам уже не раз, що такої тяжкої роботи ваші сили не витримають. Хоч би те мелямедство покинули... Воно вас найгірше заїдає.

– Ой, хіба я того не розумію, пане докторе? – зітхнув Рабинович. – Хіба я не радий був би покинути мелямедство? Скільки часу воно мені забірає! Та що ж я буду їсти?

Лікарська наука дуже гарна й докладно розкажує, що треба їсти таким хворим, тільки, на жаль, не навчає, де взяти тої їжі, коли її нема.

– Слухайте ще раз, Рабинович, що я вам скажу, й міркуйте добре. Своє мелямедство ви однаково покинете, бо коли ви будете цілими днями дерти горло з дітьми, то через тиждень у вас так лине кров горлом, що ви зовсім не зможете говорити. Значить, роботу свою однаково покинете. То киньте ж її краще тепер, поки ще є надія поправити вас, ніж тоді, коли вже тої надії не буде.

– А що ж я буду їсти? – заламав руки Рабинович і подивився на мене з таким безнадійним одчаєм, що ніби наскрізь прошив мене тим поглядом.

Карі очі його, що глибоко позападали, нагадували очі якогось заляканого на смерть звірятка.

– Ось що я вам скажу, – придумав я, – покладу я вас на деякий час у свою лікарню, на два-три тижні, ну – на місяць найбільше, бо на довший час не можу: то земська лікарня, місця в ній ніколи нема, а надто і вам у лікарні, у тій тісноті добра мало буде: вам треба чистого, свіжого повітря й спокою, а в лікарні ні того, ні другого нема.

А ви тим часом пошукайте собі якоїсь іншої, лекшої роботи. Нехай вам допоможуть ваші жидки. Невже ж таки нічого, крім мелямедства, не можна вам знайти?

– Воно б можна, – зітхнув Рабинович, – якби хоч маленький капітал був у мене, щоб за що було руки зачепити, як то кажуть, – ну хоч дві-три сотні яких, тоді можна було б якусь комерцію завести, хоч і не дуже я здатний до неї, та дарма.

– Ну, міркуйте собі, порадьтеся з ким, а тимчасом лягайте

у лікарню.

– Воно б... можна було б собі знайти й притулок, і хліб навіть без усякої праці... – мовив помалу Рабинович.

– Ну? – здивувався я.

– Оженитись. Трапляється мені, та я... не можу... не хочу...

– Добре робите, – сказав я. – Непідходяще це для вас діло тепер.

– Авжеж. Бо яке я маю право, хворий на сухоти, зав'язувати світ другій людині?

Ще більше жаль мені стало того чесного, нещасного злидаря.

– Лишайтеся же у лікарні поки що, піддужаєте трошки, а тим часом може таки знайдеться вам якийсь лекший заробіток. Аби здоров'я, а там усе інше – якось то буде. Може, й одружитеся згодом, коли зовсім здоров будете.

– А хіба я буду коли зовсім здоровий? – спитав Рабинович, дивлячись мені в очі з недовір'ям і з якоюсь надією.

– Можете, – сказав я, – : при гарних умовах життя можете цілком одужати.

– Ой, ті гарні умови! – зітхнув він сумно. – Я добре пам'ятаю, як ви мені казали, що від багатьох хороб багатство й достаток – найкращі ліки.

– Авжеж. Якби ви були багаті, то не мусіли б так тяжко працювати, дешево продаючи своє здоров'я, розмінюючи свої сили на дрібні мідяки, щоб купити шматок хліба.

– І багатому без здоров'я погано, а що вже такому, як я...

– Рабинович не договорив і безнадійно махнув рукою.

– А пам'ятаєте, Рабинович, ще одно моє слово? – спитав я, щоб підбадьорити його.

– Яке слово?

– Хоч би як погано було, а надії втрачати не треба. Бо одчай – найгірша річ при всякій біді.

– Пам'ятаю. Та я й не вдавався в одчай, поки не побачив оцю кров...

– Не вважайте; це ще нічого. Буває й гірше, а поправляються.

– Поправляються?

- Поправляються й навіть зовсім одужують.
- Напевне?
- *Емес*,¹— сказав я по-жидівському, щоб упевнити та підбадьорити свого пацієнта.
- Спасибі вам за добре слово! – радісно подякував Рабинович.

* * *

Рабинович покинув учителювання й пішов у лікарню.

Незабаром йому покращало, кров спинилась: він став веселий, бадьорий і цілими днями просиджував над книжками своїми, аж доводилось мені лякати його, що я геть усі книги поконфіскую в нього, коли він не буде користуватись гарними днями, щоб посидіти надворі, у садку лікарні, вигріваючись на ясному весняному сонці.

Всі в лікарні полюбили його за добру, лагідну вдачу, за його щире бажання всякому догодити, всякого розважити, сказати щось тепле, добре, людяне.

Настала жидівська Пасха, за тиждень перед нашим Великodem.

До мене прийшов поважний заможний жид-різник, Іона Бергер.

Різники у жидів – то духовні особи і, як рабини, повинні добре знати талмуд і всі правила та закони щодо трєфного та кашерного (чистого й нечистого м'яса).

– Я сам здоровий, хвалить Бога, – сказав Бергер, увічливо привітавшись зо мною, – а прийшов до вас я побалакати про одного хворого, коли дозволите.

– Слухаю, – сказав я.

– У вас у лікарні лежить Шая Рабинович, меламед.

– Лежить. Власне, не лежить, а живе у нас, бо він собі ходить, і надворі сидить, і вчиться, й читає.

– Чи він опасно хворий?

– Коли буде жити так, як досі жив, заробляючи меламедством, то довго не протягне.

– А якби він покинув меламедство, то міг би одужати?

– Міг би.

¹ Непохитна правда. – *Прим. авт.*

- Напевне?
- Трудно це сказати. Є надія.
- Бачите, пане докторе, – мовив Бергер, – мені його жаль, бо він порядочний чоловік.
- І мені його жаль, бо він порядочний чоловік, – повторив я.
- Я знаю, що ви його жалієте, – він мені казав. А я його ще більше жалію... Бо я вам хотів сказати... У мене є дочка, – ви її знаєте.
- Знаю.
- От вони собі, – знаєте, як молоді, – полюбилися. Я міг би для своєї дочки знайти кращого, з “положенням”, з капіталом, – ну, та що ви зробите, коли вже так сталося?.. І вона за іншого не хоче, плаче... Ну, я думав узяти його, Рабиновича ніби, до свого діла: може б він комерцію почав яку, товар скуповував, чи птицю, – якось помаленьку витягнув би його в люди...
- Добре діло, – сказав я.
- Ну, що ви скажете? Він не хоче!
- Чому? – здивувався я.
- Каже: я хворий, з вашою дочкою одружитись не можу, нащо я маю їй світ зав’язувати? Нехай вона за мене забуде.
- Чесна людина, – сказав я.
- І я кажу: чесна людина, – повторив Бергер. – Так він мене тим узяв за серце, що я хотів дати йому поміч, ну скільки там міг би, рублів 10-15 у місяць, щоб він не так тяжко працював і міг би собі лічитись.
- Добре діло, – сказав я.
- Не хоче! Що ви скажете?
- Не хоче? – здивувався я.
- Не хоче. Якби я, каже, мав надію, що піддужаю й відроблю вам ті гроші, або зовсім здоровий буду й зможу посватати вашу дочку, то взяв би. А так... не хочу.
- Чесна людина! – сказав я.
- Після того мені ще більше жаль його стало, – мовив далі Бергер. – А дочка, вибачайте, зовсім одуріла. Клопіт мені та й годі! – розвів руками старий різник. – Аж ото, маєте, як

йому ота кров показалася й ви йому сказали йти у лікарню, прийшов він од вас до мене такий чудний, ніби радий, що кров з його йде. “Здурів він”, – думаю собі. І каже він, що ви йому сказали таке слово, що воно йому допомогло краще за всі ліки.

– Яке слово? – здивувався я.

– Ви йому сказали, що справа його ще не така погана й що можна видужати й зовсім здоровим бути.

– Сказав.

– І ви йому сказали: *емес*.

– І це сказав.

– О! Ви знаєте, що значить для нього це слово.

– Ну?

– Більше, як тисяча рублів! У цьому слові всі надії його: що він одужає, що буде робити, буде вчитись, дійде до великого розуму, що візьме за себе мою дочку, – все життя його в цім слові!.. Пане докторе, ви знаєте, відразу я думав, що він здурів і що дочка моя здуріла, їй-Богу! А як оце пройшов час, то я побачив, що й справді одно те слово наполовину вигоїло його!

– Ну, не так, може, те слово, як спочинок од тяжкої роботи, добра їжа, молоко, ліки, – казав я.

– Це своїм порядком, а велике слово своїм порядком, – мовив з певністю Бергер.

– Може й так, – згодився я.

– *Емес*, – сказав Бергер. – Ви знаєте: він розумний, Рабинович, як стара людина розумний; він багато вчиться, багато прочитав і ваших, руських книжок. От і сам він каже: одно слово дало йому й віру, й надію.

– А любов була вже й перед тим, – усміхнувся я.

– О! Так і він каже: віра, надія і любов. Ну, любов... що там! То ще невелике діло й у всякого молодого буває, – казав Бергер. – То дурниця...

– Ой, не кажіть так, ребе! – озвався я. – Іноді й воно буває велике.

– Може! – здвигнув плечима старий. – І він каже так само.

О, він розумний! Ви знаєте, він каже, що у вас, у християн, кажуть, були три сестри такі, що звалися: Віра, Надія і Любов, а мати їх звалася Софія, а ніби то по якомусь іностранным Софія значить – мудрість. Так?

– Так.

– Ото я собі міркую своїм жидівським розумом, як я духовний чоловік: ваш розум, нібито мудрість, чи наука ваша, – пройшло в його серце й дало йому там надію, й піддержало віру, й пригріло любов. О!

– Може й так.

– Напевне. Так воно виходить. Знаєте, в нас у талмуді стоїть так: одним словом можна оживити людину, одним словом можна вбити її.

– Буває...

– Скажіть же й мені, пане докторе, це слово, нехай і я почую його од вас, – просив Бергер.

– Буде він здоров?

– Я маю надію.

– Ні! не те слово, – просив старий.

– Я вірю...

– Не те... не те... Наше жидівське слово. Скажіть, напевне буде здоров?

Очі старого так благали мене, що я не міг удержатись, щоб не сказати йому:

– Напевне, *емес*.

Він обіруч ухопив мою руку й міцно-міцно стиснув її.

– Спасибі вам, ой, спасибі! – радісно сказав він. – А чи можна, щоб дочка моя прийшла коли-небудь сюди одвідати його?

– Можна, тільки щоб не дуже довго засиджувалась, щоб вони довго не балакали, а він не хвилювався, бо й це йому шкодить. Знаєте, іноді як занадто багато щастя й радощів, то й це не дуже добре, – казав я.

– Велике ваше слово! – аж похитав головою Бергер. – Так і в талмуді стоїть...

– От бачите. То я так думаю: нехай вона щодня на півго-

динки прийде одвідати його, в післяобідню пору, то воно й буде всього доброго потрошки.

– Добре! Так найкраще буде. А я вже щось придумаю, щоб йому краще жилося, як піддужає й випишеться з лікарні. Я йому легку роботу знайду і кращий заробіток.

– Щасти вам Боже, – сказав я.

* * *

Того ж дня надвечір я зустрів у дворі лікарні дочку Бергерову, гарненьку молоду дівчину; вона несла щось зав'язане в біленьку хусточку та пучечок фіалок і лісових сокирок. Вона нічого не сказала мені, тільки вклонилась і почервоніла, як мак, але її щасливі гарні карі очі, що глянули на мене, сказали мені більше, ніж найкрасномовніші слова.

* * *

Днів через скільки, йдучи в лікарню, я побачив Рабиновича на лавочці в дворі під сосною. День був теплий, соняшний; дерева вже розпускались, трава зазеленіла. Рабинович щось читав.

Я підійшов до нього.

– Все за книжкою сидите. Не втомлялись би ви, – сказав я.

– Це не втома, це розвага, – одрік він. – Нудьга гірше втомляє.

– Ну, як ви себе почуваєте?

– Добре, так добре, наче зовсім здоровий. Мало вже й кашляю.

– Ну й гаразд.

– А на душі так гарно й весело, як ніколи не бувало...

– І це добре, – сказав я.

До нас підійшов дворник.

– Господин доктор, там урядник вже другий раз приходить, питає про вас, – сказав він.

– Де ж він? – спитав я.

– Та ось сюди йде сам.

Підійшов урядник, привітався.

– А що таке? – спитав я.

– Ось тут бумажка є од ісправника, – сказав він, шукаючи в портфелі. – У вас в лікарні, сказали мені, лежить єврей, мозирський міщанин, Шая Рабинович.

– Лежить. А що?

– Виселить його треба, бо він тут не має права жителя, як тут дачна місцевість.

Я подивився на Рабиновича: він зблід, очі його широко розкрились і несамовито якось дивились то на мене, то на урядника.

– Поки він хворий, в лікарні, – сказав я, – ніхто його висилати не може.

– Так, – сказав урядник. – Ви мені тільки надпись зробіть, що він хворий і виїхати не може. Ну, а як уже видужає й виписється...

– Тоді побачимо, – сказав я. – Пройдіть ось туди, до мене в кабінет, я вам зараз напишу, що там треба.

Урядник пішов. Я повернувся до Рабиновича: він сидів, мов скаменілий і важко дихав.

– Не хвилюйтеся, Рабинович, не турбуйтеся, – сказав я, – тепер вас ніхто не займе, поки ви в лікарні, а тим часом, може, щось придумаємо.

– Ой ні, пане, докторе! Тут ви вже нічого не придумаєте... тут уже не ваша сила... О Боже ж мій! – простогнав він. – Кому я тут шкодив? Чим я винен? Виселить! За що це на мене? За що?

Він закрив лице руками, схилився, мов прибитий, пригнічений вагою свого горя; худі плечі його разів скільки здригнулись, і він гірко заплакав.

* * *

Вночі мене розбудили до хворого в лікарню.

В Рабиновича линула кров горлом з такою силою, що зовсім залила йому легені. До ранку він умер...

ОЧІ

– Ой, паночку! Знов старий з глузду з'їхав! – бідкалася підстаркувата, мала й сухенька, як опеньок, жінка, прибігши задихана до земського лікаря. – Порадьте мене, соколинку, бо вже не знаю... сама з ним збожеволію!..

– А що ж таке? – питав лікарь.

– Та так само, як і тоді було, пам'ятаєте, як з тієї війни прийшов.

– Так само?

– Еге. Знов такички: закутає голову свиткою, ляже на лаву та й лежить так цілий день, ні до кого не озветься, та й ти до нього не озивайся, бо все одно, що до стовпа... А вночі ходить по хаті, шукає чогось... Світла цілісеньку ніч не гасимо, бо не може він поночі сидіти... Ой нещаслива ж моя годинонька з тим лихом!...

– Знов ті очі? – спитав лікарь.

– Знов... То був уже заспокоївся неначе, вже не згадував про ті очі, вже й до роботи був брався; думала я – вилюдніє. Та от, на лихо, як тільки прочув про цю нову війну, то аж злякалася я, глянувши на його: схопився обіруч за голову, застогнав, то аж мені мороз поза шкуру пішов... Та все своє: “Ой очі... знов ті очі... очі...” От покарав його Господь, та й мене нещасну з ним!...

– Знов збожеволів... – зітхнув лікарь.

– Авжеж. Зчорнів, як земля, висох... рісочки в рот не бере... Аж дивно мені: чим та душа в тілі держиться? Хоч би вже вмер, то й йому краще було б і мені не гірше, як на оцю муку пекельну дивитись, прости мені, Господи! – бідкалась жінка з одчаєм, заламавши руки.

Лікарь, задумавшись, пройшовся по кімнаті з кутка в кут.

– Що ж я вам поможу, бідолашна? – промовив він згодом.

– Нема на це ради...

– Колись ви йому давали щось пити, то хоч спав після того спокійніше. А може б, ласка ваша, пішли б подивились на нього. Він тільки вас слухає, як ви до нього балакаєте, а то більше ні до кого й не повернеться.

– Та що ж, я піду, – мовив лікарь. – Тільки наперед знаю, що ледве чи поможу йому чим.

– Потрудіться, будь ласка. Може таки щось придумаєте... Згляньтеся хоч на мене: я ж за слізьми вже й світу не бачу.

– Добре, ходім.

І лікарь пішов за жінкою до її божевільного чоловіка.

* * *

З Олексою Купчаком стало те лихо ще за японської війни, як розказували люди, що були із ним. Погнали його туди, як запасного, хоч і не молодий вже був, бо за сорок літ йому тоді було перейшло, й недужий був, ядушливий, до далекої ходи та до тяжкої роботи нездатний: чи косить почне, чи молотити, то зараз у грудях йому й шипить, і грає, й свистить, неробочий був чоловік. І хоч сказав він лікарям, що нездужає, та ті не дуже його й оглядали: поставив один дудочку до грудей, притулив ухо: “Годен”, – каже.

Та й погнали. Там уже, в тій чужині далекій, побачили, що він і справді негодящий, та вже назад одсилать не рука була, – й без нього, без Олекси, багато там клопотів у начальства було всяких. От, щоб збутися його з роти, приставили його за санітара до польового лазарету. Але й там він був нездатний: одно – що не знав того діла, нетямущий був на санітара, а друге – що таки нездужав ні ходить багато, ні ваги носить. І лишився він при лазареті так, без діла, за попихача: хмизу назбирать та вогонь розпалить, як де під лісом “пункт” стане; яму копать та ховать убитих або тих, що од ран у лазареті помирали. Було таких попихачів при лазареті скільки: коли троє, коли четверо, або й більше.

Звик Олекса й до такої роботи й не ремствував. Як коли, то

й поживиться чим коло тих убитих: чоботи добув собі добрі замість своїх побитих і на онучі шмаття надер собі доброго; як коли, то й тютюну собі витрусить у якого нещасного: однаково вже не куритиме покійник; траплялися й грошенята, й годинник срібний знайшовся. Хто моторніший, той живився й більше, але й Олексі перепадало дещо.

Була нещаслива та війна для наших: усе назад одступали, іноді й своє добро кидаючи.

Одного разу так ось одступаючи, поспішали, коли надвечір прийшов приказ спинитись і окопуватись: прийшло свіже військо на підмогу, та й вороги-японці були спинилися. Другого дня приїхав генерал, об'їхав усе, оглянув. Геть далеко лежали купами й поодинці наші вбиті й ранені; деякі з ранених махали руками, підводились, кричали.

– Пошліть санітарів забрати ранених, – звелів генерал. – І вбитих поховайте, бо довго стояти будемо в окопах, то не годиться. Та поспішайте, бо як підійдуть японці, то вже годі буде цим клопотатись.

Пішли фершали, санітари, пішов за ними й Олекса. Фершали оглядають ранених, складають санітарам на ноші.

– А ви там копайте яму, – гукнув фершал на “попихачів”.

Викопали могилу, хоч не глибоку, а довгу й широку, та почали стягати вбитих і складати їх рядком в ямі. Коли це гукають на “попихачів” санітари, щоб ішли за ними далі.

Стали “попихачі” й не знають, чи йти їм, чи тут кінчати діло й яму засипувати. Аж надбіг санітар і гукає:

– Один оставайся, докладай яму й засипуй, а всі біжіть за мною: ранених багато.

– Оставайся, Купчак, – сказали Олексі товариші, – однаково не побіжиш далеко.

Олекса лишився. Оглянувся навколо: в яму ще можна було з п'ятох скинути; він пошкодував, щоб праця їх і заходи коло ями не пропали дурно й пішов самотужки зволікати трупи; тягне за ноги чи за руки, як способніше трапиться, бо задубіли дуже. Аж ось один м'який попався, не заляк; ниць лежить, рука під головою. Повернув його Олекса горілиць,

а він лупнув очима й застогнав. Молодий був, гожий з обличчя, а по погонах пізнати, що з одного з Сібірських полків.

– Як його брати? – подумав Олекса.

А в того обидві нозі перебиті й живіт пробитий, мабуть, шрапнеллю, бо щось із його виперлось жовто-червоне.

– Не взяли санітари, – значить, не жить йому на світі.

Хотів ухопить його за ноги, так нема як узяти, дуже перебиті, голі кістки стремлять, чоботи пошарпані унівець.

Олекса взяв його за руки й поволік... до ями.

І страшно йому стало, й важко, й поспішати треба, а дух забиває й пищики грають в грудях.

Доволік і став одсапатись. А той лежить горілиць, – не розбереш: чи живий, чи мертвий.

Застогнав...

Що його робить?.. Смертельний він, коли його фершал покинув і санітари не взяли: таких не беруть, що вже надії на них нема; однаково помруть, тільки морока з ними.

А той знов лупнув очима й ворухнув рукою.

– Води... – простогнав.

– Нема води, – каже Олекса, – та й що тобі вода допоможе?

“Кидать в яму? – подумав Олекса. – Так живий же... А так покинуть?.. Однаково хутко дійде... А лятимуть, що загаявся... Покинуть тут, – а начальство побачить, – чому не закопав? – скажуть... Однаково ж скоро дійде...”

Олекса взяв його за руки. Той трошки підвівся, глянув набік в ту яму...

– В могилу?.. – страшним, хоч слабким і тремтячим голо- сом простогнав він. – Я ж живий... Що ти робиш?.. Рятуй...

– Ти помреш, однаково...

– Не помру... Рятуй мене... Глянь на Бога... Я ж живий, що ти робиш?.. Боже...

А очі його бігали-мигтіли, й як росою покрилося потом його бліде обличчя.

Олекса вагався.

– Слухай... ти... Порятуй мене... Я виживу... Я багатий... Я тобі все віддам... усе, що маю, тільки порятуй. У мене зем-

ля, худоба... Все віддам... тобі...

Голова його впала на землю, очі заплющились.

– Мабуть, уже дійшов, сердешний, — подумав Олекса.

– Купча-ак.. Ге-ей... — гукали здалеку санітари.

Олекса стрепенувся, знов ухопив раненого за руки й повернув головою до ями, щоб зручніше було зсунути. Той знов розплющив очі й щосили вхопив його за руку.

– Порятуй!.. — хрипів він. — Змилуйся... Глянь на Бога! У тебе ж душа хрещена...

– Ти ж помреш, однаково... — змагався Олекса. — Де ж тобі?

– Слухай! — несамовито прохрипів нещасний. — Дивись мені в очі!

Олекса глянув: ті очі були страшні, мов скляні, а вилупились так, ніби вискочити хотіли. І той погляд мов шилом прошивав аж у серце.

– Прокляття тобі!.. — хрипів ранений, — довіку... Хліба не з'їси... води не вип'єш: все мої очі перед тобою будуть... довіку... Прокляття...

Голова його знов упала, але очі вже не сплющились, — так і стояли нерухомі, не кліпаючи, й прошивали Олексу страшним поглядом, аж мороз йому по спині пішов.

– Умер... — подумав Олекса й перехрестився.

– Купча-ак, — гукали здалека санітари.

Олекса повернувся до “того” й аж здригнувся: очі страшні, нерухомі знов прошили його наскрізь у серце, у душу.

Одвернувши голову, щоб не дивитись, він ухопив за руки тіло й зсунув його в яму. Тіло впало боком, як важкий мішок, потім повернулось горілиць, і вже з ями ще раз прошили його ті скляні, страшно вилуплені очі.

Олекса, мов несамовитий, поспішав зсовувати лопатою землю в яму. Земля падала на трупи з важким холодним стуком, аж гуло під нею. Олекса сипав та сипав її, не дивлячись у яму, хоч вона вже до половини була засипана землею й геть покрила всі трупи.

* * *

І з того часу щось дивне сталося з Олексом Купчаком. Він став мовчазний, ховався від людей, не їв, не пив. Візьме, було, ложку, зачерпне з казанка – й кине її та одвернеться: й з казанка, й з ложки, і з кухля води дивляться на нього ті страшні очі... Вже як знеможеться, бувало, до краю, то ляже десь осторонь, і закутається з головою й іноді погризе сухаря шматок, аби лиш душу закропити.

І довго так, дуже довго мучився Олекса. Вже й війна скінчилася, й додому вернувся, а ті страшні очі не покидали його, не давали спокою ні на хвилину.

Жінка возила його й по лікарнях, і по шептухах та знахорах, по ворожбитах усяких; скільки вже молитов по церквах наймали, – ніщо не помагало. Збожеволів чоловік.

Допіру літ через шість почав він ніби трошки до свого розуму вертатися й неначе забувати про ті очі. Вже іноді брався й до деякої роботи коло хазяйства, хоч мовчазний був і від людей ховався.

* * *

– Якби не оця війна нова, – мовила жінка, йдучи поруч із лікарем, – то, може, був би оговтався. А як почув, що забирають запасних, – його ж не візьмуть, бо вже старий, – то й от і знов те саме, що й тоді було... Головонько моя нещаслива...

Назустріч їм бігла задихавшись перелякана дівчинка-підліток.

– Мамо... ой, мамо! Ой, мамо!.. Нещастя!.. Тато...

Жінка сплеснула руками.

– Що, Галю?

– Ой тато... Ой, нещастя!.. Ідіть швидше...

Жінка побігла щодуху; лікар поспішав за нею. В Олексовому дворі зібрався натовп людей.

– Що сталося? – спитав лікар.

– Повісився Олекса... у клуні, на своєму поясі.

ДЕДА

У містечко пригнали партію новобранців з Кавказу. То були чудні люди: чорні, як цигани, бородаті, здебільшого хлопці здорові, високі, стрункі; страшно було дивитись, як зиркали вони білками своїх карих очей і герготіли щось проміж себе чудною, незрозумілою мовою. Всі вони були обдерті, у дранті та лахмітті, у декотрих замість шапок голови пов'язані були брудними ганчірками або хустками; мало в кого з них і чоботи були, а більше йшли вони в патинках на босоніж або поверх драних онучів.

Отже, не диво, що за валкою тих новобранців, що йшли юрбою з вокзалу через містечко аж до волости, йшла ще більша юрба цікавих людей та дітвори, дивуючись на таке диво.

Коло волости всі спинились, і дехто з цікавих насмілився спитати тих чужинців:

– Звідкіля ви? Скудова? – питали вони, підроблюючись під московську мову.

Дехто з тих чудних людей, мабуть, котрий буваліший і розумів по-нашому або по-московському, відповідав:

– Кавказ... Грузин.

– З Кавказу, грузини, – пояснювали своїм ті, що допитувались.

– Ополченці? – питали далі.

– Ополчен...

– Еге, це й їх так само, як і наших, вигнали, – міркували люди. – Господи милостивий! Скільки того миру, як у ту пірву йде, й кінця-краю тому нема...

– Забули люди Бога й отак один одного мордують...

– Боже наш, Боже! – зітхали деякі.

– Та й народ який то чудний! – здивувалась якась молодиця.

– Всякого народу на світі є, – пояснив їй підстаркуватий міщанин. – Вони собі не чудні, а ми собі. Може, й вони оце дивляться на нас та балакають про себе, що ми їм чудні.

– А так, так, – підтвердив хтось інший. – Приміром, якби от...

Та тимчасом з волости вийшов офіцер, а з ним скільки москалів і стражників, і почав той офіцер вичитувати з паперу тих некрутів, та все такі чудацькі слова, що й не перекажеш ніяк, а вони одгукувались кожний, як до кого дійшло. А скінчивши перекличку, той офіцер скомандував:

– Розводь по квартирах!

І повели їх у три вулиці трьома валками по людських дворах на постой.

Надвечір того ж таки дня на Заріччі баба Варвара, ставши коло воріт свого двору, бідкалась перед сусідкою, витираючи сльози рукавом:

– І поставили мені отого азіата, а що я з ним, бідна головонько, робитиму?.. Діти полякались, поховались... Я ж удова, сина мені забрали в москалі ще торік, то хіба ж це по закону такі одбитки? Нехай би вже туди становили, де господарь є, хоч поганенький... Що ж я робитиму з ним? Хоч сама з хати тікай, дітей забравши... Та куди втечеш, коли їх скрізь повно?.. Та й чи такі ж мої достатки, щоб іще чужого годувати?

– Ні, тітко, харчувати їх казна буде, – озвалася сусідка. – Коло Данилової кузні кухню їм ставлять. Я й сама думала, та от староста проходив і казав, щоб не бунтувались люди. Недовго, каже, і стоятимуть тут: після Покрови поженуть їх далі.

Баба Варвара похитала головою.

– Хто його знає, серденько, чи правда тому? Адже казали, що війна тільки на три місяці, а хіба вже не другий рік іде. А кажуть, у Києві об'явили, що сім літ війна буде.

– Господь його знає! – зітхнула й сусідка. – І нам аж трьох

уперли... Куди з ними подітися при нашій тісноті? У вас тільки двоє дівчат та ви, а у нас і своїх повна хата. Хоч би це влітку було, то десь у клуні переночували б, а то ж уже й Покрова через тиждень... Ночі які холодні стали.

– Карає нас Бог і ввесь мир хрещений з нами!..

– А вони нашої віри, тітко, – мовила сусідка. – Повз церкви йшли – всі хрестились, як і ми.

– Нашої віри? – здивувалась тітка Варвара. – А я думала, чи не турецької якої?..

– Де ж пак турецької, коли в нас із турками теж війна зайшла.

– Нашої віри, кажете... А голота яка! Хоч би клуночок був у котрого... Голісенькі!.. Скуляться в лейбику драному; шапки нема, трохи не босий... І що то за народ такий злидений?

– Ще гірше люде живуть по світах, як ми тут... – мовила сусідка.

– А гірше.

– І по-якому з ними балакати? Хоч би слово одно розібрати, як вони поміж себе гомонять... Озвешся до нього чи питаєш, а він тобі тільки “харашо!”

До баби Варвари підійшла менша дочка її, Параска, дівчина літ десяти.

– Мамо! Ходім у хату!.. Холодно.

– Іди, дочко, я зараз.

– Я боюся, мамо, там “той” сидить.

– А Мотря де?

– На городі. Картоплю копає.

– Гукни її; підем усі разом. Пора на вечерю ладить.

У трьох пішли вони в хату, безпечніше якось, хоч репету діти нароблять, якби що... людей скличуть...

“Той” сидів на лаві коло вікна, сперся ліктем на лутку й дивився у вікно. Чорний він був, як циган, голова кудлата й чорна невеличка борода кудлата, худий, як тріска, а високий – трохи не до сволюка головою доставав, як устане, – та сумний такий і понурий, наче поховав кого рідного. Лейбик на йому старенький, голі лікті повилазили, штани драні, на

голих худих ногах якісь патинки, мотузками пов'язані.

Як рипнула дверима Варвара, входячи в хату з дівчатами, “той” повернув голову, покивав їй головою й знов повернувся до вікна.

– Ви, діти, не бійтеся, вони нашої віри, – розважала дівчат баба Варвара. – Внеси, Мотре, хмизу до печі.

Мотря вийшла в двір. Баба Варвара поралася коло посуду, а Параска чистила картоплю.

Втім “той” швидко підвівся з лави й вийшов поспішно з хати, зігнувшись у дверях трохи не вдвоє, щоб не зачепитись головою.

– Куди це він? – здивувалася Варвара й метнулась до вікна.

Надворі Мотря перерубувала сокирою грубу гілляку. “Той” підійшов до неї й взяв з рук сокиру. Мотря аж одступила назад з переляку. А “той” як заходився рубати, то аж гуло в дворі: дужий був, гудзуватий, дарма, що худий.

Мотря стояла обіч, дивлючись деякий час на “азіата”, потім згорнула оберемок нарубаного хмизу й пішла в хату.

– А я ж була злякалась, як він у мене сокиру взяв, аж ноги мені затремтіли: думала, як утне по голові!..

– Та за що ж він мав би тебе по голові? – аж із серцем озвалася Варвара. – Вони ж хрещені... Та бачиш, які злидарі, мов старці. У них біда ще гірша за нашу.

Дівчата дивились у віконце.

– Бач, як рубає!.. Здоровий, як Омелько ковалів.

– Може, ще й дужчий...

Варвара розпалила в печі.

– Мамо! Горне хмиз і несе в хату! – скрикнула Параска.

– Ну то що ж.

Увійшов “азіат” і скинув коло припічка добрий оберемок нарубаного хмизу.

– Спасибі! – приязно подякувала йому Варвара.

– Харашо! – сказав той, кивнув головою, сів на лаву й витер рукавом піт з чола.

“Отак і Микола мій, – думала собі Варвара, – може комусь

помагав у чужині... Охочий був усякому допомогти... А може, вже нема його на світі?..”

І вона важко зітхнула. Зітхнув і “той” та й знов сумним поглядом полинув кудись далеко, задумавшись, підперши лице здоровенним своїм кулаком.

Ніяково було всім: і людина тая чужа, здається, ніби й людина, а по-якому ти до його озвешся? Сумує він, – хто ж його знає, може, дома в себе там покинув матір, сестер, як Микола, а може, жінку, дітей?.. А як його розпитаєш? По-якому промовиш, щоб розважити?

Зваривши кулішу з картоплею, затовкла його Варвара салом з цибулькою, висипала у велику миску й поставила на стіл.

“Азіат” одсунувся по лаві далі од столу.

– Бач, який звичайний! – сказала баба Варвара. – Наріж, Мотре, хліба.

А сама взяла нову ложку, витерла її рушником, підійшла до “азіата” й подала йому ложку, запрошуючи до вечері.

– Та вже повечеряй з нами, чим хата багата.

“Азіат” усміхнувся до Варвари й покивав головою.

– Харашо!

– Ну, йди, йди, харашо! – усміхнулась Варвара, а за нею й дівчата.

Сіли всі до столу. “Азіат” їв дуже мало: ще й половини з миски не спожили, а він уже поклав ложку, кивнув головою й знов своє:

– Харашо!

– Та їж іще! – запрошувала Варвара.

Але він не схотів, узяв шматок хліба й жує помаленьку, без страви.

– Може, не по йому куліш? – озвалась Мотря. – Може, в них такого не їдять?

– А хто ж його знає?

– Може, з дороги втомився або нездужає? Сумний такий.

– Застудився, мабуть, бо без одежі, – сказала Варвара. – То ж кашляє як.

“Азіат” і справді кілька разів був зайшовся кашлем: гупало йому з грудей, як із порожньої діжи.

Варвара зняла з жердки грубе рядно, склала його учетверо вздовж і постелила “азіатові” на лаві: під голову дала Миколиного старого лейбика, а вкритися – Миколину ж таки свиту.

– Лягай, спочинь, – запросила вона непроханого гостя. – І ми ось упораємось та полягаємо.

– Харашо! – кивнув той головою. –Харашо, деда́! – додав він.

– Що воно “деда”? – здивувалась Мотря.

– Деда... – він показав на бабу Варвару, а потім махнув рукою кудись далеко й знов сказав “деда” та собі рукою на груди й по голові себе погладив.

– Розбери ж його! Чи то мати, чи жінка по-їхньому?

“Азіат” показав спершу на Параску, потім на бабу Варвару й сказав: “Деда”; далі показав на Мотрю й знов на бабу Варвару та знову сказав: “Деда”.

– Мати! – зрозуміли всі. – То він вас мамою називає, мамо! – сказали враз дівчата.

У баби Варвари аж сльози в очах показалися.

– Ну, лягай вже, лягай спати! – приязно сказала вона, киваючи головою “азіатові”. – А ви, діти, збирайте посуд і собі лягайте.

Згодом баба Варвара з Параскою вклалися на ліжку, Мотря в запічку, а “азіат” – на лаві.

Уночі разів скільки “азіат” довго кашляв, гупаючи, як у порожню бочку, та вставав до відра пити воду.

Вранці баба Варвара встала ще вдосвіта; дівчата ще спали, спав і “той”, зігнувшись на лаві й вкрившись з головою Миколиною свитою.

Баба вийшла надвір. Був холодний вітер, якась мряка прошивала наскрізь холодом, що ніяк не закутаєшся, не втулишся.

Пораючись у хліві коло корови, баба почула, що рипнули двері з хати: то вийшов “азіат”, зігнувшись у своєму драно-му лейбику, без шапки, в патинках на босоніж.

“І що то за народ такий, нужденний? – думала собі баба, – самі з себе старці якісь!.. Хоч би шапка була! Гірше за циган”.

“Той” постояв коло порога, а далі подався до воріт і вийшов на вулицю.

Баба вийшла з хлівця.

– Постій!.. Стрівай! – гукнула вона на нього. – Куди це ти вдосвіта чимчикуєш? Вернись!

“Той” оглянувся на неї, кивнув головою й сказав:

– Харашо!

– Дурний ти з своїм “харашо”! –з серцем крикнула баба.

– Тобі й дулю показати, то все скажеш: “Харашо”! Вертайсь у хату, чуєш?

“Той” стояв, не рушався.

– Вернись, кажу, ще рано!.. Куди це ти наставився в такий холод без свитки, без шапки?.. Вернись! – і баба поманула його рукою.

“Той” слухняно повернувся й пішов за бабою в хату. Увійшов, сів на лаві і зігнувся з холоду...

Дівчата попркидались, повиходили з хати. Перша вернулася Параска й стала вмиватися над цебром, зливаючи собі з кухлика.

Азіат посунувся до неї по лаві, взяв кухлика й почав зливати їй на руки, щоб зручніше було вмиватись.

Умившись і витершись рушником, Параска взяла кухоль і показала “азіатові”, що хоче йому злити на руки, щоб умився.

– Харашо! – усміхнувся той і підставив свої здоровенні, як лопати, долоні.

Баба одчинила скриню й шукала там чогось. Увійшла Мотря.

– Пали, Мотре, в печі, – сказала баба, не підводячись од скрині. – Вже вибіралась кудись оця біда мандрувати без шапки, отако, по-циганському...

Баба добула із скрині Миколину шапку й червоний пояс, взяла з лави Миколин лейбик теплий, що дала була під голову “азіатові” й подала все це йому.

– Одягнись!.. Холодно, замерзнеш... А чобіт нема, вже ви-

бачай!.. – показала вона йому на ноги й розвела руками на знак, що нема.

Той узяв, покивав їй головою, щось промовив чудно, по-своєму, приклав руку до серця.

– Харашо, деда...

– Ну, добре, добре, одягайся, в що є, – одказала баба й повернулась до печі. Дівчата з цікавістю і вже прихильно, без усякого страху, дивилися на “азіата”.

– Мамо, в його шия гола, а сорочка драна, розхристана, – озвалася Мотря. – Може, йому ту хустину вовняну дати, що на жердці, – хай хоч шию закриє.

– Дай, – коротко відрікла мати. – А сорочку хай вже як упораюсь, то виберу з Миколиних: полатати треба, бо всі нові взяв Микола, старі лишилися, драні.

Мотря дала “азіатові” хустку, показавши, щоб загорнув шию й груди закрити. Він одягався й все кивав приязно головою та промовляв “харашо”; а одягшись, знов був наставився вийти з хати, та баба спинила його, показавши, що треба по-снідати.

– Бачите, діти, який звичайний; хоч і голодранець, а в очі не заглядає, сам не просить. Людська дитина, значить, не пройдисвіт якийсь.

Тоді вже як поснідали, – а “азіат” знов іззів трошки, як мала дитина, – Варвара вже не спиняла його, й він вийшов на вулицю, де вже повиходили з других дворів такі ж самі голодранці, що стояли по інших хатах.

Цілий день не було постояльця. Ходили всі ті новобранці валкою до волости; там їм щось читали, щось наказували; потім обідали всі в казенній кухні коло Данилової кузні, й тільки надвечір вернувся постоялець у Варварину хату.

Баби Варвари не було – ходила в містечко, а як вернулася, то застала вже “азіата” й обох дівчат у хаті.

– Мамо, – весело озвалася Параска, – він нам розказував про себе: в нього є мати, є троє братів менших і сестра одна, зовсім маленька, а зветься він так чудно: Шия!

– Шіо! – поправив її “азіат”.

– А по-якому ж ви з ним розбалакались? – здивувалась баба.

– Отак, на мигах!

Веселіший став і Шію. Він щось говорив по-своєму, іноді сміявся, витріщаючи з-під чорних вусів свої білі, як сніг зуби; веселі були й дівчата.

Того дня вечеряв він з ними, як свій, і разів скільки озивався до баби:

– Харашо, деда!

І до дівчат:

– Харашо, Мотра, харашо, Параска.

Він уже знав їх імена, тільки вимовляв їх якось чудно.

Тої ночі бухикав він тяжко й вставав воду пити; тієї ж ночі занедужала й Мотря. Ще глуха ніч була, як вона схопилася і розбудила матір.

– Мамо, заклало мені в горлі й душить, аж слини ковтнути не можу!

– Що ж я з тобою робитиму в світі! – забідкалась баба Варвара й встала, щоб засвітити гасницю.

Прокинувся й Шію, сів на лаві й дивився з тривогою на бабу й на дівчину. Мотря була червона й розпалена з гарячки, а в горлі їй заклало, так що аж голосу не стало.

– Є, деда? – питав Шію.

Баба показала йому на Мотрю, на шию. Він похитав головою з співчуттям, розвів руками, бився об поли: видно було, що жаль йому їх і радий би допомогти, та не знає чим.

Баба змастила Мотрі шию милом і зав'язала теплою хусткою.

– Ляж, дочко, на піч та зігрійся; може, полекшає в теплі.

Полягали знову усі – і вже гасниці до дня не гасили.

Мотрі не полегшало, а вранці стало ще гірше.

Шію, раненько вставши, старався чим міг допомогти: нарубав і наносив хмизу, сам розпалив у печі, видер у Параски відро, коли вона хотіла йти по воду, й сам приніс води. А заходячи у хату, всякий раз підходив до Мотрі, що лежала у запічку, брав її за руку або пробував рукою чоло, хитав голо-

вою й бився руками об поли.

Поснідавши, баба Варвара пішла в містечко по лікаря.

Параска прибрала посуд, підмела хату. Шію виніс цебер з помями, а потім сів на лаві й увесь час поглядав на хвору Мотрю й хитав головою.

Баба Варвара привезла лікаря. Оглянувши хвору, він сказав, що у неї буде налив у горлі й помучить він її днів зо три, покиль прорве; записав полоскання, сказав тепло ув'язувати шию й вже збірався виходити, коли звернув увагу на “азіата”.

– А це у вас постоялець? Мало вам свого клопоту, ще й чужого накинули вам, – сказав він.

– Та ні, паночку, – одрікла Варвара. – З ним клопоту нема, він плохий, людяний, – ще й допомогти силкується, чим може. А коли ваша ласка, то, може, потрудились би й його оглянути: так кашляє по ночах, що й слухати не можна. Прийшов сюди у лахмітті, обідраний, босий, як бачите, без шапки... Чи не дали б йому чого від того кашлю? – просила вона.

Лікарь підійшов до Шію.

– Кашляєш, голубе? – спитав він.

– Харашо...

– Отак він на все “харашо” каже, більше не знає, – сказала Варвара.

– А розстибнися, друже, – сказав йому лікарь, показуючи на лейбики добуваючи свою дудочку для вислуховування.

Шію розтебнувся. Лікар обслухав йому груди, обстукав.

– Погана його справа, бабо, – сказав він, звертаючись до Варвари, – у нього сухоти. При таких злиднях та при солдатській службі він довго не протягне. На тонку пряде...

– От тобі маєш! – скрикнула Варвара. – Нащо ж його, хворого, брали й з дому вигнали й сюди голого гнали по такій холоднечі?

Лікарь здвигнув плечима.

– Хто його знає? Мабуть, прогавили лікарі, як приймали на службу. Бувають помилки... Та взагалі ті кавказці – народ тендітний і до нашого холоду не звичні... Я йому дам порошків од того кашлю; як прийдете в лікарню по ліки для дочки,

то нагадайте, щоб і йому дати. Кашель трошки поменшає йому, ну, а сухоти підуть далі, свого не подарують. Не буде вже з його людей.

Варвара згодом пішла по ліки.

* * *

Мотрі днів через три полекшало, а Шію мало що помогли ті порошки, що принесла йому Варвара з лікарні.

Через тиждень він вернувся надвечір до Варвари вже одягнений, як москаль: в шинелі, в картузі, в чоботях. Оддав бабі Миколіну шапку, лейбик і теплу хустку.

– Харашо, деда!

– Бодай так твоїм ворогам було харашо! – сказала з серцем Варвара. – Ти хоч хустку собі зостав, шію запнеш.

– Шію, – поправив він. –Харашо, деда.

Тепер почали вигонити новобранців на муштру раненько – як світ, і Шію не встигав поснідати у баби, а вертався геть уже смерком, втомлений, виснажений і вечеряти не хотів, а лягав на лаву й важко відсапувався, а в грудях йому такі пищики грали, що здалеку чуть було. Уночі кашляв ще гірше.

Одної ночі він так тяжко розкашлявся, що аж застогнав. Баба Варвара прокинулася.

– Деда! – почула вона тихий стогін. –Деда!

– Чого тобі? Шію мовчав, тільки щось клекотіло, як окріп у казані.

Варвара встала й засвітила гасник. Шію сидів на лаві, а перед ним на долівці була калюжа крові: заюшена була кров'ю й сорочка його, навіть борода. У грудях йому клекотіло, й він хапався рукою за серце.

– Що з тобою, голубе! – сплеснула баба руками, злякавшись.

Шію похитав головою: він не міг говорити, тільки рукою показав на відро з водою. Варвара метнулася і подала йому води. Він припав до кухлика й довго, жадливо пив.

– Лаж-бо! – казала баба, показуючи на лавку.

Шію похитав головою, що не може. Баба взяла рушник,

змочила водою й витерла йому бороду, сорочку.

— Ну що я з тобою робитиму? — бідкалась вона. — До дня ще, ох, скільки!

До самого світу просиділа коло його Варвара; разів кілька подавала йому води. Кашель трошки заспокоївся, й перед світом Шіо ліг, знеможений.

Вранці він не пішов на муштру: їсти нічого не хотів, тільки воду пив. Поснідавши, баба збиралася йти по лікаря, коли прийшло двоє москалів: один такий самий “азіат”, другий — наш.

Баба розказала їм про нещастя з постояльцем, вони постояли трошки, “азіат” побалакав по-своєму з Шіо, і обидва пішли. А через годину приїхали возом і забрали хворого у лазарет.

* * *

Порожньо й сумно якось стало в хаті, як забрали Шіо, бо звикли вже були до його, але незабаром звиклося й без його й наче забулося. Іноді вечорами дівчата згадували про “азіата” Шию, а баба Варвара тоді сумно зітхала.

Минуло тижнів зо два. Випадково Варвара довідалась од людей на базарі, що в великому Лейбиному заїзді тепер зробили лазарет для новобранців. Чогось дуже скортіло її піти туди й розпитати про свого колишнього постояльця.

— А може, і пустять до нього, — думала вона. — Не має він ні матері, ні сестри, — нікогісенько, щоб одвідав його, хворого.

Вона купила у перекупки півдесятка кисличок і пішла у лазарет.

Коло входу стояв москаль.

— Чево тібе, бабка? — спитав він.

— А чи тут у вас, земляк, хворі лежать, новобранці, тії, “азіати”?

— Тут.

— Мені б довідатися... Мого постояльця сюди завезли... Шия прозивається... Га?

— Доведаться? А ты зайди и дежурнаго фершала успроси. Варвара зайшла у підсіння, допиталася фершала.

– Шия такий у вас чи є, паночку? Азіат, некрут...
– Шия? Кажись, єсть... А чем он болен?
– Сухоти в його... Чехотка... Кров'ю харкав.
– Єсть, єсть. Помираєт он, бабка, скоро кончиться... Не ходи лучше...

Варварі стиснуло серце й дуже жаль стало.

– Та, може б, так хоч іздалеку подивиться... Хоч перехрестила б його... – просила вона.

– Ну, іди, – сказав фершал і повів Варвару.

У низькій, довгій кімнаті стояло з десятків ліжок і на всіх лежали хворі москалі. Фершал підійшов до останнього, що лежав у кутку, коло грубки. Варвара подивилася на хворого й ледве впізнала його: хоч і раніше був він худий, а тут висох ще гірше, – один кістяк лишився, обличчя стемніло, як земля, очі позападали і світились, як дві жаринки вночі.

Він упізнав Варвару. Очі його засвітилися веселіше, й він пошепки, без голосу назвав її:

– Деда...

– Бідний ти, Шия, сердешний сиротино! – промовила тихо Варвара й не могла здержати сліз, що підступили їй до горла.

– Деда!.. – промовив хворий і взяв її за руку своєю кістлявою, гарячою, як вогонь, рукою.

– А чи можна йому, паночку, хоч кисличок пару? – спитала Варвара фершала, добуваючи яблука.

Фершал махнув рукою.

– Куда там, бабка! Кроме воды, ничего не принимает от когда поступил.

Шію очима подякував бабі й похитав головою, що не може. Варвара сховала кислиці, втерла сльози рукавом і постояла тихо, вдивляючись на нужденне обличчя хворого.

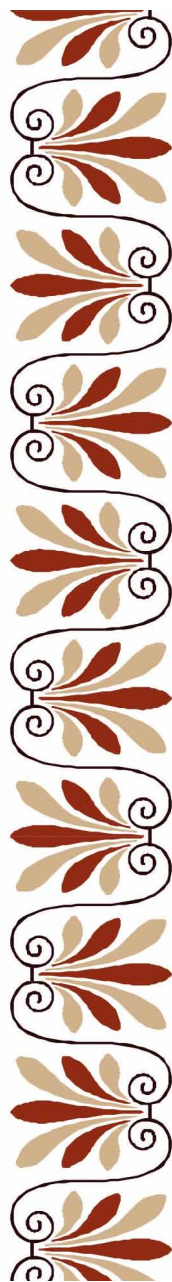
– До ночі кончиться, – мовив фершал. – Сильно кровью сошел.

Варвара помаленьку тричі перехрестила хворого.

– Прощай, Шия!..

– Харашо, деда!.. – прошепотів хворий.

**ІЗ КНИГИ “ОПОВІДАННЯ”
(К., 1907)**

ПРОСВІТНИК

Назначили в нашу губернію нового губернатора.

Дивувався дехто, вичитавши у газетах, що того губернатора тільки що проізвили з полковника, з повітового воїнського начальника – у генерал-майора і зараз назначили правити губернією. Бо ж, думали люде, для того, щоб бути губернатором, треба мати чимало службової практики по всяких земельних, селянських, чиншових та інших справах, багато дечого іншого треба знати, куди більше, ніж полком командувати.

Та вже така лінія тепер повелася на генералів, що навіть міністрами освіти генерали були.

Отак і той новоявлений губернатор відразу, мовляв, з дяка на благочинного перейшов.

Певна річ, що тягнула його якась сильна рука.

Гомоніли люде всячину, та хто його знає, чи правда воно, чи ні?... Казали, що той полковник придбав собі великої службової практики, вештавшись у Петербурзі по цірках, “Аркадіях”, “Стрельнах”, та всяких інших великопанських шиночках і достачавши декому найсмачніших циркових гарцьовниць та шансонетних співачок, бо на них знався добре і в цих справах мав практику превелику.

І у нас новий губернатор дуже справно вчащав у цірк та у театр, лазив за лаштунки до актьорів і почував себе там куди краще, ніж на губернаторському місці. Мабуть розумів, сердешний, що на службових справах не Соломонівська голова його слави собі доброї не здобуде, а кортілю, проте, здобути собі хоч маленьку славу. Та й заходився він сіяти просвіту в народі новим способом: театром, оперою.

Упросив він оперних актьорів дати скільки вистав у театрі виключно для селян, по найдешевшій ціні за білети: по 10 – 20 коп.

Може, й не дуже хотілося акторам сіяти таким чином просвіту в народі, бо справи театру у нас і без того були кепські, та з губернатором, бач, змагались ніяково. Знали добре, для кого у “святій Росії” закони не писані.

Білету губернатор забрав сам, щоб роздати їх по селах.

Це діло він доручив справникові, сказавши, що бажає, щоб ті білети розібрали тільки селяне, не хто инший. Справник передав становим приставам, урядникам та волосним писарям, але вже додавши від себе, що коли губернатор бажає, то білети мусять розібрати мужики. Писарі та вряники, розібравши скільки на кого припадало білетів, притиснули соцьких та старост.

– Приказ від губернатора: щоб розібрали білети по одному на п'ять дворів, гроші стягнути зараз і здати у волость, а по білетах щоб ставились у город на той день, який кому там назначено.

– Ополченців збірають, чи запасних? – питали соцькі та старости.

– Дурні. Театр буде, губернатор ставить, для мужиків.

– З підводами, значить, з лопатами вигонити?

– Та ні ж бо: в театр нехай ідуть, дивитись на комедію.

– Святсья, Господи, хай Бог милує від такої комедії.

– Ну-ну, балакай, то буде тобі така комедія, що й Бог не помилує.

– Та як же воно?... Робота же тепер саме: молотять на насіння.

– Ось я тебе як обмолочу, то будеш мені балакати, коли приказ є від губернатора, – гримав урядник.

– Та й у холодній тепер місце гуляє. Може, кортить? – додавав писар.

– Та побійтесь Бога: хто ж його тепер під той театр піде? Кого допросишся?

– Чергових виганяй, коли добром не схочуть.

Пішли по селах старости та соцькі, позбирали громади і розказують, так і так.

– Та ви, мабуть, щось не так розібрали, – кажуть люде. –

Як же воно так: і гроші плати, і сам ще на відбукток йди? Де ж воно таке бувало? А другому, значить, нічого: ні грошей не платить, ні під губернатора не ходить... Хіба ж воно так по закону?

– Правда... Еге... Атож... – загомоніла громада.

– За що ж гроші?

– Хто ж його зна? Мабуть становому, а може справникові...

– Люде добрі, то як же воно буде? – бідкалося сільське начальство. – То ж приказ... Не можна ж: тра йти.

– А хто ж за нас буде молотити?

– А на довго ж воно?

– Та ні: на один день, на вечір.

– На вечір? Пссс...

– А два дні прогаїш, поки сюди та туди. То ж три милі, гей! На півдня ходи, іще й доброї.

– А так.

– Так що ж: чергових вигонити, чи як?

– Чекайте, – озвався дідок, що досі тільки слухав та ціпком землю колував. – Тра вже так назначати, щоб кривди не було. Бо, мовляв, одному і юшка, і галушка, а другому нічого. Нехай вже одно дає гроші, а друге йде. Кривди менше.

– Розумне слово.

– Юшка проти галушки не витягне. Волів би кожен сороківця дати, аби два дні не гаять та шість миль не тріпати.

– Еге... Правда.

– Слухайте ще, – казав дід. – Нехай один дає сороківця на станового чи кому там, за той квиток, а другий знов сороківця на того чергового, хто піде, на харч нібито, чи на могорич. О!

– Добре.

– Сороківця мало за два дні. Нехай буде два.

– Буде одного.

– Два. Нехай два. Це ж світ далекий.

– Нехай два, – присудила громада.

– Оце буде по закону.

Так розсудивши, щоб нікому кривди не було, почали на-

значати чергових: хто ще не давав підводи під арештанта, не ходив шляхи під архирея лагодить, не стояв на варті при мертвому тілі. Зібрали з одних сороківці за квитки, а з других знов сороківці на тих, що підуть, на могоричі зібрали і визначили, кому йти на комедію “під губернатора”.

* * *

У городі багато гомоніли про ті просвітні заходи нового губернатора; губернаторські підлизи в очі і позаочі називали його “культур-трегером”, просвітником і батьком темного народу. Губернатор, радий та гордий своєю мудрою вигадкою, пишався, як то кажуть: мов жид на родині або попадя на весіллі.

У день вистави почали стягатись у город звідусіль селяне. Вони блукали по місті з квитками, допитуючись губернатора, комедії, театру.

Ще сонце стояло високо, а під театром вже зібралося чимало дядьків з саквами, торбинами та клуночками. Посідали на землі у холодку; деякі полуднували, деякі, натомлені далекою ходою, поснули, підмостивши сакви під голови. Дедалі підходили ще дядьки з дальших сіл, здоровкались, сідали, роззувались, полуднували і розпитували, що гомонять люде про ту нову, нечувану повинність.

Коли звечоріло, під театром вже, як комахні, було селян. На вулицях і кругом театру позасвічувано лихтарні; почала швандяти поліція, розштовхуючи цікавих. Незабаром відчинили театр і гукнули дядьків, щоб заходили. Прислужники та квартальні переглядали квитки і показували, кому куди сідять.

Минула ще година, а може й більше, коли засвітився театр і почала грати музика. У губернаторській ложі показався сам генерал і задоволенням поглядом озирнув увесь театр.

Вигляд був небувалий, невиданий: замість чорних сюртуків, військових мундирів, різнобарвних одей чепурних паній та панянок, – скрізь у партері, у ложах, на балконі та галерії сіріли сиві свитки, білі сорочки й штани з матнями, виглядали кудлаті чуприни, чорні засмалені груди з пазух,

смерділо дьогтем, часником і потом; дехто гучно сякав носа чорною гудзоватою рукою.

Ставили “Фауста”.

Програли увертюру, почалася дія.

Спочатку селяне слухали й дивились з цікавістю, але дедалі почало воно їм докучати, бо не розуміли вони, що воно і для чого діється? Дехто почав куняти, бо було вже не рано, а в партері у кутку якийсь дідок так добре захріп, аж луна пішла. Почув той храп сам губернатор, оглянувся по театрі, насупив брови і одвернувся.

Через хвилину храп почувся ще дужче.

Губернатор сердито повернувся, зирнув ізнов по театрі і, кивнувши пальцем на поліцмейстера, показав йому у той куток, де хропів селянин.

Поліцмейстер моргнув кому слід, і в одну мить шугнули у той куток двоє квартальних.

Дідка почали колошкати, штовхаючи кулаками під боки й у потилицю. Він прокинувся, витріщив очі – широкі, перелякані...

Саме тоді на сцені Мефістофель кінчав свою арію і з пекельним реготом провалювався під землю серед червоного полум'я.

Бідному дідові спросоння уявилося, що він вже вмер, і чорти тягнуть його в пекло... Він устав, почав хреститись, репетуючи:

– Господи, помилуй, помилуй, спаси!... Я ж не злодій, я ж не вбив... Я ж у церкву ходив... пости держав.. п'ятницю шанував... говів!.. Господи, Богородице, Ісусе Христе! Помилуй!...

– Чорррт пррроклятий!.. анафема!.. – шипіли йому на вуха квартальні, штовхаючи кулаками.

– Господи... ой! Милостивий... ге!.. Спаси, помилуй!.. ой! – плакав дід.

Невідомо, чи зглянувся Господь на дідову душу. Але тіло його вхопили під руки чортяки... чи то пак квартальні і перли геть із театру, обкладаючи стусанами...

НЕГАЙНА СПРАВА

Діялось воно на Волинському Поліссі за часів минулої холери.

Пізня вже осень була, почалась Пилипівка.

У містечку Горбовичах, що над Прип'яттю, ще не було холери і сусідні села якось досі крив Бог від того лиха, але з дальших місць приходили раз у раз страшні звістки: у Звягелі, казали люде, сотнями народ помірає, в інших місцях бунти якісь були, розрухи: палив народ, кажуть, ті холерні “байраки”, що їх понаставляли на лихо та на погибель людям; лікарів, кажуть, вигонили люде геть дрючками, а десь, нібито, і вбили лікаря; трують нібито лікарі народ, а хто тільки заслаб на ту холеру, того зараз живцем у домовину кладуть, вапном його засипають і ховають, живцем таки. Москалів, кажуть, на ті бунти начальство нагонило, усмирення робити.

Всячину розказували. Казав і староста, – він щосуботи у волость ходив, – що там писарчуки з газети вчитували про ті бунти, та що народ дуже помирає, найбільше у Саратовській губернії, – далеко вона, аж за Київом, а що нібито лікарі народ трують і живцем ховають, так це брехня. І був приказ від справника у волость, щоб людей строго глядіти, “вольнення” щоб не давати, особливо брехень усяких щоб не розпускали; бо народ темний, – попусти йому тільки, дай “вольнення”, то й бунт зараз зроблять. Як тільки котрий язика дуже розпустить, – у холодну садовить і врядникові зараз донесеніє давать. А найпаче як хто, не дай Боже, “неблагополучно” заслабне, – сею минутою у волость, щоб дати знать “конним нарочним”.

Горбовичі – маленьке, глухе містечко, геть далеко у нетрях Полісся, серед віковичного соснового бору, між болотами; шляхів туди добрих нема і почта не ходить, і начальство всяке, Богу дяка, не часто довідується, і живуть там собі

люде тихо, мирно, бунтів ніяких не знають, слабують і помірають якимось “благополучно”, – як Бог дає. Тільки останніми часами, як пішла оця чутка про холеру, почало і у Горбовичі заглядати всяке начальство: становий був аж тричі, один раз приїздив лікар, обходив з урядником усі двори, заглядав у криниці, загадував людям, щоб повивозили гній з дворів і сміття та помий у хатах не держали, воду щоб варили та тільки таку варену щоб пили та ще іншого всякого наговорив такого чудного, хто його там пригадає?

Врядник то вже щотижня наїздив у Горбовичі; настановив скрізь по містечку десятидворних, “для безпорядку”, як вони казали, – щоб помагали соцькому і старості не давать “вольнення” людям і доглядати, чи не заслабне хто неблагополучно.

Мабуть і справника треба було сподіваться, бо врядник вигнав людей на дорогу гатить калюжи та ковбані, що дощі було порозмивали.

Одного вечора, – темно вже було, дощ, вітер, негода – у Горбовичах почувся поштовий дзвінок; щось проїхало вулицею і спинилось на майдані біля розправи.

Соцький і староста зараз подались туди.

Це приїхав становий. Не роздягаючись, так як був з дороги – у бурці, у шапці та у кальошах, сидів він на ослоні у розправі.

Староста і соцький увійшли у розправу, вклонились і стали біля порога.

– Старосто! – озвався становий. – Зараз мені знаряди верховця, та добрий кінь щоб був; пакет треба екстрений.

– А куди гнати верховця, ваше сковродіє? – спитав староста.

– У Степанків, у волость; звідтіля пошлють далі.

Староста, заклопотаний, чухав потилицю.

– Ну? Чого стоїш? – спитав становий.

– Та... де його тепер охочого знайти, у таку ніч та у негоду... Може б завтра дозволили б... до дня?

– Завтра? – скрикнув становий. – Екстрений пакет завтра? Та він завтра до дня мусить бути в руках у справника. Розумієш, чучело ти горохове? – кричав становий, стукаючи

кулаком по столі. – Сію минуту щоб мені був нарочний, я з ним сам побалакаю, то він не то що у Степанків, до чортового батька поїде залюбки. А про мене, – не знайдеш охочого – сам вези. Гайда!

Староста вийшов.

– Ну, що тут у вас? – спитав становий соцького. – Не боліють люде, не помірають?

– Та... всяко буває... Але ми так міркуємо, що воно “благополучно”.

– Ну?

– Нічого. Молодиця тут недавно вмерла, паламарева невістка. . .

– Ну?

– Так воно.. звинить у такому слові: зродила, нібито обродиться не могла. Три дні, сердешна, мучилась, аж почорніла. Бабів там аж четверо було. Матка, кажуть, під серце підійшла. Баби вже там рятували її, як знали; утробу, кажуть, їй аж наверх витягли, та нічого воно не допомгло. Померла й молодиця, і дитинка нежива знайшлася. А все ж висповідали її, запричастили, як слід по закону.

– Ну, це нічого.

– І ми так міркуємо, що нічого. Ще тут недалечко, на будах, чоловіка деревина привалила, як ліс рубали. Ченига Оксентій, може знали? Врядникові дали знать, притикола списав.

– І це нічого.

– Та і ми так міркуємо. Одно слово – благополучно.

– А так, щоб холери, – не чутно?

– Крив Бог. Бодай і не знати її.

– Дороги кепсько лагодять, соцький. Проїхати не можна. Разів із десять трохи не перевернувсь, поки до вас добрався.

– Та воно, ваше сковродіє, у нас споконвіку такі шляхи, – нічого не вдієш, хоч плач: бо пісковина. Хоч ти її гати, хоч підсипуй, – нічого не допоможе: обсовується, дощі розмивають. А під таку добу, – темрява яка, не вам кажучи, воно й перевернуться не диво. Тут і у день білий не скрізь проїхать... Ночувать зволите тут?

– Ні, поїду далі. В Озерянах, у волості переночую. Тут у

вас холодно та й блощиці, мабуть, заїдять.

– Таке діло. Бо у нас, не вам кажучи, й заведенія такого нема, як значить, для благородних треба. Зроду-віку не пам'ятаю, щоб у нас начальство коли ночувало. Оце тепер часи якісь, прости Боже, настали, що і начальству безпокойство таке, і людям клопіт.

– Да-а, – зітхнув становий.

– А оце, звиніть, ваше сквородіє, дозвольте допросить: там, звідкіля ви їдете, – нічого? благополучно?

– Нічого, – відмовив становий.

– Славу Богу, – зітхнув соцький.

Незабаром вернувся староста.

– Зараз буде, ваше скородіє. Поїдуть двоє, бо один боїться.

– Про мене, нехай їдуть хоч і троє, аби швидко, – сказав становий. – Гукнеш їх сюди, як прийдуть.

Становий почав чогось шукати у своїх паперах. Трохи згодом у хату ввійшло двоє парубків.

– А ну-те, хлопці, – сказав їм становий. – Махніть мені з оцим-о пакетом у Степанків, та живо! У волості там зараз розбудіть писаря, нехай зараз-таки пре його далі, на Зятківці, Босий Брід та у город, до справника. До дня завтра щоб там був, хоч надвоє перервіться. Чуєте?

– Де ж ми його, ваша милость, поспіємо на завтра на ранок у город? Милуйте-жалуйте. Ми ж і до Зятковець не добіжимо, не попасавши, хіба з коней дух випре, – змолились парубки.

– Та не вас же я, не вас, болвани, у город жену, – кричав становий. – У Степанків завезіть та писареві віддайте, він вже другого дурня пошле. А ви собі у Степанкові хоч лусніть, хоч рачки додому лізьте, – мені однаково.

– О! Розумієте? – сказав староста. – Там собі, у Степанкові, попасете і підночуєте, а ранком додому.

– Ну, з Богом! – сказав становий.

Парубки вийшли, а незабаром і становий поїхав собі своєю дорогою.

Горбовичські посланці опівночі добігли до Степанкова, достукались у волості до писаря. Він вийшов заспаний, у кожусі

поверх однієї сорочки, у кальошах на босоніж, лихий, сердитий.

– Чорти вас носять по ночах,– кляв він. – Дня вам мало?.. Чого там?.. Який пакет? Не могли до ранку почекають?

– Хіба ми своєю охотою сюди гнали? – озвався горбовичський посланець. – Нате вам це добро, бодай воно пуття не знало.

Писар взяв пакет, розглядів його.

– Від станового? – спитав він.

– Атож.

– А ти ж звідкіля?

– З Горбович.

– Що ж у вас там становий робить?

– А мара його знає.

– Холера у вас?

– Яка холора? – здивувався парубок.

– Бунт, може?

– Бунт? – перепитав парубок і аж очі вилупив. – Ні, нас Бог крив від таких злиднів покищо. Становий тільки приїхав.

– А звідкіля, не знаєш?

– Зо Ставів. Ямщик той казав, що його привіз.

– Ага, – протяг писарь. – То мабуть там щось скоїлося.

– Хіба я знаю?

– Микито! – звернувся писар до сторожа, що стояв при цій розмові босий, розхристаний. – Одягнись, і біжи зараз до почтаря, щоб сію минуту гнав нарочного у Зятківці, з екстренним пакетом, скажи. А ти можеш отпрапляється, – сказав писарь горбовичському посланцеві.

– Дозвольте, пане, тут підночують, попросив той. – Бо коні пристали, а ніч темна...

– Ночуй.

З година пройшла, поки степанківський нарочний вибрався з пакетом у дорогу. У Зятківці він добрався вже за дня, бо зблудив і до світу Божого плентався навмання, без дороги. Вже сонце зійшло добре, коли він станув у волості, підпавивши коня нанівець.

У волості вже були дехто з людей: староста, десяцькі. Взяли розпитувати посланця: звідкіля, що, як?

– З Горбович, – каже, – уночі пригнали нарочного; становий там сидить. У Ставах, кажуть, холера, та й у Горбовичах, надісь, не без лиха... Бо чого б там становому сидіти?

– Еге ж, еге...

– До справника жене. Дух, каже, з коней нехай випре, аби “сею минутою” доставили.

– Пссс... – похитували люде головами, – бунт, може?

Пакета вислали з волості “сею минутою” далі.

Зятковецький нарочний розказав у Босому Броді, що у Ставах холера – не дай Господи. У Горбовичах бунт... Становий там сидить з урядниками, та нічого не вдіє. Оце до справника пакета жене, москалів, мабуть, щоб прислали. Не доведи Мати Божа.

Бособрідський нарочний добіг у город; з полудня було.

Віддав пакета справникові, а сам пішов по крамницях, бо писарша загадала йому дечого купить.

Не минуло й півгодини, як вже гомоніли у городі перелякані жидки, що у Ставах, у Горбовичах, у Степанкові холера, – не дай Боже. За вчорашній день померло душ 30, ні, не 30, а 50, це певно. У Горбовичах бунт. Врядника побили так, що хто його знає, чи живий буде, – везуть його у город у больницю... Пристав просить справника, щоб москалів прислав...

Справді, всі бачили, як справник, дуже затурбований, проїхав швидко на звощиків до товарища прокурора, потім до полковника драгунського полка, а потім усі ті троє поїхали до справника.

Потім справник послав на пошту по конного нарочного і виправив його з пакетом знов-таки на Босий Брід.

* * *

У справника сиділи: товариш прокурора, полковник і воїнський начальник і радились. Перед ними на столі лежав той пакет від станового, розпечатаний, а в йому стояло:

“Над Прип’яттю, у Кмитовому Ярі появилось троє диких кабанів. Я поставив вартових, щоб стежили за ними. Чи не приїхали б Ви на облаву? Може ще кого запросите? Будь ласка, сповістіть”.

СОЛОМОНІВ СУД

Справник прийшов у свою канцелярію і, відсапуючи, сів у кресло перед своїм столом.

Він був здоровений, підстаркуватий чоловік, з великою сивоватою бородою, з суровими бровами, що густою стріхою настовбурчилися над його очима – одно слово: “серйозний” чоловік.

Увійшов секретарь і, підлесливо вклонившись, поклав на столі перед своїм начальником цілу кучу паперів.

– Що нового? – сухо спитав справник, не дивлячись на секретаря і розгортаючи ті папері.

– Нічого, звичайні папері, як щодня.

– Млин згорів у Копичині, з підпалу, мабуть; є дознання станового. Конокрада препроводив нам Будкевич-урядник: люде зловили, – трохи не вбили: на превелику силу, кажуть, оборонив його. Сильно побитий.

– Ще? – байдуже питав справник, не дивлячись на секретаря. Видимо ті “происшествія” щоденні приїлись його, остогидли.

– Нічого більш. Ага! Люде є з Озерян, з жалобами прийшли на пристава Сташевського.

– Ну? Знов, може, вимагав... хапанку?

– Ні. Так, побив там... жидівку якусь... Пусте діло. Та міщанинові там якомусь пліт розібрав самоправно.

– Гм... – протяг справник. – Завжде на його якісь жалоби. Докучило вже.

– Бо діло робить, дозволю собі сказати, – озвався секретарь. – Це ж найкращий пристав у нас... А хто нічого не робить, на того й жалоб нема, та й добра від його нема.

– Воно так, – протяг справник.

– У Сташевського недоїмок нема по стану, всі постягав; папері в його не залежуються, швидко все справляє.

– Гукніть сюди тих людей, – сказав справник.

Через хвилину у канцелярію вийшло двоє людей: міщанин з Озерян та єврей-крамарь з того ж таки містечка. Вклонившись низенько начальству, вони стали біля порогу; у кожного в руках було “прошення” на станового.

– Що скажете? – спитав справник, кивнувши їм головою.

– Ваше вскородіє... Явіть Божеську милость, начальницьку... – заговорили вони разом.

– Поодинці говорите! – крикнув грізно справник, насупивши страшні брови. – Не дві голови у мене!.. Ти! – ткнув він пальцем на міщанина.

– Так що, ваше сквородіє, явіть Божеську милость, бо разореніє мені зовсім од господина станового.

– Ну?...

– Так що у мене, через мій город нібито, стежка була до криниці, люде по воду ходили, і господину пристава стражники зтудова воду носили. Для самоваря добра вона. Та поки мені шкоди не було, я й не боронив нікому ходити. Хіба можна? Вода Божа, гріх її забороняти кому. Ну, а цього року надало моїй бабі, на безголов'я, посіяти гороху на огороді.

– Та й з того й почалося, й завелосся. Горох, – самі зволите знать, – всяк до його ласий. Та поки там ще діти скубли потроху, то воно ще нічого: накричиш, нагукаєш. Ну, а вже як допались до його стражники, то зовсім разореніє пішло: повні пазухи собі набивали немилосердно, а ти йому й слова не кажи, не смій: “Морду, – каже, – поб'ю твою хахлацьку!”. Що ти його в світі зробиш? Заведись із ними, то й радий не будеш: то ж звірюки, не люде, – вроді, як по благородному: вельзевули. Ну, взяв я, та й заплів той перелаз ліщиною, щоб, значить, не ходив ніхто моїм городом; дорога є навкруги, трохи кружніше, правда, та вже без усякої шкоди.

Так вони, ті стражники, по приказу пристава, геть чисто розкидали мені не то що перелаз, а весь пліт од вулиці. Тепер вже не то що люде, скотина пустопаш¹ ходить, свині... Чисто мені город сплюндрували: й картоплю, й буряки – усю чисто городину... Я до станового: так і так, кажу, жаліюсь, плачу. А

¹ Без пастуха; самопасом (розм.).

вони ще нагукали мене всяким непотребним словом... “Ти, – кажуть, – сякий-такий сину, права не маєш; через тебе, кажуть, усім людям незручно”. А за що ж мені люди таке незручно роблять та шкоду? “Стражникам, – каже, – волю дам, то з тебе, – каже, – такого товченика зроблять, що й за місяць не відчуваєшся...”

– Помилуйте, ваше скородіє! – кланявся міщанин справникові. – З кого ж мені тепер тую шкоду правити? Де ж воно таке право, по закону, що я вже у своєму добрі не хазяїн? Заступіться, як отець родний, явіть таку Божеську милість!.. У мене свідки є, ось тут записані стоять, – додав він, подаючи “прошення”.

– Гм... – пробубонів справник, приймаючи папір. – А ти? – звернувся він до єврея.

– Я? Що я вам скажу? – озвався єврей. – Помилуйте, тут уже уголовне діло... Він побив мою жінку, публічно; помилуйте: вона жінчина беременна, чуть-чуть не вмерла... Досі ще лежить...

– За що? – спитав справник.

– Питайте! Що вона винувата? Він шов собі містечком, кладкою – ви знаєте, які у нас кладки, для пішеходу. Та якраз, саме проти моєї лавки зачепився та й упав у грязюку. Там одна дошка у кладці одірвалася. Ну, а він як іде, то ніколи під ноги не дивиться, – все по сторонах зорить, щоб до кого причепиться... А моя жінка стояла собі перед крамницею. Він напався на неї: “Ти така-сяка, сволоч!... – ще гірше ругався. – Чому не справиш кладку? Через тебе люди калічаються”.

А вона йому каже: “Славу Богу, ви не скалічилися; ну, прийде хазяїн, то й приб’є дошку”. А він каже: “Я йому голову приб’ю”. А вона знов: “За що голову пробиває? Що він винен? Слава Богу, тут уже, може, сто тисяч народу пройшло по тій кладці, та ніхто не впав, бо під ноги дивляться”. А він її в морду, та в груди, аж упала... водою одливали. Помилуйте, ваше благородіє, вона жінчина делікатна, беременна; її ніхто зроду не бив – батько рідний ніколи її не вдарив, як маленькою була. Вона чуть не вмерла... І публічно... порядч-

ну жінчину!.. Все містечко бачило... Я вам сто свідків поставлю!

– Ну, добре, – сказав, зітхнувши, справник і взяв прошеніє від єврея.

– Ідьте собі додому. Я зроблю дознаніє і розберу це діло.

– Може, заявить прокурору? – спитав єврей.

– Не треба прокурора! Сам розберу. З Богом! – кивнув він.

Подумавши трохи, справник покликав свого помішника.

Помішник був саме під пару справникові: такий самий здоровенний, тільки молодший, пикатий, вусатий, очі як цибулі, голос, як із діжі.

– Треба буде, Іване Даниловичу, поїхать вам в Озеряни, – промовив справник, – ось тут на Сташевського аж дві жалоби. Розпитайте, дізнайтесь: як там, що, та поладьте як-небудь. Діла пусті, а все ж... треба якось, хоч для форми, дознаніє зробити. Там ви вже, як знаєте, аби... теє... Сташевського пугніть там: що він, справді, раз у раз?.. Докучили ті жалоби. Жид уже питав, чи, може, до прокурора вдатись? Ну, а як і справді вмішається прокурор?.. Ви вже там... теє... поладьте...

* * *

Помішник справника приїхав в Озеряни до станового пристава і послав скликати свідків міщанина та єврея-крамаря.

А поки що він розпитав пристава по щирості, як було діло.

У протоколі дознанія він записав, що подія з міщанином є особиста суперечка з ним стражників, яким за це пристав Сташевський зробив догану, “строгий выговоръ”, заборонив їм рвати горох і звелів поправити перелаз, який невідомо хто розкидав. А з єврейкою-крамаркою справа була записана так, що пристав, впавши з кладки, нехотячи зачепив її рукою. Єврейка сама винна, що кладка проти її крамниці негодяща і за цей непорядок ще її належить потягнути до суду.

Тим часом посходились свідки.

Помішник справника звелів покликати у канцелярію свідків міщанина. Увійшло троє чоловіка міщан-сусідів.

– Ви бачили, – спитав помішник, – як пристав бив єврей-

ку?

– Ми, ваше скородіє, не по цій...

– Я вас питаю: бачили, як пристав бив євреюку? – перебив помішник.

– Ми за Терешка...

– Мовчать! – гримнув помішник, аж шибки у вікнах забреніли. – Відповідайте, що питаю: ти! – ткнув він на одного свідка – бачив, як пристав бив жидівку?

– Ні, бо я...

– Звуть тебе як?

– Суховій Макар...

Помішник записував.

– Я, ваше високо...

– Мовчать! – аж тупнув ногою помішник. – Ти? – звернувся він до другого.

– Дуденко.

– Ім'я?

– Омелян.

– Бачив?

– Я...

– Бачив? питаю...

– Ні. Чого не бачив, того не скажу.

– Так і кажи.

– Та й і я...

– Мовчать! Кажи, що питають, а там мовчи! Ти? – звернувся він до третього.

– Покотило Іван.

– Бачив?

– За жидівку, нібито?

– Еге.

– Ні. Що я маю казати, коли...

– Годі! Грамотний котрий з вас?

– Ні.

– Можете йти.

– А за Терешка?..

– З Богом! Гайда! Соцький, гукни мені жидів.

Увійшла ціла валка – і чоловіків, і жінок, і старих, і молодих.
– На чортового батька вас стільки наперло? – грізно привітав їх помішник справника. Щоб роботи мені більше було? Нехай тут троє-четверо лишиться, а ви всі геть!..

- Ми всі бачили, – загомоніли жиди.
- Хто з вас бачив або чув, як пристав приказував розкидати пліт у Терешка... як його... Баранюка?
- Ну-у? Вусис? – переглядались євреї.
- Бачив хто, питаю, або чув може?
- У Терешке?... Плі-іт?
- Не бачив ніхто? Не чув?
- Ні – двигнули жиди плечима.
- Так і запишемо. Тебе як звуть? – спитав помішник одного.
- Мене-е Янкель-Дувид Рабинович.
- А ти?
- Я – а? – Лопатицький Хаїм.
- А ти, старий?
- Цвібельман Шая.
- О. Годі! А тепер можете собі йти.
- Ну-у? А за Рейзю?
- З Богом! Соцький, виведи їх.
- Ваше благородіє...
- ... або стражників гукни...
- Юрба свідків щезла вмить...

Помішник справника записував у протоколі:... “і ніхто з вищезгаданих свідків не затвердив того, що сказано у жалобах Лейби Шполянського і Терентія Баранюка, а тому ті жалоби належить вважати за неслухні”.

ПРАВОВИЙ ПОРЯДОК

Влітку, у свято, в гарний погожий день, гуляла собі сільська молодь на майдані біля церкви.

Дівчата, як мак, цвіли квітчастими стрічками, мережками та квітками у косах, і парубки, звичайно, одяглися – як хто міг – чепурніше.

Гуляли собі, жартували, співали, як воно скрізь у нас по селах ведеться.

Геть далеко, від царини, забренів дзвінок і знялася хмара куряви.

– Що воно їде? – питали деякі.

– Начальство мабуть, не хто інший, бо з дзвінком.

– Та й швидко пре. Хоч становий, хоч земський, не інакше.

Надійшов дідок Федь, на милиці; ще у Севастопольській війні бував, там і ногу лишив.

– А що воно, хлопці? – спитав він.

– Земський їде.

– Чого ж ви тут стовбичите?..

– А що, не можна? з'їсть?

– Молоді ви, бачу, то й зелені. А ви мене старого послухайте: геть звідсіля усі, поки є час.

– Чого ж утікати? Що він нам зробить?

– А чого лізти на очі? Воно ж – начальство. Хіба ви знаєте, що в його на думці. А старі люди кажуть: від усякого лиха поли вріж та втікай.

– Го-го-го! – зареготали парубки. – Втікайте, діду, зарані, бо у вас нога дубова. А ми й потім встигнем.

– Як знаєте. Глядіть, щоб не каялись.

Тим часом наближалася баскими кіньми запряжена гарненька, блисуча натичанка. Поганяв фурман у червоній сорочці, чорній оксамитній безрукавці та у шапочці з пав'ячим

пером. У задку, важно розкинувшись, сидів “земський”, у білому балахоні та у казенному картузі з червоним околишем.

Підїхавши до юрби парубків і дівчат, земський вихилився з натичанки, глянув на них і гучно крикнув фурманові:

– Стой!

Фурман спинив коней. Парубки вмиль поскидали шапки, і всі відступили від шляху.

– Вы чево тут собрались? – крикнув земський.

Хлопці мовчали.

– Чево собрались толпой? Га?

– Свято сьогодні, – озвався один з парубків. – Празник.

Земський вискочив з натичанки і підбіг до парубків.

– Празник? Ты кто? – крикнув він до того парубка, що відповідав йому. – Ты что? Это что? – вищав він, оглядаючи парубка з голови до п’ят, з одного боку і з другого.

Парубок мовчав.

– Это что, спрашиваю я? – кричав земський, прошиваючи парубка очима.

– Я... нічого... – бубонів той.

– Ста-а-р-оста! – гукав земський на весь майдан. – Где староста?

Через майдан біг староста, без шапки, чіпляючи дорогою до свитки свій знак.

– Ты староста?

– Я, ваше високоблагородіє.

– Давай топор! – кричав земський.

Староста вилупив очі на начальство.

– Топор давай, с... ты син! – аж затупотів земський на старосту.

Староста метнувся у ближню хату і незабаром виніс сокиру.

– Вали ево! – крикнув земський, показуючи на парубка.

Староста стояв, поводячи навколо здивованими очима. Парубок зблід.

– Вали ево на землю!

– Ваше високобродіє... – бубонів староста. А переляканий парубок сам упав земському в ноги, благаючи:

– Помилуйте! За що?

– Рубай! – крикнув земський на старосту.

Староста стояв з сокирою, мов скаменів.

Земський вихопив у його сокиру, змахнув над лежачим раз..., удруге... і відрубав йому... високі закаблуки від чобіт.

Всі зітхнули вільніше з того переляку. Парубок без закаблуків устав помаленьку і перехрестився.

– Это что за мода? – вищав земський. – Франтить? Я тобі покажу франтить! Староста! В холодну ево!

З-поза церкви виїхав поштовий візок і спинився на майдані. З візка злавив якийсь молодий чоловік.

– Это хто? – спитав земський старосту.

– Це фершал, ваше скобродіє. Віспу щепить...

– Га? Хто дозволив?

Відповіді не було.

– Эй вы! – крикнув земський до фершала. – Хто вам разрешил?

– Доктор, – відповів фершал.

– Доктор? Кто тут начальник? Га? Я вас спрашиваю.

Фершал мовчав.

– Я тут начальник! – кричав земський, стукаючи себе пальцем у груди. – Не сметь, без моего позволенія!.. Староста! Вон его! Не сметь! Я вам покажу, кто тут начальник, – погражав він кулаком на всіх, сідаючи знов у натичанку.

– Пшол! – крикнув він на фурмана і покотив далі.

Юрба без шапок стояла здивована, перелякана.

Дід Федь, хитаючи сивою головою, шкутильгав на милиці додому.

– Я ж казав: начальство, – бубонів він. – Як можна?.. Не жарти!.. А ім, дурням, байдуже... Старих слушайте... О, Господи! – зітхнув дід, – воля Твоя святая...

* * *

Діялось це у Херсонщині, не так вже давно: годів шість, може, сім тому минуло. Нема вже там того земського. Він у Києві; був гласним міської думи, а перед виборами до Державної Думи він збирав у Києві “истинно-русских” людей і партію “правового порядку” і говорив ім палкі промови, щоб рятувати Росію від “крамоли та жидів” і заводити... “правовий порядок”.

ЕКСПЕРТИ

У ятку до м'ясника Дувиди Каца зайшов пристав із міським лікарем на ревізію.

— Оце, Дувид, — сказав пристав, — на тебе давно вже люде мені жаліються, що несвіже м'ясо продаєш. Господин доктор подивляться, яким то ти м'ясом людей годуєш...

— Яким м'ясом? — спитав Дувид. — М'ясо — як золото, як канфетке!.. Бодай мої вороги стільки щастя мали, скільки я поганого м'яса маю!..

Лікарь роздивлявся по ятці. Скрізь на кілках та на жердках висіли різні частини різних сортів м'яса: і стегна, і хребтовина, і ребра; на лаві лежала яловича печінка і ягняча голова. Лікарь поводив і нюхав носом, торкав м'ясо пальцем, перевернув один шматок на другий бік.

— Дивіться, дивіться!.. — казав Дувид. — Я не боюся. Дай мені Боже стільки щастя...

— Ну-ну, — перебив лікарь. — А оце стегно... здійміть його сюди на колоду.

Дувид метнувся здійсмати стегно, а пристав уважно поглядав на те м'ясо. Лікарь подивився, полапав, понюхав.

— Нічого, — сказав він.

— Первий сорт, — казав Дувид. — Щоб у мене коли...

— А оця печінка? — спитав пристав, — чого вона така темна? Га?

— Печінка? — здивувався Дувид.

— Печінка завжди темна, — сказав лікарь. — Це погана, коли жовта. А ну, розріжте її?

Дувид розрізав.

— Нічого, добра, — сказав лікарь.

Дувид задоволеним, хитрим поглядом зирнув на пристава.

— Ну-у? — протяг він. — Вони ж розуміють?! Де ж це погане м'ясо? Бодай тому погана доля, хто на мене сказав...

– А оцей задок телячий? – сказав лікарь. – Ні, ні, – не той, а ось той, що у кутку висить.

– Ну-у? Вчора зарізав, щоб я так жив, – заприсягся Дувид.

– А дайте його сюди. Щось там на йому зеленіє.

– Де зеленіє? – трохи збентежений промовив крамарь. – Таке свіже, як канфетке. Побий мене Бог. Учора зарізав, вірте совісті, – додав він, здіймаючи задок з кілка.

Лікар полапав, подивився.

– Несвіже... Слизь вже на йому...

– Яка слизь? Де слизь? Що ви хочете? Тепер літо... Хіба воно може бути скрізь однакове?

– Дайте ножа, – сказав лікарь.

Він надрізав на тому місці, де вже трохи зеленіло, понюхав.

– Несвіже. Кислим одгонить... Зеленіє...

– Конфетка? – глузуючи спитав пристав. – То як ви думаете? Негодяще?

– Не те, щоб гниле, – поволі казав лікарь, витираючи свої пальці в хустину, – але несвіже, давнє. Я б такого не їв...

– Ваше благородіє! Дай мені, Боже, повік таке м'ясо їсти. Де воно несвіже? Бійтеся Бога.

Лікар розвів руками.

– На мою думку – несвіже. Я б такого не їв. А надто тепер улітку... холерина скрізь.

– Так признаєте, що недоброкачественне? – спитав пристав.

– Еге... недоброкачественне.

– Що прикажете з ним зробить? – задоволенням голосом питав пристав.

– Закопать, я думаю... або собакам викинуть.

– Бондаренко! – гукнув пристав.

Вмить з'явився пикатий червоний городовий і станув перед начальством, держачи руку під козирком.

– Візьми цю телятину і викинь собакам. Чуєш?

– Слушаю, ваше скородіє...

– Понятим будеш. Гайда! А я вже дома напишу протокола і пришлю вам підписать, – звернувся пристав до лікаря.

– Ваше благородіє! За що ви мене обіжаєте? Де ж це ви-

дано, щоб так м'ясо бракувати? За таке м'ясо у мене люде аж б'ються... Що ви робите? За що ви мене розоряєте безневинно? – бідкався Дувид.

Лікарь, похиливши голову, виходив з ятки. Пристав звернувся до Дувида:

– Оце мировий суддя розбере, чи ти винний, чи, може, ні. Доктор признав недоброкачественне, то такого у продаж пускати не можна.

Біля ятки зібралась цікава юрба і довго ще Дувид з обуренням, розмахуючи руками, розказував людям, як його безневинно покривдили.

* * *

Тижнів через три у камері мирового судді сидів і пристав, і лікарь, і Дувид Кац, і свідки-поняті – двоє городових.

Душно було, хоч і повідчиняли невеличкі вікна, бо народу набилося багато.

Суддя вже розібрав кілька справ, і дійшла черга до Дувида.

– Міщанин Дувид Кац, – викликав суддя і, подивившись по камері, кивнув головою приставу і лікареві.

Кац вийшов до стола.

– Вас обвинувачують, що продаєте несвіже м'ясо, – промовив суддя, дивлячись у папери. – Признаєте себе винуватим?

– Ні! – озвався Дувид. – Я зроду несвіжим м'ясом не торгував.

– А ось доктор признав, що м'ясо у вас було недоброкачественне, – казав суддя.

– М'ясо було зовсім доброкачественне, – уперся Дувид.

Суддя, здвигнувши плечима, попросив підійти лікаря.

– Ви бачили те м'ясо? – спитав він.

– Бачив.

– І признали його за несвіже?

– Так.

– Які були признаки?

– Було воно темне, місцями вже зеленіло, слизь була на йому і запах... кислуватий, несвіжий.

– І ви вважаєте, що таке м'ясо могло пошкодити людям, коли б іззіли його?

– Так, – potwierдив лікар.

– Що ж ви на це скажете, Дувид Кац, – спитав суддя, – коли ось доктор-експерт признає, що м'ясо, яке ви продавали, могло пошкодити людям?

– Що я скажу? – перепитав Дувид. – Нікому воно б не пошкодило.

– Що ж ви краще хіба знаєте за лікаря-експерта? – спитав суддя.

– Хіба я кажу, що я лучче знаю? Сохрани Боже! А ви подивіться на тих городових.

– Ну?

– То як ви думаєте: чи вони здорові?

– Що ж це має до діла? – здивувався суддя.

– Що воно має до діла-а? – протяг Дувид, хитро скрививши одним оком. – Бо як доктор сказав, що телятина несвіжа, то приказав викинуть її собакам. А вони взяли її собі та й іззіли... Вони ж, як бачите, слава Богу, здорові, дай Боже всякому... То вони найлучші експерти...

ГРОМАДСЬКА СПРАВА

Зібралася комісія приймати від підрядчика будинок земської лікарні у губернському городі юго-западного краю. Був “член”, і лікарь, і інженер, і підрядчик. Як відомо, члени та і вся управа в цьому краї не виборні, а назначені урядом з людей благонадежних, поважних.

Всамперед роздивились у планах, а потім пішли оглядати будівлю. У кожному місці знаходилося щось таке, що не відповідало вимогам: видимо, що ліс на будівлю брався сирий, бо вже подекуди помости погорбились, двері та вікна або давали щілини, або так зачинялись, що ніяк відчинити; фарба була кепська, замки й защіпки поганенькі, дешеві. Груби поставлено з простої, а не з межигірської цегли.

Гризся з підрядчиком найбільше лікарь, упевняючи, що в такій лікарні не можна держати хворих, хіба на погибель, і холоднеча буде, і чистоти держать неможливо, і вогко буде. Здорових людей як помістити сюди, то справді буде лікарня, бо всі послабнуть.

Підрядчик виправдовувався всякими способами, “член” чимраз ставав сердитіший та грізніший, а інженер здвигав плечима.

– На жаль, – казав він, – я уперше бачу цей будинок, бо доглядав за будівлею не я, а покійний Ткаченко.

– То ж то й ба! – казав “член”. – Тому-то і покликається підрядчик на покійника, що такий свідок найпевніший.

– Не дай Боже, – казав лікарь, – щоб і мені довелося покликатися на таких свідків. А їх у такій лікарні буде багато.

– Вірте совісті, – запрягався підрядчик, – спитайте усіх робочих: кожний брус, кожну дошку, кожну цеглину оглядав інженер; без його дозволу я нічого не пускав у роботу. Спитайте на лісному складі, по крамницях, де і що я брав. А гнала мене управа, щоб швидше кінчав, то може й справді дещо не підсохло, та це ж пусте діло. Хіба я винен, що мало

не все літо дощі були щодня?

– Що там дощі? По яких там крамницях ми будемо ходити, питать? – обурився “член”, прошиваючи підрядчика лютим поглядом. – Я з самого початку говорив, – звернувся він до лікаря та інженера, – щоб не йому ось віддавати роботу, а Перехрестову, тому, що мости у нас ставить: це людина певна, порядна, робить по совісті. Так що ж ви поробите? Не схотіли мене слухати інші члени, покійний Ткаченко вихваляв оцього, та й віддали йому. Хто ж тепер винен? Покійник? Дощі? А земських грошей скільки загатили на чортзна-що... Я казав, щоб Перехрестову віддали. Побачили б, яка була б лікарня, коли б він будував.

– Повірте мені, панове, – казав підрядчик, – що я ще своїх грошей доклав до цієї лікарні. Як почали переміни робити проти плану, то доводилося десять разів переробляти те, що було вже зроблено: захотів доктор двері з аптечки перенести – я переніс, а для того мусів стінку рубати, старі двері замурувати, нові лутки вставляти; поміст в операційній перестеляв, хоч був він так, як по контракту, стіни там помалював олійною фарбою, хоч мусів по умові тільки побілити. А все ж це коштує, все час забірає.

– Дрібниці переробили, а те, що важливе та дороге коштує, зробили чортзна-як, – казав “член”.

Обійшовши весь будинок, пішли всі у кабінет лікаря писати акт. “Член” уважно перечитував контракт.

– Ось дивіться, наприклад, – сказав він: – у контракті стоїть ясно, що грубки повинні бути з межигірської цегли, а ви поставили просту. Що вона варта? Через рік усі груби переробляти доведеться. І холод буде. Може, скажете, що ви й до простої цегли доплатили проти межигірської, га? – глумливо спитав він підрядчика.

– Інженер казав мені, що можна з простої.

– Як же він міг це казати, коли в контракті ясно стоїть, як Божий день: “з межигірської”?

– Їй-Богу, казав, сам же її оглядав, як привезли. Спитайте...

– Що там питать! – гримнув “член”. – Не міг він того ка-

зять, бо сам він всі “сметы” писав, а на їх підставі й контракт управа складала. Він же сам був тоді в управі, як підписували контракт. І ви ж там були. Забули? Ви ж підписали. Чи було тоді хоч одно слово за просту цеглу замість межигірської?

– Тоді... не було, – згодився підрядчик.

– Так що ж ви нам баки забиваєте: інженер та інженер.

– Їй-Богу, казав.

– Коли ж? Де? Як? – кричав “член”.

– Потім... Ми з ним обмірковували контракт, у дрібниціях... Як вже треба було роботу починать.

– Так як же воно? Ви, нібито, з ним другу умову писали, проміж себе, не вважаючи на контракт?

– Та ні. Яку там умову? Так собі обмірковували дещо, у Гранд-Отелі, в окремому кабінеті.

– У Гранд-О-те-лі? В ок-ре-мо-му кабі-не-ті? – протягнув “член”.

Інженер і лікар переглянулися і усміхнулись. Підрядчик збентежився.

– Добра умова! У гарному місці! Ось де земські контракти обмірковуються! – обурився “член”. – Та як вам не сором признаваться? Це ж ганьба! Хіба порядні люде міркують про громадські діла у Гранд-Отелях? Хіба в окремих кабінетах чесні діла робляться? Га? Оце гарно! Нехай це газети підхоплять, що земський інженер з підрядником обмірковують контракт на земську лікарню в окремому кабінеті в Гранд-Отелі! Що тоді буде? Це ж сором всесвітний!

“Член” аж почервонів з обурення. Підрядчик сидів, не знаючи, куди очі подіти. Настала прикра мовчанка.

Втім різко задзвонив дзвоник телефона. Лікар підійшов, узяв трубку.

– Земська лікарня... Га?... Лікарня... Кого?... є, є, тут сидить... Чого?... Хто питає?... Звідкіля?... Добре, зараз скажу.

– Іване Івановичу, – звернувся лікар до “члена”. Вас просять.

– Хто?

– Підрядчик Перехрестов дожидає вас по якомусь ділу... в Гранд-Отелі, в окремому кабінеті...

ЗАКОННИК

Нас сиділо у камері дев'ятеро.

Всіх нас трусили в одну ніч, ні в кого з нас не знайдено було нічого і всіх нас, проте, було арештовано.

Розказав кожен з нас по черзі, як його трушено, про що питано, поміркували всі вкупі: що далі буде, що маємо робити, і, не доміркувавшись ні до чого, замовкли, бо докучило про одно говорить.

Дехто ліг на піл, на голі дошки, підмостивши собі дещо з одєжи і думаючи здрімнуть, але незабаром уставав, обурений, кленучи “казенну худібку”, що ніяк спати не давала, а ховалась, проклята, у щілини так проворно й швидко, що ніяк її ні витрусити, ні арештувати, ні покарати не можна було.

Коли це по коридорі почулася хода скількох людей; у дверях нашої камери забрязкали ключі, загрюкали засови, двері відчинились, і увійшов з надзирателем середнього віку чоловічок, худий, невисокого зросту, у чиновницькому картузі та у форменному пальті з золотими гудзиками.

— Оце, вам, панове, ще товариш до вашої компанії, — сказав надзиратель. — Веселіше буде.

Наш новий товариш оглядався по камері, наче здивований. Надзиратель тим часом вийшов, і двері знов зачинено на всі засови та ключі.

— Сідайте, товаришу, — сказав один з нас. — Будьте, як у себе дома.

— А нехай йому лиха година з таким “домом”! — озвався новий товариш і не сів, а пройшовся разів скілька по камері.

— Де вас забрано? На якій вулиці?

— Та не на вулиці, у добрих людей.

— А живете ж ви де?

— Не тут. У Гульчі — чули, може? Містечко таке. Там живу, служу.

– Як ви тут опинились? У яких це добрих людей вас забрано?
– Ціла історія. Треба спочатку розказувать.
– То й розказуйте. Веселіше буде.
– Виборець я, бачите. З Гульчі мене вибрано, на городянському з'їзді. Ну, вибрали, бо давно я там вже служу, люде мене знають. Помогли й євреї, бо знають, що “Кієвлянина” не читаю, а як позаторік був у нас конституційний погром, то переховав я у себе на квартирі, скільки влізло туди, тих євреїв, з дітьми, з жінками.

– То ви, значить, від “блоку” йшли на виборах?

– Та ні, не від блоку. Я ні до якої партії не належу. Ми ж не маємо права: чиновник я, поштовий. Дало начальство підписати циркуляра, що ні до якої партії не належимо – я й підписав, бо справді таки не належу. Ще каже нам тоді начальник: “Ви ж, панове, на виборах запевне за монархистів будете голосувати?” – “Та за монархистів”, – кажуть деякі, а інші мовчать, мовчу і я. Зирнув він по нас, та, мабуть, бачить, що не всі ми “истинно русские”¹, і каже: “Ми крамольників та революціонерів на службі держать не будемо. Хто не за монархистів, хто не “истинно русский” – нехай собі хоч і зараз забирається зо служби – однаково виженем. А ви всі глядіть один за одним, щоб ніхто не посмів за жидів голоса подавати”.

Сумно стало, важко: у деяких, знаєте, сем'я, діти. Ось у мене – четверо їх; виженуть зо служби – хоч з торбами йди. А знов: як таки проти совісти робить, коли ніяк душа не верне до тих “истинно русских”?! Досить вже про них слави пішло; досить про ті погроми та насильства прочитати; згадаєш про їх апостолів – Крушевана якого, Піхна або Юзефовича – то аж знудить!..

Зібралось нас увечері скільки чоловік не “истинно русских” та й міркуємо, що його в світі робить? Один каже: “Не має ніхто права питати, за кого я голос подам, бо вибори таємні по закону”, а другий каже: “Закон – одно, а начальство – друге”, інший каже: “Хоч і таємні вибори, а свої ж людці підглядять та донесуть; таку тобі таємницю начальство зробить, що ворогові закажеш”; а знов інший каже: “Нехай йому враг, із тими виборами! Зслабну на живіт у той день та й не підуть”.

¹ Ті, що стояли за царську владу, реакціонери.

Міркували й так і сяк, та й надумали, щоб ніяким чином за чорносотенців не голосувать, а подавать за поступових. Виставили й мене, бо я вже там 12 літ живу, і люде мене знають. Хоч як я випрошувався, боячись, щоб така честь мені боком не вилізла, як то кажуть, аже вмовили мене товариші.

— Громадський обов'язок, — кажуть. — Коли всі зрічуться — хто ж піде у виборці? Нас тут мало знають, а тебе всі піддержать.

Подумав я, що справді воно громадський обов'язок і чого мені так його боятись? Не красти ж їду, не різать кого, а послів у Думу вибирать, щоб добрі люде туди попали, народну справу щоб добре обороняли. Згодився я.

— А що ж я, — питаю, — буду там у губернії говорить? Там же прилюдно виступать, може, доведеться; скажеш слово, а на другий день його у газетах надрукують.

— А ти мовчи, — кажуть, — не вилазь наперед, слухай, що інші говоритимуть, а сам нишком людей питай, на свій бік нахилий.

— А як спитають? Що казать?

— Нічого. Знамя держи. Високо держи, та й годі.

Жарт жартом, а на городянських виборах таки й вибрали мене у виборці.

Начальник, довідавшись про це, запитав мене, яких я кандидатів думаю піддержувать?

— Монархистів, — збрехав я.

— То ж то, — каже. — А я думав... Чого це вас жида та всяка крамола піддержувала?

— Помилились, — кажу.

— Ну то й добре. Ви ж глядіть, там у губернії на виборах... не тее... Знамя чиновницьке високо держіть. Бо правительство на своїй службі держати не буде крамольників та жидовствующих.

Як же це, думаю собі: хіба ж ми, чиновники, повинні служити не народові, а правительству? А само ж воно чи для народу служить, чи народ для його? Розбери, хто мудрий. А втім, думаю собі, чия сила, того й право. А в мене тим часом аж двоє знамен буде.

Як приїхали у губернію – зараз-таки обсіли нас звідусіль якісь люде, непевні: здоровенні, з грубими палицями, деякі добре під чаркою, були й монахи якісь. Кинулись вони більше до селян та міщан, та тягнуть їх силоміць: ті у монастир, ті знов у чайну “союза Русскаго народа”, роздають газети: “Вече”, “Русское Знамя”, “Почаевскія Известія”. Зрозумів я відразу, до чого воно йдеться. Пропали, думаю, наші людці, зіб’ють їх з пантелику!

Я до одного, другого: їдьмо, кажу, люде добрі, у заїзд який та будемо собі там укупі, як і сюди їхали.

– А ти чого їх збиваєш? – гукнула на мене якась проява з добрим дрюком у руках. – Агітатор? Крамольник? Жид?

– Тю на тебе! – кажу.

– Жандарм! Городовий! – завищала проява, та й обступили мене й другі такі. – Бий його! Революціонер!

В мене аж жижки затремтіли; покалічать, думаю. Коли це жандарми, поліція до мене.

– Хто такий? Звідкіля? Паспорт?

– Натє, – кажу, – паспорт, натє й білета, що я виборець.

– Виборець? А чого ви агітуєте?

– Та відчепіться, – кажу, – і яка там агітація? Не можна хіба до знайомих людей слова промовити? Чого ви напалися? Яким правом?

– Ну, розійдіться, – сказав поліцейський чин. – Їдьте, – каже мені, – куди знаєте, а агітації не робіть, бо не дозволено.

– А цим ось, – кажу, – можна?

– Можна, бо вони “истинно русскіє”, партія легалізована, дозволена.

Вихопився я звідтіля та й подався у заїзд, бо вже й не рано було.

Другого дня вранці, ще й очей не продер я добре, приносить мені розсильний пакета.

Читаю: аж це приказ від нашого губерньського начальника, щоб явився я до його на десяту годину вранці.

Дивувався я непомалу, як це сталося, що таке велике начальство знає про мене, маленького чиновника, коли я приїхав і куди заїхав. І чого йому, думаю, від мене треба?

Нічого робить. Надів я мундир та й у пів до десятої подався до губерньського начальства. Йду та й думаю: нічого, здається, поганого не зробив я, все по закону, оберігався, не говорив нічого, не признавався нікому, за кого думаю голосувати, а страх чогось бере. Згадую, як казали товариші у Гульчі: закон – одно, а начальство – друге. Прийшов я. Дежурний секретар, розпитавши, хто я, пішов з докладом.

Незабаром покликали мене до начальника у кабінет.

– Честь имею представиться! – кажу, і вклонився ввічливо.

– Здравствуйте. Ви оце на вибори?

– Так, – кажу, – ваше превосходительство.

– Давно вже ви на службі? – питає.

– Шістнадцять літ, – кажу.

– Дивує мене, – каже він, насупивши брови, – що ви, стільки літ прослуживши, не тямите того, що служити може тільки той, хто робить так, як начальство хоче.

– Я, ваше превосходительство, службу свою завжди справляв добре, по закону.

– Оце вже погано, коли всякий чиновник почне про закони міркувати. Начальство – ось вам закон. А ви тепер проти начальства задумали.

– Крий Боже! – кажу.

– А чого ви злигались з жидами та з революціонерами? В опозицію пішли?

– Зроду-віку! – кажу. – Я ні до якої партії...

– Ви хочете по закону, то ось я вам пригадаю один закон: 3-ій пункт, знаєте?

Я охолов. Мовчу.

– Так ось і знайте: коли не підете за монархистів голосувати, то я вас по 3-му пункту у 24 години геть зо служби!... Розумієте?

– Розумію, – кажу.

– З Богом! Так і пам'ятайте: один тепер закон над вами – 3-ій пункт.

Відвернувся й головою не кивнув навіть.

Вже й не пам'ятаю, як я опинився на вулиці, як доплентав-

ся у заїзд до своїх. Почали розпитувати.

Так і так, розказую – все чисто розказав.

А був з нами адвокат один, Соколовський. Тямущий чоловік, закони всі знає, балакає добре.

– А чому ж, – каже він, – не згадали ви начальству, що за такі його розмови, за “давлення” на виборця, він може сам піти у тюрму на 14 місяців.

– Як? Сам може у тюрму?

– А так.

Добув він книжку законів, знайшов там таку статтю, що справді: за “давлення” на виборця – тюрма від 4 до 8 місяців, а коли це зробить начальник на свого підвладного, то ще на 6 місяців більше.

Аж рота роззявив я.

– Ото, – кажу, – дурний я! Чому я попереду не довідався про цю спасенну статтю? От би засвітив йому в очі законом! Він мені 3-й пункт, а я йому – 14 місяців тюрми! А!..

Аж зло мене взяло. Аж закортіло вернутися до превосходительства та гостинця йому такого занести.

– Плюньте, – каже Соколовський. – Робіть своє діло по совісті та й годі. Знають і вони, вражі сини, про цю статтю, та користуються з того, що ви, дрібнота всяка, законів не знаєте.

– То й гульчанського нашого начальника за “давлення” можна на 14 місяців? – питаю.

– Авжеж.

Точнісінько, думаю, так ускочив, не знавши законів, як той дворянський депутат у Стороженка, що вуси собі зголив. Тепер уже, думаю, ніякий чорт мене не залякає. Ти мене по 3-му пункту, а я тебе на 14 місяців.

Аж день мені ясніший став неначе.

Пішли ми на вибори.

Перед народним домом як комахні було поліції, а народу мало; тільки вештались скрізь такі самі “истинно рускіє” людиці, як ті, що нас на вокзалі зустріли, та роздавали всім списки монархистів, щоб за них голосувать.

Якийсь чоловік зібрав купу селян та говорить до них – по-

нашому таки, по-українському.

– Вас, каже, – люде добрі, збивають з пантелику жиди та революціонери. Не слухайте їх: вони хочуть усю силу в свої руки забрати та зробити тут жидівське царство. Вони собі всю землю заберуть, а вам дуля буде! Собі на безголов'я піддержуєте їх! Вигнать їх треба геть із нашого краю, щоб і духу їх тут не було! А ви за монархистів подавайте, ось вам готові списки. Хто проти начальства, той революціонер!..

Не стерпів я.

– А що ж, – кричу, – коли начальство само закони ламає? Коли воно людей кривдить безневинно тому тільки, що вони законів не знають?

Тут підскочив до мене якийсь генерал сивий, та аж запінився.

– Революціонер! – кричить. – Агітатор! Поліцію сюди!

І обступили мене “истинно русские”, та вже хтось мені у юрбі і стусанів зо три дав під боки. Спасибі приставу – трохи оборонив.

– Розійдіться, – каже до них. – А ви чого тут агітуєте? – питає мене.

– Не я, – кажу, – агітую, а оцей людей морочить! – показую на того чоловіка.

– А ви за чим тут? – питає.

– Виборець я, – кажу.

– То проходьте туди, в народний дім, – каже. – Тут стоять не можна.

– А їм же, – питаю, – чому можна?

– Їм можна. Проходьте, проходьте...

– Що ж це ви, – кажу, – “давлення” робите на виборців? Яким правом?

– Приказано нам, – каже пристав.

– А ви знаєте, що за це ви можете в тюрмі опинитись? На 8 місяців.

– Нічого нам не буде. Нам начальство приказало.

– А ваше начальство за це на 14 місяців!

– Не жартуйте, – каже пристав. – Мені і без того клопоту повна голова.

– Та це не жарт, – кажу. – Закон такий.

– Закон чи не закон, а ви проходьте. Не доводьте до гріха. Пожалуйте. Ви ж чиновник. Як таки можна?

Пройшов я у народний дім. А там уже інша агітація йде: списки монархистів роздають. У селян виривають з рук їх листки, деруть на шматки, промови якісь їм говорять.

А мені якось аж у голові затуманилось. Побалакав за своїми – що їх намовлять? Вони й так знають, за кого голосувать; а поткнешся до інших, до селян – зараз якийсь чорносотенець і присікається: чого агітуєш?

От тобі й свобода виборів, думаю.

Подався до Соколовського: як таки, кажу, чорносотенцям воля, а нам і рота роззявить не дадуть?

– Нічого, – каже. – Нехай орудують. А ми після виборів зберемося у доктора Розенберга і подамо гуртом заяву про всі неправди на виборах, про всі шахрайства “истинно русских”. Вибори мусять скасувати і назначити нові. Ось тоді побачимо, чий батько дужчий. І у газетах усе це надрукуємо.

– Як так, то й так, – думаю.

Скінчились ті вибори. Пройшло наших чоловік скільки, а чорносотенців пройшло більше.

Увечері зібрались ми, поступові виборці, на квартиру лікаря Розенберга поміркувать про касацію виборів і написати заяву. Пригадували все, хто що бачив, що чув.

Коли це – гульк: поліція, городові, пристав, околки – чоловік з двадцятєро їх найшло.

– Незаконне зібрання у вас, – кажуть.

– Як незаконне? – кричить Розенберг. – На приватній квартирі, виборщики...Яке ви маєте право? По статті такій і такій, – каже... – Це насильство з вашого боку. Яким правом?

– А ось, – каже пристав, – яке право: приказ від “охранного отделения”. Читайте.

Прочитали наказ: зробити трус і арештувать усіх.

Так і сталося. Перетрусили нас, нічого незаконного не знайшли і всіх забрали. Посадили нас попереду в поліцію – тіснота там, лягти нігде, блощиці... Два дні там посиділи, а оце

порозводили по інших участках, де не так завізно. Оце мені довелося у вашу компанію.

– Ну й добре, – кажемо. – Веселіше буде й вам, і нам.

– Та хіба ви думаєте – довго сидіти доведеться? – спитав чиновник-законник.

– А хто ж його знає? Скільки ласки буде начальства.

– Як же так? Вони ж повинні по закону не пізніше, як через два дні допрос ізняти та й випустити або обвинуватить. А провини ж за мною ніякої нема.

– Гай-гай! Ще погодуєте тут блощиць, поки той допрос буде.

– Та ні, слухайте, Соколовський казав, що зараз подасть заяву прокуророві. А вибори скасують. Та я ще думаю, коли допоможуть добрі люде, потягти до отвіту начальство за “давленіє”. Нехай і воно погодує блощиць... Та не трохи, а 14 місяців!

– Облиште. Дурниця воно.

– Чому дурниця!

– Чудний ви чоловік. Що ви тепер по закону зробите? Хіба ж ви не знаєте, що тепер конституція? Що ви собі думаєте? Персія тут яка, чи що?

– Ви жартуєте. Тільки треба добре закони знати. Ой, коли б я їх так добре знав, як той Соколовський!

– Нічого не допоможе. Сидіть і не рипайтесь. Просіть Бога, щоб не вигнали вас по 3-му пункту, як довідаються, що вас арештували та ще у єврея...

– Ні. Сьогодні якраз два дні, то сьогодні й повинні випустить.

– Побачимо. Дай Боже!

Якраз почулася у коридорі хода скількох людей і забрязкали ключі при наших дверях.

– А що, чуєте? Це, певне, мене випускають, – зрадів наш законник.

Відчинились двері і увійшов з надзирателем високий, здоровенний, чорнявий чоловік у гарній шубі з бобровим коміром.

– Оце вам, панове, ще товариш до вашої компанії, – сказав надзиратель.

– Матінко Божа! – скрикнув наш чиновник-законник, – Соколовський! Яким чудом?..

ПОЗА ЗБІРКАМИ

ДЯКОВА ПОМСТА

Був вечір під першу Пречисту. По просторій кімнаті-кабінетові, заможню, лиш трохи по-старосвітському вбраному, застеленому квітчастими килимами, шпарко ходив старенький вже панотець Павел, спиняючись часом перед відчиненим вікном та поглядаючи то на просторе, широке подвір'я, то на кущики бузку і жовтої акації під самим вікном, то на рожевий захід сонця. О. Павел був високий, плечистий, доброї уроди чоловічина; повне, червоне обличчя його показувало б самий середущій вік, та довга, сива борода і велика, на всю голову, лисина багато додавали йому років.

Видко було і з поспішного ходу, і з самого обличчя, що о. Павел дуже зафрасований і сердитий. На вечірні дяк знову був п'яний, співав не до ладу, гримав книжками на крилосі і гризся з паламарем.

Біля порога, притулившись спиною до поставця, стояла людина невисокого зросту, у бахматім старенькім кафтані; руде волосся на голові і на короткій ципиній бороді було розпатлане, десь із тиждень нечесане; осповате лице закривав синій пістрявий ніс; настовбурчені брови майже зовсім закривали маленькі, вузьенькі очі, а зо всеї постаті сього чоловіка видко було, що він трохи збентежений і не знає, куди подіти свої довгі руки, куди дивитись очима. Переступаючи з ноги на ногу, він з-під лоба, крадькома поглядав на о. Павла. Коло порога, де стояла людина, міцно давався знати дух горілки.

О. Павел вже тридцятий рік дослужував в Бондарівці; а непочесна людина, що стояла у кутку коло порога, був дяк Семен Банякунський; вже два роки він “гриз” о. Павла і “псував йому кров”.

— Що ж ви собі думаєте, Банякунський? — почав о. Павел, ставши здалека проти дяка і заложивши руки в кишені свого сивого підрясника. — Чи боїтеся ви хоч трохи Господа, чи вже

зовсім з глузду зсунулись?

Банякунський переступив на другу ногу та стиха хрюкнув.

О. Павел пройшовся од вікна до кута, де під образами світилась лампадка, і знову вернувся до вікна.

– Що ж ви собі думаєте, питаю я вас?...

Банякунський знов переступив і знов хрюкнув, глянувши скося на свої задрипані чоботи.

Тихо-тихо стало в горниці. Укісний промінь заходячого сонця падав на сиву бороду панотця, далі на килим на долівці і на поставець з книжками. Крізь вікно доносилося знадвор'я пороссяче кувікання.

– Що ж ви, Банякунський? Чи прийдете коли до розуму, чи вже одложили всяке попеченіє?

– Оце ви може, знов, о. Павел, — почав хриплим голосом дяк, — згадуєте за парастас....

– Згиньте ви зо своїм парастасом! – скрикнув гнівно о. Павел. – Що ви тут якогось уманьського дурня напускаєте? Я вас питаю за те, що сьогодні було. Чи вам здається, що в церкві служити, то все одно, що в шинку балакати? Га? Та знаєте, нещасна голово, що це називається кощунство! – кричав вже о. Павел, почервонівши з гніву. Сині жили понабрякали йому на чолі. – За те ж мало ще вас на покуту в монастир! Ну, не я буду, скоро не доложу вже владиці!..

Нехай робить з вами, що хоче, а я вже більше витримати не можу! Ні, годі вже, буде з мене! П'ять дяків тут при мені було, а такої напасті, як з вами, я ще зроду не мав. . .

Дяк ще більше збентежився, став ще мізерніший, та оглядався то поза себе на двері, наче б хтів втекти, то хижно на панотця. З другого кінця горниці малими дверцями виглянула попадя – старенька, зморщена, як опенечок.

– Павле, Павлусю, – почала вона, – вгамуйся, бійся Бога, не псуй собі крові! Боже мій, Боже! Знов лиха година з тим дяком! Банякунський, як вже вам не обридло, що одного дня не проживете по-людськи, щоб на вас хто не лаяв та не сварився? Чи ж не лучче було б жити по-Божому...

– Дай спокій, стара, – перехопив о. Павел. – Не мечи бисе-

ру! Мало я хіба товк єму, щоб хоч постидався свого дякового звання! Горох до стіни! Правду мовляв зять, що покарав мене Господь таким дяком. Але вже годі... Буде з мене тієї напасті!.. Завтра напишу, нехай вже мене освободять від такої кари.

– Дурно, їй-Богу, дурно напосідаєтесь ви на мене, отче, – озвався нарешті дяк. – Стараюсь, як можу, у поті лица... та все недогода...

– Стараєтесь? Бачу добре, як ви стараєтесь... Добре бачу! Коло горілки стараєтесь, – що правда, то правда...

– Це вам так здалося, отче. Я трохи захрип...

– Не брешить хоч, Банякунський. Гріх!

– Отче, дайте мені слово сказати. Я все добре знаю. Ця ваша почалась напасть від того, що зять ваш, о. Євтихій, наговорив на мене, нібито я вас лаяв? Пропасті мені на сьому місці, не діждати мені завтрашнього свята, що це о. Євтихій – по злобі на мене. А друге – що я не хтів у вас молотити... І не буду. Бо якби ви до мене по-людськи, то і я б вам старався... А ви мене ще скривдили у моїй часті на парастасі, на Спаса... По-вашому виходить, що не кривда, а по-моєму – кривда; я маю свідків... А що я, може, тоді і сказав яке прикре слово, так це для того, що в мене серце заболіло за мою працю... А чарку випити нікому не гріх, по трудах дневних. І ви ж...

– Ідіть, Банякунський, проспійтесь, бо з вами тепер говорити не можна, хіба самому наклюкатись, як ви, – перебив сю рацію о. Павел, – ідіть, ідіть, не доводьте мене до гріха... Геть!.. Йому говори одно, а він своє! Кара Божа з п'яницею!

– Правда очі коле... – бубонів Банякунський, швидко висовуючись із горниці, радий, що так хутко викрутивсь на цей раз.

– Дай вже покій, Павле, не гризись... І гріх, і собі вадиш. Подивись-но, як ти почервонів, та руки тобі трусяться. Годі вже. Нехай він загине, той дяк, лихо йому; нащо тобі так турбуватись? Ну годі-бо, годі... – розважала о. Павла попадає.

– Але ж, бій-же ся Бога, стара! Що день, що служба – він або п'яний, співає невідь-що, або лається з людьми, не як у

храмі, а, прости Господи, як у шинку. За старою Шпачихою ганявся вчора, як скажений, з дрюком, ледве люди розборонили. Це ж не дяк, а сором якийсь!...

– Та ну-бо, дай вже спокій! Ходи ось, бо вечеря захолоне.

Помалу таки розважила попададя старого.

Повечеряли. Почали радитись, як би оце позбирати дітей до себе до купи на храм, на Покрову. Було дітей у них троє. Старший син був дияконом у соборі, в місті. Середуший не хотів учитись у семінарії, пішов у гімназію, далій в університет, та став вчителем аж у Варшаві. Дочка єдина, наймолодша, була за о. Євтихієм у селі Лозоватій, далеко – миль з дванадцять від Бондарівки.

Раді б старі були хоч на час зібрати їх до себе, як позаторік, бо торік дочка, Харитина, із зятем і внуками не приїхали до батьків на храм.

А дяк Банякунський, йдучи від попа додому, розмовляв сам із собою.

– Бач, як розстервився старий бовдур! Бачить сучок у чужому оці... Співай йому, та ще й до ладу. Добре йому співати, ковальському міхові... думає, що і кожен повинен так пельку дерти, як і він... Проспіться! Це мені проспатись?! Ночей не досипаєш за гіркою працею, а вона каже: проспіться! Сам дрихне, аж розпух, то й другим раїть: проспіться! Бодай тебе проспало!.. Гм... Щоб я йому молотив? А трясці не хочеш? Доноси, доноси владиці! І я дещо знаю, мовчати не буду, побачимо, чия візьме!

– Це той поганий Явтух, зятьок любий, наплів на мене старому. О, бодай вас!.. Чи можна ж доброму чоловікові видержати на світі з тими попами, щоб вони погоріли? Чи можна ж не випити чарки, щоб хоч душу розвеселити?.. Проспіться!..

– Так, дорікаючи, дійшов Банякунський додому. А тут знов лихо. Дячиха, пораючись у хаті, побачила, що знов її голова п'яний, та й напалася на нього.

– О, п'янице, п'янице! Коли вже ти схаменешся? Не гріх же тобі, гаспидові? Під таке свято хоч би пошанувався! Ой доле ж моя, доленько! Оце золото!

– Мовчи, бабо! Доволі вже мене нагризли!
– Працюєш, ходиш обдерта, діти голі, а він все пропиває!
Чи ж ти коли глянеш на Бога, п'янице гіркий?!
– Цить, бабо, кажу, не лізь! Ще й ти чіпляєшся? Мало з мене попа? О, бодай вас всіх...
– А хіба ж ти хоч попа стидаєшся або боїшся? Піду-но я розкажу йому, яка моя доля гірка! Нехай знають люде...
– Дідькові лисому розкажи... – бубонів дяк, забираючись спати на піч, і вже звідти вислухував жінчине репетування, а собі стиха примовляв своє. Так і заснув, кленучи вже весь світ. – Виздихалибисьте, виказилибся...

* * *

На другий день Банякунський перед службою перепросив о. Павла, обіцявши йому вже в сотий раз схаменутись і пошануватись.

А старому вже серце було відійшло; він махнув рукою, й у бондарівському причті церковному настав спокій.

* * *

За днів скільки після Покрови у Лозоватій в о. Євтихія зібралося трохи сусід у гостину: була матушка – попада Харитина іменинниця. У найбільшій світлиці, гоже убраній, сиділа вся кумпанія. Недавно встали од обіду. За зеленим столиком грали у преферанс о. Євтихій, волосний писар, вчитель і сусідній батюшка Іванковецький.

Матушка Харитина, писарша та Іванковецька попада з дочкою сиділи у кутку, на круглій канапі й пили кофій. Біля преферансистів стояли два столики, уставлені кофієм, вишнівкою і старим медом. У сусідній кімнаті гомоніла дівтора: в о. Євтихія було їх четверо, та писарчат двоє, а мусіли гратись діти у хаті, бо надворі вже цілісенський тиждень сипав дощ і розпустило славне подільське болото.

За картами велася звичайна картова розмова.

– А ну лиш, сипніть козирів, панове!

– Не заганяйтесь, кажу, Олексію Даниловичу!

- А ну ще?
- Так!
- А так?
- А зась!
- Я ж вам не казав? Коли ж бо з вами грати...
- Без двох...

Жіноча громадка слухала матушку Харитину.

– Так вже мені хтілося сього року поїхати на храм у Бондарівку! І мама писали, просили, щоб і з дітьми забратись до них у гостину хоч на тиждень... Брата Харитона сподівались із Варшави. Коли ж бо самі бачите, яке лихо надворі... Це ж три дні їхать по такому болоті. Моя Настуся кашляє вже відколи; ще б, крий Боже, застудили її, занедужала б де в дорозі... Вже скільки малисьмося з цими дітьми весною, не дай Господи! Цілісенький піст був чистий лазарет вдома... А так хтілося до старих: вже ж два роки як булисьмо у Бондарівці...

– Чого тобі, Гапко? – обернулась раптом молода попадає.

Перед матушкою стояла наймичка.

– Чоловік якийсь прийшов; дяк, каже, з Бондарівки...

– З Бондарівки? Дяк? Що за диво?...

Матушка вибігла у пекарню. Не встигли гості й словом перемовитись, як почувся з сіней матушчин плач, лямент, а далій сама вона вбігла у світлицю, ломаючи руки.

– Боже, Боже! Євтихій! Що це? Татусь... татусю мій! Татуся нема... нема вже татуся! О-о-о-о! – та й впала на канапі, закривши лице руками і побиваючись.

Позривались гості, вибігли діти... О. Євтихій став, поглядаючи на жінку, на гостей, перехрестивсь...

– Харисю, що це? Як? Кажи ж бо, Господь з тобою...

Матушка ляментувала, аж заходилась плачем. Вже мусіла писарша розказати, що оце дяк бондарівський приніс сю звістку. Аж ось і сам Банякунський всунувсь у хату, низенько вклонившись всій громаді.

– Що це? Як? Розкажуйте... – кинувсь до нього о. Євтихій.

– Вчора, у полудні, представились о. Павел, – почав Банякунський, – а матушка зараз і вислала мене до вас. Їдьте,

казали, женіть у Лозовату, нехай зараз приїздять...

О. Євтихій хрестився:

– Господи, твоя воля!...

– Що ж за нещастя? Вони ж здоровесенькі були?

– Здоровесенькі ж, зовсім, – одказав Банякунський. – Звечора, позавчора, здоровесенькі повечеряли, лягли спати. Уночі щось їм прикинулось, почали дуже скаржитись на живіт... Вдосвіта послали по лікаря у Ладижин, та не діждались... Абрум-цилюрик кров пустив – нічогісенько не допомгло. Дохтур приїхавши, казав, що мусила бути поплексія. Просили матушка: зараз щоб їхали; не будуть ховати без вас.

– Харисю, любко, Харитино! Бідна моя! Не вбивайся... Воля Божа! Не вбивайся, голубко, корись... Глянь на діток!

Почали й гості розважати матушку і голубити дітей, котрі і собі стали плакати, бачучи матерній плач. О. Євтихій зараз звелів наймитові лагодитись у дорогу, пішов і сам доглянути, дати порядок. Почала й матушка, все плачучи, збиратись зодягати себе й дітей. Не минуло й доброї години, як зо двора з'їхав великий шарабан, у троє коней запряжений; розмістилась уся сім'я; діти насподі сиділи купкою, накриті від дощу старою рясом. Банякунський примостився коло погонича.

* * *

Їхали цілісеньку ніч, лиш два рази попасши коні. Над ранок почало небо протиратись, а далі й сонечко визирнуло. Болото було страшенне: і коні, і бричка, і поїзжане – всі були задрипані, аж не пізнати.

В остатное попасали у Ладижині миль за три від Бондарівки. Був час десятий зраня. Заїхавши у жидівський заїзд, дали коням оброку, а самі зайшли у станцію – низеньку комору, як звичайно по заїздах на Поділлі. Мишурис – молоденький метнувся ставити самовар. Сумно сиділа сім'я о. Євтихія. Матушка стиха поплакувала, аж бідній очі позапухали. Старші діти розглядали деякі малюнки, розвішані криво по стінах і рясно закапані мухами. На одному було намальовано полювання на вепря: поза грубим дубом сховався мисливець

у зеленій куртці і зеленим капелюсі з пером, з рушницею в руці, а на нього з другого боку дуба розігнався страшенний звір. Другий візерунок, під склом, показував Ієрусалим, з німецьким підписом Ierosolem. Біля дверей яскравими фарбами видавалась на блясі московська реклама “Абрыкосова сыновья” з гарно і випукло намальованими грушками, яблуками, сливками, виноградом і т. п. Цей малюнок найбільше вподобався дітям. О. Євтихій, позакладавши руки назад, ходив од кута до кута.

– Хвалити Бога, – почав він, що хоч зверху перестало мочити. Ну, це мені зроду вперше доводиться так їхати... Сядь та й плач!.. Геть чисто коней збавимо по такому болоті.

– Що там на коні зважати, – озвалася попада, – коли таке нещастя! Я б і коні, і все хазяйство віддала, щоб тільки татко були живі... – та й знов заплакала.

– Ти-бо, Харисю, говориш, як мала дитина. Що ж, допоможе твоє паткування? Чи ж легше буде таткові, або й нам, як пропаде наша худоба? Та вже все одно; що сталося, того не вернеш... Ось треба подумати, щоб нам перейти тепер у Бондарівку. Приход добрий, багато декому схочеться загарбати його; треба самому їхати до владики старатися, та не гаявши часу. Ти хіба лишишся з дітьми у мами, а я зараз таки після похорон поїду у Кам’янець. Добре, що продалисьмо торішню пшеницю; у самісенку пору тепер гроші здалися. Треба буде добре мастити у консисторії... але повинні, здається, зробити по моїй думці. Так і по тому, якби вже за мною була Бондарівка, ти б могла сидіти у мами, заким я помаленьку перевезу все добро із Лозоватої.

– А що ж, треба вже старатись; це ж батьківщина. І татусь, небошик, мовляли не раз, щоб дітям... після них...

Мишурис вніс самовар і посуду до чаю, а за ним всунувся Банякунський.

– Заким нап’єтесь чаю, то й коні доїдять обрік, можна буде й запрягти, – озвався він.

– Та посидіть вже й ви, – сказав о. Євтихій, – нап’єтесь з нами чаю, бо ж теж намерзлись.

– Яким же ви способом до нас доїхали, Банякунський? – спитала матушка.

– А з дохтуром доїхав я сюди, до Ладижина, дали всю ніч балагулою до Браїлова, а звідти вже пішки до Лозоватої. Матушкіні коні бондарівські у розгоні: то до міста, то сюди, то туди – ніяк було инакше їхать.

– Скажіть же, Банякунський, – озвалася знов матушка, ледве стримуючи плач, – що там мама роблять, як собі дали раду – чи дуже десь побиваються?

– Як же їм не побиватись? Гай-гай! Ще й як, бідні, пропадають! Так раптово скоїлась ця біда! На Покрову були небощик здоровесенькі, служили соборне, гостей було чимало: були і братець ваш, о. диякон, з міста, та на другий день зараз і вернулись додому. А за те, як вони собі там радять, то не можу вам розказати, бо ж я зараз таки й виїхав до вас. Знаю, що послали зараз звістку сусіднім батюшкам: о. Тихонові та о. Федорові. Десь мусіли вони вже дати яку поміч та пораду. Вже ж, правду казати, всі дуже поважали та любили о. Павла, царство їм небесне.

Що ж маю казати... Трохи часом були крепко нападались на мене небощик, та я за це до них серця не маю, нехай їм земля пером. Було, часом, і скривдять, і полають...

– Ну, що там, що там, Банякунський, споминати старе, – озвався о. Євтихій. – І ви ж не без гріха, правду казавши. Дайте покій. Ось, пийте лиш чай, та догляньте, щоб Олекса напоїв коні та запрягав, бо вже не рано, а ще дороги шматок добрий.

– Та вже, либонь, на час четвертий доїдемо, – одказав Банякунський.

* * *

Починало вже вечоріти, як доїхали наші поїзжане до хутора Татариська; вже лиш верстов зо три було до Бондарівки. Вечір був теплий, погожий, тихий, лиш дорога крепко грузька і тяжка; коні ледве волокли ноги, а де під гору – то й приставали; так мусили вже тоді злазити і Банякунський, і погонич, віддавши віжки о. Євтихієві.

Банякунський лишився у Татариськах, сказавши, що має зайти до швагра, а потім вже пішки добіжить додому. Минувши хутір, що лежав у долині, виїхали на гору і трохи згодом заочили вже бондарівські осокори і верби, і біленьку церкву на горбочкові. Від Бондарівки стиха лунав церковний дзвін.

– Вже десь проводять до церкви, – зітхнувши, озвався о. Євтихій.

Всі почали хреститись, і діти собі, а попада знов в плач.

Далій спустились з горбка вже в село, минули старенький і дюрятий місток, обсажений вербами і підїхали до попової садиби.

Ворота були зачинені, на подвірїї ані душі, лиш собаки кинулись, брешучи, до воріт.

Погонич, віддавши віжки о. Євтихієві, відчинив ворота, розганяючи собак батоном.

На ганок вийшла матушка – попада, пильно приглядаючись до гостей, заслонила очі долонею від сонця.

– Діти мої! Харисю!... От не сподівалась...

Дочка кинулась, ридючи, до матері, обняла її за шию, да й так і застигла. Мати сама заплакала, та глянула крізь сльози на зятя, на внуків.

– Харисю, доню, Господь з тобою, не плач, любо...

– Воля Божа! – почав, зітхнувши важко, о. Євтихій: – Що ж робити? Всі ми смертні, прах... треба покоритись!.. Упокоїв Бог їх душу праведну... Чи ж вже похова...

Раптом, несподівано, відступив назад о. Євтихій, хрестячись і примовляючи: Свят, Свят... – У дверях на ганок стояв о. Павел...

– Татусю! – скрикнула дочка та й зомліла, ледве встиг підхопити її на руки о. Євтихій.

* * *

Добре вже згодом, успокоївшись і виплакавшись, коли вже вся сим'я сиділа круг стола і підвечіркувала, а стара матушка поралась біля самовара і частувала гостей, довідались

діти від батьків, що о. Павел і не думав слабувати, а тим паче вмирати; довідались і батьки від дітей, якої брехні і туману напустив їм Банякунський.

А з цим остатнім так було діло, що на саме Усікновення забув він, що обіцяв схаменутись і пошануватись; крепко був п'яний, почав зваду з паламарем після служби Божої – ще й не всі миряне були розійшлися з церкви, а як почав о. Павел його розважати і соромити, то й сам дознав дорікання і ганьби при людях від завзятого дяка.

Не стерпів більше старий і того ж дня послав рапорт владиці. За тиждень до Покрови Банякунського указом консисторії лишили за штатом.

Їздив до благочинного, наговорив ябеди на о. Павла, але нічого не вскурав. На Покрову у Бондарівці служив вже новий дяк, а старий вибрався до швагра на Татарисько, кленучи всіх попів і консисторію, а найбільше о. Павла і о. Євтихія.

Задумався довго о. Павел, розказавши оце все дітям, а далі, зітхнувши, додав:

– А найбільше тепер мені серце болить, що не хтіли діти до живого батька у гостину довідатись... І далеко, і дорога погана... А як довідались, що вмер – то й не далеко, і болото не завадило... Ех, діти, діти!

* * *

Так помстився дяк Банякунський.

18 III 98.

М. Окна, на Подолії.

В СУДІ

Оповідання Виборного Макогоненка¹

I

С у д д я (до свідка). Разкажіте, свідетель, что ви знаєте по етому делу?

С в і д о к. А що ж я знаю? Я при тому не був.

С у д д я. Как не билі? Ви же ехалі мімо?

С в і д о к. Еге, мимо.

С у д д я. Ну так как же: мімо ехалі і нічого не віделі?

С в і д о к. Авжеж. Хіба за гонів п'ятеро побачиш, та ще посмерку.

С у д д я (здвигає плечима). Нічого не понимаю. Что он там несьот? Нічого в толк не возьму!

С в і д о к. Горілку ж ніс, монополію. А той потовк його таки добре.

С у д д я. Так ви, значіт, віделі.

С в і д о к. Ні. Де ж мені було видіти? Далеко було.

С у д д я (кричить сердито). Да что ви тут путаете? Я же вас русским языком спрашиваю!

С в і д о к. То ж бо то й біда, що руським. Я, вибачте-звиніть, старий та темний, по-простому, та ще не дочуваю. Звиніть, коли що не так...

С у д д я (трохи схаменувшись). Вот ви слушайте і отве-чайте. Ви ехалі мімо?

С в і д о к. Та ж мимо.

¹ “Виборний Макогоненко” — це вигадане прізвище відомого українського письменника. Написано ним оповіданнячка “В суді”, трое з яких подано в цій книжечці, для того, щоб показати, наскільки помиляються ті люде, які гадають, ніби російська мова цілком зрозуміла нашим селянам і через те можна на Україні користуватись виключно російською мовою, а рідну, українську, зневажати.

Оповідання “В суді” вперше було надруковано в газеті “Рада”, що видається в Києві українською мовою.

С у д д я. Значіт блізько, тут же, где побілі етого... нікак не виговорить... Тertiцю.

С в і д о к. Тertiцю?

С у д д я. Да-да.

С в і д о к. Та де ж таки близько! Далеко. Коли б то близько, то бачив би.

С у д д я. І мімо, і “далеко!” Кто же вас разберьот?

С в і д о к. І мімо ж, і далеко.

С у д д я. Вот безтолковий! Разве мімо значіт “далеко?”

С в і д о к. Атож. Гонів із п’ятеро, кажу.

С у д д я. Что-что?

С в і д о к. Гонів із п’ятеро.

С у д д я. Что ето значіт?

С в і д о к. З півверсти нібито буде.

С у д д я. Полверсти? Ето, по вашему: мімо?

С в і д о к. Авжеж.

С у д д я. Ну, безтолковий язык! Ну, хорошо. Так ехалі ви за полверсти от етого мѣста, а не мімо. Ну і что же?

С в і д о к. Їду собі, та й чую: репетує хтось...

С у д д я. Что?

С в і д о к. Кричить, значить, на гвалт: “рятуйте”. Що б воно, думаю, за стать?

С у д д я. Кого ви хотелі застать? Разве ви знали, что его будуть бить?

С в і д о к. Крий мене Боже! Почім я знав?

С у д д я. А кого же ви хотелі застать?

С в і д о к (дивується). Кого? Нікого.

С у д д я. Да ви же самі сказали: “чтоби его застать”.

С в і д о к. Ні, не казав. Що воно, думаю, кричить? Та й повернув туди возом. Аж бачу: лежить він, Тertiця нібито – голова розбита, кров, як з кабана...

С у д д я. Говоріл он вам что-нібудь?

С в і д о к. Де вже йому було говорити? Нечувствєнный лежав.

С у д д я. Лішілся чувств?

С в і д о к. Ні, не лишився...

С у д д я. Как же так?

С в і д о к. Додому завезли.

С у д д я. Так что же ви путаете? Не лішілся чувств і не говоріл нічого...

С в і д о к. Нічогоісенько. Водою одливали.
Суддя. Ну что же: он после этого пришол в себя? Говоріл что-нібудь?
С в і д о к. Не прийшов до себе, возом повезли. А говорив він, що бив його...
С у д д я. Да постоитє. Ви же говоріте не прішел в себя.
С в і д о к. Ні. Повезли.
С у д д я. Да повезлі-то – повезлі. А как же он не прішел в себя і стал говоріть?
С в і д о к. І не прийшов, і не став: так, лежачого й підняли, бо охляв дуже.
С у д д я. Что ви сказали?
С в і д о к. Охляв, кажу, недвижимий став.
С у д д я. Нічого не разберу! Кто там єщо с вамі бил?
С в і д о к. Табулитамбаби, збіглись, хлопець його той придуркуватий.
С у д д я. Сколько человек?
С в і д о к. Не було ні одного.
Суддя. Да что вы єрунду несьоте? Ви же говоріте: баби сбєжалісь.
С в і д о к. Еге, баби: жінка його, невістка, ще якась. Хлопець.
С у д д я. Значіт уже четире человека.
С в і д о к. Ні. Я один чоловік був там.
С у д д я. (знов сердито). Да ви считайте: жена єго била?
С в і д о к. Була.
С у д д я. Раз. Невестка била?
С в і д о к. І невістка.
С у д д я. Єщо баба била?
С в і д о к. Була. Палажка.
С у д д я. Ну – трі. Єщо єтот дурачек ... Івашко?
С в і д о к. І важко. Насилу вчотирьох підняли.
С у д д я. Да вот ви самі говоріте: вчотирьох подняли. Зна-
чіт крімє вас четире человека било?
С в і д о к. Та ні ж бо: я один-однісенький чоловік і був.
С у д д я. Тьфу! Ну і безтолковий ви человек!
С в і д о к. Прошу вашої милости: запишіть мені вознаграж-
деніє за труда, прогони нібито.

II.

С у д д я (до жінки, що за свідка). Скажіте, свідетельніца:
ви знаєте, в какіх отношеніях жила істіца со своїм сосєдом?

С в і д о к. Га?
 С у д д я. Істіцу ви знаєте?
 С в і д о к. Ні.
 С у д д я. Да как же? Вот ету женщину?
 С в і д о к. Параску?
 С у д д я. Ну да, Параску.
 С в і д о к. Та вже ж знаю, ми ж собі ятрівки.
 С у д д я. Что такое?
 С в і д о к. Ятрівки, кажу.
 С у д д я. (дивується). Что это значіт?
 С в і д о к. Ятровка, нібито по-благородному.
 С у д д я. Нічого не понімаю.
 С в і д о к. Значить, нібито, що наші чоловіки собі брати, її чоловік і мій чоловік...
 С у д д я (сердито). Нічого не разберу: єя человек, мой человек!... Какіє там люди? Что она тут нагороділа?
 С в і д о к. Еге ж, вона таки загородила, як слід, по-хазяйськи: від повітки аж до воріт, ліщиною.
 С у д д я. Да постойте! Я нічого не понімаю. Ви мне на вопрос отвечайте: істіцу знаєте?
 С в і д о к. (дивується, оглядається, здвигає плечима). Ні, такої не знаю.
 С у д д я. (кричить). Вот ету, Параску, знаєте?
 С в і д о к. Та ж знаю.
 С у д д я. А соседа єя, вот етого, ответчика?
 С в і д о к. Ні, він не те... він кравець.
 С у д д я. Что такое?
 С в і д о к. Кравець, кажу.
 С у д д я. Да вовсе нет, он Прокопенко.
 С в і д о к. Еге, Прокопенко, Левізор.
 С у д д я. (здвигає плечима). Да что вы мне путаете? Какой ревизор?
 С в і д о к. На ім'я, нібито, йому, Прокопенкові...
 С у д д я. Ім'я? (дивиться у папері) Єлеазар.
 С в і д о к. Еге-ге.
 С у д д я. Да я вас не про ім'я спрашиваю. А вот вы мне скажите, как они жیلی между собой?

С в і д о к. Хто?
С у д д я. Да вот істіца... ета... Параска с соседом своїм?
С в і д о к. Хіба ж вони жили з собою? Того я не скажу.
Вона жінка чесна, у неї свій чоловік є.
С у д д я. Какой человек?
С в і д о к. Її ж чоловік, Омелько.
С у д д я. Фу ти чорт? Вот язык!
С в і д о к. За що ж ви мене лаєте? Хіба я що винна?... Оце мені зроду..
С у д д я. (схаменувшись). Да кто на вас лает? Что ви придумали?
С в і д о к. (здвигає плечима). Нехай буде й так.
С у д д я. Так вот, как оні жлілі между собой? Ссорілісь, руга-
лісь?
С в і д о к. Еге, ругались раз у раз.
С у д д я. А он дурной человек, по-вашему?
С в і д о к. Чого дурний? Як люде. Не дурний.
С у д д я. Хороший, значіт?
С в і д о к. Ой, де вже хороший! там такий, що як подивиш-
ся, то й сплюнеш..
С у д д я. Что?
С в і д о к. Кирпатий, кажу, та ранкуватий.
С у д д я. Нічого не понимаю. Да ви говоріте толком, русским
языком.
С в і д о к. Хіба ж я що? По якому ж говорити?
С у д д я. А отчего же муж ся, Параски, дрался?
С в і д о к. Ба ні, він нікуди не дрался.
С у д д я. А жену біл?
С в і д о к. Бив.
С у д д я. То как же ви говоріте, что он не дрался?
С в і д о к. Бо таки й не дрался. Хіба ж він божевільний,
щоб на стіну лізти?
С у д д я. Нічого не понимаю. Да ви меня понимаете?
С в і д о к. Звиніть, якщо... Бо я жінка проста..
С у д д я. Да вот ви мне скажіте просто: Смелян, вот етот,
со своей женой жліл дурно?
С в і д. Та як же воно? Вона ж йому жінка.
С у д д я. Ну да, жінка. Так как оні жлілі: дурно?

С в і д о к. (здвигає плечима). Ні дурно, ні за гроші...
С у д д я. Какіє там “гроші”? Я не про “гроші” спрашиваю. Фу!
Да что вас спрашивать?! Всьо равно толку не добьешся. Садітєсь.
С в і д о к. (сідає і здивованими очима озирається навкруги).
С у д д я. Да, вот: єщо вас спрошу. Ви білі прі том, когда подрались Ємельян і его жена с етім своїм соседом?
С в і д о к. (сидячи на лаві, відповідає). Еге, була.
С у д д я. В суде надо отвечать стоя. Поднімітєсь.
С в і д о к. (здивовано озирається).
С у д д я. Поднімітєсь, я вам говорю!
С в і д о к. (все ж таки сидячи) Та як же так?... Нащо ж я маю тут, при людях... сорому такого набіратись?... Оце тобі суд!... І облаяли... та ще чесній жінці сором такий роблять!...
С у д д я. (кричить). Да поднімітєсь, я вам говорю!
С в і д о к. Ні, вже вибачайте: я у себе в хаті не підіймаюсь при людях, а не то, що в суді...

III.

С у д д я (до селянина). Розкажітє, как у вас укралі коня?
С е л я н и н. У мене коня зроду не було.
С у д д я. Что ви розказиваетє? Ведь укралі же у вас лошадь?
С е л. Еге, лошадь... кобилу, значить.
С у д д я. Так что же ви путаете, сбіваете: і не било, і укралі...
С е л. Не путав я її і не збивав він пута, злодій нібито: путо лишилось у стайні.
С у д д я (нетерпляче). Да не то! Что же ви говорітє: не било коня у вас – і укралі?... Кто вас разберьот?
С е л. Та ж і не було коня: кобилу вкрали.
С у д д я. Тьфу! Не всьо лі равно: конь, кобила?
С е л. (усміхається). Де ж воно “все равно?” Що кінь, то не кобила...
С у д д я (сердито). Ну, кобила – так кобила. Скорее дело било би, если би ви не путали...
С е л. Тим то й діло лихе, що не путав я. А путо залізне, добре.
С у д д я. Ну, хорошо уж, будет. Ви вот розкажітє, как вор к вам забрался?
С е л. Хіба я бачив?
С у д д я. Ворота у вас заперти білі?

С е л. Заперті. Мабуть, переліз через тин та хвірточку відчинив і хвірткою ж вийшов.

С у д д я. Чєм? Как?

С е л. Хвірткою. Хворточка, нібито, по-руському.

С у д д я. Форткою? Да что ви розказуєте? Ну, разве может человек через форточку войті, да ещо лошадь вивесті? Да ви посмотріте (показує на кватирку у вікні): можно сюда пройті і лошадь вивесті?

С е л. (здивований). Вікном, нібито? Кватиркою?

С у д д я. Да не “вокном”, а форточкою. Что ви ерунду розказиваете? Разве у вас в воротах форточка есть?

С е л. Еге ж, есть. Хвіртка, дверцята, нібито.

С у д д я. Так ето калітка, значіт? Вор вошел в калітку?

С е л. (усміхається). У калитку? (Здвигає плечима). Звиніть, може я не розібрав до ладу: калитку він у мене не вкрав.

С у д д я. Да не украл, а влез в калітку!

С е л. Як же людина може у калитку влізти?.. (добуває з кишені калитку). Ось вона. Хіба ж сюди влізе людина?..

С у д д я. Так ето у вас калітка? Ага! Ну, хорошо. Ну, пускай будет по-вашему. Так он влез через фортку. Дальше что?

С е л. Вліз, стайню відчинив...

С у д д я. Ставню?

С е л. Стайню, конюшню значить. Забрав шкапу, вивів її.

С у д д я. Постойте, что ви розказиваете?.. Какой шкап? Разве у вас шкап в конюшне?

С е л. А то ж де? Звичайно, в конюшні.

С у д д я. Хоть убей – нічого не разберу! Ілі ви такой безтолковый человек, ілі нарочно ерунду несьоте... Какой тут шкап? К чему ви его приплелі?

С е л. Не приплітав. Так, за обротъ до жолоба прив'язав.

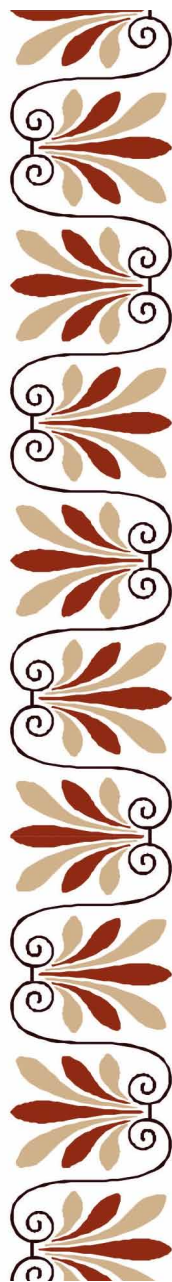
С у д д я. За что? Как?

С е л. За обротъ прив'язав шкапу до жолоба.

С у д д я. Нічого не понімаю! Что за язык какой-то?... Какое ето слово ви употребілі?

С е л. Звиніть, ваше благородіє, бо, як я чоловік простий, неписьменный, то ніяк не разберу, що ви зволите питать...

ТВОРИ ДЛЯ ДІТЕЙ

ПЕТРУСІВ СОН

На Іллю якось вигнали хлопці коней на беріг, на толоку. Поїхав і Петрусь.

Мати дала йому у торбину на полуденок шматок паляниці, сала та огірків скільки.

Веселою юрбою погналися хлопці верхами. Зібралися на березі, під'їхали ще деякі хлоп'ята, попутали коней та почали гадати, що його робити цілий день?

Грицько і Петрусь загадали купатись.

В одну мить всі хлопці пороздягались і полізли у воду.

Та й розкіш воно купатись у таку пору! Вода тепла, сонечко гріє.

Попоплавали, попоринали хлопці; дехто виліз на берег погрітись та повитрясати воду, що у вуха набралася. А Петрусь поліз під очерети попечерувати раків. Та бісові раки чогось не ловились: чи повтікали, як хлопці вовтузились у воді, чи хто його знає, куди поділись: нема та й годі. Коли це застромив Петрусь руку в одну нору та й налапав щось тверде, гладеньке і потяг його обіруч та й витаскав наверх.

– Агов, хлопці! Глядіть, що воно таке? – гукнув Петрусь.

Він держав у руках щось незвичайне: мовби два черепки, чорно-зелені, зложені до купи, як паляниці – кругле, гладеньке, з боків стриміли якісь чудернацькі лапки, ззаду курчєний хвостик, а спереду якась головка то вистромлялась, то ховалася.

– Черепаха! – скрикнув Грицько. – Неси її сюди, на пісок.

Петрусь виніс черепаху і кинув її на землю. Вмить поховала вона лапки й голову під свої черепки.

– Ач, яка хитра! – дивувалися хлопці. – Ану, повернути її.

Повернули. Спідній черепок був трохи менший, світліший від верхнього.

Черепаха знов вистромила лапки й голову та почала по-

водити ними на всі боки. Хлопці реготали, зібравшись круг неї. Грицько почав торкати її паличкою. Що зачепить лапку – вона й сховає її.

– Вона, проклята, така тверда, – казав Грицько, – що й довбнею її не розіб'єш.

– О? – дивувались хлопці.

– Ану ось стань на неї ногами – не роздушиш?

Хлопці почали ставати на черепаху: справді не роздушили! Мов камінь. Лиш лапки ховає та голову, як притиснеш.

– Ну й проклята! – дивувались хлопці.

Грицько витяв її паличкою по голові. І знов сховалась, та вже не виставляється.

– Якби її чим підважити та розлупити надвоє черепки, – загадав один хлопець.

– Ну-ну! – згодились другі та й почали глядіти навкруги, чим би підважити.

– Стривайте, хлопці, – сказав Грицько, – її як перевернути догори животом та так покласти, щоб не мала за що лапками вхопитись, то вона довіку не перевернеться назад. Так і висохне, а не перевернеться.

– Невже? – дивувались хлопці. – Так і висохне?

– Їй-Богу, висохне. Я вже так зробив. Днів з п'ять ходив довідуватися: поклав її був на пеньок. Аж засмерділась, а не перевернулася.

Неподалеку був великий, рівний камінь. Хлопці принесли туди черепаху, поклали її на камінь догори животом та й лишили так.

– Глядіть же, хлопці, щоб ніхто її не рушав, – промовив Грицько, – бо одлуплю так, що попам'ятає, лихо матері!..

Грицько був найдужчий, то й боялись його хлопці і слухали.

Покинули черепаху, знов полізли купатись, аж докучило. Деякі поодягались, почали полуднати, чим хто мав. Пополуднавши, порозлягались хлопці на травиці. Грицько пішов у верби, що ясно росли на березі.

Так гарно у холодку... Петрусь ліг на спину, дивиться уگو-
ру на блакитне небо; небо синє, чисте, ні хмаринки; глибоке,
просторе та широче...

Незабаром вернувся Грицько з повною пазухою горобенят.

– А я, хлопці, ось скільки горобенят надрав, – хвалиться.

– Нащо ж ти їх надрав? – спитав Петрусь.

– А щоб ця погань не плодилась.

– Хіба вона кому зробила що? – спитав Петрусь.

– А вони, як жида Христа мучили, кричали: “жив-жив!”
щоб, значить, ще мучили, – відказав Грицько та й висипав з
пазухи голоцюцьків з жовтими заїдами.

Вони почали розлазитись по землі, жалібно цвіркаючи та
роззявляючи роти.

– А куди-куди! – закричав на них Грицько. – Та – геп! ціп-
ком по горобенятах. Так кишечки і повилазили.

– Оце вам “жив-жив! жив-жив!” – гукає Грицько, та раз у
раз ціпком, ціпком.

Жалко стало Петрусеві горобенят малих, та думає – може
воно й справді треба їх бити за те, що кричали: “жив-жив!”

– Стривай, Грицьку! – гукнув другий хлопець.

– Стривай, не бий! Давай краще їм голови поскручуємо! –
Та як ухопить горобеня, як крутне за головку... Не встиг оком
моргнуть – в одній руці зостався тулубець, а в другій головка.

– А що – жив! А що – жив! – кричить Грицько.

– А що – жив! А що – жив! – додає за ним Петрусь.

Незабаром горобенят не стало: валялися лиш одні головки
та тулубці.

– Ходім ще драти! – каже Грицько. – Там ще є.

– Ходім, – згодився Петрусь.

Швидко вони знов подралися, як котенята, по вербах, ви-
дираючи горобців. Удвох надрали ще більше, ніж сам Гриць-
ко надрав. А далі – поскручували їм головки, скинули на
купу та давай періщити їх ціпками – як снопи молотити... Не
лишилось з горобенят і сліду: валялося тільки одно м'ясо та
кишечки, перебиті, перемішані з землею...

– А чи воно правда, що жиди Христа мучили? – питає Петрусь.

– Жиди ж, – каже Грицько. – Вони мучили, а горобці сиділи та кричали: “жив-жив!”, щоб ото ще мучили...

– Ну, тепер же мені не попадайся ні один жид! – похвалився Петрусь, а у самого очі, як у того вовчати, горять.

– Еге! Жидам ти нічого не зробиш, – каже Грицько, – вони великі... А жиденятам можна бебехи надсадити! Я вчора одного бив-бив, аж втомився.

– Їй-Богу?

– Їй-Богу!

– От коли б я піймав! – каже Петрусь, – я б йому голову скрутив, як тому горобеняті.

Розправившись з горобцями, побігли хлопці довідатись до черепахи. Лежить, сердешна, лапками ворушить, наче шукає чогось, а повернутись не може, бо ні за що зачепитись.

Вже почало вечоріти: за тою забавою й не зчулись, як день минув. Розпутали коней, напоїли їх та й рушили додому, посідавши верхами.

– Ану, хлопці, наввипередки! – гукнув Грицько, затявши свого коня лозиною.

І погнали хлопці учвал, аж земля загула та курява знялася.

Петрусева кобила була старенька, ще й підпалена. Хлопці один за другим обганяли його, а минаючи гукали:

– Не жени, бо розсиплеться кобила!

– Агов, Петре! А на Маковія доїдеш додому?

– На Спаса доїде! – гукали другі.

Петрусь обкладав кобильчину лозиною, аж гуло, торкав її ногами; бідна кобила всю свою силу напружувала, сопла, аж стогнала, та ніяк не могла угнатись за другими. А хлопці минали, обганяли...

Петруся злість взяла на кобилу, як лишився він позаду всіх. Він затяв її так, що лозина вломалася, і в руці його лишився коротенький цурупалок. Нічим вже було поганяти.

Петрусь почав штрикати кобилу тим цурупалком. На хребті її було садно від хомута; рудий струп запікся на йому.

Петрусь, бачивши, що цурупалком лозини він не дошкулить кобилі, штрикнув її у те садно, аж відлупився струп.

Кобила випростала вперед шию та наддала трохи ходу, але не могла догнати других.

Петрусь знов штрикнув її у садно, в живе м'ясо, удруге, утретє – та й почав доганяти хлопців.

Вскочили у село, і Грицько, що був попереду всіх, припинив коня, бо боявся батька, щоб не лаяв. Петрусь догнав товаришів і хоч принаймні у селі не набрався сорому за свою кобилу.

Вона, бідна, важко дихала своїми підпаленими боками, а з садна по лопатці і по передній нозі текла кров та жовта юшка...

Приїхавши додому, Петрусь зліз з кобили і вона попленталась помаленьку до повітки.

– Чого ти так угрів коняку? – спитала мати, ідучи в хату з повною дійницею молока. – Знов гнав з хлопчиськими, казився?

– Де там гнав! – відказав Петрусь. – Таке стерво поженеш!

– Те стерво робить на нас, годує нас, – сказала, похитавши головою, мати. – Жаліти її треба... Підкинь же їй хоч травиці на ніч; там, у возі, батько накосив.

Петрусь взяв з воза оберемок трави і поніс у повітку. Кобила потягнулась до трави. Петрусь штовхнув її ліктем у морду, аж зубами клацнула.

– Ще нажерешся! Бодай ти хобоби нажерлася! – заляв він її.

Повечеряли. Петрусь з батьком пішов спати у клуню на соломі, бо у хаті було душно і мухи докучали. Постеливши собі свитку, Петрусь не зчувся, як заснув.

І дивний, предивний сон приснився йому.

* * *

Ото снилося йому, наче сидить він на призьбі своєї хати, а хата чиста така, вибілена, неначе на Великдень.

Вийшла мати на поріг, озирнулась навкруги та почала його кликати: Петре, Петрусю!

І дивно йому стало, що тут він ось, а мати його не бачить. Хотів озватись, так голосу нема, аж ніяк: сказав би – німий або неживий. А мати все кличе його. Хотів Петрусь встати

– так не здвигнеться з місця, ні рукою, ні ногою не ворухне – скаменів.

Що воно за диво? – думає собі Петрусь.

Втім закурилась курява надворі, знявся вітер страшенний, хуртовина, аж світу Божого не стало видко, і підняв той вітер Петруся угору, мов пірце легеньке, або сухий листочок. Несе його той вітер чимраз вище, вище, а крутить ним, аж світ йому закрутився... Глянув Петрусь униз та аж страх його взяв і серце в грудях захололо: унизу далеко, ген-ген – хатка їх видніється та така маленька, мовби печеричка біла, а на порозі стоїть мати та все кличе: Петрусю, Петрусю!..

– Мамо, мамо! – з одчаєм крикнув Петрусь. – Та мати його, мабуть, не почула, а він втім почав падати униз та швидко так, стрімголов, аж знов йому світ закрутився... А кругом щось гуде, неначе у млині, або як тая машина, що в пана хліб молотила. Летить Петрусь униз та аж завмер зі страху... Несе його якась сила, несе, аж впав він на землю... Гепнув так, аж луна пішла, а проте не забився, не затовкся, – мабуть, м'яка земля, подумав він. І лежить так, впавши, горілиць, небо над ним чисте, блакитне, глибоке – ні хмариночки, і тихо стало навкруги. Хотів Петрусь встати, так не поворухне й пучкою. І добре б йому лежати так, та щось тверде тисне його в потилицю, муляє, а головою не рушить, не поправиться ніяк.

– Де я? – думає собі Петрусь. – Чи вмер я, чи живий?

– Жив-жив! – зацвірінькали горобці на вербі. Лупнув очима Петрусь у ту сторону, а горобців там аж хмара; скачуть, перелітають з гілочки на гілочку та цвірінькають весело: жив-жив! Глянув у другий бік: кобила їх пасеться, їх таки: лиса, губа висить, а з хребта по лопатці та по передній нозі засохла смужка крові та жовтої юшки з того садна, що він його цурупалком злупив... Пасеться кобила, пирхає – ось-ось близьенько, рукою достав би. І дивно Петрусеві і страшно, моторошно якось: місце якесь незнайоме; встав би, та не здвигнеться ніяк: скаменів та й годі.

Коли дивиться: стоїть над ним бабуса якась, бабуся... таки баба його рідна, що торік померла. Суха, чорна, згорбилась,

з-під хустки сиве волосся космами вибилось. Стоїть над ним, дивиться своїми очима та хитає головою.

– Бабо, бабусю! – просить Петрусь. – Мені страшно! За-ведіть мене додому! До мами, до батька...

– До мами, до батька? – питає баба. – А тобі жаль їх?

– Жаль, жаль! – заплакав Петрусь.

– Жаль, жаль, жаль! – зацвірінькали горобці.

– Оце ж, сину, – каже баба, – ти драв горобенят, нищив їх, а тепер тебе лиха хуртовина видерла з дому. Мабуть, плаче тепер твоя мати за тобою?

– Плаче, плаче, плаче! – цвірінькали горобці.

– Отак, сину, і ті горобчики бідні плачуть за своїми дітками, що ти їх понищив...

– Нищив, нищив, – плакали горобчики на вербі.

– Гріх, сину, нищити всяку Божу тварину, – казала баба далі, – бо всяка тварина любить своїх діток. Хоч не скаже вона, бо не вміє, а болить її серденько за діток, болить тяжко!

– Тяжко, тяжко! – цвірінькали горобці.

Серце Петрусеве стиснулося з болю. Він заплакав і чув, як сльози теплими струмочками потекли йому по лиці.

– Плач, синку, плач, то душа твоя добріша стане, будеш, може, жаліти Божу тварину; плач! – казала баба, хитаючи головою.

– Плач, плач! – казали й горобчики.

І плакав Петрусь, а теплі сльози текли йому з лица аж на шию.

– За що ти потрощив неповинних горобенят? – питала баба.

– За що, за що? – питали горобці.

– Вони, бабо, кричали: “жив-жив!”, як жиди Христа мучили, – пригадав собі Петрусь.

– Неправда це, сину, брехня; недобрі, темні люде таке вдумали. Хіба жиди тоді по-нашому балакали, хіба вони розуміли, що воно значить “жив?” Невинні ті горобенята, невинні і наші жиди, що колись недобрі люде Христа розпняли. Хіба ж ті жиденята, що ти хочеш їх бити, хіба вони винні, що колись, трохи не дві тисячі літ перед нашими часами, якісь недобрі жиди Христа мучили? Скрізь, сину, є лихі люде: і наші, і німці, і жиди. Є й добрі, чесні люде так само і в нас, і

в жидів. Адже ж сам Христос був жид...

– Невже? – здивувався Петрусь.

– Жид, жид! – зацвірінькали горобці.

– Жид, сину, – казала баба. – Не годиться нікому лиха робити, бо всі люде однакові, всі діти одного Бога. Не нам судити їх: нехай їх Бог судить, коли вони лихі, а ти нікому кривди не роби. І всяку Божу тварину гріх мучити. Оце ти лежиш тепер, ворухнутись не можеш. А чи добре тобі було б, коли б тебе лишити так лежати, не ївши, не пивши, аж поки висохнеш, поки засмердишся?

Страх взяв Петруся, стиснуло йому серце, а сльози знов потекли по лиці аж на шию.

– Бабусю, любко, зведіть мене! – молився він. – Я хочу жити, я не хочу сохнути живцем! Я не буду мучити нікого!

– Отак, сину, лежить тепер тая черепаха, що ви її поклали на камінь догори животом; лежить, сердешна, і злізти не може, і висохне з голоду, і засмердиться... А за що ви їй таку муку тяжку заподіяли? Що вона кому зробила? Адже ж і вона, так як і ти – Божа тварина: і вона їсти хоче, і її болить тіло, ще гірше болить, ніж тебе, бо ви ж її ні за що, ні про що били ціпками і по голові і ногами толочили за те лише, що на ній черепки тверді...

Петрусь змагався підвестись, та ніяк не міг: зціпило йому й руки, й ноги, і в'язи, а щось тверде, мов камінь, чимраз гірше муляло і тиснуло йому потилицю.

– Тяжко лежати нерухомо? – питала бабуса. – Муляє тебе в потилицю? Болять в'язи? А ось поглянь ще на бідну кобилу.

Петрусь липнув очима набік: кобила стояла близенько і дивилася на його добрими, ласкавими, великими очима. Петрусь чув на собі її теплий віддих.

– Ось і вона прийшла сюди, – казала баба. – Вона не вдарить тебе, не вкусить – не бійся! Вона добра. Вона всіх вас годує: і оре для вас, і волочить, і возить хліб, і вас возить. Коли і кому вона яке лихо зробила? Увесь свій вік вона тяжко працює, робить – не для себе, для вас. А за те її б'ють, штовхають, кленуть... Ти на ній лозину поломав, а за що? За те,

що вона не збігла з другими кіньми... Вона ж стара вже. Тебе ще на світі не було, а вона вже на вас робила, вже її били, штрикали... Її підпалили через недогляд, бо гарячу напоїли; через те вона ядушлива і не може бігти швидко. Хомут натер їй садно на хребті, при тяжкій роботі: твій батько на те не вважає, щодня її запрягає, щодня знов ятрить те садно, не дає йому зажити. А ти для дурної вигадки хлоп'ячої гнав її через силу, лозину на ній поламав та ще цурупалком здер їй те садно боляче... кляв її... у щелепи ліктем дав так, що аж зубами клацнула... Ось глянь на те садно, як ти його розтроюдив? – казала баба.

А кобила дивилась на Петруся добрими очима, мовби все йому простила, забула всю кривду...

– Так-то, сину! – зітхнула бабуса, хитаючи головою. – Оце тепер тебе лише трошки муляє той самий хомут, що під в'язами у тебе, а як воно боляче та прикро? А бідну коняку він щодня муляє при роботі у сто раз гірше, бо вагу вона тягне, та не здоровим хребтом, а садном.

– Бабусю, я не буду!.. Не буду довіку мучити нікого, – казав Петрусь. – Я не знав, я не думав, що воно таке лихо тяжке! Підведіть мене, бабусю, помилуйте, пожалійте!.. Може, я вмер?

– Ні, ти не вмер, – відмовила бабуса. – Це такий сон на тебе найшов. Ти живий.

– Жив, жив, жив! – гучно зацвіркали горобці і...

* * *

Петрусь прокинувся. Горобці під стріхою клуні гучно цвіркали: “жив-жив!”.

Петрусь зсунувся був з соломи і лежав на долівці клуні, на бойовиську¹, а під шию справді муляв йому хомут... Був уже день.

На превелику силу Петрусь підвівся, розправив, випростував руки й ноги, що були залякли йому від твердого сну, потер шию, де намуляв йому хомут. Той хомут – старий, репаний, лежав тепер перед ним і на ньому побачив Петрусь, якраз на тому місці, що проти хребта, чорну кору засохлої крові та юшки з садна.

¹ Місце в клуні, майданчик для молотьби.

Батька вже не було в клуні.

Петрусь вийшов надвір. Саме тоді батько лагодив воза, щоб їхати на луг по сіно.

– Тату, – промовив Петрусь несміливо, – як же її запрягати... коли в неї садно на хребті?

– Так що ж? – спитав батько.

– Болить їй, – казав Петрусь, – муляє...

– Який бо ти став жалісний! – здивувався батько. – На те вона коняка. Хіба мені самому запрягатись?.. Біжи, не балакай!

Петрусь пішов, вивів кобилу з повітки, подивився на садно: воно за ніч знову засохло струпом. Як накладав на кобилу оброть² Петрусь, вона подивилась на нього таким самим добрим, ласкавим поглядом, як тоді у сні, аж йому серце стиснулось від жалю і сльози стали в очах. Петрусь вже не сів на кобилу, не гнав її до ставка у чвал, як бувало раніше, а повів у руках. У ставку він обмив їй ту смужку, що засохла на лопатці і нозі. Легенько пальцем він доторкнувся до того садна, що він учора так безжалісно штрикав цурупалком: кобила здригнула шкурою, як, буває, від мух.

– Болить... – подумав Петрусь.

Напоївши, він повів кобилу додому. Батько вже злагодився і давно дожидав.

– Чого-бо ти сьогодні такий, наче три дні не їв? – спитав батько.

– Так... нічого, – відповів Петрусь, зітхнувши.

– Неси хомут.

Петрусь пішов у клуню. Хомут здався йому тепер такий важкий, твердий, репаний, як ніколи раніше.

Підстелить би хоч чого на те садно, щоб не так муляло, – подумав Петрусь, ідучи до воза.

– Тату, – промовив він, – треба підмостить їй, щоб м'ягше було на садні. Гляньте, який струп! Нехай би, може, не запрягати днів кілька, щоб зажило? Га?

– Дурницю плетеш, – сердешно промовив батько. – Чого там їй будеш мостити?

– Я побіжу в хату, пошукаю... Я зараз... – просив Петрусь. Він найшов у коморі шматок повстки, виніс її і підстелив під

² Вуздечка або вудила для прив'язування коня.

хомут на саме садно.

Йому здавалося, що кобила вдячним поглядом подивилась на нього і якось жалібно поворушила губою, що від старості висіла їй і бовталась, мов ганчірка.

Приїхали на луг, стали возом під копицю. Їх сіножать була недалеко від тої толоки, де вчора пасли хлопці коней. Батько почав набивати люльку.

– Тату! Поки ви покурите собі, я побіжу викупаюсь, – сказав Петрусь.

– Біжи, та не барись, – відповів батько.

Петрусь чимдуж майнув на берег та прямісенько до того каменя, де поклали вчора черепаху.

Черепаха там-таки лежала нерухомо, поховавши лапи й голову. Поторкав її рукою Петрусь, чи жива, а вона зараз і виставила їх. В одну мить він переніс її з каменя у воду. Жваво заворушилась вона у воді і полізла в очерет.

– А битиме Грицько, – подумав Петрусь. – Нехай б'є, а я гріха не матиму. Розкажу все так, як баба у сні казала, то й хлопці, може, не будуть лиха робити.

В одну мить викупався Петрусь; надягаючи сорочку, пригадав собі й горобенят, що потрошили їх вони вчора з Грицьком. Глянув він на те місце, де вони молотили їх ціпками, а там лиш роєм муха насіла та де-не-де шматочки кишечок видніються, чорних уже та зелених.

Зітхнув Петрусь: горобенят уже не оживиш, як черепаху!

А старі горобці на вербах цвірінькали жалібно, і здавалося Петрусеві, що плачуть вони: жаль, жаль!..

Вернувся Петрусь до батька, наклали вони воза і рушили додому. Батько йшов поряд з возом, а Петрусь позаду.

– Чому не лізеш на віз? – спитав батько.

– Нехай. І так важко коняці, – промовив Петрусь.

– Тату, – спитав він згодом, – а чи нема способу якого, щоб залічити садно?

– Хто його знає? Мабуть, є якісь ліки, масть, чи що... У батюшки, кажуть, книжка така є, що ліки всякі в ній показані і для людей, і для скотини.

– Пішов би я, може, коли та спитав, – каже Петрусь. – Коли б лише не прогнівались вони...

– Чого їм гніватись? Спитай.

* * *

Через кілька день у суботу пішов Петрусь до церкви на вечерню. Після служби він не побіг зараз додому, а став біля церковних воріт і дожидався панотця. Вже всі люде розійшлися, і паламар зачинив церкву. Згодом вийшов і панотець, балакаючи з церковним старостою. Петрусь ішов за ними, та не смів приступати, перебивати розмову. Аж біля самого батюшкового двору староста благословився і повернув назад.

Петрусь підбіг до панотця під благословення.

– Панотче, вибачайте... Я маю спитати... – промовив він несміливо.

– Чого, дитино? – спитав панотець ласкаво.

– Що його від садна робити? У коняки на хребті садно велике...

– Від садна? – промовив панотець. – Іди, сину, зо мною, я подумаю: може, що й пораю.

Увійшли у двір. Петрусь став на рундуці, держачи картуз у руках, а панотець пішов у хату. Трохи згодом він виніс Петрусеві якусь пляшечку і сказав:

– Оцим промивай та примочуй садно щодня гарненько; буде заживати. Та не можна запрягати коняку, аж поки зовсім заживе садно. А хомут у тім місці певно твердий, муляє, то підший його м'ягенькою повсткою.

– Спасибі, панотче, – подякував Петрусь. – Я... ще хотів спитати...

– Ну?

– Чи воно правда, що Ісус Христос був жид?

– Правда, – відповів панотець. – А хто тобі це казав?

– Так... Сон такий був, – промовив Петрусь.

– Сон? – здивувався панотець. – Ану, розкажи.

І Петрусь розказав панотцеві все чисто, як було. І як вони горобців потрошили, і черепаху мучили, і як садно він злупив

коняці, гнавшись наввипередки, і сон свій чисто увесь розказав.

– Правда, сину, – промовив, зітхнувши панотець. – Добрий, правдивий сон ти бачив. Ісус Христос був жид, а що недобрі люде його замучили, то тому жида не винні, бо скрізь є недобрі, лихі люде: є й добрі, як між нашими, так і між жидами. Всі люде брати, бо вони діти одного Бога. І годиться, щоб вони жили у згоді, як брати. Гріх, тяжкий гріх чинять ті, що б'ють жидів, бо Ісус Христос сказав: “Возлюби ближнього свого, як самого себе”. А всі люде – наші ближні: і жида, і німці, і цигани – всі діти одного Бога. Не роби нікому того, чого собі не бажаєш: ні людині, яка б вона не була, ні всякій іншій Божій тварині. Подумай зараз: чи добре було б, якби тобі таке саме зробили? Оце ж ти бачив: чи добре було б тобі, якби тебе хто штрикав та бив лозиною так, як ти знущався над конякою? Або коли б тебе потрошили так, як ви понищили горобенят. “Блажен, іже і скотину милує”, сказано в Святому Письмі, і всяка Божя тварина має право жити на світі. Не ти дав їй життя, не маєш же ти права і збавляти їй віку.

І горобців і всяку іншу птицю Бог сотворив на користь людям. Хоч може коли вони і поживляться ягодами у садку, зате вони поїдають всяку комашню, черву та гусеницю, що псує садовину. І черепаха, і жаба, і ящірка потрібні людям, бо поїдають усяку черву, що заводиться на городині. Не годиться нищити їх і вбивать.

Не годиться і мучити скотину та звірину, бо її так само болить, як тебе.

Не треба бити коняку, коли вона не може витягнути вагу на гору, або з грузького болота, бо їй і так важко; під усю силу намагається вона, сопе аж стогне, а її ще шмагають безсердечно пужалнами та батогами.

Гріх так знущатись над скотиною... Краще вже прибічувати³ другу коняку, або зняти трохи ваги з хури. Не треба бити скотину, коли вона у шкоду залізе, у пашню тощо, бо вона не тямить, їй не дав Бог такого розуму, щоб вона знала, яка пашня чужа, а яка своя, яку можна їсти, а якої шкода... Отже ж і люде часом не хочуть знати, що чуже, а що своє,

³ Підпрягти, прив'язати.

хоч дав їм Бог на те розум і заповіді свої святії: не укради, не убий, не побажай добра ближнього свого... Коли влізе скотина у шкоду – вижени її любенько, а не бий, бо вона, кажу, не винна, а винен той, хто не стереже її.

Оце недавно Захар перебив коромислом хребет свині за те, що влізла на город.

А хіба та свиня винна, що хтось воріт не зачинив, або що огорожі не полагодив хазяїн? За що ж їй таке тяжке каліцтво та муку робити?.. Данилиха опарила собаку окропом за те, що вкрала вона шматок сала. А хіба ж собака винна, що комору не зачинили? Вона ж не тямить, що сало не її, а чуже.

Адже ж і люде, буває, по чужих коморах лазять, хоч знають, що воно гріх, та зате їх окропом не парять, як ту бідну, нетямущу собаку.

Ой, гріх, скрізь гріх! – зітхнув панотець. – Забувають люде закон Божий! Ти, сину, ще малий, ще, може, не знаєш гаразд, де добро, а де зло, де гріх. Пам'ятай же слово Боже: не роби нікому того, чого собі не бажаєш, і друге слово: блажен, хто і скотину милує.

Буде тобі добре, буде добре й людям і всякій Божій тварині. Іди з Богом! І, поблагословивши Петруся, панотець пішов у хату.

КАЗЕННІ ДІТИ

Із спогадів лікаря

“Казенними” дітьми називають люде в околицях Київа тих дітей-підкидьків, що їх зрікається рідна мати (батько здебільшого зрікся їх ще перед тим, як вони на світ народились), – зрікається й покидає їх десь на вулиці, крадькома, щоби ніхто того не побачив, бо закон карає матір за те, що вона покидає свою дитину на волю Божу.

Люде кленуть тих матерів, тяжко кленуть їх, невідомих, не міркуючи про те, що саме примусило ту нещасну перемогти хоч би животинний інстинкт матері. Я ніколи не чув, щоби кляли батька. А чи справедливо це? Адже він більше винен, бо зовсім не спокутував за свій “гріх”, коли це називати гріхом, не спокутував ні перед тою матір’ю, якій він іноді все життя занাপастив і долю знівечив, ніже перед тою незнаною, невідомою йому його ж дитиною, якій він теж здебільшого занাপастив життя з пуп’яночку.

Тих покинутих дітей – чи то на вулиці, чи під чужими дверима або ворітьми, – здебільшого брала поліція, списувала протокола і передавала у притулок для підкидьків, земський притулок-ясли, що на Лук’янівці.

У притулку було біля сорока місць для тих дітей, а їх у рік пересічно бувало більше, як півтори тисячі. Певна річ, що держати їх усіх у притулку було неможливо; доводилося віддавати їх на годівлю за гроші або іноді, дуже рідко, охочим людям на всиновлення. Таких щасливих, що знаходили собі прийманих батьків, бувало не більше десятка в рік. Решта лишалася на опіці притулку, земства, тобто ставала “казенними” дітьми.

На годівлю брали дітей з притулку околичні селяне, а найбільше таких було з Трипілля, Халеп’я, Тахтимирова, –

верстов 20 нижче Києва по Дніпрі.

За цицькову дитину платило земство по три карбованці місячно; після 10 місяців, коли дитину відлучали і годували вже кашою, платилося вже по два карб., після двох літ платили по одному карбованцю, до семи літ; од семи до дванадцяти літ за дитину вже нічого не платили, бо вважалося, що вона вже може дещо робити (гуси пасти, цибулю полоти), а після дванадцяти літ уже ті, що держали дитину, повинні були платити за неї земству, коли не всиновляли, бо вже мали робітника в господарстві.

Отож велика сила була у притулку таких дванадцятилітніх дітей, яких повертали з сел їх “годувателі”, бо не хотіли за них платити й не хотіли всиновляти. Що було робити з такими дітьми? Місця їм у притулку не було. Отже доводилось їх оддавати “в науку” до шевців, кравців, палятурників, друкарів тощо, дівчат до швачок або на службу за няньку або покоївку. І з тих дітей комплектувалися кадри вихованців Рубежівської колонії для злочинців-недолітків, хуліганів і босяків на Подолі, та проститутки...

Така була доля більшості тих нещасних дітей. Бували й винятки. Бувало, як я сказав, що просто з притулку брали дітей на всиновлення бездітні люди. Іноді всиновляли дітей і ті селянки, що брали їх на годівлю за гроші (коли своя дитина вмирала). Це були щасливі діти.

Одного разу прийшла до притулку молодиця з Халеп'я взяти цицькову дитину.

– Мені ви повинні дати, – сказала вона рішуче. (Іноді бувало якраз так, що “цицькових” дітей на той час не було).

– Чому ж це повинні ми? – спитав я, дивуючись.

– Бо я сама з “казенних”, з ваших. Всиновили мене, заміж видали, а все ж таки я ваша.

Бували ще найщасливіші, але їх було не більше, як одно–двоє за рік, коли рідна мати признавалася і відшукувала їх, розказуючи, коли і де покинула дитину, розказуючи й про прикмети дитини (хрестик, сорочечка, записка при дитині; все це знаходили ми по тих протоколах поліції, які зберіга-

лися в канцелярії притулка).

Бували ще щасливі... ті, що маленькими вмірали.

Смертність у притулку була велика; пригодів її було чимало. Тіснота була дуже прикра, бо майже завжди дітей було поверх норми, іноді на сорок місць бувало їх більше копи; доводилося класти по двоє, по троє на одно ліжко; повітря було тяжке. Іноді набіралось багато цицькових і не вистачало мамок: бувало, що одна мамка годувала трьох, навіть чотирьох; певна річ, що того корму не вистачало, і треба було догодовувати дітей соскою, а це вже є одна з причин дитячих хвороб. Підкидали й недоносків, з якими найбільше клопоту було, і вони дуже часто вмірали. Бували й хворі діти: пранцюваті (сифілітичні), яким не можна було дати мамку, бо вона від них заразилась би; бували золотушні, калічки, сліпі, горбаті, сухітники, – всякі. У притулку лишалися хворі, а здорових треба було по змозі здавати на село на годівлю. Тож не диво, що серед тих хворих і недоносків смертність була більша за нормальну, чи то пак, середню, бо нормально діти не повинні би вмірати.

Бувало й так, особливо зимою, що приносили у притулок уже задубілий трупик або таку заохоложену дитину, що ледве вдавалось її відігріти, а наслідком цього бували всякі простудні хвороби і смерть.

Тяжка була це атмосфера і фізично й морально; і треба було дуже загартованих нервів, щоби дивитись на це спокійно. Іноді ж бували виняткові випадки, і про деякі з них я й хочу тут розказати, бо найбільше вдержались вони у пам'яті.

1. Шахтарева драма

Надвечір осінньої доби, після Покрови, привели з поліції аж трьох дітей разом: двох хлопчиків літ п'яти і трьох, або півчверта, і дівчинку маленьку, може півтора року їй було, – тільки що починала говорити. Старший Івась, менший Кирилко, а дівчина Горпинка. Одягнені вони були вбого, але дбайливо: обуті, закутані хусточками. І ось що розказав Івась:

– Ми здалеку приїхали.

– А звідки ж саме? Як те місто чи село зветься, де ви жили?
– Не знаю.
– Є у вас тато, мама?
– Є. Тато ходив на роботу в шахту. У нас була своя хата. А мама нічого не робила...

– Чому так?
– Бо мама була чудна... Часом ішла з дому боса, в одній сорочці, без хустки, нечесана, і люде приводили її додому. Раз вернулася дуже побита, покривавлена і дуже кричала: “Пустіть мене! Чого ви від мене хочете?” Ми дуже плакали тоді, і тато, як з роботи прийшов, то дуже журився і теж плакав.

Потім тато взяв до нас бабу Ярину, і вона варила їсти, і маму доглядала і не пускала з хати. Потім мама кудись пішла і вже не вернулася, і не могли знайти. Тато знову журився дуже. Потім він перестав ходити на роботу і сидів із нами. І баба Ярина вже пішла собі; тато сам варив їсти. І оце тепер тато вдягнув нас у дорогу, і ми поїхали машиною. І день їхали, і ніч, а рано приїхали в оцей город. Трошки пішли пішки, а то знов їхали по вулиці тим вагоном, що сам, без машини, біжить. Потім пішли вулицею, аж де золоті церкви стоять, а на майдані залізний чоловік на коні верхи. Тато казав, як він зветься, та не згадаю. У церкві нам тато купив хрестики срібні.

– Бозя!.. – сказала Горпинка, показуючи срібний хрестик на стрічечці на шії.

– Тато... Бозя...

– Потім пішли на широку вулицю з великими домами. Тато сказав нам постояти, поки сам піде у крамницю, цілував нас усіх і плакав. І пішов. А ми стояли довго, аж змерзли. Кирилко і Горпинка почали плакати, потім і я плакав. Коло нас зібралось багато людей; прийшов і той вояка з шаблею, розпитав нас і повів у великий будинок. Там було багато таких самих вояків. Нас питали, писали на папері, а тоді привели сюди.

От таке приблизно розказала дитина.

Лишилися вони всі троє у притулку. Тіснота була тоді велика, і довелося на перший час покласти їх усіх трьох на одно ліжко в кімнатці служниць, а при першій змозі відда-

ти їх кудись із притулку. Мені тяжко не хотілося розлучати дітей, розбивати той остаток сім'ї. Але не було надії, щоби можна було здати їх усіх трьох в одні руки, навіть за гроші, бо за старшого Івася вже не можна було платити.

“На щастя” всі троє вони заслабли на коклюш, і це позбавило мене обов'язку віддавати їх, аж поки не видужають. А коклюш тягнеться більше місяця.

Спало мені на думку написати про тих дітей у “Раді” – і я переказав там цю сумну подію приблизно так, як от тут, і додав заклик до добрих людей, висловивши надію, що може, на щастя тих діток, знайдеться таки хтось, що забере їх усіх разом. Великої надії я на це не мав, а все ж таки щось ворухилося.

Тижднів через два я одержав з Поділля листа від священика Столярського, десь з околиць Зінькова. Він питав, чи ще є у притулку ті діти, що про них я написав у “Раді”, а коли є, то він узяв би їх усіх трьох.

Звичайно, я того ж дня відповів йому, що діти ще у притулку і що я задержу їх, аж поки знайду спосіб переслати їх до нього.

Не більше, як через тиждень приїхала дружина панотцева по дітей і розказала мені таке: вони бездітні; вже багато сиротятток виховали при собі і вивели в люде та вже думали не брати більше тих годованців, бо панотець нездужає, сама вона вже старенька, втомилася і хотіла б спочинку. – Та цей лист у “Раді” так зворушив нас, що ми подумали, повагалися і рішили ще цих дітей усіх трьох до себе взяти і на цьому вже закінчити.

Хоч діти ще дуже кашляли, але переміна місця тяжких умов життя у притулку на значно кращі в селі, в домі священика була б тільки на користь їм. І я поспішив оддати їх, бо десь заворушилася в душі тривога, що, не дай Боже, якась несподівана, непередбачена перешкода може розбити таку щасливу нагоду.

Через скільки літ я випадково зустрів одного панотця з тих околиць з Поділля і розпитав його про панотця Столярського і тих дітей.

– Аякже, знаю, – сказав він. – Живуть у них всі троє. Старший ходить у школу і дуже добре вчиться. Особливо полю-

били вони дівчинку, ту найменшу; кажуть, що такої доброї й милої дитини у них не було на вихованні. Добрящі вони люде, тільки здоров'я не мають обоє та й старі вже, як-не-як.

2. Толік

Холодного зимового вечора у дежурну кімнату канцелярії Либедського поліцейного участку городовий привів з вокзалу хлопчика літ 3-4, добре вдягненого, у теплому пальті, в смушковій шапочці, в калошах і теплих рукавичках.

– На станції, в залі І класу заблудилося, – докладав він. – Приїхав із “дядею”, як він каже, а звідкіля – не знає, і де той дядя, і хто він – теж не може сказати. Плаче. Публіка зібралася. Жандарми всю станцію обійшли, всіх питали та нікого не допиталися.

Дежурний околodочний почав розпитувати дитину, але нічого більше не допитався, крім того, що він називається Толік.

Почалося писання протоколу.

– Мене ноги болять, – сказав Толік.

– То сядь. Онде креселко, – сказав околodочний, надпивши чай з шклянки, що стояла на столі.

– Я сяду тут, бо тут м'якше, – сказав Толік, вмошуючись коло околodочного на шкуряну м'яжку казенну канапу.

– Сідай тут, – згодився околodочний, подивившись на гарненького, як херувим, хлопчика.

Протокол писався далі.

– Я хочу чаю, – сказав Толік, побачивши, що околodочний знов надпив чаю з шклянки. Той подивився на нього, всміхнувся і сказав дежурному городовому:

– Принеси шклянку чаю.

Толікові подали чай.

– А булочки у вас нема? – спитав хлопець.

Усміхнувся й околodочний, і городовий, дивлячись на сміливу і щиру дитину. Околodочний добув з гаманця дрібну монету і дав городовому.

– Булочки хочеш, чи бублика? – спитав той.

– Добре, бублика.

Через хвилину Толік пив чай з мисочки, бо був гарячий, і заїдав бубликом. А напившись чаю, він сказав:

– Я хочу спати.

– Ось зараз тебе відвезуть у притулок, то там заснеш.

– Я не хочу нікуди. Тут у вас тепло і м'ярко, і ви добрі люде. Я собі ось тут засну.

– Та тут люде ходять, гомонять, стукають...

– Нічого. Я дуже хочу спати.

Дитині справді оченята аж злипалися.

Околодочний згорнув своє пальто у валок, поклав дитині під голову, і Толік умить заснув твердим здоровим сном утомленої дитини.

– Жаль мені було його будити, – розказував мені другого дня вранці той околодочний, сам привізши Толіка у притулок, – так він солодко спав, а надворі такий холод, вітер, – так він і переспав у мене на канапі в дежурній. Вранці не хотів з городовим їхати: – “Хочу, – каже, – з вами жити, бо ви добрий”. Я ж самотній, – що я з ним робитиму? Знов у канцелярії участку держати його не можна, та хоч би й можна було, то що там дитина побачить і почує доброго, крім поганої лайки та п'яних, розбитих морд... Мусів сам везти його сюди, бо аж плавав.

У Толіка в руках була плиточка шоколаду, і він цупко держався за рукав околодочного.

– Як то дитина прив'язується скоро! – зітхнув околодочний.

– Добре з ним повелися, воно й оцінило ту добрість чистим дитячим серцем, – сказав я. – Ну, Толіку, лишайся тут у нас, – звернувся я до малого.

– Не хочу! Я з ним ізнов поїду на саночках!

– Я вже, Толіку, не поїду на саночках, я піду пішки, – змагався околодочний.

– Нічого, я й пішки з вами піду! – вперся хлопчик, учепившись рукава його шинелі.

– Толіку, тут у нас дітей багато, будеш із ними гратися, – спокушав я малого.

Толік завагався, але шинелі не пускав.

– А я до тебе знов прийду, – казав околочний. – І знов шоколадку принесу.

Толік подивився на нього своїми гарними карими оченятами.

– Прийдете?

– Прийду.

– Сьогодні?

– Ні, мабуть завтра.

– Краще сьогодні, – змагався малий, пускаючи рукав.

Толік лишився у притулку. Коли я його з лікарського обов'язку оглянув, хоч він був на вигляд зовсім здоровий, то побачив, що Толік хворий на пранці.

Від кого мав він ту хворобу – трудно було вгадати; але форма її була свіжа, заразна.

Довелося його держать окремо від інших дітей, а це було надзвичайно трудно.

Хлопчик був надзвичайно гарний і такої лагідної та щирої вдачі, що всі його полюбили. Ліжечко йому поставили в мійому службовому кабінеті в кутку, і він увесь час був при мені, коли я приходив на службу.

Коли я писав акти про нових підкидьків або інші які службові папери, він уможувався з ногами на кріселку коло мого стола, сидів тихенько і примочував прес-бюваром написане, коли треба було перевернути сторінку. Робив він це поважно, акуратно, ніби службовий обов'язок. І прозвали його: “докторів секретар”.

Толік засидівся у притулку дуже довго, мало не рік, бо не можна було його нікому віддати через ту його прокляту хворобу. Але лікування її йшло добре і вже ніяких ознак її не було видно.

Одного разу я зустрів у своїх родичів давню знайому, стареньку вдову одного урядовця, людину дуже заможну. Жалілася вона на нудьгу, на пустку свого життя. У неї було двоє дітей, уже дорослих: син жонатий і дочка заміжня, онуків ціла купа.

– Чого ж пустка? – спитав я, – діти у вас є, онуки, достатки,

хвалить Бога, добрі...

– А все таки одинока я. У дітей жити мені прикро; трудно ладити з невісткою, зять мене недолюблює. Я маю свої звички, а на старість трудно їх позбуватися і пристосуватися до інших, – от і живу сама, одинока.

– Взяли б ви собі сиротятко на виховання, то й пустки не було б, – сказала моя мати. – Стільки їх нещасних є, от хоч би в мого сина у притулку.

І почалися безконечні оповідання про всіх тих покинутих “казенних” дітей.

– Можна до вас коли прийти у притулок подивитися на тих дітей? – спитала стара.

– Коли хочете; щодня там буваю від ранку до полудня та ввечері від 5 до 7.

Ото вона й приїхала незабаром у притулок. Показав я їй усіх дітей. Найбільше їй вподобався Толік. Я розказав їй усю його історію, не втаїв і хвороби його. Толік одразу якось пригорнувся до старої, бо таки вона була собі добродушна і дітей любила.

Вона дрібно розпитала мене, чи можна заразитися від тої дитини пранцями і чи можна вигоїти цю хворобу. Я запевнив її, що деякий час треба ще оберегатися, давати йому окремий посуд і конче держати його під доглядом лікаря; через півтора-два роки можна було сподіватися цілкомвилічити дитину.

Вона взяла Толіка до себе. Щоліта їздила з ним у Євпаторію, щоби зміцнити його на пляжі, зимою жила з ним у Києві або в маєтку на селі. Толік вигоївся цілком. Стара полюбила його, як свою дитину, а потім і всиновила його. Останній раз я мав про нього звістку, що він тяжко переболів на шкарлатину, трохи не вмер, але приймана мати відходила його, а потім вивезла у Крим. Він учився в гімназії дуже добре. Стара розказувала моїй матері, що тепер має охоту до життя, бо є для кого жити.

– Мені здається іноді, – казала вона, – що я люблю його більше за моїх рідних дітей.

3. Бірута

Історія Бірути могла би служити основою для цілого роману, але я перекажу про неї тільки те, що пройшло перед моїми очима, не додаючи нічого з фантазії й не творячи героїв.

Біруту підкинули найпростішим способом: подзвонив хтось з улиці у притулок.

Вийшов сторож одчинити і на ступанці коло порогу знайшов кошик із дитиною, загорнутою в теплу хустку. Нікого поблизу не було видно.

У кошику знайшлася дівчинка, місяців коло двох-трьох зроду, в дуже тонких, чистих пелюшках, у теплому покривальці; до подушечки приколотий був згорточок паперу, а в йому золотий католицький (з круцефіксом¹) хрестик на блакитній шовковій стрічці і записочка російською мовою:

“Ради Бога, прийміте и воспитайте. Крещена, католичка, имя Бирута. Родители отказываются отъ нея временно, подъ давлением невыразимо тяжкихъ обстоятельствъ; при перемене ихъ возьмутъ дитя къ себе и возвратятъ все расходы за ея воспитаніе.”

Оце і все.

Бірута була здоровенька дівчинка, дуже чисто захована. Вона пробувала у притулку не довго, бо трудно було її, здорову, держати при тісноті і великій силі хворих дітей, а надто ще й трапилася для неї добра мамка, молодиця з Трипілля, що втратила свою власну дитину, — отже могла без усякої кривди годувати чужу.

Мав я ще клопіт із священником притулку, що заповзвся хрестити її у православну віру, бо такий був розпорядок у притулку, що всіх дітей, хоч би й завідомо хрещених, хрестили вдруге, щоби завести їм метрики. Але Біруту я відборонив од православ'я, хоч і довелося видержати прикру боротьбу з тим “истинно-русским” панотцем і шукати навіть піддержки у голови Губерніяльної Управи графа Ігнат'єва.

Минуло біля двох літ. Про Біруту мали ми звістки, що вона здорова; одного разу годувальниця привезла її, щоби показати: гарне дівчатко вигодувалося, вже ходило й почина-

¹ Круцефікс (нім.) - розп'яття.

ло говорити. Молодиця дуже полюбила її і хотіла взяти “за свою”, але на це я не міг дати згоди з огляду на зміст записки, що була при дитині і зберегалась у притулку при акті.

Років, кажу, через два прийшов у притулок студент університету, гожий, геркулесової постави юнак. Засоромившись і хвилюючись, він спитав:

– Чи жива дівчинка, що її підкинуто було два роки тому, 11 серпня, – на ім’я Бірута?

– Жива й здорова, – сказав я, бо пам’ятав те рідке ім’я.

– Можна її побачити?

– Далеко вона, зараз не побачите. У Трипіллі.

Тепер настала моя черга питати.

– Яке ваше відношення до цієї дитини?

– Це... моя дитина, – відрік він з усиллям і почервонів.

– А ви знаєте, що по закону є карна відповідальність тому, хто підкидає свою дитину?

– Знаю, – сказав студент тихо, – але, як ви послухаєте мене, докторе, то, думаю, не потягнете мене до відповідальності, але... може й допоможете мені владнати цю справу... без прикростей... без відповідальності.

– Я й сам так волів би, – відповів я, бо мені щиро жаль стало того добродушного велетня. – До того ж я – лікар, а не суддя. Я вас слухаю.

– Я – литвин, син коваля, селянина з околиць Вільни. А моя дружина – дочка багатого дідича, власника великих маєтків коло Вільни, в тому числі й того села, де мій батько. Вона єдина дочка в його. Я вчився у Віленській гімназії, бо мій батько, хоч і коваль, а селянин заможний. І дочку свою дідич наш оддав у Віленську гімназію. Жила вона у родичів. Я старший за неї на три роки. Бувало й їздили ми вкупі з Вільни додому, на село, їх кіньми. Я був їй за репетитора, бо я був у сьомому класі, а вона в четвертому, і трудно їй давалася математика, а я був завжди першим учнем.

Оттак... полюбилися ми...

Я вже був у університеті, а вона ще кінчала гімназію, коли її батько довідався про наше кохання. Він скипів страшенно,

бо гордий пан, зо старої шляхти, реакціонер, а я – мужицький син та ще до того – соціаліст. Поліція одного разу влітку трус у мене робила в селі; були арештували, але недовго держали й випустили. Отож батько її сказав, що прокляне дочку, коли вона не викине з голови того дурного кохання, і ніколи в світі не дасть згоди на такий шлюб. Але від того ми не менше кохалися, а ще більше. Мати її знала про це і потурала нам нишком, але так, щоби батько не знав. Добра душа вона. І так ми мучились, ховаючись, крадькома, аж два роки. Потім таки взяли шлюб крадькома, у далекому містечку, – материні родичі помогли. А потім... – ох! – він тяжко зітхнув, – страшно й згадати! Вона стала вагітна. Таїли від батька, поки можна було, бо він і не догадувався нічого. Потім мати поїхали з нею за границю, бо бідна дружина моя аж заслабла на неврастенію з того страху і горя, і тривоги. У Марієнбад поїхали. Батько почав щось міркувати, думав, що і я з ними туди збираюся, але його заспокоїли. Як поїхали вони, то я навмисне налазив йому на очі, щоб упевнився, що я тута лишився. Так старий і заспокоївся.

Дитина народилась там, за гряницею, оця Бірута. Вернулися вони; я на кордоні їх зустрів, забрав дитину, спочатку до родичів жінчиних, але це небезпечно було, бо міг би старий довідатись. А запеклий він, затявся і мене зненавидів, як чорта. Отож і мусів я підкинути дитину у ваш притулок. Як ми мучились обоє!.. Я старався довідатись, де дитина, та страшно було, щоби не нав'язали мені її назад. Оттак два роки мучились! Вона – вдома у батьків, ніби дівчина, я – тут, а дитина наша десь, як годованча в селі! Ох! – зітхнув він ізнов тяжко.

– Ну, а що ж тепер ви думаєте робити? – спитав я.

– Вчора ввечері одержав од жінки телеграму, що батько її вмер. Пише, щоб узяв Біруту і зараз їхав до неї.

Я сказав йому, де і як шукати дитину, і він зараз поїхав у Трипілля. А я тим часом обмірковував, яким би чином подати цю справу з офіційного боку, щоби лиха не було.

Та лихо було не з офіційного, а з іншого боку.

– Студент привіз із Трипілля не тільки дитину, але й ви-

ховальницю, ту молодицю, що взяла її, бо вона не хотіла віддавати дитину.

– Я її взяла за свою, – змагалася молодиця. – Вона мене мамою зве. Ось попробуйте, чи піде вона до кого від мене?

Бірута мала вигляд української сільської дитини: здоровенька, гожа, рум'яна, у чистій вишиваній сорочечці і в червоній спідничині. Вона дуже подібна була до свого батька: така ж русява, такі ж самі сіро-блакитні очі. Міцно обгорнувши руками шию молодиці, вона горнула до неї і весь час просила:

– Мамо, ходім додому! Мамо, я не хочу! Ходім додому!

– Ось дивіться самі, – казала молодиця. – Чого вони хочуть од дитини? Чого ви мучите її та мене?

– Слухайте, молодичко, – сказав я: – я ж вас попереджав, що не можна вам оддати її за свою, бо в неї є рідна мати й рідний батько.

– Добре мені рідні, коли покинули її, як щеня! Я їй рідніша, бо я її вигодувала й викохала! Де ж та правда у світі?

Молодиця заплакала, а за нею заплакала й Бірута. Прикре було становище, особливо для бідного батька. Він пробував простягати руки до своєї дитини, але вона й дивитись на нього не хотіла, ховала своє заплакане личко на грудях своєї мами...

Так у тої Бірути було аж дві матері, був і батько, а через те й багато сліз було при розлуці. А сотні й тисячі інших “казенних” дітей не знали того тепла, тої матерної любови...

4. Sancta simplicitas²

За господиню й надзирательку в притулку була фельдшерця Віра Миколаївна С. Я дуже поважав і цінив ту особу: хоч спеціального педагогічного фаху вона не мала, але було в неї те, чого ні одна фахова школа дати не може – добре серце, щира й проста душа і любов до тих нещасних дітей, яких з пуп'янку покривдила доля, гірко й тяжко караючи без вини, за чужі гріхи. І діти дуже любили Віру Миколаївну.

Діти бували преріжні, як фізично, так і морально; отже треба було великого такту, а ще більше – серця, щоби дати з ними раду в тому сумному калейдоскопі, що раз у раз міняв-

² Sancta simplicitas (лат.) – свята простота.

ся. Бували й діти, особливо серед старших – не скажу попсовані морально, а такі, що вирости, як той бур'ян, без догляду, без добрих прикладів і науки. Отже доводилося вживати іноді й деяких педагогічних репресій, коли добре слово ставало “горохом до стіни”; найтяжчою карою для таких “злочинців”, що, наприклад, кривдили менших, брехали, крали, лаялись поганими словами тощо, було у нас заведено таке: “злочинця” вкладали у ліжко на годину або дві, забравши його одєжину. Мусів він лежати, вкрившись ковдрою, і дивитись, як інші діти бігають, гуляють. Позбавлення руху є вже для дитини майже фізична кара. А все ж таки ця кара була не така жорстока і фізично шкідлива, як бувало раніше, коли їх ставили навколішки, позбавляли кісілю при обіді абощо.

В тій-то примусовій лежні й полягав увесь наш карний статут.

І бувало вранці, коли я приходив у притулок, мені доводилося бувати раніше суддею, ніж лікарем: Федь побив Таньку і нахваляється, що битиме ще, або викине її на вулицю; Наталка вкрала цукор у куховарки і не хотіла признатися, аж поки знайшли у неї того цукру під сінником і т. д. І ото, вклавши Федя і Наталку до ліжка, я брався до огляду хворих і тих, що за ніч підкинуто було.

Віра Миколаївна була замужня; чоловік її мав невеличку посаду, і його заробітку не вистачило б на двох, отож мусіла й вона служити; дітей у них не було, але мала бути дитина, бо Віра Миколаївна була вагітна. Вона, люблячи дітей, дуже рада була, що матиме й свою дитину; але багато клопоту їй завдавало, як цей процес одбудеться. З цього приводу вона радилась зо мною. У притулку вона мала малесеньку кімнаточку, де ледве повернутися було, і відбувати родиво там було б дуже незручно при такій тісноті. Крім того, Віра Миколаївна дуже не хотіла, щоби діти це бачили й чули. Отож ухвалили ми, що на той час вона переселиться в Кирилівську лікарню, тижнів на два, а потім уже з дитиною вернеться назад у притулок.

Та не так склалося, як бажалося. Чи помилилась вона у своїх обрахунках, чи, може, на скільки день не доносила, –

одно слово: раз опівночі прибігла до мене служниця з при-
тулку й каже:

– Щось з Вірою Миколаївною недобре; дуже просила, щоб
ви зараз до неї потрудилися.

Я застав мою помічницю вже в початку родива. Про те,
щоби перевезти її зараз у лікарню, як вона того хотіла, не
можна було й думати. Доводилося вже відбувати той процес
тут на місці.

Нічого не було приготовано, бо сталося це несподівано, і
був замір одбутися цю справу в лікарні; по телефону ніяк не
можна було докликатися Кирилівської лікарні, щоби добути
акушерку; отже довелося мені самому “бабувати” при допо-
мозі двох мамок і куховарки.

Все відбулося найнормальнішим способом, і коло години
п’ятої ранку моя помішниця мала вже гарну, здорову дочку.
Здивувала мене сила тої жінки: за весь час вона ані разу
не крикнула, навіть не застогнала голосно: не хотіла будити
і лякати дітей, що тут таки поруч у сусідніх кімнатах спа-
ли. Коли я висловив їй це здивування і від щирого серця по-
бажав, щоб новонародженна була така сама добра і щира, і
сильна людина, як її мама, Віра Миколаївна, знесилена роди-
вом, а ще більше своїм надлюдським зусиллям, тихим голо-
сом промовила:

– Спасибі, докторе, за бажання і за все, що ви для мене зробили.

– А я радий, що все так щасливо обійшлося і що ви вже
маєте свою дитину, як того бажали.

– Я хотіла сина, а маю дочку.

– Ви молоді, – ще буде й син у вас.

– Ой ні! Крий Боже! – з жахом промовила породілля.

– Породіллі так завжди кажуть, як вимучились. Але ці
муки забудуться...

– Ні, не те, докторе, мене лякає, – відрікла бравая жінка; – а
знаєте ви наші достатки і яке тепер життя трудне. Дай Боже
спромогтися й цю одну дитину вивести в люде й виховати,
як слід. А на двох не стало б у нас змоги... Гріх плодити зли-
дарів, коли й так їх багато на світі. Ні, годі вже. Більше дітей

мені не треба, і більше їх у мене не буде.

– Та може ще й у ваше віконце загляне сонце.

– Мала надія!.. – зітхнула породілля.

* * *

Вернувшись удосвіта додому, я вже не лягав спати, бо сон пропав; а відпочивши трошки, біля години дев'ятої пішов у притулок на свою звичайну роботу, а її було вже мені більше, бо заступниці на час недуги Віри Миколаївни я ще не мав.

Породілля й новонародженна тихо спали. Тихо сиділи й усі діти, бо вже знали, що з Вірою Миколаївною щось сталося, довідались, що й я був тут уночі, бо навіть щось забув я із своїх речей. І суду карного, здається, того дня не довелося мені чинити.

Коли я оглянув усіх хворих і тих нових, що прибули, і вже збирався йти додому, до мене підійшло троє дітей із старших, хлопець і дві дівчинки, і нерішуче спинились.

– Чого вам, дітки? – спитав я.

– Доктор... – нерішуче почала одна з дівчаток: – простіть Віру Миколаївну...

– Що таке? – здивувався я.

– Простіть Віру Миколаївну... вона більше не буде... Дозвольте їй встати.

– Вона більше не буде! – повторила й друга дівчинка, дивлячись на мене благаючими, світлими, як небо, очима, повними сліз. – Простіть її... Не гнівайтесь на неї!..

Тоді тільки я зрозумів діток: вони думали, що я покарав Віру Миколаївну за якусь провину і вклав її до ліжка, і ото вирядили делегацію до мене просити за любов свою надзирательку.

– Діточки мої! Я не карав її. Вона не винна. Вона... нездужає.

Саме тоді служниця прийшла сказати, що Віра Миколаївна прокинулась і просить мене зайти до неї.

Я забрав із собою й “делегацію”, щоб вона наочно переконалась, що я анітрошки не гніваюсь на Віру Миколаївну.

Трудно розказати словами, що почував я, дивлячись, як Віра Миколаївна пригортала до себе й цілувала тих своїх адвокатів.

5. Рудий і чорнявий

Одного дня з поліції при папері прислали двох хлопчиків. У папері було зазначено, що їх знайшли на Володимирській вулиці, було описано їх одєжину, а що діти вже говорили, – було їм по років три, півчверта, то й розказали вони, що звать їх Жоржик і Вася, що лишила їх на вулиці нянька, а жили вони у великому домі.

Звичайно, по таких прикметах не можна було нічого відшукати.

Я розпитував дітей про маму, про батька, але вони нічого не знали і не могли до ладу розказати; знали вони тільки няню і казали, що вона була добра; тільки оце повела їх на проходку, сказала їм постояти на вулиці, сама кудись пішла і вже не вернулась.

Діти були вдягнені гарненько, тепло, в однаковісенські вбрання й шапочки і обидва мали на шиї на шовкових блакитних стрічечках золоті хрестики, гарної тонкої роботи з синьою емаллю, однаковісінські, один в один. Певна річ, що то були близнята, і мати їх або батько, або може й обоє, не з бідного були роду.

Але фізично різниця між хлопчиками була велика. Жоржик був руденький, сивоокий, у ластовинні й не гожий з личка, трошки кирпатий і рахітичний: мав криві голінки, “пташині” груди, але був дуженький, здоровий, їв добре. А Вася був чорнявенький, дуже гарний з личка, кароокий, але худенький, тендітний, неначе прозорий, нервовий і їв мало, не більше за горобця.

І з тої фізичної різниці між братами-близнюками я міркував, що один із них удався в батька, а другий у матір, але котрий саме в кого – цього вгадати несила була.

Хлопчики дуже любилися. Вася часто плакав, іноді без видимої причини; тоді Жоржик розважав його, як умів: цілував, давав йому свої забавки, – які то могли бути забавки у тих бідних “казенних дітей”? – коробочки від ліків, сірників

або цигарок, затички від пляшечок аптечних та ті лялечки, коники й песики, що вирізувала дітям із кольорового паперу надзирателька і господаря притулку Віра Миколаївна.

Жоржик і Вася прожили у притулку зо два тижні. Була надія, тінь надії, що може їх загубила нянька випадково і що, може, їх відшукає батько або мати, була про них дана звістка у газетних хроніках. Але ніхто про них не питав, не довідувався, і силою річей вони стали “казенними дітьми”.

Через тижнів два до мене звернувся один із вищих урядовців при Київському генерал-губернаторі Г. – нехай буде Гордієнко, і сказав, що хоче взяти з притулку дитину, хлопчика, так біля двох літ, щоби не було клопоту з мамками; як людина бездітна, він хоче всиновити його, щоби дружина його не нудилася. Просив мене показати йому таких дітей і особливо вимагав моєї заповістки, що дитина здорова.

– Не хотів би я тої мороки з лікарями, того плачу, тих ліків. Хай би жінка моя мала собі розвагу, а не клопіт та безсонні ночі, бо вона й сама не дуже здорова і неврастеничка.

Я показав йому тих дітей, що на той час були у притулку, але ні одне йому не прийшлося до вподоби. Показав я й близнючків Жоржика й Васю і розказав, що сам про них знав.

– Це не близнята, – сказав пан Гордієнко. – Відразу видно, що цей, – він показав на Васю, – аристократ, а той – плебей. Це ви помиляєтесь, докторе.

– Думаю, що не помиляюся, пане. Безперечно, що вони – брати й близнята, тільки дійсно одно з батьків – аристократичного роду, а друге плебейського, але котре якого – того не знаю.

– А може й так, – згодився пан Гордієнко. – Може, якийсь паничик зв’язався з наймичкою або куховаркою...

– Може, – сказав і я.

– Мені цей подобається, – сказав пан Гордієнко, показуючи на Васю.

– Коли хочете його взяти, – беріть, може, обох разом, щоби не розлучати братів. Вони дуже любляться, і жаль було б їх розлучити.

– Обох? Крий Боже! – замахав руками пан Гордієнко. – Я й одного не взяв би, та вже хочу жінці ту забавку зробити.

– Живу забавку! – сказав я з докором.

– Ні, докторе, ви не так мене зрозуміли. Забавка – забавкою, але я всиновлю його, виховаю, ім'я своє передам йому і всі права. Ми люде заможні.

– Щасти вам, Боже! – сказав я. – Щасти, Боже, й тій дитині, що візьмете ви. А вже як робити добро – робіть, пане, до кінця: беріть обох.

– Ні, двох не хочу. Ні одного з цих не візьму, бо й цей, аристократ, – показав він на Васю, – якийсь мені кволий видається. Чи не буде слабувати часто?

– Як хочете, – сказав я. – Довідайтесь ще через днів десять, – будуть інші; може тоді знайдете собі до вподоби.

Але пан Гордієнко довідався не через десять день, а дру-гого таки дня; приїхав із дружиною своєю. Мабуть, він розказав їй про те, що бачив учора, бо вона, привітавшись зо мною, зараз-таки й сказала:

– Коли можна, я хотіла би подивитись на тих хлопчиків-близняток. Я сказав служниці привести Жоржика й Васю.

Пані Гордієнкова привезла їм ласощів, привезла багато, так що стало поділити й між іншими дітьми, щоби кривди не було. Дуже вподобала вона собі Васю.

– Яке гарненьке, яке миленьке дитятко! – захоплювалась вона, посадивши Васю собі на коліна. – Візьмим його, Колю, – звернулась вона до чоловіка, – дуже він мені подобається. Таке делікатне, таке інтелігентне личко.

– Воно ніби хоробливе, – змагався пан Гордієнко.

– Я ніякої хороби в йому не знайшов, – озвався я. – Що-правда – дитина дуже делікатна, мало їсть. Може, якби його на літо в село вивезти, молочком одпоїти, то й дужчий став би. Городянська дитина.

– Все це можна, – казала пані. – Ми щоліта виїздимо на дачу або в маєток, у Полтавщину. Так як же, Колю: візьмемо цього?

– То берім, – згодився чоловік.

Я хотів зробити останню, безнадійну спробу зачепити жіноче серце.

– Добре діло ви робите, пані. Робіть же його до кінця: не розлучайте братів і беріть обох разом.

Пані Гордієнкова подивилась на Жоржика і скривилась.

– Qu'il est laid, vulgaire!³ – сказала вона по-французькому до чоловіка.

– Іноді в негожому тілі душа гарна буває, – сказав я на це. – А ця дитина дуже добра. Як він любить свого братика!

Пані Гордієнкова трошки збентежилася, що я зрозумів її французьку фразу, а Жоржик, – чи то почувши мої слова чи то інстинктом прочуваючи, що його мають розлучити з братом, потягся до Васі і взяв його за ручку.

Пан Гордієнко озвався до мене дуже прикрим тоном “власть імущої” людини:

– Я ж вам іще вчора казав, докторе, що ми ні в якому разі двох дітей не візьмемо. Нащо ж про це знову починати розмову?

Вийшло, що я нібито був винен.

– Ну, то як же, Колю? – питала пані, перериваючи трошки прикру для всіх мовчанку.

– Як хочеш, – одрубав пан Гордієнко і з серцем добув срібну табашницю, закупив цигарку і відійшов до вікна.

– То ми візьмемо цього, – сказала мені пані Гордієнкова, гладючи рукою Васю по голівці.

Але Вася крутнувся, зсунувся з її колін і, взявши Жоржика за руку, потягнув його у другу кімнату.

– Добре, пані, – сказав я, зітхнувши. – Беріть хоч одного, коли така його доля. Тільки не зараз беріть, а згодом, – завтра, чи що, бо плачу буде багато. А я скажу нашій надзирательці, то вона вже якось так зробить, щоби менше горя було дітям при розлучі.

– Добре, – згодилася пані. – То, може, нехай вона сама привезе мені його. Я дам адресу.

– Можна й так.

А Жоржикові судилась інша доля. Днів через скільки після того, як одвезли Васю до панів Гордієнків, у притулок прийшов старий поважний і огрядний міщанин із Микольської Слобідки.

– Хотів би, – каже, – взяти собі дитину “за свою”, хлопчика. Чи можна?

³ Який він негарний, простий!

– Чому ж ні? Беріть. Ви, мабуть, бездітні?

– А так. Було їх четверо в мене, своїх, та повмірали всі, – зітхнув старий. – Скучно було в хаті без дитини, дуже скучно, та вже стали звикати якось. Так ото, прошу вас, що тепер виходить: старій моїй, бувало, часто наші дітки снилися; плакала вона за ними дуже. Бувало вночі прокинуся – плаче, сидючи на постелі. А ото останніми часами стало їй снитися мале, не наше, а чуже якесь, та все воно горнеться до неї нібито. Двічі вже снівся той самий. От вона й каже мені: – Треба взяти якесь сиротятко. Казала одна перехожа, що в Лавру йшла: “як свої не виховались, то чужа сиротина стане вам за вашу і виховається, і втіха вам із неї буде”. Може воно й так! – закінчив старий.

– Може й так. Виберіть собі: багато тих нещасних дітей є.

– То я покличу жінку; вона там надворі: я пішов уперед розпитатися.

Поки старий ходив по жінку, я надумав оддати їм Жоржика, бо його в першу чергу треба було кудись подіти: засидівся довго, а тіснота була тяжка.

Я розказав старим, що сам знав про дитину, розказав і про те, що братика його за вроду взяли пани, а цього не схотіли.

– А дитина добра, – додав я, бо це таки була правда. – Беріть, люде добрі; може доведете до розуму, і втіха вам буде на старість.

Вони і взяли Жоржика, зараз переіменували дитину з того “панського” ймення на звичайного нашого Юрка.

Старі мені дуже вподобалися, більше за панів Гордієнків: прості були, добродушні. Він був швець.

– Якщо буде слухняний та добрий, то буде з його такий швець, як і я. А я, паночку, й для Бурка роблю, на Хрещатику. Хата у нас своя, і корівчина, і свинка, і птиця – все як слід. Йому ж і лишиться все, з собою не заберемо: і хата, і майстерня. Родичів у нас нема.

– Щастя вам Боже, люде добрі.

І всиновив Жоржика швець Матвій Прищепа з Слобідки з-поза Дніпра.

– Може щасливіша доля судилася цьому “рудому” у простого шевця, ніж “чорнявому” в багатих панів, – подумав я.

Дещо потім, випадково, я чув про тих діток, хоч не бачив їх уже ніколи.

Одного разу, літ може з десяти після того, я купував собі черевики у Бурка. Вже виходив я з магазину, коли у дверях зустрів старого Прищепу. Я його відразу впізнав; пригадав він собі й мене.

– А що з тим хлопчиком, що ви його взяли з притулку? – спитав я.

– Добра дитина, – сказав старий. – Спасибі вам, правду ви казали, що втіха нам буде на старість. Слухняний, роботящий, розумний. Ми його у школу посилаємо. Вчиться добре.

– І шевства навчився?

– Аякже. Добре робить. Будуть люде з його, коли й далі шануватиметься. Стару мамою зве, мене татом, – зовсім, як своя дитина. Іноді згадує, що братик у нього був і що пани взяли його до себе. Дуже панів за це не любить.

Про Васю я знав більше, бо чув дещо від людей, що знали Гордієнків і бували у них.

І йому було добре в них: любили його. Навіть коли їздила пані Гордієнкова у Марієнбад лікуватися, то брала Васю з собою, бо не могла вже з ним розлучитися. Потім народилася в них і своя дитина, дочка, здається, а проте вони Васю не розлюбили і – переказували мені люде – ніякої різниці між дітьми не робили і навіть не хотіли, щоби Вася знав, що він не їх рідний, а приймак.

Потім, уже за великої війни, я чув од знайомих хлопців-гімназистів, що Василь Гордієнко був у них головою українського гуртка і брав дуже діяльну участь в організації середньошкільної української молоді. Я хотів його побачити, але якось не довелося.

* * *

Зайшла розмова в одній компанії на еміграції, як то іноді чудом люде рятувалися від видимої смерті. От як той, що у “Волі” описував “чрезвичайку”, та як він, двічі прострілений і вже вки-

нутий у братську могилу, виліз звідтіля і таки врятувався.

— А ось що мені розказував один січовий стрілець, гарний такий хлоп'яга, молодий, майже дитина, — казав один військовий старшина, що недавно приїхав од Павленка. — Він одбився від своїх, бо впав, прострілений у ліве плече. Взяли його з собою Шепелеві повстанці, та незабаром їх загін мусів розсипатись по лісах перед переважними большевицькими силами. І попався цей ранений січовик до большевиків разом із двома раненими шепелівцями.

— Что их там разбирать? Пристрелить собак! — скомандував один із большевиків.

Лишилося троє тих харцизів добивати ранених, але попереду роздягали, роззували їх і забирали собі їх одежу та обув'я, бо самі ж босота, голодранці.

Ось до того січовика підскочив якийсь рудий, патлатий босяк.

— Это мой, товарищи! — каже.

— Твой так твой!

— Раздевайся! — кричить він січовикові.

А той ніяк не може, бо плече прострілене, рука висить, як мотузяна.

Большевик сіпнув його за куртку, щоби здерти її, а той нещасний з болю в рані та з виснаги аж сів на землю. Здер харциз куртку, а сорочка на раненому драна, скривавлена. І побачив большевик у нього на грудях золотий хрестик. Побачив, вирячив очі і остовпів. Потім озирнувся на своїх товаришів, що вже відходили, добивши і впоравши “своїх” ранених, знов подивився на січовика та й каже йому:

— Я вистрілю, а ти ляж на землю й лежи, як убитий; а потім, коли зможеш, тікай, куди знаєш.

Вистрілив з нагана убік, у землю, ще раз подивився на січовика і пішов за своїми.

— І хреста не здер? — питали оповідача.

— Не здер ні хреста, ні одежі, ото ж то й диво! А хрестик дорогий, золотий з емаллю, дуже тонкої роботи. Він мені показував.

— А як той січовий стрілець звався? — спитав я військового старшину.

— Не знаю. Молодий, гарний хлопець, чорнявий. Дуже інтелігентний.

ШКІЛЬНІ ТОВАРИШІ

Кінець 70-х і початок 80-х років минулого століття – то була підготовча епоха для тих людей, що в початку біжучого століття брали активну участь, як дозрілі громадяне, в революціях 1905 і 1917 рр.

За тих часів то була ще шкільна молодь, здебільшого – діти “шестидесятників”, тобто діячів епохи “великих реформ”, і вже від батьків своїх дещо чули ті діти, чули про “народ”, про потребу служити йому, сплачувати йому свій борг – і в наших дитячих головах (я тоді вчився у Кам’янецькій гімназії) виникали різні питання: який то борг? Чому ми винні його народові? А коли винні, то скільки? І як ми маємо сплачувати той борг? І шукали дитячі голови відповіді на ці питання, а ту відповідь не завжди легко було знайти; іноді відповіді бували різні, іноді суперечили одна одній, а дитячий розум дошукувався, де ж таки правда? – бо дитина щиріше за дорослу людину шукає правди, чистої, голої, без компромісів. А життя висовувало раз у раз нові пекучі питання. То була епоха численних замахів на царя Олександра II; трохи не щороку мали ми несподівання: приходимо в гімназію, а нам кажуть: “уроків не буде; ідіть у церкву на молебінь: “чудесное избавление” і т. д. Ми щиро раділи не тому, що сталося те “чудесное избавление”, а тому, що уроків нема, і йшли на молебінь, а потім збиралися десь “на валах” (руїни “турецької фортеці”) або в полі за містом і міркували: чого це ті “покушення” бувають? Адже ж кажуть, що царь добрий, дав волю народові, що був у кріпацтві, то за що ж хочуть його вбити? Бували і qui pro quo¹ через нерозуміння деяких московських слів: “злодей” (так звали офіційно Каракозова, Соловйова і терористів 1 березня р. 1881, що таки вбили царя) – ми розуміли, як українське з л о д і й; потім ми довідувалися, що

¹Плутанина (лат.)

то не злодії і не хотіли вони обікрасти царя, і це знову викликало в наших головах цілу низку нових питань. Шукали ми відповіді на ті питання у батьків, – але часи були тоді люті, тяжка реакція, і батьки боялися говорити на такі теми з недолітками. А відповідь: “ви ще малі, ви того не зрозумієте; от краще вчіться” – нас анітрошки не задовольняла, не заспокоювала, а ще гірше розпалляла те шукання правди, вияснення “суті” тих подій.

Після вбивства Олександра II почалася ще гірша реакція і переслідування “соціалістів”. Цього слова ми не розуміли, але бачили, що його вимовляють з якимсь страхом, пошепки: зрозуміли ми, що соціалісти – то ті “злодеи”, але вже тямили, що то не злодії, а, навпаки, люде, що йдуть на певну смерть, а грошей не шукають. Що їх на це гонить? Трудно нам було власними силами знайти відповідь на це, але ми її шукали і таки знайшли. Треба ж ще сказати, що тоді в Кам’янецькій гімназії ще пам’ятали Дебагорія-Мокрієвича, Малавського, що вчилися за скільки років перед нами: старий батько Малавського був учителем географії в жіночій гімназії. Особисто ми пам’ятали Стародворського (Шлісельбуржця) – і ото виявилось, що все це були ті страшні “соціалісти”.

“Щось-то воно не так!” – міркували ми собі, зібравшись іноді невеличким гуртком десь у Мукші, в Цибулівці або в Жабинецькому лісі (околиці Кам’янця).

* * *

Довгий час моя сім’я жила на Підзамчі, передмісті Кам’янця. Нас було у батька шестеро і хоч заробляв він, як на ті часи, досить (він був інспектором народних шкіл), але й витрат на таку сім’ю було немало, тим більше, що завжди ще у нас жили тітки, материні сестри, з яких наймолодша ще вчилася в жіночій гімназії. Отже, на Підзамчу і квартира була дешевша, і город свій був, і корівку держати можна було, і птицю всяку, – та й нам, дітям, чистого воздуха й волі було більше, ніж в осередку тісного міста.

Поблизу нас жив один із наших товаришів Серожка Сере-

брій, добрий товариш. Батько його був військовим лікарем, матері не було: дітей було тільки двоє: Серожка та сестра його Варя, трошки старша за брата, гімназистка; господарством у них завідувала стара тітка; батька майже ніколи не було дома, і в хаті їх завжди була “республіка”, бо тітки ні вони, ні ми анітрошки не боялись і навіть курили при ній (при батьках курити не наважувались); добряща була вона жінка і дуже любила своїх небожат. І щирі то були діти, дуже симпатичні: обоє надзвичайно гожі: білявенькі, кучеряві, синьоокі; Варя так красуня була і вже мала “кавалерів”, що закохувались у неї; вона була у 5 класі, а ми – у 3 чи 4-му. І старий Серебрій дуже любив своїх дітей і нічого для них не жалів. Був він чоловік заможний, мав свій власний domeк на Підзамчу; дітям поставив у дворі гойдалку і “гіганти”, і це нас, товаришів, особливо до їх дому принадажувало. На “гігантах” можна було гулятися тільки вшістьох, найменше уп'ятьох; отож мало не щодня збіралось до Серебріїв скільки товаришів погуляти. Тоді ми були ще малі і спорт нас ще найбільше цікавив: влітку – гіганти, гойдалка, купання, узимку – “коньки”. Читали ми багато, але здебільшого те, що підходило до нашого віку: Майн-Ріда, Купера, Жюль Верна.

Серебрій вчився поганенько, хоч дуже був меткий і кебетний, але ледачий і звички до праці не мав. Бувало, у скрутну годину, коли треба було “поправитись”, він, при допомозі кращих товаришів, на перемінці у $\frac{1}{4}$ години виучував трудний урок на “5”, – аж ми дивувались; а потім знов нахапає двійок. Батько держав йому репетітора, але це небагато помогало при тій “республіці”, що була в їх домі у постійній відсутності батька; репетітор мало що міг зробити з ледачим хлопцем; він охотніше запускав бісиків до красуні Варі або, як коли, то й бігав з нами на “гігантах”, ніж “наливав бездонну бочку”, як він висловлювався про свого учня. Серожка на превелику силу, з усякими передержками, з батьковими клопотами у гімназії, ледве перелазив із класа у клас.

Проте Серебрія всі товариші любили за його добру, товариську вдачу, любили його і вчителі, хоч іноді й пакосний

бував і в карцері не раз сидів. У 4-му класі, що за тих часів був найтрудніший, він застряг на другий рік, а потім і зовсім мусів покинути гімназію. Деякий час він ходив по місті “у цивильному”, з цигаркою в роті на заздрість нашу, і чекав, щоб йому минуло 16 літ, щоби поступити охотником у військову службу. Як “вольноопределяющийся” він ще деякий час швендяв по місті, шматуючи серця гімназисток, а потім поїхав у Київ у юнкерську школу, і з того часу ми вже його не бачили. Правда, колись ще на Різдво чи на Великдень він приїхав на короткий час до родини, вже “блискучим юнкером”, поглузував із нас, що ми “засмерділися” в тій гімназії, розказував, що нема життя, як військова служба, бенкетував у ресторанах, грав на біліарді, і знайшлося чимало з наших товаришів, що заздрили його “щастю”. Але заздрили не всі. Була частина, що почала трошки инакше думати, особливо з того часу, як серед нас, у 5 класі, з’явився новий товариш, Авакум Кудрицький.

Це був, сказати би, з усіх поглядів антипод Серожки Серебря. Син бідного сільського дядя, з зовнішнього вигляду дуже незграбний: присадкуватий, кремезний, кирпатий, таранкуватий од віспи, якийсь кострюбатий, він не тільки не мав нічого принадного з зовнішнього вигляду, але навпаки – перше вражіння робив навіть прикре. Заїмпонував він нас усамперед своєю фізичною силою: він був найдужчий з цілого класу, – а це у гімназистів має велику вагу. Але в той час, коли в усіх інших класах найдужчі здебільшого бувають далеко не найрозумніші і своєю силою “задаються” і б’ють та тероризують слабших, Авакум (ми воліли називати його по імені, а не по прізвиську, як усіх інших, бо й те ім’я було оригінальне, теж ніби якесь кострюбате), навпаки, ніколи своєю силою не “задавався”, нікого не бив, а так хіба, іноді, боровся один на двох або й на трьох. Але далі, декому з нас він заїмпонував ще більше своєю інтелектуальною силою, якою він перевищував не тільки найрозумніших з класу, але й багатьох із вищих класів.

З’явився він у нас одразу в 5 класі. Перед тим він учився

в бурсі, а потім у духовній семінарії, з якої й перейшов у гімназію. Потім ми довідалися, що з семінарії його вигнали за “вольнодумство” і тільки на благання і сльози його батька зробили йому ту ласку, що він ніби увільнився сам, “по прошенію”. Але про це Авакум розказав лише декому з нас і то значно пізніше.

Пам’ятаю, на мене перше сильне моральне вражіння зробив Авакум одною розмовою на якомусь “порожньому” уроці (коли вчителя не було) з нашим товаришем Матковським. Цей був з поповичів, учився погано, а імпував нам тим, що говорив басом (і в хорі “октаву пускав”), кутив дуже міцний тютюн і “просвіщав” нас по всяких полових питаннях, але в дуже неморальному освітленні; просто кажучи – він дуже багато гидоти навчив нас. Але хлопцям 15-16 літ власне це все й цікаво. Одно тільки було спільне у Матковського і Авакума: обидва вони були “стихійні” українці: погано говорили й вимовляли по-московському, а у приватних розмовах воліли вживати вкраїнської мови. Тоді національне питання не стояло так гостро, як нині; але була частина учнів, що любила співати українських пісень і в розмовах воліла вживати між собою рідної мови. Отож на тому “порожньому” уроці зібралася нас купка, хто не підучував дальших уроків, і балакали про те, про се. Матковський сидів на вікні, бовтаючи ногами. Проти нього сидів на лавці Авакум, недбало підпершись рукою. Навколо було ще двоє-троє. Я застав таку фазу розмови.

– Бо Марія Магдалина була к..., – сказав авторитетним тоном Матковський.

– Ну то що ж із того? – спитав Авакум.

– Тому-то й простив її Христос, що сам був незаконно-рождений, – з апломбом сказав Матковський.

– Дурень ти! – коротко відрізав Авакум.

– Чого ж це ти маєш привилей на розумного, – відгризнувся Матковський.

– Ще вдруге дурень, – підкріпив Авакум. – А хочеш знати чому, то ось чому: нелогічні висновки робиш. Коли я сказав,

що ти дурень, то ще не сказав цим, що себе вважаю за розумного; а за дурня я тебе маю тому, що плетеш дурниці, сам не знаючи чого ради, хіба тільки для того, щоби сквернословити. То це свинство. Бо коли Марія Магдалина і була публична жінка або грішниця, як попи кажуть, то це не значить, що в неї не могла бути дуже гарна душа. Часом у публичних жінок душа може бути чистіша і краща, ніж в ігуменії монастиря, старої діви. А що ти кажеш про походження Христа, то це ще гірше свинство: бо душа Христова, коли відкинути всі ті дурниці про всякі чудеса, була така ж чиста і висока, як Сократова; а наука його була занадто висока для таких свиней, як люде, і вони її не зрозуміли досі і тільки обпаскудили ту високу мораль. Соціалісти спустились на одну щабліну нижче за Христа, але зате ближче до життя, і тому їх наука легше може бути приложена до життя.

Ми всі аж насторожились, слухаючи такої нової, нечуваної досі для нас мови. Тверда і впевнена Авакумова мова, енергійні слова, правда, яку інстинктом почували ми – все це так захопило нас, що ми аж дух затаїли. Мовчав, остовпівши, і Матковський, справедливо проковтнувши двох дурнів. І той нахаба й негідник, зрештою, як і ми, інші, зрозумів, що Авакум не тільки фізичною силою, але й розумом значно перевищує нас усіх.

– А яка ж наука соціалістів? – несміливо спитав котрийсь.

– Трудно про це все розказати, – замнявся Авакум з деякою непевністю оглядаючи нас, – але коротко сказав би я так: Христос казав: як побачиш голого, здійми з себе сорочку і віддай йому. А соціалісти вимагають меншого: не здирай з убогого останню сорочку, коли своїх маєш десять. Багато ще дечого, та ...

Авакум якось дивно махнув рукою і пішов на своє місце та вліз у якусь книжку; бо розмова його з Матковським звернула загальну увагу, і видимо він не хотів вести її далі.

Престіж Матковського відразу впав у наших очах, але зате високо став перед нами Авакум. Мені та скільком ближчим моїм приятелям свердлом крутили в головах нові питання,

що зародилися з цього диспуту: питання релігійні й соціалістичні. Все це було нове, невідоме, страшне й цікаве, а самотужки ми не могли знайти відповіді на все. Ми були виховані в дуже релігійному напрямку, і нам аж страшно було подумати про такі речі, як те, що Марія Магдалина була проституткою, що всі чудеса Христові – то дурниця, що можна наважитись рівняти Сина Божого до Сократа, хоч і великого філософа, але ж поганина-язичника. Знов: як же можна рівняти соціалістів, тих, що царя хочуть убити, до Христа, – що нібито вони стали тільки на одну шаблінку нижче за нього? І страшно було думати про це і не можна було відігнати тих настирливих питань: хотілося знайти правду, яка б не була вона, та де і як шукати її?

– У Авакума, – рішили ми. – Він знає, він розкаже. Це не Матковський.

Отож другого чи третього дня після цієї розмови, після вечерні (всіх православних обов'язково ганяли до церкви), я дігнав Авакума, що вертався сам-один, і пішов із ним поруч. Жив він далеко, на Польських фільварках і, хоч мені було не по дорозі, я пішов із ним.

– Авакуме, я хотів дещо тебе спитати..., – несміливо почав я.

– Ну? – і він уважно подивився на мене своїми сірими очима.

– Щоб ти мені розказав дещо... Про Христа, про соціалістів... Авакум помовчав, а потім помалу промовив.

– Добре, я тобі розкажу, що сам знаю, але тільки ти вважай: не будь довгоязикий, бо за такі розмови й мені, й тобі лихо буде.

– Чого ж я маю бути довгоязикий? А втім, коли мене дехто питає так, як я тебе питаю, то хіба я не можу йому сказати?

– І Матковському розкажеш?

– Ну, ні! – рішуче заперечив я.

– От бачиш. А Горошкові? А Гжибовському?

– Ні, не сказав би.

– А кому ж ти сказав би? – питав Авакум.

Я назвав декількох своїх приятелів. Авакум, подумавши, згодився.

– З цими можна говорити.

І почав я його розпитувати про ті настирливі свердлючі питання. Авакум багато розказав мені такого, про що мені й не снилося: про те, як люде, з добрими чи злими намірами, обпоганили чисту науку Христову, наліпивши на неї силу дурниць, вигадок і брехні, за якими самої правди не видно; що зовсім не так було в дійсності, як про це розказують і попи, і книжки наші. Розказав дещо і про соціалістів. А говорив він просто, але переконуючо. Я пробував не то що опонувати, а домагатися пояснень.

– То, значить, брехня, що сказано в Законі Божому?

– Може й не все брехня, але багато її. От ти скажи: можливо, щоби риба проковтнула людину і щоб та людина, просидівши в її животі три дні, вийшла назад жива й здорова?

– Ну, то могло бути чудо, – змагався я, втрачаючи ґрунт з-під ніг.

– Чудо? – повторив Авакум. – А ти бачив коли чудо?

– Ні.

– А як не бачив, то й не впевняй. Навіть якби побачив коли, то ще подумай добре, чи не омана це яка? А ти мені ще от що скажи: за що мучили християн у римських цирках? чого вони мусіли ховатися по катакомбах?

– Бо вони проповідували нову, правдиву віру.

– От тепер так само мучать по тюрмах, засилають у Сибір, вішають соціалістів. За що? За те, що вони проповідують нову віру, суперечну теперішній. Адже ти знаєш, що про християн казали, що вони злочинці, що вони не шанують богів – усяких дурниць на них горнули, так, як тепер на соціалістів.

Довго балакав зо мною так Авакум, а я слухав, дух затаївши. Він, хоч може тільки на рік-два старший за мене, розвитком своїм перевищував мене на десять літ.

– Звідки ти все це знаєш? – дивувався я.

– З книжок та від людей. Дещо вичитав, а дещо випитував,

ось як ти мене.

– А про Христа? – спитав я всамперед.

– Добра є книжка Ренана: “Життя Христове” – там уся правда.

– В тебе вона є?

– Нема. Сам ледве достав був колись, та й то всієї не дочитав.

– А можна дістати її?

– Не знаю. Це не тут було. То в селі мені один студент був дав, та скоро забрав, бо виїздив. А у мене мало книжок. Треба шукати, діставати, та й то оглядаючись, бо як піймають, то лихо буде.

Дійшли ми до його квартирі, вбогої хатини під стріхою в кінці передмістя.

– Даси мені почитати що-небудь із того, що маєш? – спитав я.

– Ходім у хату, – запросив він. – Майже нічого я не маю, але... Ти що взагалі читаєш?

– Тепер історичні романи. От читав ще недавно Соловйова, а то читав Карповича “Любов і корона”.

– Дурниця це, – сказав Авакум. – А втім – бувають добрі й історичні романи. От, я тобі дам Костомарова “Кудеяр”. На! А потім ось що: у книжках, що додатками до “Недели” виходять, друкується історичний роман Мордовцева: “Сагайдачний”: це з нашої української історії, як “Тарас Бульба”. Варто прочитати. Мені обіцяли дати. А як ти можеш дістати, то постарайся: сам прочитаєш, а може й мені даси. Теж постарайся дістати журнал “Діло”: там є історична повість “Спартак”; теж, казали мені, варто прочитати. В бібліотеках є, але нам не дадуть. Постарайся, як можеш.

Забравши “Кудеяра”, я зібрався йти додому. Авакум спинив мене:

– Слухай, ти добре знаєш німецьку мову. То може б ти взяв перекласти одну дуже гарну штуку?

– Добре! – з радістю згодився я. – А що саме?

Авакум дістав пошарпану й потріпану Бюхнерову “Stoff

und Kraft” (“Сила і матерія”).

– Я пробував сам перекладати, так не втну, – казав Авакум.

Я дійсно знав добре німецьку мову, бо змалку була у нас бона – німкеня, і я говорив по-німецькому вільно.

Взяв я й Бюхнера перекладати.

– Гляди ж, – остерігав Авакум, – не дуже витріщайся з цею книжкою. “Кудеяр” ще нічого, а от за Бюхнера може лихо бути.

Отак почав нас просвіщати потроху Авакум. Добував нам книжки, загадував і нам добувати, що можна було по книгозбірнях дістати. Згодом у нас був тісний гурток, чоловіка шестеро, що читали це, по ночах читали; потім гуртом балакали про читане. Іноді збиралися десь на валах, або в Жабинецькому лісі, з Авакумом, і він нам розказував, вияснював усе, що міг, по тих питаннях, що нас цікавили. Так склався наш гурток самоосвіти. Та недовго це було: Авакума в 6 класі, після іспитів, які він видержав добре, покликав директор і сказав йому, щоби він не вертався після вакацій, а краще, щоб увільнився “по проханню”.

Директор був добра людина, сам мав дітей і, видно, пожалів він хлопця, бо наостанку сказав:

– Слухайте, Кудрицький: переведіться ви кудись в іншу гімназію, але покиньте оте читання, а держіться тільки науки, бо побачите, що і гімназії не скінчите, і опинитесь там, де козам роги правлять.

Авакум розказав нам про це, і для нас це було справжнє горе. Ми ніяк не могли догадатися, звідки і як про це директор довідався, але якось довідався.

Кам’янецька гімназія мала “погану” політичну репутацію: з неї вийшли, як я вже, здається, сказав, такі революціонери, як Дебагорій-Мокрієвич, Малавський, Стародворський. Після березоля р. 1881, коли почалася реакція і гноблення всього живого в царській Росії, звернули увагу і на такі провінціальні непевні закутки. Ще як був у гімназії Авакум, деякі батьки остерігали своїх дітей не водитися з ним, бо він “до

добра не доведе”. Серебрієва тітка, зо слів свого брата, казала нам якось:

– Краще, хлопці, приходьте ви до Серожки на гіганти; од цього вам лиха не буде, а з тим Авакумом не водіться: він, побачите, скінчить на шибениці, а вам од тої компанії з ним тільки лихо буде.

Щоправда, Серожа до “тої компанії” не належав.

Але добре зерно, що посіяв між нами Авакум, не пропало марно: і без його ми собі збиралися, обмінювалися книжками, що їх добували, де могли. Через Авакума таки ми познайомилися з бібліотекарем публічної бібліотеки, що давав нам книжок “Дѣло”, “Отечественныя Записки” (бо учням не дозволялося брати книжки з тої бібліотеки), і добули ми собі й Чернишевського “Что дѣлать?” і переписали собі його; ходив по руках і мій переклад Бюхнерової “Сили й матерії”, – одно слово – жили ми розумовим життям і живились усім, що тільки пощастило кому добути. Чимало добрих порад, а іноді й книжок, додав нам учитель Фільварецької школи Модест Філіпський, сам колишній учень Кам’янецької гімназії, якої не довелося йому скінчити.

Про Авакума Кудрицького ми чули, що він був у Немирівській гімназії, але й там не дійшов до кінця, а мусив перевестись кудись далі, здається, у Кишинівську гімназію.

Знов зустрівся я з ним пару разів у Києві, коли був уже в університеті, але ті зустрічі були випадкові, бо ми були на різних факультетах: я на історико-філологічному, Авакум на медичному. Сказав він мені тоді, що тяжко довелося йому працювати, бо гімназійний атестат він мусів собі добувати екстерном: ні до якої гімназії його приймати не хотіли. А за тих тяжких часів екстерном добути атестат – це було героїство: з сотні ледве добувало його 2-3.

Я збирався піти до нього на вказану адресу, але коли нарешті пішов, то довідався, що його були арештували, і він кудись із Києва подівся.

Через скільки літ, коли я вже був на медичному факультеті, в розмові з одним товаришем, що перевівся у Київ з Ка-

занського університету, я випадково довідався, що Авакум Кудрицький студіював медицину і в Казані, куди перевівся не з Києва, а вже з Дерпту.

– Добряща душа! – казав той казанець, – сильна натура; але довелося йому більше часу провести в тюрмі, як в університеті. Либонь і з Казані він кудись помандрував, але куди саме – не знаю.

* * *

Минуло чимало часу. Я вже скінчив медицину, вже літ із п'ять чи шість служив земським лікарем.

Був я на Поділлі, в Балтському повіті. Одного дня надвечір прибігли по мене з моєї лікарні сказати, що привезли в лікарню тяжко побитого, ледве живого поліцейського вряdnика: селяне побили.

Пішов я і застав страшне видовисько: голова – то була одна загальна кривава маса; одяг пошарпана, все тіло теж в синяках – місця живого не було. Він був без пам'яті.

Коли його трошки обмили, і я міг оглянути, то виявилось, що голова проломана в одному місці аж до мозку, одно око так підбито, що, мабуть, пропало зовсім, а взагалі побитий він так тяжко, що мала була надія, щоби вижив. Я зробив все, що міг, позашивав, що можна було зашити, позав'язував і поклав його у лікарню. Приїхав і становий пристав довідатись, що сталося з його урядником.

– Чи буде живий? – спитав він мене.

– Мала надія, – сказав я, – тяжко голова пробита. Коли не зробиться запаління мозку, то, може, й виживе якось. Побачимо днів через три.

– Скажу я вам по правді, – озвався до мене потиху становий, – коли б його чорти взяли, то я сказав би тільки: “Слава тобі, Господи!” Така мерзота, що ви собі й уявити не можете! Не дурно ж його ціла громада біла!

– Що це за один: щось я його не знаю.

– Недавно прислали мені його з Балти, щоби здихатися його, бо й там усім осточортів.

– Як його звуть?

- Сребрій.
- Може Сербій?
- Сербій. А ви хіба його знаєте?
- Знав такого... ще в Кам'янці, малим...

Я не мав охоти розказувати становому, що ми шкільні товариші, і, щоб уникнути його питань, сам спитав:

- За що ж його так побито?

– За те, що з конокрадами компанію водив. Піймали люде конокрада, почали бити, – а вже знаєте, що як селяне б'ють конокрада, то не жаліють. “Признавайся, з ким крав?” Він довго не признавався, але як побачив, що вже смерть в очі заглядає, то й сказав: “З урядником новим, із Сребрієм”. Він крадені коні за Дністер у Молдаву переправляв.

А тут якраз як на те ж приїдять з Бесарабії люде, свої коні шукають; кажуть, що теж пімали конокрада і випитали в його, що коні він сюди переправляв, до якогось урядника. Пішли громадою до Сребрія, і Молдоване пізнали у нього свої коні. Оттут і взялися до нього та ось бачите, як обмолодили. Кинули вже, бо думали, що мертвий; аж потім насилу староста з десятськими якось зволік його на підводу і оце привіз сюди.

У мене боляче стискалося серце, коли я слухав це оповідання. Коли становий поїхав собі, я знов пішов у лікарню подивитися на побитого.

Так, це дійсно був Сержа Сребрій, хоча, звичайно, я цілком не пізнав би його в такому страшному становищі, якби не знав, що це він. Він був без пам'яті.

Але днів через два почав потроху приходити до тямки. Ще через пару днів я міг уже з ним розговоритися.

- Пізнаєш ти мене, Сербію? – спитав я.

– Пізнаю. Та я знав, що ти тут, ще як тільки сюди приїхав... Та не хотів признаватися, щоб сорому тобі не робити...

- Сербію... як це ти так низько впав!..

Він мовчав.

- Що твій батько?

- Давно вже помер.

– А сестра, Варя?
– Заміж вийшла, за вчителя.
– Жаль мені тебе, Сергію... Може б ти ще міг підправитись... Може б ти при сестрі... вона ж тебе так любила...

– Слухай, Модесте, – слабким голосом, але нетерпляче промовив хворий; – ти лікарь, а не піп. Покинь ті моралі всякі, а міркуй розумом. Я пропащий, бо в мене зруйноване і тіло, зруйнована й душа. Я пранцьовитий, вже літ із вісім; я п'яниця безнадійний, пранці свої гою горілкою. Душі теж нема. З юнкерської школи вигнали, бо прокрався. Як батько вмер, я сестру обікрав: вона мені дала довіреність на ліквідацію батькових справ, а я все зліквідував, за безцінь збув і їй ні шага не дав. Ще й тітку стару вона до себе взяла. Чи можу ж я до неї йти, поганити її? У неї сім'я, троє дітей; вони бідують, бо він небагато заробляє. По якого лиха я до них піду, хоч би навіть її чоловік не вигнав мене? Щоби сорому їм наробити своєю персоною? Щоби дітей їм заразити своїми пранцями?

– Нещасна ти людина.

– Це правда. Шкода, що не вбили мене; одною мерзотою було б менше на світі. І по якого дідька ти мене рятував? Обов'язок лікаря, товариська услуга? Все це ідіотська мораль, вибачай мені в цім слові.

– Не говори багато і не хвилюйся, – сказав я.

– Не говори дурниць. От коли ти дійсно болієш серцем за пропащого шкільного товариша, коли ти тямущий лікарь, а не піп без ряси, то дай мені горілки. Розумієш? щоб не горіла душа.

Я подумав хвилину і сказав:

– Добре, дам тобі горілки.

– Ну то дай же і руку... Серожці, шкільному товаришеві, а не конокрадові.

Я подав йому руку, і він міцно стиснув її. А вийшовши від його з невимовно тяжким серцем, я послав по пляшку горілки.

Через місяць Серебрій був уже у Балтській тюрмі.

Через скільки років я вже служив у Києві па посаді директора земської фельдшерської школи.

Треба було мені зробити для школи деякі меблі: класні дошки, шафи, столи тощо. Я доручив комусь із служби пошукати мені доброго столяра, що зробив би це по совісті, з доброго й сухого лісу і по змозі швидко.

Мені привели столяра.

— Сам майстер лежить у лікарні — хворий на тіф. А то його спільник чи челядник, — сказали мені.

Я почав розказувати столярові, чого мені треба. Він слухав уважно, брав мірку, записував. В його постаті й рухах було мені щось знайоме: і обличчя з густою кудлатою русавою бородою аж попід очі, і ті очі з-поза темних окулярів теж здавалися мені знайомі, але ніякою силою не міг я пригадати, де, коли я бачив ту людину.

Обміркувавши всі мої вимоги, столяр подумав і сказав мені свою ціну — ціну чималу, як на ті часи.

— Дорого, — сказав я.

— Воно не дешево, — сказав він, — але не пожалієте, бо робота буде добра, по совісті.

І голос знайомий!

— Слушайте, де ми з вами зустрічались? — спитав я.

Він усміхнувся, і по тій усмішці я нарешті впізнав його.

— Авакум!

— Я вже не Авакум, а Іван Букрієв, — сказав він потиху, оглянувшись.

На щастя, крім нас двох у кімнаті на той час не було нікого.

— Ну добре. Та ходім, може, до мене, побалакаємо... Як це ти столяром став?

— Так... це тимчасово. До тебе я зараз не піду, бо це зверне увагу. А ти ось розкажи, як до тебе потрапити, щоб нікого не розпитувати?

Це було не трудно зробити, бо я жив тут таки, при школі, у дворі.

– Добре, – сказав він. – Увечері прийду.

Я насилу діждався вечора, так хотілося з ним побалакати. Нарешті він прийшов.

Усадивши старого товариша, почав я розпитувати його: де він був за цей час, що робив?

– Ти б краще спитав: де я не був і чого не робив? – з легенькою усмішкою сказав Авакум. – Останній раз ми з тобою бачилися, либонь, тут, у Києві, коли я уперше поступив в університет.

– Так, так, – пригадав я.

– З того часу, братіку, перебував я у всіх російських університетах, крім Петербурзького і Одеського; та ще за границею був, у Франкфурті і в Берні. Все ту медицину студіював та досі не скінчив. Так якось складалось нещасливо. Щоправда – багато часу пропало по тюрмах, але вже тепер я поклав вибратися за границю і не вертатися, поки не скінчу науки. Бо тут, я вже бачу, не судилося мені скінчити університету: занадто добре знає мене скрізь поліція й жандармерія.

– Чому ж ти не скінчив науки, як був у Франкфурті та в Берні? – спитав я.

– У Франкфурті тяжко жити було, голодував, а знаєш, не тільки *plenus venter*² але й *vacuus venter non studet libenter*³. А в Берні було б нічого, та перешкодила та англо-бурська війна.

– Англо-бурська війна? Хіба вона відбувалась і в Берні? І яке твоє відношення до неї? – здивувався я.

– А таке, що з трьома іншими шибайголовами, що не мали, як і я, нічого до втрати ні поза собою ні перед собою, поїхав я до бурів помагати їм одбиватися від насильників.

– І бився з англійцями?

– Бився, ще й добре, під командою Люї Боти⁴. Та на лихо вхопила мене жовта гарячка, і мало не пропав я від неї. Тільки тому й не здох, що дужий та що добрі люди помогли. Одного

² Повний живіт (з лат.)

³ Порожній живіт не любить вчитися (з лат.)

⁴ Бота Луїс (1862 - 1919) – в період англо-бурської війни 1899 – 1902 рр. головнокомандувач військ Трансваалю.

бура я врятував раненого, доволік його до ферми, то він потім і мені не дав здохнути і вивіз мене, ледве живого, у Льюренцо-Маркец⁵ до португальців та здав їм мене в лікарню. Мучили мене гірше, як у пеклі: запискували хину під шкуру конячими дозами, аж досі гулі маю на боках; але, спасибі їм, не дали таки здохнути і, як тільки трошки я піддужав, то вивезли мене назад у Європу. Всього бувало!.. – зітхнув він, дивлючись кудись перед себе, задумавшись у спогадах.

– А якже ти столяром став? – зацікавився я.

– Це вже цілком інша справа. Столярства я навчився трошки в тюрмі, у майстерні, а потім на “заїмці” у старовіра в Сібіру, як утікав з заслання. Бо заслали були мене у Київськ⁶ аж на чотирі роки, як знайшли у мене в Казані потайну друкарню, – не мою, але в мене вона переховувалася, – це все одно. Подержали мало не рік у тюрмі, а потім вивезли “на прохолоду”. Багато часу прогаяв я марно, і шкода було мені ще чотирі роки втратить; то я і втік; а по дорозі дав мені захист у себе один старовір, добрий чоловік і добрий столяр. То я у нього трохи прожив, поки настала змога певніше мандрувати далі; а щоб дурно хліба його не їсти, то й робив я в його столярні. Всього бувало...

– А тепер звідкіля ти тут узявся?

– З Томська. Як вернувся я з Африки та піддужав трохи, то потягнуло, непереможно потягнуло у рідні місця. Пам’ятаю, як лежав я у гарячці в Льюренцо-Маркеці у шпиталі, то все мені уявлялося, що я то в Кам’янці, то в Немирові у гімназії. І ти мені тоді не раз уявлявся, як живий, – додав він, приязно плеснувши мене широкою, мозолистою долонею по коліні. – Але в рідній стороні не міг я довго гаятись.

Надумав поїхати у Томськ, бо там мене ще не знали. Документи спорудив собі найлегальніші, – такий у мене приятель є по цій спеціальності, – та й поїхав і поступив в університет. Та на лихо вскочив у несподівану рахубу. Жив я у залізничній колонії, вчив дітей у залізничника одного. Була там ворохоб-

⁵ Лоренсу-Маркіш – назва столиці Мозамбіка Мапуту до 1976 р. У часи, про які йдеться, Мозамбік був колонією Португалії.

⁶ Очевидно, Канськ, – місто в Красноярському краї.

ня серед робочих, бо їх дійсно без усякої совісти грабували. Вмішалася поліція, жандарми, почалася бійка. Попав і я “в число драки”. Поліція стріляла; одстрілювались і деякі робочі, хоч більше камінням одбивалися. Були ранені і вбиті. Про це в газетах не дозволено було писати, то ви нічого й не знали. Я мав добрий револьвер і вбив околочного, – не те щоб власне його хотів убити, а так сталося. Та не знаю вже, чи бачив це хто, чи серед нас був шпиг, або провокатор, але всім відомо стало, що околочника вбив власне я. Ну і взяла мене поліція й жандармерія “на мушку”. Залізничники мене переховали і допомогли втекти. Так і виїхав я звідти на паровозі кочегаром та й усякими вже способами: і пішки, і “зайцем”, і за гроші – допхався сюди і ото збираюся за гряницю. Вже моя кар’єра в Росії скінчена. Якби попався, то вже живцем не випустять. Треба ж і науку нарешті скінчити: я ж уже трохи не вісім літ на четвертому курсі стою; років два – та й міг би вже й скінчити науку. Отож скінчу та осяду десь у Галичині, поблизу Збруча: все-таки серед свого народу жити буду й працювати.

– Може, тобі грошей треба, то я б тобі дав дещо. Чого ж ти маєш столяркою заробляти? – сказав я.

– Ні. Копійчина вже деяка є, а посидіти тут трошки мушу, бо одно – що не забезпечив ще собі доброї переправи через кордон, а друге – що треба почекати, поки вернеться мій майстер, – казали в лікарні, що тижнів через два видужає. Бо я його майстерню тим часом узяв на себе, покінчав деякі замовлення, що він покинув через хворобу. То добрі люде; пригріли мене, як рідні; не можна їх кинути, бо сім’я велика, діти.

Авакум був увесь тут; інакше він не міг би зробити.

Довго ми просиділи того вечора і довго слухав я епічно-просто оповідання його про незчисленні пригоди з його життя, як ту казку з 1001 ночі.

Він не ходив часто до мене, бо боявся, що, може, за ним стежать. Перед виїздом зайшов ізнов попрощатись і сказати, що роботу для школи докінчить уже сам майстер, бо вже

вийшов з лікарні.

– Я з тебе, щоправда, дороженько заправив. Але то не для себе... для них. Тільки впевняю тебе, що робота буде добра, по совісті.

– Авакуме, покинь дурниці, – сказав я. – Візьми у мене хоч сотню карбованців; хай у тебе буде в запасі. Це ж не вадить; на чужину їдеш. Візьми ради старої приязні.

– Не треба й не хочу! – вперся Авакум. – Гроші муляють. Я собі дам раду, не бійся. Я все можу робити: і чоботи шити, і хліб пекти, – бо я служив у пекарні у Франкфурті, як скрутно було. А гроші в мене не держаться: проміж пальців кудись зезають, скільки б їх не було. Ну, прощай! – обняв він мене. – Ще ми з тобою десь зустрінемося, я маю таке предчуття.

* * *

Досі я з ним ще не зустрівся. Літ через вісім чи більше після цієї зустрічі довелося мені бути за границею: я поїхав одвідати тяжко хворого брата мого, що лежав у клініці проф. Зомера в Гісені, коло Франкфурта. Була в його тяжка хвороба серця на ґрунті малярії, придбаной в Туркестані.

Застав я брата в надзвичайно тяжкому стані, майже без надії. Коли говорив з проф. Зомером, дуже доброю людиною і поважним ученим, він сказав мені:

– Ви самі лікарь, то бачите, що становище тяжке; але, на мою думку, не безнадійне. З таким серцем живуть і десяток літ і більше. Тільки йому було б краще десь на півдні, де тепліше, щоб міг собі на сонечку погрітися, на чистому воздуху. Зима наближається, у нас холодно, а він дуже мерзне, бо без руху, та й ноги попухли.

– Куди ж би його повезти? Порадьте.

– В Італію кудись. Ага, слухайте: повезіть його в Падую. Там тепло, там і клініка гарна і спеціаліст дуже добрий, професор Кудрицький – чи не земляк ваш часом?

– Кудрицький? – скрикнув я, – і додав мимохіть: – Авакум?

– Ја, ја, Авакум, – сказав добродушний німець.

– То ви його знаєте?

– Це мій шкільний товариш.
– От бачите, – радів зо мною старий, – як воно добре складається.

– І ви його знаєте, пане професоре?
– Аякже. Він у мене працював два роки. Дуже поважний лікар і сила наукова немала. А надто це така добра людина, – ми його тут усі любили, як рідного.

Та не судилося мені побачити Авакума: бідний брат мій умер у Гісені ж таки ...

* * *

Вже почалася оця світова війна нещасна. Р. 1916 я зібрався відвідати мого сина, що служив тоді в Чернігові.

Було це влітку. Я сідав на пароплав на пристані у Києві. Стиснув мене натовп людей перед пароплавом, і я почув, що хтось бере у мене з рук мій легенький сачок.

– Позвольте снесу, – почув я за собою.

– Не треба, я сам понесу, – сказав я, не оглядаючись.

Але настирлива рука не випускала мого сачка.

Я повернувся нетерпляче і побачив страшне, огидне обличчя босяка: кудлатий, брудний, забрезглий, синюватий, сліпий на одно око, обдертий, в якомусь лахмітті.

– Сребрій! – мимохіть скрикнув я.

Він мовчав; зиркнув на мене своїм єдиним оком, спустив голову.

Машинально, майже не думаючи, я дістав з кишені карбованця і подав йому. Він узяв, не подякував, одвернувся і затерся в юрбі.

Я був дуже схвилюваний. Сівши вже на покладі пароплаву, я побачив його знов на березі, під якоюсь будкою. Він стояв і дивився на пароплав. Може, й мене бачив – не знаю: я короткозорий, не добачаю; але здалося мені, що він власне на мене дивився – довго, не ворущаючись. Потім здалося мені, що він витер брудним кулаком своє єдине око і... пішов.

ЛИХО З ВОГНЕМ

I

Добра дівчинка Тетяна,
(Тільки трошки неслухняна) –
Ще маленечка була:
Шостий рочок почала.

Проте мамі помагала:
Хату гарно замітала,
Годувала курочок,
Гусей, свинку і качок.

Мати їй не раз казала,
Як обід варить ставала:
“Таню, любко, стережись,
До вогню ти не берись.

Бо ще дуже ти маленька,
Необачна і дурненька:
Можеш лиха наробити,
Навіть хату запалити”.

Та була, кажу, Тетяна
Часом трошки неслухняна
І, забувши ту науку,
Ось яку утяла штуку:

Мати в печі розпалила,
Бо обідати варила,
Сама ж вийшла на часок
На город, чи у льошок.

Таня ж в хаті залишилась
Та у піч усе дивилась.
І здалося їй, нещасній,
Що в печі вогонь вже гасне.

Тоді ближче приступила,
Жмут соломи накрутила,
Між горшки почала пхати
І вогонь той роздувати.

Не помітила дитина,
Як із жмута стебелина
З припічка на землю впала,
Де солома вся лежала.

Не минуло і хвилини,
Як од тої стебелини
Вся солома зайнялася,
Таня ж ані встереглася.

Загорілась їй спідничка,
І сорочка, і косичка...
Вона вголос репетує...
Та чи хто ж її почує?

На її вже, мабуть, щастя
Крик почула тітка Настя,
Їх сусіда, та й прибігла, –
Саме в час вона настигла.

Відро з лавки ухопила,
Таню всю водою злила,
А з цебра уже потому
Погасила і соломую.

Не кажу вже про спідничку:
Обсмалилось Тані личко,
Усе тіло попеклося,
Брів не стало і волосся!

Як вернулася до хати,
Крик почувши, її мати,
З ляку аж пополотніла,
Сама трохи не зомліла!..

Довго потім тую Таню,
Необачну, неслухняну
Довелося лікувати
І мастями обкладати.

Поки все не затяглося,
Поки відросло волосся...
Дивне щастя, що довіка
Не лишилася каліка!

II

Тато й мама нам казали,
І не раз це повторяли:
Може лихо бути з нами,
Не бавтеся сірниками!

Як не слухає дитина,
Буде їй лиха година,
Чи мала, чи більша шкода,—
Ось була з Левком пригода.

Сам один лишився в хаті,
Заходився він гуляти:
На полиці він уздрів
Цілу пачку сірників.

Мусив він на лавку стати,
Щоби їх з полицки зняти,—
Знав, що це недобре діло,
А проте таки скортіло.

Присів долі накарачки,
Сірника добув із пачки,
Потер двічі, подивився:
Сірничок не запалився.

Левко дужче його тисне,
А сірник як раптом трісне!
При головці підламався,
Вскочив в око і зайнявся.

Левко скрикнув, як скажений, —
Бо то ж біль який страшенний!
Він за око ухопився,
Аж по долі покотився...

Вбігли сестри, батько, мати,
Почали його питати:
“Що таке? Кажи ж бо! Чуєш?
Чого так ти репетуєш?”

“Око! око! ой, болить!
Ой, сірник оттут горить!”
Ухопила Левка мати,
Взялась око промивати.

Та це мало допомгло,
Око кров’ю заплило,
Та й запухло, розіглалось,
Як цибуля випиралось!..

* * *

Довго потім лікували,
І мастили, й промивали,
І до лікаря возили,
І шептухи ворожили.

Та ніщо не помагало:
Око так-таки пропало:
І Левко той неслухняний
Одноокий став, поганий.

III

Раз зібрались діти влітку
На забаву за повітку, –
Затишненький там куток:
Тут повітка – тут стіжок, –

Гнат, і Галя, і Мелася,
Та й нарада почалася:
Як гулятись? Що робити?
Всі утрюх міркують діти.

Галя каже: “Слухай, Гнатку:
Ми поставим собі хатку,
Сіни, піч або кабицю¹,
Я спечу вам паляницю”.

“Ні”, – озвалася Мелася: –
Нащо хатка нам здалася?
Просто піч робить давайте.
Я почну, ви помагайте”.

Ось взялась вона копати,
Гнат і Галя, – помагати;
Не така трудна то річ:
Скоро стала у них піч.

¹ Відкрита літня кухня у дворі або садку.

“У такій малій кабиці
Не спечем ми паляниці!” –
Знову старшенька Мелася
Так до других озвалася.

“То зварім собі терерю²
На сьогодні, на вечерю!” –
Гнат сказав. – “Горшка немає!” –
Галя так відповідає.

“То спечем картоплі трошки,
Без горшка, без миски, ложки”.
“Добре!” – всі на це пристали
Й коло печі поставали.

“Біжи, Гнатку, за коноплі,
Накопай мерщій картоплі!
Галю! Ти збери тимчасом
Ломачок за перелазом.

Я ж сама піду до хати:
Сірничка тра пошукати!” –
Так наказ дала Мелася.
Вся нарада розійшлася.

Накопав Гнатко картоплі
І приніс з-поза коноплі,
Галя внесла патичків,
А Мелася сірничків.

В піч ломачок наловили,
Жмут соломки запалили, –
З димаря пішов димок
Та й простенько на стіжок...

² Тереря – тюря, лемішка.

Всі до печі нахилились,
Як горить там, всі дивились
І ніхто не догадався,
Що стіжок уже зайнявся!

Коли чують: щось тріщить,
Щось гуде, сичить, шкварчить...
“Ой, біда!” – кричить Мелася:
То ж солома зайнялася!”

Вже й забули про картоплі,
Всі сховались у коноплі...
А стіжок аж палахтить,
Вже й повіточка горить!

Вже й у церкві задзвонили,
Збігся люд, загомонили,
Та й не знають, що робити?
За що взятись? Що гасити?

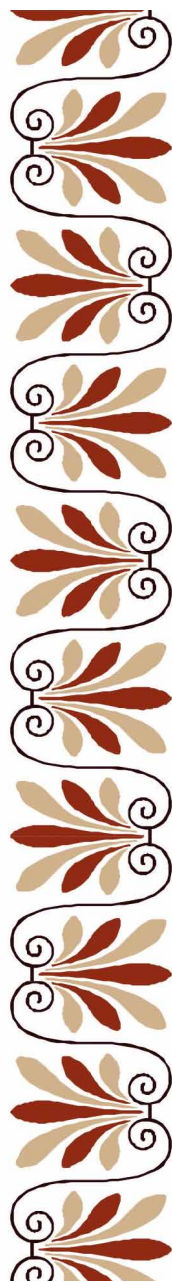
Вже горить і клуня й хата,
І в сусіда, у Кіндрата...
І нема чого й гадати,
Щоби щось урятувати!

Наробили діти дива, –
Саме в суш, в саменькі жнива:
І вечері не зварили,
І дворів із п'ять спалили!..

* * *

Оце, діти, пам'ятайте,
І повік не забувайте:
Що з вогнем – не дай ти, Боже,
Скільки лиха бути може!

ДРАМАТИЧНІ ТВОРИ

В КЛУНІ

Жарт в одній дії

Дійові люди:

П а н і Н о в и ц ь к а – дідичка, 50 літ.

Ж а н – її син, 27 літ.

М е р і – наречена Жана, 28 літ.

Б о б і – приїхав на велосипеді; 20 літ.

Г у м е н н и й – старий москаль, 55 літ.

І л ь к о – робітник, 25 літ.

П а р а с к а – його жінка, 19 літ.

Г а п к а – молодиця, 21 року.

Н а й м и ч к а.

Р о б і т н и к и, н а й м и т и.

Діється влітку, в економії Новицьких, в наші часи.

Середина клуні. У задній стіні трохи відчинено ворота клуні; правий і лівий бік кону заставлені доверху мішками з зерном, на яких подекуди лежать порожні мішки. Ліворуч, ближче до рампи, млинок; на землі купа зерна, мішки порожні і з зерном, лопати, вила і т. ін.

ЯВА І

П а р а с к а і Г а п к а працюють коло млинка, стиха приспівують. Г у м е н н и й праворуч біля рампи сидить на мішку.

Г у м е н н и й *(трохи думає, колупаючи землю ципком)*. Тре-

ба вже догодить паничеві... Нічого робити... І казав я йому, що нічого з цього діла не вийде... баба завзята, хоч її ріж... (*дивиться на Параску*). І чого йому притьмом її захотілося?.. Хіба мало такого добра скрізь?.. Тьху!.. І що в ній доброго?.. Хоч би гладка тобі була або пиката... Ну, от Гапка!.. Так ця хоч червона, як калина, і сила така, що корець попре!.. Ет, панські витребеньки! Мало мені клопоту з мужичйом!.. Клята баба... І чоловік її такий самий навіжений. Не було б якого лиха паничеві. Оце служба проклята! Вийде яка причина, а все на мене буде нападсть. Бодай вас всіх розперло...

Чути гудок. Параска і Гапка кидають роботу.

Ну, треба їх задержати. Гей ви, баби! Зостанеться тут котра, бо треба зерно позгортати. Ну, хоч ти, Параско!

П а р а с к а. Чого мені лишатися... Я обідати піжду!...

Г у м е н н и й. Ну, ну, пообідаєш ще... Пообідаєш у кухні в економії...

П а р а с к а. Що, я хіба свого обіда не маю?.. Не бачила я вашої кухні...

Г а п к а. Ходім, Параско... бо мені нема часу...

Г у м е н н и й (*до Гапки*). Геть, чого соваєшся!... Іди своєю дорогою... (*до Параски*). А ти тут лишишся... Довго я буду з тобою балакати?...

Гапка виходить.

П а р а с к а. Цілісенький день робиш, а тобі і пообідати не дадуть... Чого я в тій кухні не бачила?.. Поміями годують...

Г у м е н н и й. Ну, ну чого розкудахкалася!.. Дурна, їй-богу, дурна... І приступити до тебе не можна...

П а р а с к а. А нащо вам до мене приступати?... Нащо я вам здалася?... Хіба не можна зерно й по обіді згорнути?.. Однаково я сама не справлюся...

Г у м е н н и й. А як не справишся, то я тобі знайду помішника... та ще якого...

П а р а с к а (*з серцем*). А якого ж це?

Г у м е н н и й. Хе! Та такого, що ти й на думці не маєш...

Усяка баба, як котра з розумом, то ще мені дякувала б. А ти, дурна, свого щастя не тямиш... Сказано, баба...

П а р а с к а. Чого це ви так попід плотом ходите, а в ворота не потрапите?.. Піду я краще додому (*збирається йти*).

Г у м е н н и й (*заступає дорогу*). Стій, дурна!.. Як я бачу – всяка баба ідіот... До неї говори, а вона своє. З тобою панич хоче поговорити... гостинця тобі обіцявся... а ти, дурна, гедзгаєшся...

П а р а с к а. Наплювала я на вашого панича... Не чепляйтеся... бо розкажу Ількові!.. Пустіть мене...

Г у м е н н и й. Смирно-о! З ким губу роззявила?! Не хочеш доброго слова слухати, то роби своє діло... Щоб мені зерно чисто було згорнуто, як сказав... Бач, яка пані велика... Не хочеш, то й не треба. Хіба не знайдемо кращої?.. Та в нас в економії тільки оком моргни, то такого добра, як ти, й не обтрясешся... Тьху! Сімсот кіп дідьків (*виходить*).

П а р а с к а (*згортає зерно лопатою*). Нема на вас лихої години... Чепляються, просвітку не дають... Старе опудало!.. Думає, що гуменний – так велике цабе... Що я їм найнялась поденно, то вже й душу повинна продати... Велике щастя за паршивих два злоти... “В економії пообідаєш” – от добро... Сам собі жери, старий бовдуре!.. (*кидає роботу, спирається на лопату*). Не така я дурна, як він собі думає... Добре я тямлю, чого він хоче, панський сватник... То-то сьогодні не було панича – тьху! щоб не наврочити... І вчора, і позавчора крутився коло нас, черногуз банькатий, – смикнув шилом патоки, та вже сьогодні прислав наперед зведенника... (*кидає з серцем лопату*). А пропадіть ви, щоб я вас тут дожидала... піду до Ілька, щоб гріха не було, та розкажу йому все чисто! (*виходить*).

ЯВА II

На кону якийсь час нема нікого. А далі входять Ж а н
і Г у м е н н и й позаду.

Ж а н (*стає у дверях і виглядає Параску, потім до Гумен-*

ного гнівно). Де ж вона?!

Г у м е н н и й (*пролазить з-поза Жана, оглядає якийсь час, а далі стиха кличе*). Параско! (обое ждуть якийсь час). Нема!.. Пішла десь!..(*чухає потилицю*).

Ж а н (*стоїть у дверях*). Погляди, може, спить...

Гуменний пильно шукає Параску по клуні.

Ну?.

Г у м е н н и й. Нема!... Певне, пішла... Я ж вам казав, паничу, що нічого з цього не вийде...

Ж а н. Дурак!

Гуменний скидає шапку. Жан увіходить у клуню і розглядає.

Г у м е н н и й (*знявши шапку*). Та я старався, докладував їй... Коли ж вона, вибачайте, ідіот... Не бачила я, говорить, економічеської кухні... Поміями, говорить, годують...

Ж а н. Поміями?! Дурак!

Г у м е н н и й (*збентежившись*). Поміями, так і каже... Це така клята баба, і весь рід їх завзятий... Я їй кажу, що панич тобі, дура, гостинця хорошого обіцявся... А вона говорить: наплювала я, говорить, на твого панича... я не така...

Ж а н. Что ты врешь там, старый черт!?

Г у м е н н и й. Єй же богу! Так і каже: наплювала я, говорить, на твого панича... Ще, говорить, Ількові все розкажу, нехай йому, говорить, морду поб'є (*тим часом обернувся чолом до дверей*). Та ось вони ідуть сюди обое... Вийдіть, паничу, на час, бо шкандал буде...

Ж а н. Ты, старый болван, понимаешь? Убери Илька отсюда, как знаешь... чтобы духу его не было... Понимаешь, седой черт? А то я тебя... (*виходить*).

Г у м е н н и й. А-а-а, проклята служба собача, а-а-а, бодай вас всіх виказило... і з вашими панами, і з вашими бабами... Йому толком розказуєш, а він тільки знає: дурак та й болван... Тьху! Ідіот... Йому хочеш якнайкраще, а все недогода...

Ну, проклята ж баба, завзята та вперта... Не хочеш добром, так знайдемо іншого способу... (*дивиться у двері*). Як іде, розмахує... бодай тебе розмахало!.. Велика пані!.. Чекай – з паничем довго не почванишся... Аби мені тільки твого дурня спровадити звідсіль... Вже я дійду способу... Не таких дурив... Побачимо...(*виходить обережно*).

ЯВА ІІІ

П а р а с к а і І л ь к о входять згодом.

І л ь к о (*входячи*). Чого ж, дурна, боїшся?.. Бачиш, нікого нема.

П а р а с к а. Боюсь, Ільку, голубчику! Чого вони до мене чепляються... Почнуть ще люди судити... Краще я дома лишуся...

І л ь к о (*голубить Параску*). Ну, ну, добре, добре... А вже сьогодні добудь, не можна... Завтра вже пійдеш з мамкою в поле...

П а р а с к а. Так ти ж зостанься зо мною, Ілечку, поки Гапка вернеться... Бо я тут їдна не лишуся.

І л ь к о. Ну, ну, сиди тут, а я побіжу кавуна принесу... Корній дав... (*за коном чути голос Гуменного*).

ЯВА ІV

Г у м е н н и й (*за коном*). Агов, хто там?? Асса!.. Атю!... Фю-фю-фю! Гучха! Фю-фю-фю!.. А бодай вас грім побив! (*показується у дверях з дрючком*). Гей, хто тут? Ілько?! От добре... Бери дрючок швидше!.. Біжи, онде свині у панському саду... пані кричать відколи... Ніхто не озветься... Живо... Швидше зі мною...(*зникає. Ілько бере дрючок, біжить за Гуменним*).

П а р а с к а (*благаючи*). Ільку!..

І л ь к о. Обідай тут, а я зараз... (*виходить*).

Параска одна.

П а р а с к а (*дивиться у двері*). Побігли у панський сад... (*вертається*). Ну, що ж робити, треба обідати... (*виймає хліб і*

огірки й сідає обідати). Ну й робота ж в економії, нехай йому лихо, гірш ніж у жидів... Від схід сонця робиш-робиш, робиш-робиш, аж живіт підвело... (ість). Якби Ілько не барився та скорійше кавуна приніс – от було б добре ще до гудка і кавунчика з'їсти (кінчає їсти, порядкує). От крижі болять, натрудила... (простягається на мішках), та і руки розмахала коло проклятого млінка (витягається). О-хо-хо... (позіхає). Ну, і пече сьогодні, мабуть, дощ буде... (починає дрімати). Що це Ілька нема довго... забарився.

ЯВА V

Ж а н з'являється в дверях, бачить Параску і починає нишком підкрадатися, але чіпляє за лопату і таким робом будить Параску.

П а р а с к а (зривається з жахом). Ох, лишечко!

Ж а н. А, здоровствуй, Парасю! Чого ти так злякалася?

П а р а с к а (збентежена). Чого мені лякатися?!

Ж а н. А що ти тут робила?.. Га?..

П а р а с к а. Та що робила? От коло млінка. А тепер треба мені йти (хоче йти).

Ж а н (заступає дорогу). Куди?! Постій! Ще поспієш... Ти послухай, що я тобі скажу.

П а р а с к а. Та мені ніколи. Треба йти.

Ж а н. Ні, не пущу! Ось ти мене попроси гарненько, га?!..

П а р а с к а. Пустіть, паничу, мені ніколи...

Ж а н. Стій... чого ти від мене тікаєш? (бере її за руку). Ну, сядь.

П а р а с к а (вириває руку). Лишіть, паничу, я не така.

Ж а н. Ну, ну! Я ж тебе не з'їм! (обіймає її). Ну, сядь!

П а р а с к а (випручається). Паничу, лишіть, бо буду кричати... З цього нічого не буде. (хоче йти). Пустіть мене йти...

Ж а н (хапає її за руку). Дурна... Чого боїшся. Я тобі гостинця гарного подарую.

П а р а с к а. Пустіть, не треба мені нічого... (пручається). Пустіть...

Ж а н (*обіймає її і цілує*). Параско... дурна...
П а р а с к а. Пусти! (*кусає його за лице*).
Ж а н (*відтручує Параску*). А-а-а! Ф-ф-ф!...

Параска втікає. Жан один.

Ж а н (*притискає лице рукою*). А-а-а! (*дивиться на руку*).
Ф-ф-ф! Кров...(*виймає хустину і витирає лице*). А-а-а! Проклятая баба...(*витирає щоку*). Укусила! Неблагодарная тварь...(*знов витирає*). И кровь идет здорово!.. Подлая баба!..(*витирає*). Ну, я ж тебе покажу, будешь помнить... А-а-а!..(*згортає хустку і затуляє рану*). Надо итти, обмыть карболкой... А-а-а!.. (*іде до дверей, та й від порога відстрибує і вертається*). А, чорт побери!.. И мать, и Мери, а с ними и этот жулик!.. Чего им здесь надо?! (*ховається за мішками і накривається порожнім мішком*). Черт бы их побрал...

Тим часом за коном чути щебетливу розмову і регіт Бобі.

ЯВА VI

Входять пані Н о в и ц ь к а, М е р і і Б о б і. Бобі пропускає їх вперед себе.

П. Н о в и ц ь к а (*увійшовши*). Жан! А у нас гости... Мария Викентьевна, Боби... Жан? Где он?.. Странно, его здесь нет... C'est drôle!..¹

Б о б і. Но пастырь ваших свинцов сказал нам, что он сюда пошел...

П. Н о в и ц ь к а. Да, да, ха-ха, да, да!.. (*до Мери*). Вы знаете, мой Жан такой хозяин... Целый день по хозяйству: то в клуне, то в сарае... Вы знаете, он даже ночью встает, обходит все постройки... Он прекрасный хозяин!.. Ах, если бы нам скорее дожждаться утверждения во дворянстве!.. Знаете, это такая длинная история... Столько хлопот... Все требуют

¹ Це смішно (*фр.*).

документов, а они где-то пропали, на Кавказе... Жан!.. Но где он в самом деле?!..

Б о б і. Жан! Иоганн! Дон-Жуан! Джіованни!..

П. Н о в и ц ь к а. Ха, ха, ха! Ах, этот Боби!..

М е р і. *(знудженим голосом)*. Ах, Боби!..когда вы перестанете дурачиться... Его здесь, верно, нет...

Б о б і. Боже мой, как строго!.. Не смотрите на меня так грозно, а то я пронжу свою грудь вот этими вилами...*(бере вила і крутить ними)*.

П. Н о в и ц ь к а. Боби! Fi donc!² Они грязные...

М е р і. Бросьте, Боби, вы можете нас задеть.

Б о б і *(муштрує вилами)*. Смотрите, какая прекрасная гимнастика... Вот я вам покажу свою силу... *(хоче підняти вилами мішок, під котрим сидить Жан)*. Раз, два... *(не вдається йому)*. Фу, они действительно грязные *(кидає вила)*.

М е р і. Да куда вам...У вас силы меньше, чем у меня.

Б о б і. Что? Вы думаете?.. Ха!.. Вы знаете, я в Петербурге пуд выжимаю!.. *(махає руками)*. Я чуть-чуть приза не получил!..

П. Н о в и ц ь к а. Вот Жаня очень силен... Он ужасно силен... Его все рабочее здесь боятся, как огня... Он хочет быть земским начальником.

М е р і. Смотрите, Боби, какую вы пыль сбили... Фи!..

П. Н о в и ц ь к а. Идем отсюда... Его здесь нет... Allons!³

Б о б і *(співає)*.

Allons, enfants de la patrie,

Je jour de gloire est arrivé!⁴

П. Н о в и ц ь к а *(тоді ж саме)*. Ах, этот Боби!.. *(усі йдуть до дверей)*.

ЯВА VII

Вбігає Ількo, розлютований, за ним Параска. Побачивши компанію, Ілько стає, збентежений. Ті теж стають. Всі стоять трохи часу мовчки.

² Тьфу! (фр.).

³ Ходімо! (фр.).

⁴ Вперед, вітчизни діти рідні, День слави нашої настав! (Переклад Миколи Терещенка).

І л ь к о (*осмілившись, понуро*). Пані, прошу пані, так не можна... прошу пані... що ж це вони роблять?.. Так не можна... (*П а р а с к а сіпає його за рукав. Мері накладає пенсне*).

П. Н о в и ц ь к а. Га?.. Что, голубчик? Ха-ха...

І л ь к о. Що вони з моєю жінкою роблять?! Так не можна... прошу пані...

П. Н о в и ц ь к а. Что, голубчик?.. Я не понимаю... Ты, голубчик, к управляющему иди!.. Да, да, к управляющему... Ты знаешь?..

І л ь к о. Та що їм управляющий зроблять? Хіба вони його бояться.

П. Н о в и ц ь к а. Кто?.. Что такое?.. Я тебя, голубчик, не понимаю...

І л ь к о (*сміливо*). Я, прошу пані... вибачайте, що я скажу... як пані не заступляться, то я сам розправлюсь. Я жінку не дам паскудити, не подивлюся, що вони панич, а так (*махав кулаком*) спаскужу при людях...

П. Н о в и ц ь к а. Ах, да, да... Постой, что ты болтаешь?.. Подожди... Пойдем, ты мне расскажешь (*до Мері*). Ma chere⁵, я сейчас, вы минутку побудьте с Боби... Я сейчас вернусь... Ах, вы знаете – это такой народ... ces imbeciles⁶... (*до Ілька*). Пойдем, пойдем! (*іде*).

І л ь к о (*виходячи*). Прошу пані, не прогнівайтеся, але ж так не можна, воля ваша...

Пані Новицька, Ілько і Параска виходять.

ЯВА VIII

Б о б і (*ходить по клуні*). Ну, что вы думаете об этой истории?..

М е р і. Ничего я не думаю.

Б о б і. Не думаете ли вы, что Жан, ваш прелестный жених, рискует ребрами в турнире с этим Отелло?..

М е р і. Ну, так что же?..

⁵ Моя дорога (фр.).

⁶ Ці дурні (фр.).

Б о б і. Несомненно одно – эта дама входит в число хозяйственных обязанностей Жана, вашего будущего супруга!.. Он действительно “прекрасный хозяин”. Не правда ли, Мери?

М е р і. Боже мой, как вы мне надоели!.. Ну, что вас так волнует, что я невеста Жана?!.. Вы ревнуете?! Но разве идешь замуж, значит – любишь?... Боби, Боби! Какой вы еще маленький мальчик! Мало ли что, какие обстоятельства заставляют продавать свою свободу!.. Подумайте, разве Жан мне пара?.. Он, этот огромный ростбиф... Его костюм, его манеры!.. И какой у него низкий характер!.. Но мы с папкой решили, что он может быть мне партией... Ведь мне уже скоро двадцать пять лет, не правда ли, какая я старая!.. И вы знаете, мой бедный папка плохой-таки хозяин. Мой милый папка! Он меня так сильно любит! Он так волновался, когда я решила, что выйду за Жана... Он так смешно сказал тогда: “Все это хорошо, Мери, но ты подумай, иметь такую родню, как эта его мать – несносная, бестактная старуха... Положим, и Жан изрядное животное, и я не знаю... Впрочем, может быть, ты его любишь – тогда прости меня”... Мой милый папка! Ха-ха-ха! Я так и расхохоталась... Ха-ха-ха! Любить такого бегемота!..

Б о б і. Ха-ха-ха! Если бы он слышал эти комплименты!..

М е р і. Быть невестой и любить – ведь это целая пропасть!.. Я невеста Жана, а люблю... Знаете кого?.. (*сідає на мішок*). Ну, сядьте здесь, рядом со мной! Бобі сідає на землі коло її ніг.

Знаете кого, мой маленький мальчик?

Б о б і. Меня! Я знаю...

М е р і. Вы бесстыдник!..

Б о б і. Какая миленькая маленькая ножка. Как бы я хотел ее поцеловать. (*цілує її ногу*). “У ног твоих рабом умру”...

М е р і (*спиняє його*). Боби, помните, что вы мне обещали?!.. (*Бобі цілує знов*).

Ну, Боби, будьте умница, мой милый мальчик! Хотите, чтобы опять было, как тогда в лесу, чтобы нас опять кто-нибудь увидел... (*Бобі цілує знов*).

Ну, Боби, я рассержусь, слышите, сядьте здесь, рядом...
(*тягне його за плече. Бобі слухає і сідає рядком*).

Ну, вот... так.

Б о б и. Вы нехорошая, злая, жестокая, я буду плакать! (*закриває лице руками і неначе плаче*).

М е р і. Ну, Боби, бросьте эти глупости... Боби, слышите!.. Какой вы несносный... Ну, Боби, мой мальчик, мой милый... (*Нахиляється до нього і розіймає його руки*). Не плачьте, я вас поцелую... (*цілує його в чоло. Бобі обіймає її і цілує в уста. Входить Гуменний*).

ЯВА ІХ

Г у м е н н и й входить, бачить їх милування, стає і кашляє.

Г у м е н н и й. Кх!..

Бобі схоплюється з місця. Мері сидить.

Б о б і (*відходячи*). Тра-ра-ра, трам-трарам... (*крутить млинок*). Замечательно прочное устройство!.. (*читає фабричне клеймо*). “Лильпоп и Рау в Варшаве”.

М е р і. Однако нам пора идти (*встає*). Вы идете, Боби?

Г у м е н н и й. Бариня казали, щоб ішли в будинок... Вони там дожидаються... Кх!..

М е р і (*до Гуменного*). Да, идем, идем!.. (*до Бобі*). Устройте, чтобы этот болван молчал...

Мері і Бобі виходять. Чути гудок.

Г у м е н н и й (*дивиться услід, а далі ходить*). Тьху! Бо-дай вас виказило!.. І нема в них сорому у білий день при людях лизатися. Пішли б собі в покої, а то у клуні, на соломі... Тьху!.. Ну і дрантива ж вона, та й він... Боже, твоя воля!.. Чого се всі пани такі паршиві?.. Їдять скоромно, нічого не роблять, сплять аж пухнуть, а тіла нема... Велике діло книжки чи-

тати, та на тих колісцях їздити! Спереду колесо, ззаду колесо, ані тобі дишля, ані розвори, ні підтоків... Кхи! Якби вони хоч рядочком стояли (*показує руками*), як в біді!... А пре швидко, сучий син, хоч який тендітний!.. Нехай би він покрутив отут (*показує на млинок*) руками, так як там ногами вибрикує!.. Чортового батька!.. От наш панич, так не в панів удався, а зовсім настоящий по закону чоловік... І мордатий, і сила є... настоящий бугай...

(Чути спів Гапки).

Яка тут причина з Параскою вийшла? Кажуть, що вона його покусала... та се, мабуть, брехня...

Входить Г а п к а.

ЯВА X

Гапка складає підвечірок і поправляється.

Г у м е н н и й (*до Гапки*). Оце зерно відгорни в куток, а як привезе Опанас жито – нехай скидає туди (*показує рукою туди, де сидить Жан*). А полову нехай забере. Та швидше справляйся (*іде до виходу*). А де Параска?

Г а п к а. Хіба ж я знаю? Ви ж їй тут казали лишитися... Хи-хи-хи!..

Гуменний. Чого виширилась?.. Я тобі засміюся. Гляди... (*виходить*).

Г а п к а (*порядкує*). Иди, іди, старий пугач!.. Висватав своєму панові дулю з маком... Десь чухається тепер добре, бідний!.. Дасть він тобі на горіхи... Почастує свата, що гарбуза з'їв, та ще й з перцем!.. Ха, ха, ха!.. Ну і Параска справилась добре... Якби його всі молодіці так частували, то не був би він такий ласий... Мабуть, вже вся панська порода така.

ЯВА ХІ

Б о б і (*входить*). Скажите, пожалуйста, здесь нет Гуменного?

Г а п к а (*злякавшись*). Га?

Б о б і. Мне очень нужно Гуменного... Видеть нельзя ли? Пожалуйста...

Г а п к а. Що ви кажете?

Б о б і. Здесь, душечка, только что был Гуменный, знаете?.. Куда он пошел?..

Г а п к а. Хіба я знаю... Пішов кудись...

Б о б і. Он, верно, придет опять?

Г а п к а. Та вже ж! А вам нащо?..

Б о б і. Дело есть... (*сідас*). Я вам, кажется, помешал... Вы не стесняйтесь, работайте... Фью, фью, фью! (*свистит*).

Гапка починає поратися і трохи згодом упускає лопату коло себе. Бобі схоплюється, підіймає лопату і подає Гапці.

Г а п к а (*відскакує*). Не зачіпайте, паничу!..

Б о б і. Я вас испугал? Простите... Чего вы? Ах, какая вы милочка!

Г а п к а (*ухиляючись від Бобі*). Паничу, лишіть... Ще хто побачить....

Б о б і. Позвольте, душечка.

Тим часом Жан з нетерплячки ворушиться під мішками.

Г а п к а (*кричить*). А-а-а!.. (*відступає назад*). Ой, лихо!.. (*з жахом*).

Б о б і (*теж відстрибує*). Что такое?..

Г а п к а (*з переляком показує, де сидить Жан*). Там щось є... у мішках... Собака, може, скажений.

Б о б і. Что такое? Не бойтесь... Вот сейчас посмотрим. Не бойтесь... (*не рушається*).

Г а п к а. Не йдіть, паничу! Ще покалічить...

Б о б і (*бере вила*). Не бойтесь... Вот я ее вилами сейчас... двину...

Жан знов підіймається під мішками.

Г а п к а (*кричить з перестрахом*). Ой, гвалт!.. Чорт!.. Рятуйте! (*кидається геть із клуні, стикається у дверях з Гуменним і вибігає, кричить за коном*). Ой люди! Рятуйте!..

Бобі кидає вила і, як кішка, швидко вистрибує на бантину.
Входить Г у м е н н и й.

ЯВА XII

Г у м е н н и й. Що тут робиться?!..

Б о б і (*озивається з бантини*). Осторожно... Тут что-то сидит... Берите вилы...

Г у м е н н и й (*дивиться вгору*). Де сидить? (*бере вила*).

Б о б і. Там, в мешках. Вон там... там... там... черт его знает... Собака... может, бешеная. Черт его знает.

Г у м е н н и й (*вибирає дрючок*). Який тут собака взявся! Де тут у чорта собака? (*лізе на мішки*).

Б о б і (*згори*). Смелей, смелей, вон тудя, не бойтесь, там, между мешками!..

Г у м е н н и й (*шукає серед мішків*). Чи вони показились, чи вони подуріли? Тьху, побий вас лиха година! (*підіймає мішки, під котрими сидить Жан*).

Бобі тим часом злазить помалу, повернувшись спиною до
Гуменного і Жана.

Гуменний відхитується, побачивши під мішками Жана.

Ж а н (*скаженим пошептом до Гуменного*). Молчи!.. (*погрожує кулаком*). Закрой...

Жан ховається. Гуменний швидко закриває його.

Г у м е н н и й (*повертається до Бобі, котрий підходить з дрючком*). Нема тут нічого! Що ви вигадали?..

Б о б і. Да я же сам видел. Я вам покажу.

Г у м е н н и й. Та нема тут нічого!.. Не лізьте сюди!.. Це вам показалося...

За клунею чути гомін людей.

Б о б і. Да как же, я видел... Пустите...

ЯВА XIII

І л ь к о, Г а п к а, р о б і т н и к и з дрючками вбігають у клуню. Гомін, шарварка.

Р о б і т н и к и. Га?.. Що?.. Чорт?.. Бери вила!.. Бий його! Го-го-го! Де? Куди заліз?.. Бий його!..

Г а п к а (*тоді ж саме верещить*). Ось, ось, тут, тут, у мішках!...

Г у м е н н и й (*до робітників*). Чого ви поналазили?!.. Геть!.. (*до Гапки*). Цить, дурна! Чого розверещалась! Забирайтеся звідсіля!..

І л ь к о. Ось Гапка кричала, що чорт чи собака. Кричить “рятуйте”, ми й прибігли... (*до Гапки*). Де ж твій чорт?

Г а п к а. Єй-Богу, ось щоб я з цього місця не зійшла!.. Онде звідтіль виліз... Єй-Богу!.. Такий чорний, патлатий, рогатий...

Г у м е н н и й. Дурна баба!.. Сказано, ідіот. Геть забирайтеся всі!..

ЯВА XIV

Входять пані Н о в и ц ь к а, М е р і і П а р а с к а. Робітники трохи відступають набік.

Б о б і (*до Гуменного*). Да как же вы говорите “нет”, когда я сам видел. Вот здесь... Вы отойдите, пожалуйста...

П. Н о в и ц ь к а. Что тут такое?.. Что за шум?.. Народ. Боби, что случилось?..

Б о б і (*підходить до неї*). Да вот тут животное какое-то забралось. Они из суеверия воображают, что черт. Просто

должно быть собака или теленок...

П. Н о в и ц ь к а. Может быть, бешеная?!..

Г у м е н н и й. Та ні, прошу пані, нема тут нічого... Нехай вони собі ідуть... (до робітників). Гайда, ідіть до роботи...

Б о б і. Постойте! (до пані Новицької). Надо их убедить, что никакого черта нет... (до робітників). Ступайте сюда!..

П. Н о в и ц ь к а. Да, да... Непременно... C'est bien⁷... Пожалуйста... (до робітників). Ступайте, ребята, посмотрите, не бойтесь!..

І л ь к о. Гайда, хлопці, разом, а дрючків не кидайте. Може, справді собака яка (Ілько і робітники оглядають мішки. Ілько, знайшовши Жана, відступає, здивований). Панич?!..

Робітники відступають і дивляться з цікавістю.

ЯВА XV

Ж а н виходить, понурий і збентежений.

П. Н о в и ц ь к а (кидається до нього). Жан, что с тобой? Зачем ты тут сидел?! Боже мой, у тебя кровь, ты ранен!.. Что случилось?.. (обіймає його).

М е р і (набів). Он все слышал... Надо уезжать! Какой скандал!

Ж а н. Это ничего... Пустяки, расцарапалось... Так лег себе отдохнуть... Оставьте, пожалуйста... (до робочих). Чего тут стали, черти!.. Пошли вон!

Г у м е н н и й. Чого тут стали, чорти! Пошли вон!!..

Робітники починають виходити.

Б о б і (набів). Плохо дело, черт возьми, если он слышал!.. (до Мері, відводить її до рамп). Поедем мы лучше домой, а? Как вы думаете?..

М е р і. Да, да, поедем. Но надо хоть со старой проститься...

Б о б і. Хорошо, пойдем (підходять обоє до пані Новицької).

М е р і (до пані Новицької). Я поеду домой, мне нездорово-

⁷ Добре (фр.).

вися. Простите, пожалуйста...

П. Н о в и ц ь к а. Ах, что вы, *ma chère*?⁸ Как можно, я вас не пушу. Пообедаем сейчас...

ЯВА XVI

Н а й м и ч к а вбігає, проштовхуючись поміж робітників, і подає телеграму.

Н а й м и ч к а. Пані, пані, телеграму привезли!..

П. Н о в и ц ь к а. Телеграму?!.. (*бере телеграму*). Боже мой! (*шукає окулярів*). Где мои очки?.. Ах, боже мой!.. Боби, голубчик, прочитайте... я не могу... (*дає телеграму Бобі*).

Бобі (*читає виразно*). “Ивану Новицкому. Утверждены потомственным дворянстве. Поздравляю. Желаю достойно носить это высокое звание. Граф Д...”.

П. Н о в и ц ь к а (*кидається до Жана*)!.. Жаня!.. Дворянин!..

Жан стоїть понуро.
З а с л о н а п а д а є

⁸ Моя дорога (фр.).

БЕЗПАРТІЙНИЙ

Жарт на 1 дію

Дієві особи:

П а н А н д р і й Ч е м е р и ц я, заможний землевласник,
50 літ.

О н и с і я М а р к і в н а, жінка його, 46 літ.

І в а н М а р к о в и ч, брат її, 50 літ.

Г а л я, дочка Ч е м е р и ц и н а, курсистка.

М и к о л а Д е в ' я т к а, студент, жених Галін.

Н а т а л к а, служниця.

Д і в ч и н к а.

Діється на селі.

Садок перед домом Чемерициним. Стіл, лавки, стільці; на столі й на лавках миски, полумиски та кошички з ягодами. Ліворуч – рундук, праворуч – вихід у двір, просто – садок. Діється влітку, надвечір.

Я В А 1

О н и с і я М а р к і в н а (*перебирає ягоди*). Г а л я.
Н а т а л к а (*збирає деякий посуд, порядкує*). Д і в ч и н к а.

Г а л я (*до дівчинки*). Ось на тобі оцей кошичок, біжи ще нарви мені черешень, та вибирай, котрі найкращі, великі. (*д і в ч и н к а виходить у садок*).

О н и с і я М а р к і в н а. Нащо ти їй ще загадала рвати? І так не скінчимо чистити та перебирати. А коли посмажимо?

Г а л я. То для гостя, мамо, – нехай свіженьких нарве. А оці нехай Наталка поки що винесе до льоху, а увечері або завтра вранці дочистимо їх і зваримо. Не зов'януть.

О н. М. Ой, не маю я вже надії на твою поміч, коли твій

студент приїде! Вже не ягоди тобі будуть у голові!..

Г а л я. Чому, мамо? Ще й він нам допоможе. Я його засажу до роботи!

О н. М. Ох, вже мені така робота!

Г а л я. Ні, мамо, справді; от побачите. Йому для здоров'я конче треба бути на чистому повітрі. Як занедужав він оце в Києві, після того, як його випустили, то я привозила до його професора. І сказав професор, що найкращі ліки для нього – свіже, чисте повітря сільське, спокій і добра їжа: молоко, ягоди. А яка ж може бути краща робота для його, як чистити ягоди, сидючи тут, у садку, в холодочку? Він же, бідний, так знебувся за той час, що сидів у тюрмі!..

Н а т а л к а (*дивуючись*). Це той панич, що приїде?

Г а л я. Еге.

Н а т а л к а. Ваш наречений, панночко?

Г а л я. Атож.

Н а т а л к а (*випріщаючись*). У тюрмі сидів?!

Г а л я. А сидів. Цілий рік висидів.

Н а т а л к а (*сплеснувши руками*). Злодій?!

(*О н. М. й Г а л я сміються*).

Г а л я. Ні, не злодій.

Н а т а л к а. А за що ж сидів?

Г а л я. У газеті писав; а як трус у його зробили, то книжок багато знайшли.

Н а т а л к а. Крадених!

Г а л я (*сміється*). Та ні ж бо! Його власні книжки, або його знайомих.

Н а т. (*дивуючись*). Та за те й посадили у тюрму на цілий рік? За книжки?!

Г а л я. От як бачиш! Бо такі книжки були.

Н а т. Ото диво! Я в кацапа бачила на ярмарку: така сила книжок, та такі ж гарні, аж очі вбирають! А ніхто його не трусив, і в тюрмі він не сидів.

О н. М. Ти, Наталко, того не розумієш. От, збирай швидче, бо швидко панич з вокзалу приїде; негоже буде: перший раз до нас прибуде, а такий гармидер застане. Та й сама ти – хоч

хвартуха чистого прип'яла б: така ти якась не чепурна!..

Н а т. *(набів)*. Ото! маю для кого чепуритися! *(збирає посуд і виносить)*. Щось воно непевне!.. *(виходить)*.

О н. М. І нащо ти, Галю, при наймищі розказуєш таке? Хіба вона що тямить? От, піде тепер, дурна, ляпати язиком!

Г. Так що ж таке, мамо! Хіба тепер дивно, як хто в тюрмі сидів? Це ж тепер найзвичайніша річ для поступової людини.

О н. М. Та треба ж знати, перед ким і що можна говорити. “Найзвичайніша річ”!.. Хоч би вже не згадувала про це. Що твій батько сказав би на це?

Г а л я *(зітхнувши)*. Ой, батько!..

О н. М. Слухай, Галю: ти ж його, отого твого “ес-ера”, попередила, що твій батько... як би то?... ну, консерватор, монархист?... То щоб твій наречений хоч спочатку не дуже стинався з ним.

Г а л я. Аякже, мамо, – казала, ще як у Києві була. Все чисто йому розказала. Казала, що батько чудова людина, добряца, але в політичних поглядах – мало не Пуришкевич. А про дядька казала, що кадет. І наказала йому добре, щоб він хоч для першого разу, для першої знайомости старався говорити з батьком по змозі “консервативно”. А з дядьком можна говорити все, що хоче, по щирості. Вже не бійтеся: Микола не дурень, і досить він уже всякого лиха зазнав. А поживе він у нас, придивитесь ви до нього – всі його полюбите. А тоді ми помаленьку візьмемся до татуса, то ще кадета з його на старість зробимо!

О н. М. *(безнадійно махнувши рукою)*. Даремна праця! Вже твій дядько двадцять літ його на кадета переробляв, та що з того?

Г а л я *(радісно прислухаючись)*. Мамусю! мамусю!.. Чуєте?... Дзвінок! То він їде!

О н. М. Та мабуть він.

Г а л я. Він! він! *(вибігає праворуч)*.

О н. М. Наталко! Наталко! Швидче-бо прибирай!

ЯВА 2

Н а т а л к а (*входить у чистому хвартусі*). Ось і “причепурилась”, як сказали. Їдуть уже, либонь.

О н. М. То ж бо й то: “їдуть”. Прибирай (*помагає Наталці*).

ЯВА 3

Ті ж і Галя та Дев'ятка

Г а л я (*веде Дев'ятку за руку*). Мамо! Ось він! (*підводить його до матері*). Оце, Миколо, моя мама, а оце, мамо, мій Микола! Хоч іще не зовсім мій, але, може, буде мій...

Д е в' я т к а (*цілує Он. М. в руку*). Прийміть, паніматко, щирим серцем! Хоч і не знайомий я вам, але вже люблю й поважаю вас, як рідну матір.

О н. М. Та й я вже вас знаю, бо багато мені про вас розказувала оця моя цвіркунка. Ну, добре, що вже приїхали. Так уже вас виглядала Галя! Сідайте. А мої старі порозходилися: брат пішов з рушницею, – все хотів настріляти перепелів вам на вечерю, а старий мій пішов купатися. Ну, посидьте ж собі тут! не знудитесь удвох? (*усміхається*), а я піду попорядкую, щоб не голодні були.

Д е в' я т к а. Спасибі! Та не турбуйтеся і не робіть собі клопоту задля мене!

О н. М. Який там клопіт? Однаково ж вечеряли б ми. А ви, мабуть, такі голодненькі, – проїхались же досить. А, може, ви хотіли б умитися з дороги? Курява ж, мабуть, велика була? Галю, ти вже про се подбай.

Г а л я. Добре, добре, мамо. Я зараз... я тільки йому два слова маю сказати...

О н. М. (*до Наталки*). Іди, Наталко, витягни свіжої води з криниці, та миску приготуй і рушника чистого, – даси вмитися паничеві (*виходить. Наталка йде за нею з посудом*).

Н а т. (*набік*). Оце диво дивне! Зовсім він ні на злодія, ні на арештанта не скидається! (*виходить*).

Д е в. Люба моя! (*обіймає Галю*).

Г а л я (*кладає руку на плече Дев'ятці*). Тільки ж ти гляди мені, Миколо, – не дуже дратуй тата! Хоч для першого разу, для першого вражіння – сховай свої погляди. З дядьком можеш говорити по щирості все: він поступовий.

Д е в ' я т к а. Знаю, Галю, пам'ятаю.

Г а л я. І добрящі ж вони обидва, – побачиш сам. Тато – добрий, такий добрий! Оце він усе проти жидів: геть, каже, треба вигнати тих чужоїдів, тих паразитів; п'явки вони, кров ссуть з бідного народа. А як хотіли тут зробити погром, коли оце конституцію тую об'явлено було, то тільки батько й оступився за жидів; якби не він, то напевне в нас був би погром. Жидів лає, проклинає, а як погорів Гершко-орандар, то батько йому й лісу дав на хату, і соломи – вкрити. Він тільки не любить, як йому про це нагадувати...А з дядьком як заведуться іноді про політику, то хоч водою їх розливай! Ніби найзавзятіші вороги, а як вони люблять один одного! Сам побачиш.

Д е в ' я т к а. Добре, добре, Галю.

Г а л я. Ось хоч би за те полювання: дядько – завзятий мисливець, а батько терпіти не може, навіть розмови про полювання не любить слухати. Ось і заведуться з цього приводу, і посваряться не раз. Батько дорікає: ти якийсь там ліберал “жидовствующий”, а проливаєш безневинну кров для забави. А ще нібито “інтелігент”! А я ось “чорносотенець”, а зроду-віку й горобця не вбив! А проте батько, як до міста їде, то сам купує дядькові і порох, і все. Оттакий він. Добряща душа, тільки... Ну, що ти йому зробиш?! Консерватор він собі, лає той рух визвольничий, “так называемое освободительное движение”.

Д е в. (*усміхається*). Я вже, Галю, пам'ятаючи твій наказ, купив собі на вокзалі й газет усяких. Ось як часом питає твій тато, що я читаю, то маю ось тут (*добуває з одної кишені*) “Новое время”, “Кієвлянин”, а як буде розмова з твоїм дядьком, то ось (*добуває з другої кишені*) “Речь”, “Рада”.

Г а л я (*плече його рукою по виду*). Ох, ти мій розумний, ти мій дипломате! Нехай всі наші придивляться до тебе, то всі

полюблять. І тато полюбить, хоч і довідається, що ти “крамолник”, “сепаратист”, “українофіл” (*сміється*). Але для першого разу не наривайся, нехай перше вражіння краще буде.

Д е в' я т к а. Добре, добре, Галю! Буде так, як ти хочеш.

Я В А 4

Т і ж і Н а т а л к а.

Н а т а л к а. Ідїть, паничу, вмиватися.

Г а л я. Іди, Миколо, а я побіжу в садок: загадала дівчині нарвати черешень для тебе: такі вони добрі у нас, солодкі!.. Я тебе тут відгодоую після того лиха, що ти там зазнав у неволі.

(*Дев. іде в хату, Наталка за ним.*)

Н а т. (*набїк, дивуючись*). Злодій?! Чи краденими книжками торгував?! (*виходять*).

Я В А 5

П а н Ч е м е р и ц я (*з рушницею на реміні через плече, несе скїлька вбитих перепїлок; зустрівається з Галею*).

Г а л я. Тату! Що се? Ви ходили на полювання? Ха-ха-ха! Татусю!

Ч е м. Чи я здурїв би на старість – стрїляти, коли зроду того не робив?

Г а л я. А де ж ви взяли рушницю, перепїлок?

Ч е м. Пішов купатися; скупався, вже одягаюся, аж тут вертається з полювання дядько Іван. “От, каже, якби я викупався! Зморився, спека така була”... “То купайся, – кажу я, – стане і для тебе води в річці”. От я йому лишив і простирало, і мило, а сам забрав його рушницю й перепїлок, бо він мав ще до того крамольника-вчителя зайти, якісь там книжки революційні забрати.

Г а л я (*сміється*). Революційні книжки! “Лїтературно-Науковий Вістник” – то революційні книжки! Ха-ха-ха! Татусю, любенький! А ви знаєте, що вже приїхав Микола...

Ч е м. А!.. приїхав?

Г а л я. Еге ж. Теж – “революціонер”, бо й він “Літературно-Науковий Вістник” читає!

Ч е м. Чув, чув. Побачимо. А де ж він?

Г а л я. Пішов умитися. А я, тату, побіжу по ягоди в садок. Татусю мій, любенький! *(цілує батька, крутить старим, ніби танцює вальса).*

Ч е м. А ну тебе! *(пручається. Г а л я вибігає).*

Ч е м. *(сам).* Здурила дівка, їй-Богу здурила! Ух! *(сідає на лавку коло столу, ставить збоку рушницю, кладе на стіл перепілок).* Ну, побачимо, якого то собі вибрала Галя до пари... Ух! *(соне).* Скажена дівка, їй-Богу!

ЯВА 6

Д е в ' я т к а *(виходить з хати).*

Д е в. *(набік).* Це дядько з полювання вернувся!.. Кадет. *(До Чем).* Микола Дев'ятка. Прийміть щирим серцем.

Ч е м. *(вітається).* Дуже радий. Хоч і вперше бачу вас, але багато вже нам Галя розказувала про вас. Дуже радий. Прощу сідати. А та пустошниця закрутилась ось тут і повіялась кудись у садок... Добре ж вона дбає за гостя, такого сподіваного! *(придивляється скося до Дев.)*

Д е в. Добре полювалося вам?

Ч е м. *(сердито махнувши рукою).* Ат! Що там! От розкажіть краще, що там у Києві чувати?

Д е в. Та що тепер може бути доброго? Одно – що всі тепер на літо пороз'їздилися по селах, по дачах – хто куди може. Та, правду сказавши, під час такої реакції, як тепер, – що влітку, що взимку, однаково сумно, погано, просвітку не видно.

Ч е м. А вам якого просвітку треба? Я гадаю, що власне тепер, як все заспокоїлось, як ущухла революція, то саме добре стало. Тепер можна буде й діло робити.

Д е в. Воно подекуди й так: чим гірше, мовляли, – тим краще.

Ч е м. Так, так. Розумне слово.

Д е в. Біда тільки, що, з другого боку, такі порядки деморалізують народ. Поваги до закону нема ні зверху, ні знизу. Самоволя така скрізь...

Ч е м. *(зітхнувши)*. Ото ж то й біда. Нема доброго “престіжу” власти. От коли б то скрізь таких Дубасових, Толмачових, Думбадзе!

Д е в. *(усміхається)*. Уявляю собі!

Ч е м. Еге! От тоді всі ті “освободителі” та ліберали собачою стежкою втікали б! Ха-ха-ха!

Д е в. *(здивовано)*. Жартуєте, добродію?

Ч е м. Які там жарти? Доки ми маємо панькатися з тими ворогами нашими?

Дев. *(здвигаючи плечима)*. Вибачайте, добродію, я нічого не розумію.

Чем. Ви не розумієте? Я знаю, – на вашу думку, треба за диктатора поставити Пінхаса Мілюковера? Чхеїдзе? Леніна?

Дев. Ха-ха-ха! Ви, я бачу, іноді й у “Русское Знамя” заглядали. А воно й справді не вадить, треба ж знати, що й там думають. Ось у “Раді” *(добуває з кишені “Раду” й кладе на стіл)* цікава передовиця...

Ч е м. *(прикро)*. Що там може бути цікавого у тій гайдамацькій газеті?

Д е в. Ви її не читаете?

Ч е м. Не читаю, і мови тієї не розумію... якесь польсько-галицьке язичіє...

Д е в. *(трохи збентежений)*. Воно правда, що там часом мова трохи... теє... не зовсім чиста...

Ч е м. *(б’є себе в груди)*. Я сам українець, малорос, з діда-прадіда козацького роду, запорожського, але я, вибачайте, тієї мови не розумію. Не визнаю!.. Хіба це українська мова? Вороги України вигадали її! Нащо вона, питаю, здалася нашому народові.

Д е в. Вибачайте, добродію... але всякий народ має свою літературну мову.

Ч е м. Яка там “літературна мова”?! Вигадки! Польська

інтрига!

Д е в. (*добуває № “Речи”*). Та ось в останньому числі “Речи”...

Ч е м. (*встає*). Ви й цю погань привезли? Шабес-гойний¹ листок?! Може, ви ще й книжок революційних навезли? Для пропаганди?

Д е в. (*встає, здивований*). Вибачайте, добродію... Я думав... Мені Галя казала...

Ч е м. Що ви думали? Думали тут організацію яку заводити? Забастовку? Бунт? Може й бомби привезли? га? (*бігає, хвилюючись, мов несамовитий*).

Д е в. (*дивуючись, розводить руками*).

Ч е м. Галя казала?.. Віщувало моє серце, що та божевільна Галя... Вибачайте, я мушу йти... А! “Товариш”?! Емансіпація?! Рівноправіє?! (*вбігає в хату*).

Д е в. (*здвигає плечима, розводить руками*). От тобі й дядько-кадет!.. Ліберал!.. Який же ще буде батько-реакціонер?! Аж страх мене бере! Жалкую тепер, що для батька замість “Нового Времени” не купив “Русского Знамени”... Ну-ну! Добрий кадет! Що ж то буде далі? Бідна моя Галя! Ото сімейка!

Я В А 7

І в. М а р к. (*увіходить і розвішує простирало на куці*).

І в. М а р к. (*лагідно й привітно*). Добродій Дев’ятка? Дуже радий познайомитися! Чув, як ви їхали, здалека дзвінок почув, та й догадався, що то ви... Дуже радий! (*стиска тимчасом руку Дев’ятці*). Чув я від Галі багато про вас, про ваші погляди, про життя ваше... Дуже радий! Сідайте, побалакаємо. (*сідають коло стола. Ів. Марк. бачить на столі “Раду” і “Речь”, бере їх в руки*). Це, може, ви привезли?

Д е в. Ні, добродію; я такої погані не читаю. Ось моя газета. (*добуває “Нов. Вр.”*). Жалкую дуже, що не було на вокзалі “Русского Знамени”.

І в. М. (*дивуючись*). “Русского Знамени”? То ви його чита-

¹ Єврейсько-мужицький (зневажливо).

єте?

Д е в. То моя улюблена газета.

І в. М а р к. *(хитаючи головою)*. Молода людина, студент – і то ваша улюблена газета! *(Зітхає)*. Як же впало тепер наше студентство! *(Розводить руками)*. А я думав... мені Галя казала... Ну, та що там! Як же вам їхалося, добродію?

Д е в. Нічого. Я дуже радий, що в суботу виїхав: принаймні в поїзді жидови тієї не було.

І в. М а р к. *(здивовано)*. Жидови? Я що ж би вам жиди завдали?

Д а в. Терпіти не можу їх!

І в. М а р к. За віщо ж? Такі ж самі люде, як і ми.

Д е в. *(набій)*. Та й хитрий же, вражий чорносотенник! Ну, та не дурень вже я тепер!.. *(До Ів. Марк)*. Такі ж люде, та не такі.

І в. М а р к. Як – не такі?

Д е в. Хіба ж можна рівняти нас до жидів? Що це ви, добродію?

І в. М а р к. Стривайте, добродію...

Д е в. *(розпалюється)*. У Думі хто верховодить? – жиди! шабес-гої!

І в. М а р к. *(встав, сплеснувши руками)*. І це каже студент!.. Поступова людина!.. Галін жених!..

Д е в. Авжеж!

І в. М а р к. *(береться за голову)*. Де ж ті чисті, світлі ідеали?! думки про рівність, волю?..

Д е в. Все це польська інтрига.

І в. М а р к. *(розводить руками)*. Вибачайте, добродію... Я маю тут іще одну справу... Вибачайте, що покину вас на хвилину... *(виходить праворуч)*.

Д е в. *(Дивуючись)*. Чи він і справді розгнівався на моє чорносотенство, чи так удає, пробує мене? От оказія! Піти хіба пошукати Галю в садку. Може, вона мені пособить та порадить, бо вже й не знаю, як з тими людьми далі говорити... *(виходить у садок)*.

Я В А 8

Ч е м е р и ц я т а О н и с і я М а р к і в н а (*виходять з дому*).

Ч е м. Бійся Бога, це ж нещастя! Якийсь бунтар, крамольник! Єдину дитину нашу оплутав, зіб'є її з пуття, у революцію тую втягне!

О н. М а р к. Та ну-бо, Андрію! Що ти вигадав? Це тобі так видалося.

Ч е м. (*гнівно*). Чи думаєш, що я вже зовсім дурний? ще ж я, хвалити Бога, вмію одрізнати, де чорне, де біле. Каже: “Чим гірше, тим краще”! – Га? Що це? То ж анархист, комуніст! А вона мені каже: “не розібрав”! А газет яких понавозив? На, дивись! (*підходить до столу і бере газету*). На!

О н. М а р к. Ну?

Ч е м. Що – ну?

О н. М а р к. Та це ж “Новое Время”.

Ч е м. “Новое Время”? Що за мара? Він же... Та ні, ось, ось... На, дивись: “Речь”... на, дивись, “Рада”.

О н. М а р к. От бачиш, ти не розібрав. Він, мабуть, і ті, й інші газети читає. Я бачу, що він розумна людина: читає і праві й ліві газети, а сам уже міркує, де правда. Ось бачиш: гарячку пореш, а на порядну людину женеш! Що б то помаленьку, до пуття розговоритися, розпитати; так ні: вскочив, як навіжений, і репетує: “Крамольник! Бунтар! Анархіст”! Не бійся: Галя наша – розумна дитина; вже з непутящим яким не водила б знайомости.

Ч е м. Нічогісінько не розберу! Чи я вже справді на старість дурний став... чи який дідько?..

Я В А 9

І в а н М а р к о в и ч *виходить з правого боку*.

І в. М а р к. Ну, брате Андрію, будеш мати зятя до своєї вподоби.

Ч е м. Аякже!

І в. М а р к. Ще правіший від тебе. Хоч одразу садови його на місце Дубровина!

Ч е м. Чого ти дратуєш? І так мені серце болить!

І в а н. М а р к. А мені, думаєш, не болить? Що ж то: Галя мені чужа, чи що? Змалечку на моїх очах зросла, рідної сестри моєї дитина... Я ж її читати вчив, я ж їй першу науку давав, людяні думки старався їй прищепити, а тепер ось – на тобі! З погромщиком якимсь, з бузувіром зв'язується! то мені серце не має боліти?

Ч е м. Чи ти здурів, Іване?

І в. М а р к. Чого так?

Ч е м. Ти ж його бачив, того... бузувіра?

І в. М а р к. Бачив і балакав з ним, то аж мусив утекти, бо то виродок якийсь.

О н. М а р к. Іване, що ти кажеш? Опам'ятайся!

І в. М а р к. Чого – “опам'ятайся”? Ти ж бо розміркуй, сестро: ну – Андрій, скажемо, стара людина, за кріпацтва виріс і виховався, ну – він, скажемо, реакціонер, а все ж таки він людські почуття має; все ж таки він змолоду був народник, мав хоч за молодих літ якісь поступові ідеали. А цей – то ж молода людина, студент, – і такий реакціонер!

Ч е м. Та схаменись, Іване! Ти помилився. Дивись, чого він тут понавозив!

І в. М а р к. Ну?

Ч е м. Ну, дивись *(показує на стіл)*.

І в. М а р к. *(бере газету)*. “Речь”? *(бере другу)* “Рада”? *(Розводить руками, дивуючись)*.

Ч е м. Ось тобі й “реакціонер”!

І в. М а р к. Нічого не розумію!.. Він же мені показував щось інше...

Ч е м. Ти так не кажи; тут є й дуже гарна газета: ось “Новое Время”.

І в. М а р к. *(насмішливо)*. Дуже гарна!

Ч е м. Я знаю, тобі аби ті жидівські листки!

І в. М а р к. Чим же вони жидівські?

О н. М а р к. *(сплеснувши руками)*. От їй-Богу! – знов заведуться! Та годі бо вам!... Хоч для гостя не сваріться проміж себе! Хоч сьогодні! Прощу вас! Ось він іде сюди з Галею.

Схаменіться!

ЯВА 10

Г а л я й Д е в ' я т к а .

Г а л я (*підбігає до Чемериці*). Таточку! Яке це у вас непорозуміння вийшло з Миколою?..

Д е в. (*Набик, розводячи руками*). То оце батько?..

Г а л я. (*до Ів. Марк.*). Та ви, дядечку, чогось ніби самі не свої. Що це з вами? (*Цілує Івана Марковича*).

Д е в. (*набик*). То оце дядько! (*б'є себе рукою по чолі*). Ото вскочив!!

Ч е м. Та нічого, дитино моя; тільки я не думав, що твій жених такий революціонер...

І в. М а р к. Лютий реакціонер!

Г а л я. (*дивуючись*). Чого ви, таточку? Чого ви, дядечку? Де ж він революціонер? Який він реакціонер?

Д е в. То я, панове, вскочив у таке, що й розібрати не можу. Я, виходить, помилився. Послухав Галю, та й наплутав... Я думав (*вдається до Чемериці*), що ви – не ви (*до Ів. Марк*) і ви – не ви... А було мені краще по правді говорити, що думаю, а не підроблятися під ваші погляди, то було б краще!

Ч е м. Та добре воно... Ну, помилились... буває... А все ж таки я не розумію, які справді ваші політичні погляди?

Д е в. Я... я...

Г а л я. (*перебиває*). Татусю, він безпартійний.

І в. М а р к. Безпартійний.

Г а л я. (*до дядька*). Безпартійно-поступовий, дядечку.

Ч е м. (*махнувши рукою*). Безпартійно-поступовий!

Г а л я. Таточку, це за наших часів найкраще. Колись і дядько Іван називався “кадет”, а тепер стало небезпечно, то вже він просто прогресист. І ви ж, татусю, колись хвалилися, що ви “истинно-русский”, а тепер стидається навіть згадувати про це, як побачили, що то за люде ті “истинно-русські союзники”, та й називаєте себе просто: консерватор.

О н. М а р к. Та годі бо вже з тією політикою! Аж обридло! Покиньте її хоч на час. Ось зараз вечеря буде безпартійна. А поки тут накриють стола, ходімо трохи в садок! (*бере Чермерицю й Ів. Марк. під руки й веде у сад. Галя тягне туди за руку Дев'ятку*).

ЯВА 11

Н а т а л к а (*з тарілками й скатертиною*) і Д і в ч и н к а (*з кошиком. Мають накривати стіл*).

Г а л я. Ах, ти ж мій безпартійний! що ти тут наплутав? Безпартійний! ходім! (*веде Дев'ятку за руку в садок*).

Д і в ч и н к а. Наталко! То той приїздний панич таке чудне прізвище має?

Н а т а л к а. Яке?

Д і в ч и н к а. Безпартійний.

Н а т а л к а. Дурна! що ти тямиш? То не прізвище. Безпартійний – то той, що крадені книжки переховує.

ЗАСЛОНА.

Примітки

У книзі в основному збережено правопис прижиттєвих видань творів М. Левицького.

Із книги “Оповідання” (1918)

Твори М. Левицького з розділу «Із книги “Оповідання” (1918)» подаються за виданням:

Левицький М. Оповідання. – Т. 1. – Черкаси; К. : Вид. Т-во «Сіач», 1918. – 269 с.

Забув. Вперше опубліковано в «Літературно-Науковому Віснику» (1902, т. 18, кн. 4–6).

Оповідання також увійшло до видань:

Літературний збірник, зложений на спомин Олександра Кониського (1836–1900). – К., 1903.

Левицький М. Оповідання / М. Левицький. – К. : Друкарня Т-ва «Просвѣщеніє», 1907.

Левицький М. Забув. Щастя Пейсаха Лейдермана : [оповідання] / М. Левицький. – К., 1908.

Злочинниця. Вперше опубліковано в альманасі «Літературний збірник, зложений на спомин Олександра Кониського» (1836–1900)» (К., 1903).

Оповідання також увійшло до видань:

Левицький М. Злочинниця : [оповідання] / М. Левицький. – К., 1908.

Левицький М. Оповідання / М. Левицький. – К. : Друкарня Т-ва «Просвѣщеніє», 1907.

Порожнім ходом. Оповідання лікаря.

Оповідання увійшло до видання:

Модест Левицький. Оповідання / М. Левицький. – К. : Друкарня Т-ва «Просвѣщеніє», 1907.

Щастя Пейсаха Лейдермана. *Оповідання лікаря.* Вперше надруковано в альманасі «На вічну пам'ять Котляревському»

(К.: Вік, 1904). Того ж року опубліковано в «Літературно-Науковому Віснику» (1904, т. 28, кн. 10–12).

Оповідання також увійшло до видань:

Левицький М. Оповідання / М. Левицький. – К. : Друкарня Т-ва «Просвѣщеніє», 1907.

Левицький М. Забув. Щастя Пейсаха Лейдермана: [оповідання] / М. Левицький. – К., 1908.

Перша льгота. Вперше опубліковано в «Літературно-Науковому Віснику» (1903, т. 22, кн. 4–6) під назвою «Перша вільгота».

Оповідання увійшло до видання:

Левицький М. Оповідання / М. Левицький. – К. : Друкарня Т-ва «Просвѣщеніє», 1907.

Пенсія. Вперше опубліковано в літературно-науковому місячнику «Нова громада» (1906, січень).

Оповідання увійшло до видання:

Левицький М. Оповідання / М. Левицький. – К. : Друкарня Т-ва «Просвѣщеніє», 1907.

Добре діло. Вперше опубліковано в літературно-науковому місячнику «Нова громада» (1906, березень).

Оповідання увійшло до видання:

Левицький М. Оповідання / М. Левицький. – К. : Друкарня Т-ва «Просвѣщеніє», 1907.

Стаття 182. Вперше опубліковано в «Літературно-Науковому Віснику» (1904, т. 28, кн. 10–12) під назвою «Куди соколи літають, туди ворон не пукають».

Оповідання увійшло до видання:

Левицький М. Оповідання / М. Левицький. – К. : Друкарня Т-ва «Просвѣщеніє», 1907.

Мана.

Оповідання увійшло до видання:

Левицький М. Оповідання / М. Левицький. – К. : Друкарня Т-ва «Просвѣщеніє», 1907.

Санітар. Вперше опубліковано в журналі «Киевская старина» (1903, № 5).

Оповідання увійшло до видання:

Левицький М. Оповідання / М. Левицький. – К. : Друкарня Т-ва «Просвѣщеніє», 1907.

Тяжкий хрест. Вперше опубліковано в літературно-художньому збірнику «Досвітні огні» (К., 1906).

Оповідання увійшло до видання:

Левицький М. Оповідання / М. Левицький. – К. : Друкарня Т-ва «Просвѣщеніє», 1907.

Давня пригода.

Оповідання увійшло до видання:

Левицький М. “Ніобея”. Давня пригода: [оповідання]. – К., 1911.

Землиця рідна. Вперше опубліковано в газеті «Рада» (1908, № 87) під псевдонімом М. Пилипович.

Опубліковано також у часописі «Церква і нарід» (1937, ч. 9–10).

Тяжка дорога. Вперше опубліковано в газеті «Рада» (1910, № 293) під псевдонімом М. Пилипович.

“Ніобея”. Бувальщина. Вперше опубліковано в газеті «Рада» (1910, № 277) під псевдонімом М. Пилипович.

Оповідання увійшло до видання:

Левицький М. “Ніобея”. Давня пригода: [оповідання]. – К., 1911.

Пачкарь. Вперше опубліковано в газеті «Рада» (1910, № 89) під псевдонімом М. Пилипович.

“Союзник”. *Бувальщина*. Вперше опубліковано в газеті «Рада» (1912, № 71) під псевдонімом М. Пилипович.

Оповідання увійшло до видання:

Пилипович М. Союзник. Союзниця : [оповідання] / М. Пилипович. – К. : Нове життя, 1912. – 32 с.

“Союзниця”. *Різдвяне оповідання*.

Оповідання увійшло до видання:

Пилипович М. Союзник. Союзниця : [оповідання] / М. Пилипович. – К. : Нове життя, 1912. – 32 с.

У вагоні. *Бувальщина*. Вперше опубліковано в газеті «Рада» (1913, № 294) під псевдонімом М. Пилипович.

По закону. *Бувальщина*. Вперше опубліковано в газеті «Рада» (1911, № 12) під псевдонімом М. Пилипович.

Хатнє лихо. Вперше опубліковано в газеті «Рада» (1908, № 34) під псевдонімом М. Пилипович.

“Тасмниче вбивство”. *Різдвяне оповідання*. Вперше опубліковано в газеті «Рада» (1909, № 292) під псевдонімом М. Пилипович.

Одно слово. *Оповідання лікаря*. Вперше опубліковано в газеті «Рада» (1913, № 87) під псевдонімом М. Пилипович.

Із книги “Оповідання” (1907)

Твори М. Левицького з розділу «Із книги “Оповідання” (1907)» подаються за виданням:

Левицький М. Оповідання. – К. : Друкарня Т-ва «Просвіщеніє», 1907. – 225 с. (Розділ «Бувальщина». – С. 161–224).

Негайна справа. Вперше опубліковано в газеті «Рада» (1907, № 77) під псевдонімом М. Пилипович.

Соломонів суд. Вперше опубліковано в газеті «Рада» (1907, № 83) під псевдонімом М. Пилипович.

Експерти. Вперше опубліковано в газеті «Рада» (1907, № 59) під псевдонімом М. Пилипович.

Громадська справа. Вперше опубліковано в газеті «Рада» (1907, № 80) під псевдонімом М. Пилипович.

Поза збірками

Дякова помста. Подається за публікацією в альманасі «Нова рада» (К., 1908).

В суді. *Оповідання Виборного Макогоненка.* Вперше опубліковано в газеті «Рада» (1911, № 144) під псевдонімом Виборний Макогоненко.

Подається за виданням:

Виборний Макогоненко. В суді : [оповідання] / Макогоненко Виборний. – К. : Час, 1908 – 15 с.

Твори для дітей

Петрусів сон

Подається за виданням:

Левицький М. Петрусів сон : [оповідання]. – Видання 3-тє. – Львів : Накладом М. Матвійчука, 1930. – 24 с. (Серія «Золота бібліотека української дитини»). Ілюстрував видання Е. Козак.

Опубліковано окремим виданням:

Левицький М. Петрусів сон : [оповідання] / М. Левицький. – С.-Петербург : Типографія Училища Глухонѣмыхъ, 1906. – 23 с.

Казенні діти.

Подається за виданням:

Левицький М. Казенні діти : [із спогадів лікаря] / Відбитка з тижневика «Воля» / М. Левицький. – Відень ; К. : Видав-

ництво «Наша воля», ч. 2, друкарня «Форверст», 1920. – 37 с.

Шкільні товариші.

Подається за виданням:

Левицький М. Шкільні товариші : [оповідання] / Відбитка з тижневика «Воля» / М. Левицький. – Відень; К. : Видавництво «Наша воля», ч. 1, друкарня «Форверст», 1920. – 32 с.

Лихо з вогнем.

Подається за виданням:

Дід Модест. Лихо з вогнем / Модест Дід. – Львів : Накладом М. Матвійчука, 1930. – 16 с. (Серія «Золота бібліотека української дитини»).

Ілюстрував видання А. Манастирський

Драматичні твори

В клуні.

Подається за виданням: Левицький М. Вь клуни: [жартъ вь одній дії] / М. Левицькій, І. Поповъ. – К. : Виль, 1903. – 31 с.

Пригадуючи діяльність М. Левицького в містечку Окни, що на Поділлі, син Віктор писав: «...пам'ятаю (бо вже я мав тоді 4–5 років), як батько бідкався з виданням одноактівки – водевіля “В клуні”. Що не пошле в цензуру – повертається назад з червоною резолюцією навскіс першої сторінки: “Ні ж печаті, ні постановке на сцене не разрешается” і печатка з підписом цензора. Пам'ятаю одного літа в характері практиканта працював у лікарні студент-медик Попов, хоч і росіянин, але симпатичний. Отже, він приймав активну участь в справі водевіля, переписував його, разом з батьком міркували як би перехитрити цензора. Вичікували якийсь час і вже під іншим наголовком – «Жан і Бобі» і за іншим підписом – Попов – Левицький. Посиляли знову у цензурний комітет з розрахунком, що цензор якось проочить. Але наслідки були завжди тіж самі»¹.

¹ Левицький В. Син про свого батька / В. Левицький // Спогади про Модеста Левицького / Передмова Ю. Мулика-Луцика. – Вінні-

1911 р. твір вийшов друком окремим виданням під назвою «Жан і Бобі»:

Левицький М. Жан і Бобі (В клуні) : [жарт на 1 дію] / М. Левицький, І. Попов. – Видання 2-е. – К. : Друкарня І Київ. Друкар. Спілки, 1911. – 30 с.

Безпартійний. Вперше опубліковано в часописі «Рідний край» (1910–1911, ч. 1) під псевдонімом М. Пилипович.

Подається за виданням:

Левицький М. Безпартійний : [жарт на 1 дію]. – Видання 2-ге. – Черкаси: Сіяч, 1917. – 21 с.

Перше окреме видання тексту:

Пилипович М. Безпартійний : [жарт на 1 дію] / М. Пилипович. – К. : Друкарня 1-ої Київськ. Друкарськ. Спілки, 1911. – 16 с.

Зміст

О. Яблонська. Модест Левицький: “примусити читача оглянутись...”	3
---	---

ПРОЗА

Із книги “Оповідання” (1918)

Забув	17
Злочинниця	21
Порожнім ходом. <i>Оповідання</i>	28
Щастя Пейсаха Лейдермана. <i>Оповідання лікаря</i>	37
Перша льгота	46
Пенсія	52
Добре діло	59
Стаття 182	69
Мана	83
Санітар	93
Тяжкий хрест	104
Давня пригода	108
Хрест і півмісяць. <i>Різдвяне оповідання</i>	116
Землиця рідна	126
“Заєць”. <i>Великоднє оповідання</i>	132
Тяжка дорога	141
Нюбея. <i>Бувальщина</i>	145
Пачкарь	156
Союзник. <i>Бувальщина</i>	161
Союзнця. <i>Різдвяне оповідання</i>	177
У вагоні. <i>Бувальщина</i>	186

По закону. <i>Бувальщина</i>	194
Злочинці	204
Хатнє лихо	214
“Наградні”. <i>Різдвяне оповідання</i>	232
Коляда. <i>Пам’яті І. К. Тобілевича</i> (<i>Карпенка-Карого</i>).....	238
“Тасмиче вбивство”. <i>Різдвяне оповідання</i>	243
Страшна ніч	252
Одно слово. <i>Оповідання лікаря</i>	262
Очі	272
Деда	278

Із книги “Оповідання” (1907)

Просвітник	293
Негайна справа	298
Соломонів суд	304
Правовий порядок	310
Експерти	313
Громадська справа	317
Законник	320

Поза збірками

Дякова помста	331
В суді. <i>Оповідання Виборного Макогоненка</i>	342

Твори для дітей

Петрусів сон	351
Казенні діти. <i>Із спогадів лікаря</i>	365
Шкільні товариші	388
Лихо з вогнем	408

ДРАМАТИЧНІ ТВОРИ

В клуні.....	417
Безпартійний.....	434

Примітки	448
----------------	-----

Літературно-художнє видання

Модест Пилипович Левицький
Вибране

Упорядкування: Пушкар Н., Яблонська О.,
Данилюк-Терещук Т.
Художнє оформлення: Косенко А.

Комп'ютерний набір і технічне редагування: Матейчук О.

Технічний редактор: Сікачова В.

Комп'ютерна верстка: Калаур І.

Підписано до друку 02.12.2016 р. Формат 60x84/16.

Папір офсетний. Друк офсетний.

Гарнітура Minion Pro, Academy СТТ. Ум. друк. арк. 23,15.

Обл.-вид. арк. 28,10.

Видавництво “Терези”, ФОП Сікачова В. А.

Свідоцтво державного комітету телебачення
і радіомовлення України ДК № 4686 від 06.03.2014 р.

Л

Це найбільш повне на сьогодні видання художньої спадщини письменника, лікаря і громадського діяча Модеста Пилиповича Левицького (1866–1932). До книги увійшли твори із прижиттєвих видань прозових і драматичних текстів, що друкувалися в першій третині ХХ ст., а також твори для дітей, окремі з яких побачили світ у серії «Золота бібліотека української дитини».

Видання адресовано широкому колу читачів, усім шанувальникам української культури.

ISBN 978-617-7216-14-7

УДК
ББК

